

шахсий кутубхона
Келмеова О.Х.

65.

8-17

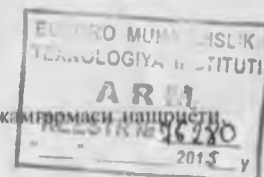
ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚАБИРҚУЛОВ

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юр்தларига илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юр்தларининг иқтисодий таълим
йўналишлари талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғиурмаси нашриёти
Тошкент 2004.

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

ABIRKULOV K.N.

ECONOMICAL GEOGRAPHY

This manual is recommended by the group of "regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Абиркулов К.Н. Иқтисодий география (Дарслик). Т.:
ТДПУ, 2004 — 320 бет.

Ушбу дарсликда «Иқтисодий география» фанининг предмети, назарий ва амалий йўналишлари, бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш қўллари ривожлантириш ва жойлаштириш тақомиллантириш муаммолари устида тўхтаб ўтилган.

Унда дунё сиёсий картаси ривожланишининг асосий босқичлари, йирик ўзгаришлар жумладан социалистик тузумнинг парчаланиши натижасида янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши таърифланган.

Дарсликда дунё хўжалиги, халқаро меҳнат тақсироти ва интеграция масалалари, ИТТининг дунё хўжалиги ривожланишига, тармоқ ва ҳудудий тизилмаларининг таъсири кўрсатилган.

Дунё саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти уларнинг турли мамлакат гуруҳларида жойлашиши ва ривожланиши баён этилган. АҚШ, Германия, Япония ва Россиянинг иқтисодий-географик таъсифи берилган.

Дарслик Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни, меҳнат ресурс салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари, бозор шароитида иқтисодиёт тармоқлари ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши атрофида таҳлил этилган. Ҳар бир мавзуга тегишли таянч иборалар ҳамда адабиётлар рўйхати берилган.

Дарслик иқтисодий йўналиш мутахассислигида ўқийдиган талабаларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.
Ш.Р.Холмўминов.

Тақризчилар: г.ф.д. проф. А.Солиев;
г.ф.д., проф. И.Қаюмов.

Abirkulov K.N. Economical geography (Textbook). - T.: TSEU, 2004 – 320 pages.

The textbook is about subject, theoretical and practical sides of «Economical geography». It also addresses to the problem development and placement of production forces.

The textbook describes the stages of development world's political map, great changes, in particular, formation of new sovereign states as result of collapse of socialistic system.

World household, international labour allocation, integration issues, the influence of scientific-technical progress on world household are also shown.

It explains world industry, agricultural, transportation, their location and development in different country groups. The economical-geographic characteristics of USA, Germany, Japan and Russia are detailed.

The textbook covers the role of Uzbekistan in the world household, the efficiency issues of labour resources utilization, development and placement characteristics of economic branches in the conditions of market system, analysis of development of international economic relations. It is given used literature to every topic.

The textbook is designed for the students majoring in economic trends.

Responsible editor: doctor of economic science, prof. Holmuminov Sh.R.

References: doctor of geographic science, prof. Soliev A.;
doctor of economic science, prof. Kayumov I.

КИРИШ

Келажакги буюк давлат Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёти ҳар томонлама етук, жаҳон талабларига жавоб берадиган иқтисодчиларни таъминлаш, уларни тайёрлашда иқтисодий таълим йўналишидаги бошқа фанлар қатори «Иқтисодий география» фани ҳам катта ўрин тутadi. У бўлажак иқтисодчиларга табиий ресурслар, уларнинг жаҳон ва Ўзбекистон бўйича тарқалиши, жаҳон ва Ўзбекистон аҳолиси, жаҳон саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти ва халқаро иқтисодий алоқалар тўғрисида билим беради.

«Иқтисодий география» фани бўйича тайёрланган мазкур дарслик икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми жаҳон иқтисодий географияси, иккинчи қисми эса, Ўзбекистон иқтисодий географияси масалаларига бағишланган.

Биринчи қисмнинг асосий вазифаси талабаларга «Иқтисодий география» фани, унинг мақсад ва вазифалари, бошқа фанлар билан алоқаси, ишлаб чиқариш кучлари, сиёсий харита, жаҳон аҳолиси, жаҳон хўжалиги ва унинг тармоқлари ривожланган давлатларнинг хўжалиги ҳақида билимлар бериш, уларда тегишли кўникмаларни шакллантириш ҳамда малака ҳосил қилишдир.

Иккинчи қисм, яъни «Ўзбекистон иқтисодий географияси»нинг асосий мақсади талабаларни Ватанимиз табиати ва табиий ресурслари, уларнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришга таъсири, мамлакатимиз аҳолиси, меҳнат ресурслари, фани, маданияти ривож, саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти, хизмат кўрсатиш соҳалари, ташқи иқтисодий ва маданий алоқалари билан таништиришдан иборат.

Дарсликнинг ушбу қисмини ёзишда А.Рўзиев ва Қ.Абиркуловларнинг 2002 йилда «Шарқ» нашриётида чон этилган «Ўзбекистон иқтисодий географияси» ўқув қўлланмасидан фойдаланилди.

Дарслик иқтисодий таълим йўналишидаги мутахассислар учун биринчи маротаба тайёрланаётганлиги боис унда муайян камчиликлар учраши табиий. Бу ҳақдаги самимий фикр ва мулоҳазаларингиз учун олдиндан миннатдорчилик билдирган ҳолда уларни қуйидаги манзилга жўнатишингизни илтимос қиламиз:

Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, «Минтақа иқтисодиёти ва экологияси» кафедраси.

1 бўлим

«ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ»НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1 боб

«ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛИ АРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Иқтисодий география»нинг предмети, унинг бошқа фанлар орасида тутган ўрни

«Иқтисодий география» фанининг предмети. «Иқтисодий география» - ишлаб чиқариш кучларининг бутун дунё, мамлакатлар, минтақалар бўйича ҳудудий жойлашини ва ривожланиши муаммоларини ўрганувчи фандир.

«Иқтисодий география» фани ишлаб чиқаришнинг ҳудудий муаммоларини табиий ва иқтисодий шароитга боғлиқ ҳолда ўрганади; дунё ҳамда турли мамлакатлар ва минтақаларда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этиш хусусиятларининг объектив қонуниятларини асослаб беради; ишлаб чиқаришнинг жойлашини ва ривожланиши хусусиятларини ўрганиш жараёнида мамлакатлар ҳудудида иқтисодий районларнинг вужудга келиши, улар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши ва ривожланишини изоҳлайди; шунингдек айрим мамлакатлар ва ҳудудлар ҳўжалигининг таенифини аниқ иқтисодий-статистик маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида ўрганиб, қисқача илмий хулосалар чиқаради ва тавсиялар беради.

Ишлаб чиқаришнинг географик муаммоларини ҳал қилиш борасида «Иқтисодий география» халқ ҳўжалиги, унинг тармоқларини стратегик режалаштириш учун ҳўжалик объектларини мақсадга мувофиқ жойлаштириш, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг истиқболларини баһорат қилиш билан боғлиқ бўлган қатор муаммоларни ўрганади.

Ишлаб чиқариш жойлаштириш қонуниятлари ижтимоий формацияларнинг ривожланиш қонуниятлари билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг географик муаммоларини тадқиқот қилиш ижтимоий меҳнат тақсимотини кенг кўламада, яъни ҳудудий меҳнат тақсимотини таҳлил қилиш билан аниқланади.

«Иқтисодий география» мамлакатларининг иқтисодий ривожланиш шароити ва хусусиятлари, уларда иқтисодий район-

ларининг, мамлакатлар ва йирик иқтисодий районлар ўртасида иқтисодий алоқаларининг шаклланиши ҳақида тушунча беради; аниқ маълумотларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш йўли билан мамлакатлар ва минтақаларда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш хусусиятларининг объектив қонуниятларини изоҳлайди.

Иқтисодий-географик тадқиқотларда маҳаллий, табиий ва иқтисодий шароитларни ўрганишга катта аҳамият берилади. Бундай изланишлар мамлакатимизни, кўшини мамлакатларни ва бутун дунёни билишда муҳимдир. Улар бўлажак иқтисодчи мутахассислар дунёқарашининг шаклланишида, умумий билимини, айниқса иқтисодий билим савиясини оширишда катта роль ўйнайди.

«Иқтисодий география»нинг бошқа фанлар орасида тутган ўрни. «Иқтисодий география» география фанлари тизимига киради. У «Табиий география», «Тарих», «Иқтисод ва статистика» фанлари билан узвий равишда боғланган.

«Иқтисодий география» ижтимоий, географик, табиий география эса табиий фан ҳисобланади. «Иқтисодий география» ва «Табиий география» ўртасида узвий ҳамкорлик мавжуд «Иқтисодий география» табиий шароит ва ресурсларга иқтисодий баҳо беришнинг илмий асосларини ишлаб чиқади.

География фанлари бўйича тадқиқот ва ўқув ишлари олиб бориш учун «Иқтисодий география»нинг «Табиий география» билан узвий ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Айрим мамлакат ва минтақаларга таъриф берувчи мамлакатшунослик ишларини ташкил қилишда ҳам бу ҳамкорлиқнинг роли катта.

Ижтимоий фанлар туркумига кирувчи «Иқтисодий география» учун назарий аҳамиятга эга бўлган умумиқтисодий фанларнинг қисқача хулосалари муҳимдир. Тармоқлар иқтисодиёти билан шуғулланувчи фанлар, яъни ишлаб чиқариш шароити, халқ ҳўжалик тармоқларида ишлаб чиқариш ташкил қилиш ва ривожлантириш, техник-иқтисодий асослари, ишлаб чиқариш жойлаштиришнинг хусусиятлари ва омиллари, ишлаб чиқаришда таннарх ва бошқалар билан шуғулланувчи аниқ иқтисодиёт фанлари кўи масалаларда «Иқтисодий география» билан алоқада бўлади.

«Иқтисодий география» фани ижтимоий-иқтисодий формациялар бўйича ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини таҳлил қилиш давомида тарихий усуллардан фойдаланади. «Тарих» фани эса жамиятнинг ривожланиши ва тарихий жараёнларни тадқиқ этаётганда табиий ва атропо-муҳит ҳақидаги маълумотларни «Иқтисодий география» фанидан олади.

1 бўлим

«ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ»НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1 боб

«ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Иқтисодий география»нинг предмети, унинг бошқа фанлар орасида тугган ўрни

«Иқтисодий география» фанининг предмети. «Иқтисодий география» - ишлаб чиқариш кучларининг бутун дунё, мамлакатлар, минтақалар бўйича ҳудудий жойлашини ва ривожланиши муаммоларини ўрганувчи фандир.

«Иқтисодий география» фани ишлаб чиқаришнинг ҳудудий муаммоларини табиий ва иқтисодий шароитга боғлиқ ҳолда ўрганади; дунё ҳамда турли мамлакатлар ва минтақаларда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этиш хусусиятларининг объектив қонуниятларини асослаб беради; ишлаб чиқаришнинг жойлашини ва ривожланиши хусусиятларини ўрганиш жараёнида мамлакатлар ҳудудида иқтисодий районларнинг вужудга келиши, улар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши ва ривожланишини изоҳлайди; шунингдек айрим мамлакатлар ва ҳудудлар ҳўжалигининг таснифини аниқ иқтисодий-статистик маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида ўрганиб, қисқача илмий хулосалар чиқаради ва тавсиялар беради.

Ишлаб чиқаришнинг географик муаммоларини ҳал қилиш борасида «Иқтисодий география» халқ ҳўжалиги, унинг тармоқларини стратегик режалаштириш учун ҳўжалик объектларини мақсадга мувофиқ жойлаштириш, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг истиқболларини баҳорат қилиш билан боғлиқ бўлган катор муаммоларни ўрганади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш қонуниятлари ижтимоий формацияларнинг ривожланиш қонуниятлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг географик муаммоларини тадқиқот қилиш ижтимоий меҳнат тақсимотини кенг қўламда, яъни ҳудудий меҳнат тақсимотини таҳлил қилиш билан аниқланади.

«Иқтисодий география» мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш шароити ва хусусиятлари, уларда иқтисодий район-

ларнинг, мамлакатлар ва йирик иқтисодий районлар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши ҳақида тушунча беради; аниқ маълумотларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш йўли билан мамлакатлар ва минтақаларда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш хусусиятларининг объектив қонуниятларини изоҳлайди.

Иқтисодий-географик тадқиқотларда маҳаллий, табиий ва иқтисодий шароитларни ўрганишга катта аҳамият берилади. Бундай изланишлар мамлакатимизни, қўшни мамлакатларни ва бутун дунёни билишда муҳимдир. Улар бўлажак иқтисодчи мутахассислар дунёқарашининг шаклланишида, умумий билимини, айниқса иқтисодий билим савиясини оширишда катта роль ўйнайди.

«Иқтисодий география»нинг бошқа фанлар орасида тугган ўрни. «Иқтисодий география» география фанлари тизимига киради. У «Табиий география», «Тарих», «Иқтисод ва статистика» фанлари билан узвий равишда боғланган.

«Иқтисодий география» ижтимоий, географик, табиий география эса табиий фан ҳисобланади. «Иқтисодий география» ва «Табиий география» ўртасида узвий ҳамкорлик мавжуд «Иқтисодий география» табиий шароит ва ресурсларга иқтисодий баҳо беришнинг илмий асосларини ишлаб чиқади.

География фанлари бўйича тадқиқот ва ўқув ишлари олиб бориш учун «Иқтисодий география»нинг «Табиий география» билан узвий ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Айрим мамлакат ва минтақаларга таъриф берувчи мамлакатшунослик ишларини ташкил қилишда ҳам бу ҳамкорлигининг роли катта.

Ижтимоий фанлар туркумига кирувчи «Иқтисодий география» учун назарий аҳамиятга эга бўлган умумиқтисодий фанларнинг қисқача хулосалари муҳимдир. Тармоқлар иқтисодиёти билан шуғулланувчи фанлар, яъни ишлаб чиқариш шароити, халқ ҳўжалик тармоқларида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва ривожлантириш, техник-иқтисодий асослари, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг хусусиятлари ва омиллари, ишлаб чиқаришда таннарх ва бошқалар билан шуғулланувчи аниқ иқтисодиёт фанлари кўп масалаларда «Иқтисодий география» билан алоқада бўлади.

«Иқтисодий география» фани ижтимоий-иқтисодий формациялар бўйича ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши таҳлил қилиш давомида тарихий усуллардан фойдаланади. «Тарих» фани эса жамиятнинг ривожланиши ва тарихий жараёнларни тадқиқ этаётганда табиий ва атроф-муҳит ҳақидаги маълумотларни «Иқтисодий география» фанидан олади.

1.2. «Иқтисодий география»нинг назарий асослари, илмий концепциялари ва услублари

«Иқтисодий география» географик тадқиқотларини тарихий-ижтимоий таҳлиллар асосида олиб боради. Бу борада, у албатта, ҳозирги даврда ишлаб чиқаришни жойлаштириш масалаларида тарихий маълумотларга (айниқса, саноат ва қишлоқ хўжалиги минтақалари, транспорт йўллари, аҳолини жойлаштириш, шаҳарлар, меҳнатга лаёқатли аҳоли ва бошқаларга нисбатан) таянади, ривожланиш даражасини, динамикасини аниқлаш мақсадида ишлаб чиқаришни солиштиради, баҳолайди ва инсоннинг табиий муҳитга таъсирини таҳлил қилади.

Айрим жиҳатларини ўрганиш учун «Иқтисодий география» икки қисмга — «Умумий иқтисодий география» ва «Районлар иқтисодий географияси»га бўлинади. «Умумий иқтисодий география» қисмида тизимнинг умумий масалалари, мамлакатларнинг хўжалик географияси ва асосий тармоқлар географияси ўрганилади. «Районлар иқтисодий географияси» қисмида аса тегишли мамлакатнинг айрим ҳудудлари хўжалиги ва иқтисодий районлари ўрганилади. Мамлакатларни мажмуали ўрганишда иккала қисм ҳам бир-бирини тўлдирди. Айни вақтда мамлакатлар хўжалиги ва бу хўжалик тармоқларини тадқиқот қилишдаги умумий масалаларни ўрганиш тегишли мамлакатнинг айрим ҳудудлари ва иқтисодий туманлари хўжалигини ўрганиш учун жуда зарур ҳисобланади.

«Иқтисодий география» ишлаб чиқаришни жойлаштиришни ўрганиб бориб, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиши ва ривожланишини кенг кўламли тадқиқ қилади. Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалар — бу табиий ва ижтимоий-иқтисодий шaroит, тарихий хусусият ва иқтисодий-географик ўринга эга бўлган аниқ ҳудудда ишлаб чиқариш тармоқларининг уйғунлашганлигидир.

«Иқтисодий география»нинг қуйидаги илмий концепциялари мавжуд:

- иқтисодий ривожлантириш концепцияси — муайян мамлакат, иқтисодий районларнинг мураккаб тизими бўлиб, шаклланиши қонуний тарзда шаклланади;

- ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари концепцияси — ишлаб чиқариш корхоналари аҳоли яшаш жойларини чегараланган ҳудуд ёхуд иқтисодий район ёки кичик район ҳудудида ўзаро уйғунлашувчи;

- энергия ишлаб чиқариш цикллари концепцияси — район барпо этувчи қонуниятлар цикли.

Ушбу концепциялар иқтисодий-географик изланишларда ўз аксини топади.

«Иқтисодий география» ижтимоий-иқтисодий, ҳудудий тизимларни ўрганишда дастурли-мақсадли, тизимнинг таҳлили, баланс (мувозанат), картографик, иқтисодий-математик моделлаштириш, қиёсий-географик, иқтисодий-географик башоратлаш усулларидадан фойдаланилади.

1) *Дастурий-мақсадли усул* бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида жуда муҳим бўлиб, мажмуанинг кечиктириб бўлмайдиган ва умумманфаатларни кўзлаган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш дастури ва мақсади билан узвий боғлиқ; 2) *Тизимнинг таҳлил усули* босқичма-босқич тамойилига асосланган бўлиб, ҳар бир ҳудудий тизим, аниқса, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, жойлашини хусусиятларини ўрганиш бўйича маълум мақсад ва вазифаларни камраб олган; 3) *Баланс усули* «Иқтисодий география»нинг асосий усулларида бири. Ушбу усул ёрдамида регионларнинг ресурс ва маҳсулотга, илгчи кучига бўлган талабни аниқлаш хусусан, айрим ҳудудлар ўзида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан ўз эҳтиёжини қондиралаётганлиги ёки қондиролмаётганлиги, зарур маҳсулотларни келтириш ёки олиб кетиш қўлами даражасини баҳолаш, шунингдек, регион хўжалик мажмуи ривожланишидаги номутаносибликни ва уни бартараф этиш йўллари аниқланади; 4) *Картографик усул* «Иқтисодий география»нинг махсус усулларида ҳисобланади. Харита — билим манбаи ва ўрганиш объектидир. Ҳудудий, иқтисодий географик жараёнлар ва айрим мамлакатлар миқёсида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш хусусиятларини энг кўргазмали тарзда фақат географик харита намоён этиши мумкин; 5) *Иқтисодий-математик моделлаштириш усули* хўжалик тармоқларининг ривожланиши ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш муаммолари билан боғлиқ бўлган тадқиқотлар жараёнида кенг қўлланилади; 6) *Қиёсий географик усул* қатор ҳудудий бирликларни турли кўрсаткичлар асосида бир-бири билан таққослашдир; 7) *Иқтисодий - географик башоратлаш усули* мамлакатлар, уларнинг ҳудудлари келажақда мажмуали ривожланишини турли кўрсаткичлар таҳлили орқали белгилашга ёрдам беради.

«Иқтисодий география» ижтимоий — иқтисодий, ҳудудий тизимларни ўрганишда булардан ташқари ўзи узвий алоқада бўлган бошқа фанларнинг усуллари ва хулосаларидан ҳам кенг фойдаланади.

«Иқтисодий география»нинг асосий вазифалари. Маълумки, табиатнинг жамият ривожланишини, моддий ишлаб чиқаришнинг ўсишига, ишлаб чиқарувчи кучларининг жойлашишига таъсири ҳал қилувчи ҳолат эмас. У жамиятнинг ривожланишига турли ишлаб чиқариш усуллари ва ишлаб чиқариш куч-

ларининг ривожланиши ва жойлашшига қараб турлича таъсир қилади. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш жойлаштирилиши ўрганишда географик муҳит ва бу муҳит элементларининг ҳудудлардаги ўзаро таъсирини ҳисобга олиш керак.

«Иқтисодий география» учун табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқ умумий масалалар билан бир қаторда турли табиий муҳитнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга таъсирини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Табиий география» билан узвий ҳамкорликда ва аниқ тармоқлар иқтисодиётни маълумотларига таянган ҳолда ҳудудлар табиий шароитига иқтисодий баҳо бериш ва ундан самарали фойдаланиш йўллари аниқлаш «Иқтисодий география»нинг асосий вазифаларидан биридир.

Иқтисодиёт тармоқлари ривожланишининг умумий режасидан келиб чиққан ҳолда маълум бир ҳудудда ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ривожлантириш ҳамда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил қилиш кўзда тутилади. Шунинг учун географик муҳитни ҳўжалик юритишда фойдаланиш имконияти нуқтани назардан баҳолаш ва уни оқилона ўзлаштириш муаммолари «Иқтисодий география»да муҳим ўрин эгаллайди.

1.3. «Иқтисодий география»нинг ривожланиш тарихи

«Иқтисодий география» фан сифатида нисбатан яқинда — 1200-1250 йил аввал шаклланиган. Лекин унинг манбалари ва қўлланмаларининг пайдо бўлиши узок даврларга бориб тақалади. Чунки иқтисодий-географик маълумотлар қадимги манбаларда (саёҳатномалар, зафарномалар, йилномалар, илмий асарлар ва ҳ.к.ларда) жуда кўп учрайди. Эротасфоннинг (милoddан аввалги III аср) «Географика» номли асарининг учинчи қисми ҳам айрим мамлакатлар таърифига бағишланган. Қадимги даврларда «География» фани айрим мамлакатларнинг, жойларнинг табиати, аҳолиси ва ҳўжалиги тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган билимлар тўғрисидаги иборат бўлган.

Урта асрларда иқтисодий-географик билимлар Ал Хоразмий («Китоб Суръат ал-Аз»), Беруний («Хиндистон»), Бобур («Бобуринома») ва бошқа олимларнинг асарларида чуқурлаштирилган.

Европада «Иқтисодий география» фан сифатида XVI асрдан шакллана бошлаган. Унинг ривожланишига француз олими Ж.Боден, италиян олими Л.Твичерди, голланд олими Б.Варенс муҳим ҳисса қўшишди. Француз олими Ж.Боден 1564 йилда ёзган йирик географик асарида шарқ географиясидаги

географик муҳитнинг жамият ривожланишига таъсири муаммоси қайтадан кўриб чиқилди. Италия олими Л.Твичердининг «Нидерландия таъсифи» (1567 йил), Голланд олими Б.Варенснинг «Бош география» (1650 йил) номли асарида ҳам иқтисодий географияга оид қатор муаммолар илмий ечимини топди.

«Иқтисодий география» илмий атамасини фанга биринчи бўлиб рус олими М.В.Ломоносов XVIII асрда олиб кирди. У иқтисодий хариташуносликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Француз олими Луи Монтеस्कье табиий шароитнинг жамият ривожланишига таъсирини ўрганиш бўйича жуда муҳим илмий ишлар олиб борди. Мазкур муаммо билан немис олимлари И.Кант, Г.Ф.Гегель ҳам шуғулланган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида айрим давлатларда саноат тез сўр'ятлар билан ривожланиш натижасида йирик географик асарлар вужудга келди. Бу даврда олимлардан А.Гумбольд саноатнинг табиатга таъсири масалаларига, К.Риттер эса табиат ва инсон алоқалари муаммоларига катта эътибор беришган.

XX асрда «Иқтисодий география»нинг ривожланиши Н.Н.Колосовский, П.И.Баранский, Н.П.Никитин, В.В.Покшишевский, Ю.Г.Саушкин, Семевский В.М., Э.Б.Алаев, Б.С.Хорев ва бошқаларнинг,Ўзбекистонда ўтган аср бошларида яшаган Махмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори Абдурашидов, Абдулла Авлоний ва бошқаларнинг номлари билан боғлиқ.

Махмудхўжа Бехбудий томонидан XX аср бошларида «География»да қатор дарсликлар ва асарлар ёзилган. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Махмудхўжа Бехбудий Туркистонда «Аҳоли географияси»нинг асосчиси ҳисобланади. У «Мадҳали жуғрофияи имроний» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий географияси»), «Мухтасари жуғрофияи Русий» («Русиянинг қисқача жуғрофияси») номли дарсликлар муаллифидир.

Ўзбекистонда 1920-30 йилларда «Иқтисодий география» ва умуман, «География» фанининг ривожланишида қуйидаги олимларнинг ишлари муҳим ўрин тутди: Н.Балашов («Ўзбекистон ва унга қўшни жумҳуриятлар ҳамда вилоятлар», 1925 й.), Н.П.Архангельский («Жуғрофия — ўлкани ўрганиш дарлиги», 1933 й.), А.Обизов («Ўзбекистон шўролар жумҳурияти жуғрофияси», 1933 й.).

XX асрнинг иккинчи ярмида ва ҳозирги пайтда Ўзбекистонда «Иқтисодий география» фанининг ривожланиши З.М.Акромов, О.Б.Отмирзаев, А.С.Салиев, Қ.Абиркулов, Х.С.Салимов, А.Р.Рўзиев, А.Қаюмов, Ш.Иномов, Ҳ.Абдуллаев ва бошқаларнинг номлари билан боғлиқ.

Қисқача хулосалар

«Иқтисодий география» фани география фанлари тизими-
мига кирувчи ижтимоий фандир. У:
- «Табийий география» билан ҳамкорликда ишлаб чиқариш
ривожланган географик муҳитни, яъни табиат билан жами-
ятни ўзаро таъсирини;
- аҳолининг жойлашшини, меҳнат ресурсларини, шаҳар
ва қишлоқларни, аҳоли таркибини, кўпайишини ва ҳаракатини;
- жаҳон, шу жумладан, давлатларнинг иқтисодий-геогра-
фик шароитини;
- иқтисодий ривожлантириш назариясини ишлаб чиқади
ва амалга оширади;
- меҳнатнинг ҳудудий тақсмотини ўрганади, давлатларни
гуруҳлаштиради ва ҳ.к.лар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Иқтисодий география»нинг предметини изоҳлаб беринг.
2. «Иқтисодий география»нинг назарий асосларини таъ-
рифланг.
3. «Иқтисодий география»нинг асосий илмий услубларини
сананг.
4. «Иқтисодий география» бошқа фанлар ўртасида қандай
ўрин тутайди?
5. «Иқтисодий география»нинг асосий вазифалари нима-
лардан иборат?
6. Ишлаб чиқариш қучларининг ривожланиши ва жойла-
шишида табиий шароитлар аҳамиятга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавф-
сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафо-
латлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.:
Ўзбекистон, 1998.
3. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономи-
ка и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
4. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы уп-
равления. -М., 2000.
5. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональ-
ной экономики. - Ростов-на Дону; 2000.
6. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалис-
тика. -М., 2000.
7. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М.,
2000.
8. Гребцова Е. Экономическая и социальная география Рос-
сии. - - Ростов-на -Дону; Веникс. 1997.
9. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География ми-
рового хозяйства. -М., 1999.
10. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хо-
зяйства. -М., 1995.
11. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М.,
2000.
12. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные эконо-
мические отношения на современном этапе. - М.: Прогресс,
1998.
13. Социально-экономическая география зарубежного мира.
/ Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
14. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

БОЗОР ИҚТИСОДИЙТИ ШАРОИТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ

2.1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ривожланиш қонуниятларига қуйидагилар киради:

1. Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий оқилона ташкил этиш қонунияти. Унга мувофиқ:

- ишлаб чиқариш корхоналарини ИТТнинг ютуқлари асосида, иложи борича манбаларга яқин жойлаштириш керак. Масалан, сувни кўп талаб қиладиган тармоқларни имкон қадар йирик ва самарали сув манбаларига яқин жойлаштириш мақсадга мувофиқ;

- меҳнатни кўп талаб қилувчи (сермеҳнат) тармоқларни эса меҳнат ресурслари шаклланиган марказларга яқинроқ;

- қўндалик истеъмол қилинувчи маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарини истеъмолчиларга яқинроқ жойлаштириш керак ва ҳ.к.лар.

2. Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ихтисослашуви ва кооперациялашуви қонунияти. Бунда бирон бир ҳудуд ичида ихтисослашув ва корхоналар ўртасида энг тақомиллашган ишлаб чиқариш алоқаларини ўрнатиш ҳамда уларни ташқи иқтисодий алоқаларда кенг иштироки кўзда тутилган.

3. Ҳудудларнинг мажмуали ривожланиш қонунияти. Ҳудуднинг (республика, вилоят, иқтисодий туман) комплекс ривожланиши деганда, ҳўжаликдаги мутаносиблик, ишлаб чиқариш корхоналарининг маҳаллий табиий ва иқтисодий шароитга мослиги, ихтисослашган тармоқлар, инфратузилмасини, турли кўламдаги шаҳарларнинг ривожланиши, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва ҳоказолар назарда тутилади.

4. Ишлаб чиқаришнинг ҳудудларда иложи борича бир метёрда жойлаштириш ёки ҳудудларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тенглаштириш қонунияти. Унга кўра республикада ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини бир-бирига тенглаштириш, яъни мамлакатимизда ишлаб чиқариш кучларини бир метёрда жойлаштириб, келажакда аҳоли турмуш даражасини ошириш асосий мақсад қилиб олинади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда юқоридаги қонуниятлар асосида ёндашилса халқ ҳўжалигининг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ошади, иқтисодий самарадорликка эришилади.

2.2. Ишлаб чиқаришнинг ташкил этишнинг асосий шакллари

Ишлаб чиқаришнинг ташкил этишнинг барча шакллари — мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинация айни пайтда ижтимоий ва ҳудудий жиҳатларга эга. Бунда ишлаб чиқаришнинг ҳудудий томони етакчи роль ўйнайди. Шунга қарамадан бир-бири билан боғлиқ бўлган бу жараёнларни уюштирган ҳолда ўрганиш, таҳлил қилиш, биридан иккинчисига ўта билиш географик фикрлашнинг муҳим хусусиятидир.

Мужассамлашув ёки ишлаб чиқаришнинг тўпланиши географик жиҳатдан энг/аввало, моддий соҳалар — саноат, кишлоқ ҳўжалик, транспортда яққол намоён бўлади. Фан объектини айнан шу тармоқларнинг ҳудудий ташкил этилиши, жойлашиш хусусиятлари белгилаб беради. Ижтимоий объектларнинг ҳудудий ташкил этилиши эса халқ ҳўжалигининг барча тармоқларида турлича бўлади.

Мужассамлашув даражасининг юқори ёки пастлиги айни пайтда маълум бир соҳанинг ривожланганлик даражасини белгилайди.

Ихтисослашув меҳнат тақсмоти ва иқтисодий районларнинг таркиб топиши билан ҳамбарчас болиқдир. Унинг уч босқичи - *корхона, шаҳар ва туман* миқёсидаги ихтисослашув, шунингдек, уч тури — қисм (детал); технологик ёки ярим маҳсулот ва предмет (товар маҳсулот ишлаб чиқариш) ихтисослашув мавжуд. Ихтисослашув босқичлари корхона, шаҳар ва туманларнинг меҳнат тақсмотидаги ўринини белгилаб беради, турлари эса, бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, турли ҳудудий босқичда ўзгача хусусиятга эга бўлади. Ихтисослашув натижа-сида халқ ҳўжалиги тармоқлари вужудга келади, иқтисодий районлар, шаҳарларнинг функционал турлари шаклланади.

Кооперация — бир маҳсулот яратиш учун турли корхона-ларнинг ҳамкорлиги бўлиб, бунда уларнинг тармоқ ҳолда жойлашуви кузатилади. Бунда катнашувчи корхоналар сони вужудга келадиган маҳсулотнинг мураккаблигига болиқ бўлади.

Комбинация — кооперацияга ўхшаб корхоналар бирлаш-масидан иборат. Бунда тармоқ ҳолда жойлашган бирлик эмас, балки уларнинг ҳудудий умумийлиги тушунилади. Кооперацияда маҳсулот бир бўлса, комбинацияда аксинча, ҳомашё бир бў-

БОЗОР ИҚТИСОДИЙИ ШАРОИТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ

2.1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ривожланиш қонуниятларига қуйидагилар кирadi:

1. Ишлаб чиқаришни ҳудудий оқилона ташкил этиш қонунияти. Унга мувофиқ:

- ишлаб чиқариш корхоналарини ИТТнинг ютуқлари асосида, иложи борида манбаларга яқин жойлаштириш керак. Масалан, сувни кўп талаб қиладиган тармоқларни имкон қадар йирик ва самарали сув манбаларига яқин жойлаштириш мақсадга мувофиқ;

- меҳнатни кўп талаб қилувчи (сермеҳнат) тармоқларни асосан меҳнат ресурслари шаклланиган марказларга яқинроқ;

- қўндалик истеъмол қилинувчи маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарини истеъмолчиларга яқинроқ жойлаштириш керак ва ҳ.к.лар.

2. Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ихтисослашуви ва кооперациялашуви қонунияти. Бунда бирон бир ҳудуд ичида ихтисослашув ва корхоналар ўртасида энг такомиллашган ишлаб чиқариш алоқаларини ўрнатиш ҳамда уларни ташқи иқтисодий алоқаларда кенг иштироки кўзда тутилган.

3. Ҳудудларнинг мажмуали ривожланиш қонунияти. Ҳудуднинг (республика, вилоят, иқтисодий туман) комплекс ривожланиши деганда, ҳўжаликдаги мутаносиблик, ишлаб чиқариш корхоналарининг маҳаллий табиий ва иқтисодий шароитга мослиги, ихтисослашган тармоқлар, инфратузилмасини, турли қўламдаги шаҳарларнинг ривожланиши, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва ҳоказолар назарда тутилади.

4. Ишлаб чиқаришни ҳудудларда иложи борида бир метёрда жойлаштириш ёки ҳудудларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тенглаштириш қонунияти. Унга кўра республикада ҳудудларининг иқтисодий ривожланишини бир-бирига тенглаштириш, яъни мамлакатимизда ишлаб чиқариш кучларини бир метёрда жойлаштириб, келажакда аҳоли турмуш даражасини ошириш асосий мақсад қилиб олинади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда юқоридаги қонуниятлар асосида ёндашилса халқ ҳўжалигининг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ошади, иқтисодий самарадорликка эришилади.

2.2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий шакллари

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг барча шакллари — муҳассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинация айни пайтда ижтимоий ва ҳудудий жиҳатларга эга. Бунда ишлаб чиқаришнинг ҳудудий томони етакчи роль ўйнайди. Шўнга қарамасдан бир-бири билан боғлиқ бўлган бу жараёнларни уюштирган ҳолда ўрганиш, таҳлил қилиш, биридан иккинчисига ўта билиш географик фикрлашнинг муҳим ҳўсўсиятидир.

Муҳассамлашув ёки ишлаб чиқаришнинг тулланиши географик жиҳатдан энг/аввало, моддий соҳалар — саноат, қишлоқ ҳўжалик, транспортда яққол намоён бўлади. Фан объектини айнан шу тармоқларнинг ҳудудий ташкил этилиши, жойлашши ҳўсўсиятлари белгилаб беради. Ижтимоий объектларнинг ҳудудий ташкил этилиши эса халқ ҳўжалигининг барча тармоқларида турлича бўлади.

Муҳассамлашув даражасининг юқори ёки пастлиги айни пайтда маълум бир соҳанинг ривожланганлик даражасини белгилайди.

Ихтисослашув меҳнат тақсими ва иқтисодий районларнинг таркиб топиши билан чамбарчас болиқдир. Унинг уч босқичи - *корхона, шаҳар ва туман* миқёсидаги ихтисослашуви, шўнингдек, уч тури — қиём (детал); технологик ёки ярим маҳсулот ва предмет (товар маҳсулот ишлаб чиқариш) ихтисослашуви мавжуд. Ихтисослашув босқичлари корхона, шаҳар ва туманларнинг меҳнат тақсимидаги ўрнини белгилаб беради, турлари эса, бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, турли ҳудудий босқичда ўзгача ҳўсўсиятга эга бўлади. Ихтисослашув натижа-сида халқ ҳўжалиги тармоқлари вужудга келади, иқтисодий районлар, шаҳарларнинг функционал турлари шаклланади.

Кооперация — бир маҳсулот яратиш учун турли корхоналарнинг ҳамкорлиги бўлиб, бунда уларнинг тармоқ ҳолда жойлашуви кузатилади. Бунда катнашувчи корхоналар сони вужудга келадиган маҳсулотнинг мураккаблигига болиқ бўлади.

Комбинация - кооперацияга ўхшаб корхоналар бирлашмасидан иборат. Бунда тарқоқ ҳолда жойлашган бирлик эмас, балки уларнинг ҳудудий умумийлиги тушунилади. Кооперацияда маҳсулот бир бўлса, комбинацияда аксинча, ҳамашё бир бў-

либ, ундан олинган маҳсулот турлича бўлади. Комбинатлашув маъlum турдаги хомашёни чуқур технологик қайта ишлаган ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқаришини аниқлатади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш шароитида ишлаб чиқаришни ташкил этишининг барча шаклларидадан тўғри ва оқилона фойдаланиш зарур.

2.3. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг асосий омиллари

Иқтисодий тармоқлари маълум шарт-шароитлар ва омилларини ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилади ва ҳудудий таркибни этилади. Бу омилларини яхши билиш ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиб ва тизимининг ривожланиши қонуниятларини ўрганишига асос бўлади.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда хомашё, ёқилғи, электр энергия, сув, иқлим, меҳнат ресурслари, истеъмол ва транспорт, иқтисодий-географик ўрин каби омиллар эътиборга олинади. Шунингдек, экология, ИТТ ва бозор иқтисодиёти омилларининг бу борадаги аҳамияти ҳам ошиб бормоқда.

Ушбу омилларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий ва экологик гуруҳларга бirlаштириши мумкин. Уларнинг моҳияти ва таъсирчанлиги жамият ривожланиши билан ўзгариб туради. Айни пайтда ижтимоий ва экологик омиллар ишлаб чиқаришни бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида ташкил этишда устувор ўринга эга бўлмоқда.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда барча шарт-шароитлар ҳисобга олиниши зарур, лекин маълум тармоқ-
ни худудий тақсими эътида барча омиллар эмас, балки улардан
айримларигина етакчи роль ўйнайди.

Хомашё омилди. Айрим махсулотларни олиш учун хомашё кўпроқ сарфланади. Шунинг учун бундай махсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар мумкин қадар хомашё райониюларига яқин жойлаштирилади. Хомашёга асосланган саноат тармоқларининг географиясини ўрганиш энг аввало, мамлакат табиий шароити ва бойликларини билишни талаб этади.

Ёқилғи-омилди. Ниссиқлик электр станциялари қора металлургия саноатининг дастлабки босқичини жойлаштиришда асосий роль ўйнайди. Аммо унинг таъсири ҳар доим етакчи кучга эга эмас. Бундай ҳол нефть ва унинг маҳсулоти мазут, табиий газ асосида ишловчи ниссиқлик электр станцияларини қўришга тааллуқли бўлади.

Электроэнергия омили. Бу соҳанинг ўзига хос хусусияти шундаки, у яратган маҳсулот – электр қувватини жамғариб, омборхоналарда йиғиб бўлмайди, ундан айни пайтнинг ўзига фойдаланиши керак. Бундан ташқари электр қуввати юқори кўчданлиги бўлиб, тармоқлар орқали узоқ масофаларга берилиши мумкин. Худду шу мақсадда йирик кўмир хазиналарида йирик ёкилги энергетика мажмуалари барпо этилган. Одатда, электр қуввати омилини ишлаб чиқаришнинг худудий ташкил этилишида энг аввало, унинг арзон турига устуңлик берилади. Арзон электр қуввати гидроэлектростанцияларидан олинади, чунки бунда сув кейин ҳам сувлигича қолаверади, ёкилги электр станцияларида эса кўмир, мазут ёки табиий газ сарфланади. Электр қуввати омилига қуйидаги мисолларни келтириш kifой: 1 тонна титан ишлаб чиқариш учун 40-50 минг квт-с, шунча алюминий ишлаб чиқариш учун 17-19 минг квт-с, мисни тозалаш, темир қотишмаларини ишлаб чиқариш, электр печларида пўлат эритиш учун уларнинг ҳар бир тоннасига 8-10 мин квт-с атрофида электр қуввати сарфланади. Табиийки, бундай корхоналарнинг арзон электр қуввати манбаларига яқин жойда қурилиши иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади. Демак, электр қуввати бир қатор саноат корхоналарини ўз атрофига омили сифатида «йиғар» экан. Шу сабабли у йирик район ва мажмуа ҳосил қилиш қудратига эга.

Сув ва иқлим шароити ҳам ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришида катта аҳамиятга эга. Сув манбалари айниқса қимм, ёғоч-целлюлоза, металлургия заводларининг фаолиятига сезиларли таъсир қилади.

Сўв ва иқлим шaroитлари бошқа sanoat korxonalariни куришда ҳам эътиборга олинади. Бу омилнинг ахамияти кишлок хўжалиги учун муҳим ҳисобланади. Чунончи, Ўзбекистон Республикасида анъанавий деҳқончилик иссиқ ва куруқ иқлимий шaroитлари факат сўтний сўтириш асосида олиб борилади.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар орасида энг муҳими, аҳоли ва меҳнат ресурсларидир. Бу ўринда икки ҳолни қайд қилиш лозим: биринчидан, шундай қорхоналар борки, уларга сон жиҳатидан кўп ишчи керак. Масалан, тикув фабрикаси, консерва ишлаб чиқариш, пахта етиштириш ва уни қайта ишлаш ва ҳ.к. Бошқа қорхоналарга эса, меҳнат ресурсларининг миқдори кўп бўлиши шарт эмас, уларда «оз» ва «соз» **малакали ишчи кучи** талаб қилинади. Масалан, «оз» қорали, анди, машинист, соғлик ва ҳ.к.лар. «соз» ишчи кучи бўлган шахслар, уларда, илмий

Удобрения

балик, анимэ машинна
"жууа" болгон шахар
прилади.
бийи күтүрүлгү да-
RELISTR № 762807
2015 у

ражаси юқорилиги, миграцион ҳаракати фаоллиги меҳнат заҳиралари кўплаб шаклланишига олиб келади. Шу сабабли уларнинг миқдори кўп бўлган қишлоқ жойларда, шаҳарларда янги саноат корхона ва бошқа корхоналарни, маданий-маиший муассасаларни ташкил этиш зарур.

Аҳоли фақат ишчи кучи эмас, балки у энг аввало, «истеъмолчи» ҳамдир. Бу омилнинг роли эса ҳозирги кунда кескин ошиб бормоқда. Шу сабабли истеъмол омилли корхоналарни ўзига «тортади». Истеъмол омилли фақат халқ эҳтиёжи билан белгиланмайди. Ишлаб чиқаришнинг ўз талаби, бошқа хил маҳсулотларнинг кенг миқдорда сарфланиши, уларни транспортда келтиришнинг ноқулайлиги ҳам бундай корхоналарни истеъмол районларида барпо этишни назарда тутди.

Транспорт ҳам жуда муҳим, чунки у ишлаб чиқаришнинг бевосита давом эттирувчи тармоғи ҳисобланади. Шунинг учун транспортнинг аҳамияти барча бошқа омиллар билан қўшилиб, ўйғунашиб кетади ва уни «соф» ҳолда ажратиб олиш қийин. Шу билан бирга транспорт масаласи иқтисодий-географик омил билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Бу объектнинг энг аввало, ташқи (худудий) иқтисодий муносабатларини англатади.

Илмий-техник тараққиёт омиллининг таъсири бир қатор тармоқларни худудий ташкил этишда аниқ намоён бўлади. Масалан, машинасозлик, электротехника ва кимё саноат тармоқларига тегишли кўпгина корхоналар юксак даражада илмий техника қудратига эга бўлган шаҳарларда жойлаштирилади.

Юқорида кўрилган омилларнинг аҳамияти катта. Аммо уларнинг барчаси провард натижада экологик омил билан «ҳисоблаштирилиши» керак. Ҳозирги кунда айрим саноат корхоналарининг ишлаши шу нуқтаи назардан тўхтатилганлиги бежиз эмас. Экологик жиҳатдан кимё, ёғоч-целлюлоза, гўшт, консерва, чирм заводлари, иссиқлик электростанциялари аҳоли жойлашган марказлардан узоқроқда бўлгани яхши. Бу омил билан ҳозирги кунда ҳисоблашмасдан иложи йўқ.

Бозор иқтисодиёти омиллини ишлаб чиқариш тармоқларини худудий ташкил этишга нисбатан таҳлил этар эканмиз, унда бу борада ағъанавий фикр юритиш тарзимиз тамомилга ўзгариб кетади. Чунки бу шароитда нимага ихтисослашувни ва қаерда жойлаштиришни провард натижада бозор, рақобат, талаб ва таклиф белгилайди, давлат эса регионал (худудий) ва солиқ сиёсати орқали бу жараёни бошқариб ёки тартибга солиб туради.

Қисқача хулосалар

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари ўзариши кўрсатилган. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари қуйидагилардан иборат: худудий ташкил этиш; худудий ихтисослашув; худудларнинг мажмуали (комплекс) ривожланиш қонунлари. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий шакллариға мужассамлашув, ихтисослашув ва кооперация киради. Ишлаб чиқариш қуйидаги омилларни ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади: хомашё, ёқилғи, электроэнергия, сув ва иқлим, иқтисодий-иқтисодий, транспорт, илмий-техник тараққиёт ва экологик, бозор иқтисодиёти омиллари.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтгач ишлаб чиқаришни жойлаштиришда қайси омиллар муҳим роль ўйнайди?
2. Ишлаб чиқаришнинг худудий ихтисослашувни деганда нимага тушунаси?
3. Қайси саноат тармоқлари хомашё манбаларига яқин қурилади?
4. Қандай омил приборсозлик ва электроника саноатини жойлаштиришга кучли таъсир этади?
5. Ўзбекистонда автомобиль заводини қуришда қандай омил ҳисобга олинган?
6. Экологик омил Марказий Осиё шароитида қандай аҳамиятга эга?

ражаси юқорилиги, миграцион ҳаракати фаолсизлиги меҳнат заҳиралари қўллаб шаклланишига олиб келади. Шу сабабдан уларнинг миқдори қўп бўлган қишлоқ жойларда, шаҳарларда янги саноат корхона ва бошқа корхоналарни, маданий-маиший муассасаларни ташкил этиш зарур.

Аҳоли фақат ишчи кучи эмас, балки у энг аввало, «истеъмолчи» ҳамдир. Бу омилнинг роли эса ҳозирги кунда кескин ошиб бормоқда. Шу сабабдан истеъмол омил қорхоналарни ўзига «тортади». Истеъмол омил фақат халқ эҳтиёжи билан белгиланмайди. Ишлаб чиқаришнинг ўз талаби, бошқа хил маҳсулотларнинг кенг миқдорда сарфланиши, уларни транспортда келтиришнинг қоқулайлиги ҳам бундай қорхоналарни истеъмол районларида барпо этишни назарда тутати.

Транспорт ҳам жуда муҳим, чунки у ишлаб чиқаришнинг бевосита давом эттирувчи тармоғи ҳисобланади. Шунинг учун транспортнинг аҳамияти барча бошқа омиллар билан қўшилиб, уйғунашиб кетади ва уни «соф» ҳолда ажратиб олиш қийин. Шу билан бирга транспорт масаласи иқтисодий-географик омил билан ҳам ҳамбарчас боглиқ. Бу объектнинг энг аввало, ташқи (худудий) иқтисодий муносабатларини англатади.

Илмий-техник тараққиёт омилнинг таъсири бир қатор тармоқларни худудий ташкил этишда аниқ намоён бўлади. Масалан, машинасозлик, электротехника ва кимё саноат тармоқларига тегишли қўпгина қорхоналар юксак даражада илмий техника қудратига эга бўлган шаҳарларда жойлаштирилади.

Юқорида қўрилган омилларнинг аҳамияти катта. Аммо уларнинг барчаси провард натижада экологик омил билан «ҳисоблашишлари» керак. Ҳозирги кунда айрим саноат қорхоналарининг ишлаши шу нуқтаи назардан тўхтатилганлиги бежиз эмас. Экологик жиҳатдан кимё, ёғоч-целлюлоза, гўшт, консерва, чарм заводлари, иссиқлик электростанциялари аҳоли жойлашган марказлардан узоқроқда бўлгани яхши. Бу омил билан ҳозирги кунда ҳисоблашмасдан иложи йўқ.

Бозор иқтисодиёти омилни ишлаб чиқариш тармоқларини худудий ташкил этишга нисбатан таҳлил этар эканмиз, унда бу борада анъанавий фикр юритиш тарзимиз тамомилан ўзгариб кетади. Чунки бу шароитда нимага ихтисослашувни ва қасрда жойлаштиришни провард натижада бозор, рақобат, талаб ва тақлиф белгилайди, давлат эса регионал (худудий) ва солиқ сиёсати орқали бу жараённи бошқариб ёки тартибга солиб туради.

Қисқача хулосалар

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари ўзариши кўрсатилган. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари қуйидагилардан иборат: худудий ташкил этиш; худудий ихтисослашув; худудларнинг мажмуали (комплекс) ривожланиш қонунлари. Ишлаб чиқариш ташкил этишнинг асосий шакллариға мужассамлашув, ихтисослашув ва кооперация кирати. Ишлаб чиқариш қуйидаги омилларни ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади: хомашё, ёқилғи, электроэнергия, сув ва иқлим, ижтимоий-иқтисодий, транспорт, илмий-техник тараққиёт ва экологик, бозор иқтисодиёти омиллари.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтгач ишлаб чиқаришни жойлаштиришда қайси омиллар муҳим роль ўйнайди?
2. Ишлаб чиқаришнинг худудий ихтисослашувни деганда нимани тушунаси?
3. Қайси саноат тармоқлари хомашё манбаларига яқин қурилади?
4. Қандай омил приборсозлик ва электроника саноатини жойлаштиришга кучли таъсир этади?
5. Ўзбекистонда автомобиль заводини қуришда қандай омил ҳисобга олинган?
6. Экологик омил Марказий Осиё шароитида қандай аҳамиятга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср интиломда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
4. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
5. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. Ростов-на Дону, 2000.
6. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
7. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
8. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. - Ростов-на Дону: Веникс, 1997.
9. Линец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
10. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
11. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
12. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. - М.: Прогресс, 1998.
13. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
14. Страны мира. - -М.: Мысль, 1996.

II бўлим

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

III боб

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДУНЁ СИЁСИЙ ХАРИТАСИ

3.1. Дунё сиёсий харитасининг аҳамияти ва ўзига хослиги

Сиёсий хаританинг аҳамияти ғоят катта бўлиб, у мамлакатларнинг халқаро ўринини, дунёда эгаллаган мавқеини, ички сиёсий-маъмурий структураси хусусиятларини ўзида яққол акс эттиради.

Мамлакатлар ва халқларнинг бутун ҳаёти уларнинг давлат (сиёсий) чегаралари белгиланган ўз ҳудудларида ўтади. Уларни айнан шу йўналишда ўрганиш иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий географиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бир томондан, дунё ва регионал муаммолар айрим мамлакатларнинг муаммоларидан ўсиб чиқади ва шаклланади, бошқа томондан эса, уларнинг ривожланиши бошқа кўплаб мамлакатларга бевоқифа катта таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрини эслаш ўринлидир: «СССР парчаланиб кетгандан кейин бизнинг иродамиз ва интилишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда Ўзбекистон амалда фронт яқинидаги давлатга айланиб қолди. Унинг ташқи чегараларидаги Афғонистон ва Тожикистонда сўнгги йилларда юз минглаб инсонлар ҳаётига зомин бўлган танглик ўчоғи алашга олиб турибди» ⁽¹⁾.

Афғонистондаги ҳарбий-сиёсий танглик, Тожикистондаги беқарорлик бутун Марказий Осиёдаги минтақавий барқарорликнинг ҳолатига ҳам, жумладан, Ўзбекистоннинг миллий хавфсизлигига ҳам салбий таъсир кўрсатмай қолмайди.

Шу билан бир қаторда халқаро ҳаётда сиёсий, иқтисодий (шу жумладан, саноат, транспорт ва бошқа соҳалардаги ҳўжалик қурилишлари), эгаллик муаммоларининг бир нечта давлатларнинг биргаликдаги сий-ҳаракатлари, умумий маблағлар ҳисобига ҳал этиш йўллари тобора кўнаиб бормоқда. Бундай муаммолар ечими давлат чегараларидан ташқарига чиқмоқда, чегаралар эса давлатларни ажратиб турадиган тўсиқлардан ўзаро алоқа, ҳамкорлик қизиқларига айланмоқда. Лекин чегаралар очиклиги давлат ҳудудлари суверенитетининг тутаганилигини асло кўрсатмайди.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
4. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
5. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. Ростов-на Дону, 2000.
6. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
7. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
8. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. - Ростов-на Дону: Веникс, 1997.
9. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
10. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
11. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
12. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. - М.: Прогресс, 1998.
13. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
14. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

II бўлим

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

III боб

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДУНЁ СИЁСИЙ ХАРИТАСИ

3.1. Дунё сиёсий харитасининг аҳамияти ва ўзига хослиги

Сиёсий хаританинг аҳамияти фоят катта бўлиб, у мамлакатларнинг халқаро ўрнини, дунёда эгаллаган мавқеини, ички сиёсий-маъмурий структураси хусусиятларини ўзида яққол акс эттиради.

Мамлакатлар ва халқларнинг бутун ҳаёти уларнинг давлат (сиёсий) чегаралари белгиланган ўз ҳудудларида ўтади. Уларни айнан шу йўналишда ўрганиш иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий географиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бир томондан, дунё ва регионал муаммолар айрим мамлакатларнинг муаммоларидан ўсиб чиқади ва шаклланади, бошқа томондан эса, уларнинг ривожланиши бошқа қўллаб мамлакатларга бевоқифа катта таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримовнинг қўйидаги фикрини эслаш ўринлидир: «СССР парчаланиб кетгандан кейин бизнинг иродамиз ва интилишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда Ўзбекистон амалда фронт яқинидаги давлатга айланиб қолди. Унинг ташқи чегараларидаги Афғонистон ва Тожикистонда сўнгги йилларда юз минглаб инсонлар ҳаётига зомин бўлган танглик ўчоғи аланга олиб турибди»⁽¹⁾.

Афғонистондаги ҳарбий-сиёсий танглик, Тожикистондаги бекарорлик бутун Марказий Осиёдаги минтақавий барқарорликнинг ҳолатига ҳам, жумладан, Ўзбекистоннинг миллий хавфсизлигига ҳам салбий таъсир кўрсатмай қолмайди.

Шу билан бир қаторда халқаро ҳаётда сиёсий, иқтисодий (шу жумладан, саноат, транспорт ва бошқа соҳалардаги хўжалик қуришлари), эгаллик муаммоларини бир нечта давлатларнинг биргаликдаги сатъ-ҳаракатлари, умумий маблағлар ҳисобига ҳал этиш йўллари тобора кўпайиб бормоқда. Бундай муаммолар ечими давлат чегараларидан ташқарига чиқмоқда, чегаралар эса давлатларни ажратиб турадиган тўсиқлардан ўзаро алоқа, ҳамкорлик чизиқларига айланимоқда. Лекин чегаралар очиклиги давлат ҳудудлари суверенитетининг тўтаганлигини асло кўрсатмайди.

Мустақил давлатларнинг ташкил топиши, шаклланиши, ривожланиши, шунингдек, уларнинг барбод бўлиши ёки суверенитетининг тугатилиши, ўзгариши ёки тубдан ўзгартирилиши ва бошқалар ғоят мураккаб тарихий жараёнлар бўлиб, кўпилаб ички ва ташқи амаллар — сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, этник, диний ва бошқалар билан белгиланади. Бунда кўпинча мамлакатлар ва халқлар ҳаётининг мураккаб муаммолари кўп йиллар, баъзан асрлар давомида ечилмай қолади.

Халқаро муаммолар бўйича мутахассислар Ер шарида 300 га яқин жой (пункт) бўйича ҳудудий, чегара ва бошқа масалалар юзасидан мунозаралар борлигини, шу жумладан, 100дан ортиқ шундай жой бўйича кучли низоли вазият мавжудлигини кўрсатадилар.

Дунёнинг аҳоли яшайдиган қисми (ўзлаштирилган куруқлик) одамларнинг тез кўнайишига боғлиқ ҳолда тобора тор бўлиб қолмоқда. Кўпчилик давлатларда, биринчи навбатда, Осиё ва Африканинг айрим мамлакатларида мавжуд чегаралар доирасида ер танқислиги ҳаддан тинчқари мураккаб муаммога айланди. Уларда ернинг озик-овқат ишлаб чиқариш манбаи, аҳоли яшаш манзиллари жойлашадиган ва ҳўжалик ривожланиши учун ғоят зарур ҳудуд сифатидаги қиймати ошиб бормоқда. Бу ҳолат мамлакатлар иқтисодий ва сиёсий ривожланиши хусусиятлари ҳамда экологик вазиятнинг кескин ёмонлашуви, катта ер майдонларининг ишдан чиқиши (қисман абадий қайтмайдиган бўлиб), аҳоли табиий ўсишининг юқорилиги билан узвий боғлиқдир.

Бундай аҳволга мисол тариқасида Хитой, Ҳиндистон, кўпчилик араб давлатлари, Тропик Африка мамлакатлари. Мисол тариқасида Бангладеш Республикасида юзага келган фожиали вазиятни кўрсатиш мумкин. Унинг майдони атига 144минг кв. км бўлиб, бу ерда 120 миллиондан кўпроқ аҳоли яшайди. Ҳудуднинг 90% Ганг, Брахмапутра, Мечхна дарёлари ва уларнинг кўплаб ирмоқлари яратган ётқизикларидан ташкил топган дельтадан иборат. Иссиқ ва ғоят нам иқлимда «шоли тупроқлари» деб аталадиган бу ерлар ушбу мамлакатнинг энг қимматли ва деярли ягона табиий бойлигидир. Айни пайтда, дунёнинг бирон мамлакати дарё тўрлари зичлиги, ҳар йили кўп марта содир бўладиган, катта моддий зарар етказадиган, ҳудудининг катта қисмини сув остида қолдирадиган тошқинларининг катта миқёси бўйича Бангладешга тенглаша олмайди. Масалан, 1988 йил август-сентябрдаги сув тошқинлари мамлакатнинг 80% ҳудудига ёйилган ва 30млн. аҳолининг бошпанасиз қолишига сабаб бўлган. Дунёда Цунами тўлқинлари каби денгиз стихиясининг

даҳшатли зарбаларига учрайдиган Бангладеш каби давлат топилмайди. Бу табиий офат ўн минглаб одамларнинг ўлимига сабаб бўлмоқда. Масалан, 1990 йил кузида содир бўлган тошқин оқибатида, ҳисобларга кўра, 150 мингдан 300 мингтагача одам ҳалок бўлган.

Бангладеш аграр мамлакат бўлиб, деярли барча иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича дунёнинг энг камбағал ва қолоқ мамлакатларидан биридир. Аҳолисининг табиий ўсиши ҳар йили 3 млн. кишидан (2,2%) кўпроқни ташкил этади, умумий сони эса 120 млн.дан кўпроқдир (1996). Аҳолисининг ўртача зичлиги 1кв.км га 833 кишига тенг. Бу кўрсаткич ҳудуди жиҳатидан унча катта бўлмаган Бангладешдек мамлакат учун ғоят катта. Булар қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг чуқурлашуви сабаб бўлмоқда. Чунки бирорта давлат Бангладешга бир қарич ҳам ер бермаслиги аниқ-ку, ахир. Афсуски, дунёнинг кўп райоиларида чегара, ҳудудий масалалар доимо мураккаб муаммо бўлиб келган, улар айниқса сўнгги йилларда давлатлараро, миллатлараро низола оқибатида ғоят кескинлашди.

Дунё сиёсий харитаси ғоят ўзгарувчан хусусиятга эга. У қуйидаги асосий сиёсий-географик ўзгаришларни акс эттиради: муайян давлатнинг бошқа давлат билан қўшилиши (бирлашиши, бир давлатнинг бошқа давлат таркибига кириши в.б.); давлатчиликнинг (сиёсий суверенитетининг) йўқотилиши; давлатлар (мамлакатлар) майдонининг-ҳудудлар ва акваториялар, улар чегараларининг ўзгариши; пойтахтнинг алмашиши (ўзгариши); давлат, мамлакат ва пойтахт номларининг ўзгариши; давлат бошқаруви шаклининг ўзгариши ва бошқалар. Бу элементларнинг барчаси сиёсий географик хаританинг асосий мазмунини белгилаб беради.

3.2. Дунё сиёсий харитаси шаклланишининг хусусиятлари ва асосий босқичлари

Шаклланиш босқичлари. Ҳозирги замон дунё сиёсий харитаси кишилик жамиятининг узоқ давом этган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари ўзгариши, алмашинуви қонуниятларини тўла акс эттиради. Дунё сиёсий харитаси (ДС) — тарихий даврларнинг кўзгуси, материклар, қитъалар, дунё сиёсий-иқтисодий бўлинишининг ўзига хос тасвиридир.

ДСнинг шаклланиши қуйидаги даврларга бўлинади: қадимги, ўрта асрлар, янги давр ва энг янги давр.

Қадимги давр (давлатларнинг дастлаб пайдо бўлишидан

миллоднинг V асригача) кулдорлик тузуми даврини ўз ичига олади; Ер шарида биринчи давлатларнинг пайдо бўлиши ва ҳалокатини акс эттиради. Қадимги Миср, Қарфағен, қадимги Греция, қадимги Рим, Урта Осиёда шаклланиган қадимги Хоразм, Бақтрия, Сугд ва бошқа давлатлар, Турк ҳоқонликлари (миллоддан аввалги 207 йилдан миллоднинг 216 йилигача Улуғ Хун империяси, Иккинчи Хун империяси миллоднинг II-IV асри) каби қадимги давлатлар дунё цивилизациясининг ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Туркий халқларнинг қадимги авлодлари бўлган хунлар (скиф) Марказий Осиё, Каспий бўйлари, Шимолий Кавказгача чўзилган ўз давлатларини барпо этганлар. Улар ўз ёзувига эга бўлишган, ҳарбий мақсадларда хариталардан фойдаланишган. Хун авлодлари Шарқий ва Ғарбий Европада бориб, миллоднинг 347 йилидан 469 йилигача Хунлар империясини тузганлар. Шу билан бир қаторда бу даврда ҳарбий юришлар, урушлар давлат чегаралари ва ҳудудлари ўзгаришининг асосий сабаби бўлган.

Урта асрлар даври (V-XV асрлар). Бу даврда ДС феодализм даври билан боғлиқ ҳолда шаклланиган. Кулдорлик империялари парчаланиб, уларнинг ўрнида кўп сонли катта ва кичик феодализм давлатлари пайдо бўлди. Феодализм давлатларининг сиёсий функциялари кулдорлик давридаги давлатлардагига нисбатан анча мураккаб ва хилма-хил эди. Бу даврда ички бозор шаклланди, регионларнинг бошқалардан ажралган ҳолда биқик яшашига чек қўйилди. Давлатларнинг ўзларидан узоқда жойлашган ҳудудларни босиб олишга ҳаракат қилиш иштиёқи кучаяди. Дунё материклари ва қитъалари турли давлатлар ўртасида тақсимлаб олинди.

Бу даврда муқаддас Рим империяси, Англия, Испания, Франция, Португалия, Киев Руси, Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва Турон-Туркистон ўлкасидаги феодализм давлатлари ва бошқалар мавжуд бўлган. Шу жумладан, Урта асрлар дунё сиёсий харитасида Мовароуннахрнинг илк феодализм давлатлари (Сугд, Тохаристон, Фарғона, Чоғ, Хоразм ва бошқалар), IX-XIII асрдаги феодализм давлатлари (Қарлуклар, Тохирийлар, Самонийлар Қоронийлар, Хоразм давлатлари ва бошқалар), Чингизийлар (XIII-XIV аср). Амир Темур ва Темурийлар давлатлари (XIV асрнинг охири XV аср боши) катта сўлмоққа эга бўлганлар. Бу давлатлар жойлашган ўрни Буюк инак йўли билан боғлиқ бўлган қулайлигидан фойдаланиб, Ғарб ва Шарқ ўртасидаги алоқаларда ўзига хос Қарвон йўли «Қўриғи» (алоқачиси) ролини ўйнаганлар. Шу билан бир қаторда Урта Осиё саҳролари уларни ажратувчи, қарвон савдоси учун тўсиқ функцияни ҳам бажар-

ганлигини таъкидлаш лозим. Дунё сиёсий ва иқтисодий харитаси шаклланишининг янги даври (XV-XVI аср орлигидан биринчи жаҳон уруши тугаганига қадар) капитализм пайдо бўлган, ривожланиган ва қарор тоңган бутун бир тарихий даврга тўғри келади.

Феодализмнинг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ва дунё сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Капиталистик иқтисодиётнинг ривожланишида буюк географик кашфиётлар алоҳида ўрин эгаллайди. У феодализмда чиқариш муносабатларидан капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларига ўтишнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Буюк географик кашфиётлар қатор иқтисодий, ижтимоий ва маданий жараёнлар ва воқеаларнинг якуний натижаси сифатида тайёрланган эди. Урта ер денгизи бўйи савдосининг инкирози ва муомала воситаси ҳисобланган олтин ва қумушнинг етишмаслиги. Туркия Урта ер денгизи қирғоқларининг забт этиши европаликларини Шарққа, айниқса, Ҳиндистонга борадиган янги йўللарни излаб топишга мажбур этди. «Олтинга ташналик» эса янги ерларни қидиришга ундади. Португаллар Африка қирғоқлари, Ҳиндистон, Узоқ Шарқда, испанлар эса Атлантика океанидан кесиб ўтиб, Америкада «олтин» қидирдилар. Буюк географик кашфиётларнинг тайёрланиши Европа қитъасининг капитализм ватанига айланиши учун яратилган қуйидаги шарт-шароитлар билан узвий боғлиқлар.

- товар-пул муносабатларининг ривожланиши;
 - марказлашган йирик давлатларнинг ташкил топиши;
 - янги ерларни кашф этиш ва ўзлаштириш учун тайёр кадрларнинг мавжудлиги;
 - техник имкониятлар, биринчи навбатда Каравелла (уч ёки тўрт мачтали елкали кема), ихтироси ва компасли хариталардан фойдаланиш;
 - ўсмонли турклар томонидан Шарқий Урта ер денгизининг забт қилиниши ва европаликларнинг шарққа янги йўллари топишга мажбур бўлганлиги;
 - фан ривож, айниқса, «Астрономия» ва «География» фанларининг ютуқларига таяниб, испанлар ва португаллар буюк географик кашфиётнинг кашшофлари (пионерлари) бўлдилар. Португаллар Африкани айланиб, Ҳиндистонга, испанлар эса Янги дунё (Америка)га денгиз йўллари очишга эришдилар. Булар оламшумул аҳамиятига эга кашфиётлар эди.
- Буюк географик кашфиётлар қаторига қирадиган қуйидаги саҳафларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. 1492-1502 йиллари-Американинг европаликлар учун кашф этилиши (Х Колумбнинг Марказий Америка ва Жанубий Американинг шимолига саёҳати). Испания томонидан Американинг колонизациясининг бошланиши;

2. 1498 — Веска да Гомланинг Африкани айланиб ўтган денгиз саёҳати;

3. 1499-1504 йиллар Америкко Веспуччининг Жанубий Америкага саёҳати;

4. 1519-1522 йиллар — Магеллан ва шерикларининг дунё айланиши бўйлаб саёҳати;

5. 1648 йил Семен Дежневнинг саёҳати (Россия - Сибирь);

6. 1740 йил В.Беринг ва П. Чириков саёҳатлари (Сибирь);

7. 1771-1773 йиллар - Дж. Кук саёҳати (Австралия, Океания).

Буюк географик кашфиётлар даври дунё сиёсий ва иқтисодий харитасида кучли ўзгаришлар бўлишига олиб келди. У Европа мустамлакачилар босқичининг бошланиши, дунё хўжалик алоқаларининг кенг тарқалиши, аҳоли кўчиш ҳаракатларининг кучайишига сабаб бўлди. Буюк географик кашфиётлар, биринчидан, дунёнинг биринчи учта йирик мустамлакачи давлатлари — Испания (Америкада), Португалия (асосан Осиёда) империяларининг пайдо бўлишига, иккинчидан, дунё савдосининг вужудга келиши ва дунё бозорининг шаклланишига олиб келди. Шу муносабат билан асосий савдо йўллари, дунё савдосининг асосий ҳажми ва йўналиши қуруқлик (карвон) йўллари (шу жумладан, Буюк Ипак йўли ҳам), ички денгиз йўллари ва уларга туташ мамлакатлардан Атлантика ва Ҳинд океанига кўчди. Испания, Португалия, Англия, Голландия, Франциянинг иқтисодий географик ўрни яхшиланди. Лиссабон ва Севилья, суфра Антверпен ва Амстердам Европанинг йирик денгиз портларига айланди. Айни пайтда қитъа ичкарида жойлашган шаҳарлар, масалан, шимолий Италия шаҳарлари оғир аҳволга тушди, қуруқлик карвон йўллариининг аҳамияти анча пасайди. Темурийлар давлатининг инқирози ва парчаланиб кетиши ҳам айни шу даврга тўғри келди. Европанинг арзон олтин ва қумуш оқимлари кириб келиши XVI асрда товарлар нархи бир неча маротаба кўтарилишига, оқибатда, савдо саноати буржуазиясининг тез бойишига олиб келди. Саноат молларини четга чиқарувчи мамлакатлар (Недерландия, Англия, Франция) тез фурсатда ўз мавқеларини мустаҳкамлаб олдилар. Аксинча Испания ва Португалияда осонлик билан олиб келинаётган мустамлака ўлжалари феодал муносабатлар, черковнинг сақланишига, ўз хунармандчилиги ва мануфактурасига путур етказишга, оқибатда ўзларининг аввалги аҳамиятини йўқотishi ва рақобатчи-

ларидан ҳарбий мағлубиятга учрашига сабаб бўлди. XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошида ташкил топган Амир Темур ва Темурийлар давлати Ҳиндистон ва Хитойдан қора денгизга қадар ва Орол денгиздан форе қўлтиғига қадар гоёт катта ҳудудни эгаллаган давлат эди. Унинг дунё сиёсий ва иқтисодий харитаси шаклланишига таъсири бу улкан ҳудуд билангина чегараланмаган. Бу давлат яна Жанубий - Шарқий ва кичик Осиё, Сурия, Миср, Қўйи Волга, Дои бўйлари, Шимолий Кавказ, Балхон кўли ва Или дарёси бўйлари, Шимолий Ҳиндистонгача бўлган кўнлаб мамлакатларни ўзига бўйсундирган қудратли давлатга айланган эди. Амир Темур Хитой ва Ҳиндистондан Урта Осиё орқали яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йўналган асосий савдо йўли - «Буюк ипак йўли»ни назорат қилиб, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдо-сотиқ ва элчилик алоқаларини хар томонлама ривожлантиришга катта ҳисса қўнди. Темурнинг Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб, Олтин Урдага берган қақшаткич зарбаси (1395 й.) Россия давлатининг мустақиллигини сақлаб қолиш ва унинг марказлашувида буюк аҳамият касб этганлиги тан олинган ҳақиқатдир. Соҳибқироннинг Боязид устидан ғалабаси эса (1402 й.) Европани Усмонли турк империяси асоратидан сақлаб қолди.

Лекин Темур воқфотидан кейин ворислари тожу тахт талашуви, шунингдек, Буюк ипак йўлининг халқаро савдо (карвон) йўли сифатидаги аҳамияти кескин пасайиши (буюк географик кашфиётлар, айниқса, янги денгиз йўллариининг очилиши ва денгиз транспортидаги тараққиёт билан боғлиқ ҳолда) ушбу улкан давлатнинг парчаланишига олиб келди. Унинг ўрнида кўнлаб катта-кичик давлатлар пайдо бўлди. Хусусан, Мовароннаҳр ва Хуросонда Шайбонийхон давлати (XVI аср бошларида) ташкил топди. Унинг парчаланган ҳудудларида эса XVI асрда Бухоро хонлиги (амирлиги), Хива хонлиги, XVIII аср бошида Қўқон хонлиги вужудга келди. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Россия империяси ўзбек хонликларини босиб олиш учун кенг ҳарбий-сиёсий тайёргарлик кўришга киришди. XIX асрнинг 40-йиллари охири, 50-йиллари бошидан Россия империяси Туркистон ерларига шиддат билан бостириб кела бошлади. Рус истилочи қўшинлари кенг қўламдаги ҳарбий ҳаракатлар билан 60-йиллардан Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги, 70-йилларнинг бошида эса Хива хонлиги ҳудудларини босиб олди ва уларни Россия империясига тўла бўйсундирди. Туркистон улкан вилоят, волост, участка ва оксоқолликларга бўлиниб бошқарилди. Россиядан кўнлаб рус деҳқонлари ва ерсиз мужиклар кўчирилиб келтирилиб, уларга камида 10 десятинадан ер

ажратиб берилди. Мустамлакачилар рус империялари, хутор ва селолар, шаҳарлар ёнида эса руслар учун «янги шаҳарлар» барпо этишга алоҳида эътибор берди. Тўб жойи аҳолисининг турмуши эса тобора оғирлашиб бораверди.

Шундай қилиб, Урта Осиё учун бир асрдан кўпроқ давом этган оғир мустамлакачилик даври бошланди XVII асрнинг биринчи ярмида Англия ва Франция мустамлакачилик ҳаракатини бошладилар. Улар Вест-Индиядаги қатор ороллари ўзларига бўйсундирди. Шимолий Америкада ўзларининг кўчма колонияларини ташкил қилдилар. XVII асрнинг ўртасида Нидерландия, Голландия, Осиёдаги Португалия мустамлакаларининг (Цейлон, Ҳиндистон денгизи қирғоқларидаги таянч пунктлар, қатор Зонд ороллари), Африка жануби, Суринам, Вест-Индиядаги ороллари босиб олиб, дунёнинг биринчи мустамлакачи ва савдо мамлакатига айланди. Лекин XVII асрнинг иккинчи ярмидаги Англия, Голландия урушлари Голландияни сезиларли кучсизлантирди. Мустамлакалар учун Англия билан Франция ўртасидаги кураш XVII аср охиридан XIX асрнинг бошларигача давом этди. Англия ўз мустамлакаларини французлар ҳисобидан Шимолий Америкада ва Ҳиндистонда кенгайтирди. Франция қармоғида факат кичик мустамлакаларгина сақланиб қолди. Англия шундан кураш орқали Испания, Нидерландия, Франциядан кўйлаб мустамлакаларни тортиб олди. Уларнинг умумий майдони 22 млн. кв. км.дан ортиқроқ бўлиб, Ҳиндистон, Канада, Австралия, Жанубий Африкани ўз ичига олган эди. Бутун «етук» капитализм даври мобайнида Англия дунёда ўзининг саноат, савдо, молия ва ҳарбий ҳукмронлигини сақлаб қолди. Лондон дунёнинг энг йирик шаҳари, порти, банк марказига айланди. 1870 йилда Англия ҳисобига дунё саноат ишлаб чиқаришининг 1,3 қисми туғри келган ва Британия мустамлака империяси дунё сиёсий ва иқтисодий харитасининг шаклланишига энг катта таъсир кўрсатган. XIX асрнинг ўталарида Ҳиндистон тўлиқ Англия мустамлакасига айланди. Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлидаги барча таянч пунктлар (Маврикий ороли, Африканинг жанубий қирғоғи), мамлакатнинг жанубий қирғоғи, Сингапур босиб олинди, Австралия ва Янги Зеландия устидан тўлиқ ҳукмронлик ўрнатилди.

XVIII асрнинг охирига келиб Лотин Америкасида Испания ва Португалиянинг талончилик сиёсати салбий оқибатларни яққол курина бошлади. Озодлик урушлари билан боғлиқ ҳолда XIX асрнинг биринчи чорагида Испания мустамлакаларида (Янги Испания, Янги Гренада, Перу, Ла-Плата) йиғирмага яқин давлатлар тизими пайдо бўлди. Бу мамлакатлар иқтисодиётига чет эл капитали кенг миқёсда кириб кела бошлади.

Англиянинг мустамлакалар иқтисодий ривожланишини метрополия манфатларига тўла бўйсундиришга ҳаракати Шимолий Америка мустамлакаларида кучли норозилик уйғотди. Масалан, 1775-1783 йилларда озодлик учун олиб борилган уруш Англиянинг АҚШ мустақиллигини таъминлашга мажбур этди. 1776 йилда АҚШ мустақиллиги эълон қилинди. Унинг таркибига 13 инглиз мустамлакалари кирди. Мустақилликка эришгач, АҚШ да бошқа давлатларга нисбатан капитализмнинг кенгайиши ва чуқурлашуви учун нихоятда қулай вазият юзага келди. XVIII асрнинг охиридан бошлаб АҚШ Аппалачи тоғларидан гарбда жойлашган индеец қабилалари яшайдиган ҳудудлар колонизациясини кучайтирди, XIX асрнинг биринчи ярмида АҚШ ерларни сотиб олиш ва забт этиш ҳисобига ўз ҳудудларини анча кенгайтирди. 1803 йилда Франциядан Фарбий Луизиана (майдони 2,5 млн. кв. км.), 1819 йилда Испаниядан Флоридани сотиб олди. Мексикадан Техас (1845й), Калифорния ва ғояли тоғларнинг жанубини (1848й) ўз ичига олган катта ҳудудлар тортиб олинди, 1846 йилда кенг Орган вилояти мамлакатининг шимоли-ғарби қўшиб олинди, 1867 йилда Россиядан Аляска сотиб олинди. Шундай қилиб, АҚШнинг тез ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар юзага келди. Унинг дунё саноати ишлаб чиқаришидаги салмоғи 1870 йилга келиб 14% га етди.

XIX асрнинг ўталарида Германия ва Италияда сиёсий бирланиш асосида ягона марказлашган давлатлар ташкил топди. Болқон ярим оролида миллий озодлик ҳаракати асосида Туркия империяси таркибига кирган Греция (1829й.), Руминия (1861й.), Болгария, Сербия, Черногория (1878й.) давлатлари пайдо бўлди.

XIX асрнинг охириги чорагига келиб Россия дунёнинг йирик мустамлакачи давлатлари қаторида турар эди. У янги асрда Рус давлатидан кўйлаб туташ мамлакатларни истило қилиш асосида йирик Россия империясига айланди. 1876 йилда унинг мустамлакалари майдони 17 млн. кв. км. бўлиб уларда яшайдиган аҳоли 15,9 млн. нафарга етган эди. Ушундай даврада Россия дунёнинг Буюк Британиядан кейинги иккинчи мустамлакачи империяси ҳисобланарди.

Айниқса, XIX-XX аср туташган даврда бўлиган дунёни қайта бўлиб олиш учун кураш ғоят кескинлашиб, дунё сиёсий харитаси бекор бўлиб қолди. Масалан, 1876 йилда Африканинг атиги 10% ҳудуди ғарбий Европа мамлакатларига қарашли бўлса, 1900 йилга келиб бу кўрсаткич 905 га етди. Африкани бўлиб олишда биринчи ўринни Англия эгаллади. У Шимолий Шарқий ва Жанубий, қисман Ғарбий Африкада ҳукмрон мактага эга

бўлди ва ўзига Миср, Судан, Кения, Уганда, Сомалининг бир қисми, Бениуанеленд, Шимолий ва Жанубий Родезия, Трансвалъ ва Туксарик (Оранжевая), Бур Республикалари, Нигерия, Олтин қирғоқ (Гана), Сьерра - Леоне, Гамбия мамлакатларини бўйсундирди.

Франция 70-йилларгача Жазоир, Сенегал, Гвинея қўлтиғи қирғоқларининг бир қисmini босиб олган бўлса, Африкани бўлиб олиш даврида яна Тунис, Марокка, Гвинея қўлтиғи қирғоқлари, Нигер, Конго хавзаси, Чад қўли райони, Мадагаскар, Сомалининг бир қисmini забт этди ва Шимолий ва Ғарбий Африкада йирик мустамлака массивини барпо қилди.

Бу даврда Германия, Италия ҳам Африкада мустамлакалар босиб олишни бошлади. 1884 йилда Германия Жануби-Ғарбий ва Шарқий Африка (Танганьика), Камерун, Тогони истило этди. Италия Эритреяни, Сомалининг бир қисmini босиб олди. 1911-1912 йиллардаги Туркия, Ливия уруши оқибатида Кичик Осиё қирғоқларидаги ороллар гуруҳига эга бўлди. Бепон ва хилма-хил ресурсларга бой Конго ҳудудлари Бельгия эгаллигига ўтди. Африкани бўлиб олиш даврида Португалия, Ангола ва Мозамбик ҳудудларини кенгайтирди, Испания Ғарбий Сахрон Кабир, Испания Гвинеяси (Рио Муни), Шимолий Марокканинг бир қисmini забт этди.

Шундай қилиб, бутун Африка қитъасида номигагина иккита мустақил давлат сақланиб қолди. Буларнинг бири Абиссиния (Эфиопия) бўлиб, у Италияга қарши зарба беришга муваффақ бўлган эди. Иккинчиси — Либерея эса 1847 йилда Америка мустамлака жамияти томонидан асосланган бўлиб АҚШ нинг норасмий протекторати ҳисобланарди.

XIX асрнинг охирида АҚШ ҳам мустамлакалар босиб олишга киришди. 1898 йилдаги Испан — Америка уруши натижасида у Испаниядан Филиппин, Гуам ороллари ва Пуэрто-Рикони тортиб олди.

Куба расман мустақил деб тан олинishiга қарамай, амалда у АҚШ нинг ярим мустамлакасига айланган эди. АҚШ ўзига Гавайи ороллари қўшиб олди, Самоа ороллари Германия билан бўлиб олишди, Панама канал зонасини истеҳкомлар ва ҳарбий-денгиз базасини қуриш ҳуқуқи билан ижарага олди. Океанияни бўлиб олиш ҳам тугалланди: Англия Фиджи ороллари, Салмон ороллари, Германия Янги Гвинея ороллари, Шимолий-Шарқий қисmini, Бисмарк ороллари, Саломон ороллари, бир қисmini, Маршал ороллари босиб олдилар. Германия Испаниядан Марин ва Короллин ороллари сотиб олди.

Япония узоқ Шарқда мустамлакалар истило қилишни бош-

лади. 1895 йилда Хитойдан Тайвань оролини тортиб олди, Кореяни босиб олди ва 1910 йилда уни ўзининг мустамлакаси деб эълон қилди. Рус-Япон урушидан кейин Япония Сахалин оролининг Жанубий қисмида, Куриль оролларида мустаҳкам ўрнашди. Мустамлакачи давлатлар Хитойни ярим мустамлакага айлантирдилар, унга тенг бўлмаган шартномаларни мажбуран қабул қилдирдилар ва шу асосда унинг ҳудудларида «таъсир соҳалари», концепциялар тузилди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Франция Вьетнам, Лаос, Камбоджани ўз ичига олган Француз Хинди Хитой мустамлака колониясини барпо этди. Англия Юқори Бирма, Барисо оролининг Шимолини забт этди, Малайхдаги мустамлакаларини кенгайтирди. XX асрнинг бошида Туркия ҳукмронлигига қарши миллий озодлик ҳаракатлари Блокли ярим ороли сиёсий харитасида ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Албания мустақилликка эришди, Болгария Эгей денгизига чиқишга, Греция ва Сербия эса ўз ҳудудларини кенгайтиришга муваффақ бўлди.

Шундай қилиб, дунё сиёсий харитаси шаклланишининг янги аср давридаги асосий мазмунини мустамлакалар босиб олиш, метрополия (мустамлакачи) давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабат ва нисбатлар белгилаб берди. XX аср бошида дунё бўлиқ бўлиб олинди. 1914 йилда мустамлакачи империялар мустамлакаларининг умумий майдони 74,9 млн. кв. км. (жами ер юзаси қуруқлик ҳудудларининг 56%), улардаги аҳоли 530 млн. кишига (дунё аҳолисининг 35%) етди. Англия мустамлакалари майдони 33,5 млн. кв. км. (дунё мустамлакаларининг 44,7%), уларнинг аҳолиси 393,5 млн. киши (мустамлака аҳолисининг 74,2%), Россия шунга мос ҳолда - 17,4 млн. (23,3%) ва 33,2 млн. (6,3%); Франция-10,6 млн. (14,1%) ва 55,5 млн. (10,5%); Германия-2,9 млн. (3,9) ва 12,3 млн. (2,3%); АҚШ-0,3 млн. (0,4%) ва 9,7 млн. (1,8%); Япония-0,3 млн. (0,4%) ва 19,2 млн. (3,6%) бўлган. Метрополия ва мустамлакалар майдони ва аҳолиси ўртасидаги нисбат тегиш-лича қуйидаги миқдорда ортиқ бўлган: Буюк Британияда 100 ва 8,8 марта ва 0,2%, Нидерландия-67 ва 7,4, Португалия -21 ва 1,5, Франция-21 ва 1,3, Бельгия -80 ва 2,8 марта, Дания - 5 марта ва 4,2%, Германия 5 марта ва 21%, Испания-40% ва 3,8%, Италия -1,7 марта ва 2,2%, АҚШ-24,4% ва 11,6%. Шу даврдан бошлаб дунёни қайта бўлиб олиш фақат уруш ва зуравонлик воситасида амалга ошириш мумкин эди. Шу сабабдан дунёнинг етакчи мамлакатлари ўртасида бўлинган дунёни қайта бўлиб олиш учун кураш тобора кескинлашди.

Энг янги давр биринчи жаҳон урушининг тугаши ва 1917 йил Россияда Октябр тўнтаришидан бошлаб то ҳозирги кун-

бўлди ва ўзига Миср, Судан, Кения, Уганда, Сомолининг бир қисми, Бениуаленд, Шимолий ва Жанубий Родезия, Трансваль ва Туксарик (Оранжевая), Бур Республикалари, Нигерия, Олтин қирғоқ (Гана), Сьерра - Леоне, Гамбия мамлакатларини бўйсундирди.

Франция 70-йилларгача Жазоир, Сенегал, Гвинея қўлтиғи қирғоқларининг бир қисmini босиб олган бўлса, Африкани бўлиб олиш даврида яна Тунис, Марокка, Гвинея қўлтиғи қирғоқлари, Нигер, Конго хавзаси, Чад кўли райони, Мадагаскар, Сомолининг бир қисmini забт этди ва Шимолий ва Ғарбий Африкада йирик мустамлака массивини барпо қилди.

Бу даврда Германия, Италия ҳам Африкада мустамлакалар босиб олишни бошлади. 1884 йилда Германия Жануби-Ғарбий ва Шарқий Африка (Танганьика), Камерун, Тогони истило этди. Италия Эритреяни, Сомолининг бир қисmini босиб олди. 1911-1912 йиллардаги Туркия, Ливия уруши оқибатида Кичик Осиё қирғоқларидаги ороллар гуруҳига эга бўлди. Бельгия ва хилма-хил ресурсларга бой Конго ҳудудлари Бельгия эгаллигига ўтди. Африкани бўлиб олиш даврида Португалия, Ангола ва Мозамбик ҳудудларини кенгайтирди, Испания Ғарбий Сахрон Кабир, Испания Гвинеяси (Рио Муни), Шимолий Марокканинг бир қисmini забт этди.

Шундай қилиб, бутун Африка қитъасида номигагина иккита мустақил давлат сақланиб қолди. Буларнинг бири Абиссиния (Эфиопия) бўлиб, у Италияга қарши зарба беришга муваффақ бўлган эди. Иккинчиси — Либерия эса 1847 йилда Америка мустамлака жамияти томонидан асосланган бўлиб АҚШ нинг порасмий протекторати ҳисобланарди.

XIX асрнинг охирида АҚШ ҳам мустамлакалар босиб олишга киришди. 1898 йилдаги Испан — Америка уруши натижасида у Испаниядан Филиппин, Гуам ороллари ва Пуэрто-Рикони тортиб олди.

Куба расман мустақил деб тан олинishiга қарамай, амалда у АҚШ нинг ярим мустамлакасига айланган эди. АҚШ ўзига Гавайи ороллариини қўшиб олди, Самоа ороллариини Германия билан бўлиб олишди, Панама канал зонасини истеҳкомлар ва ҳарбий-денгиз базасини куриш ҳуқуқи билан ижарага олди. Океанияни бўлиб олиш ҳам туталланди: Англия Фиджи ороллариини, Салмон ороллариининг бир қисmini, Франция, Танити, Янги Каледания ороллариини, Германия Янги Гвинея ороллариининг Шимолий-Шарқий қисmini, Бисмарк ороллариини, Саломон ороллариининг бир қисmini, Маршал ороллариини босиб олдилар. Германия Испаниядан Марин ва Короллин ороллариини сотиб олди.

Япония узок Шарқда мустамлакалар истило қилишни бош-

лади. 1895 йилда Хитойдан Тайвань оролини тортиб олди, Кореяни босиб олди ва 1910 йилда уни ўзининг мустамлакаси деб эълон қилди. Рус-Япон урушидан кейин Япония Сахалин оролининг Жанубий қисмида, Куриль оролларида мустаҳкам ўрнашди. Мустамлакачи давлатлар Хитойни ярим мустамлакага айлантирдилар, унга тенг бўлмаган шартномаларни мажбуран қабул қилдирдилар ва шу асосда унинг ҳудудларида «таъсир соҳалари», концепциялар тузилди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Франция Вьетнам, Лаос, Камбоджани ўз ичига олган Француз Хинди Хитойи мустамлака колониясини барпо этди. Англия Юқори Бирма, Барнео оролининг Шимолини забт этди, Малайхдаги мустамлакаларини кенгайтирди. XX асрнинг бошида Туркия ҳукмронлигига қарши миллий озодлик ҳаракатлари Блокли ярим ороли сиёсий ҳаритасида ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Албания мустақилликка эришди, Болгария Эгей денгизига чиқишга, Греция ва Сербия эса ўз ҳудудларини кенгайтиришга муваффақ бўлди.

Шундай қилиб, дунё сиёсий ҳаритаси шаклланишининг янги аср давридаги асосий мазмунини мустамлакалар босиб олиш, метрополия (мустамлакачи) давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабат ва нисбатлар белгилаб берди. XX аср бошида дунё гўлиқ бўлиб олинди. 1914 йилда мустамлакачи империялар мустамлакаларининг умумий майдони 74,9 млн. кв. км. (жами ер юзаси қуруқлик ҳудудларининг 56%), улардаги аҳоли 530 млн. кишига (дунё аҳолисининг 35%) етди. Англия мустамлакалари майдони 33,5 млн. кв. км. (дунё мустамлакаларининг 44,7%), уларнинг аҳолиси 393,5 млн. киши (мустамлака аҳолисининг 74,2%), Россия шунга мос ҳолда — 17,4 млн. (23,3%) ва 33,2 млн. (6,3%); Франция-10,6 млн. (14,1%) ва 55,5 млн. (10,5%); Германия-2,9 млн. (3,9) ва 12,3 млн. (2,3%); АҚШ-0,3 млн. (0,4%) ва 9,7 млн. (1,8%); Япония-0,3 млн. (0,4%) ва 19,2 млн. (3,6%) бўлган. Метрополия ва мустамлакалар майдони ва аҳолиси ўртасидаги нисбат тегишлича қуйидаги миқдорда ортиқ бўлган: Буюк Британияда 100 ва 8,8 марта ва 0,2%, Нидерландия-67 ва 7,4, Португалия -21 ва 1,5, Франция-21 ва 1,3, Бельгия -80 ва 2,8 марта, Дания - 5 марта ва 4,2%, Германия 5 марта ва 21%, Испания-40% ва 3,8%, Италия -1,7 марта ва 2,2%, АҚШ-24,4% ва 11,6%. Шу даврдан бошлаб дунёни қайта бўлиб олиш фақат уруш ва зўравонлик воситасида амалга ошиши мумкин эди. Шу сабабдан дунёнинг етакчи мамлакатлари ўртасида бўлинган дунёни қайта бўлиб олиш учун кураш тобора кескинлашди.

Энг янги давр биринчи жаҳон урушининг тугаши ва 1917 йил Россияда Октябрь тўнтаришиндан бошлаб то ҳозирги кун-

ларгача бўлган даврни қамраб олади. Бу давр қуйидаги *уч босқичга бўлинади.*

Биринчи босқич (117-1939 йиллар) дунё харитасида СССР (социалистик империя)нинг пайдо бўлиши, Европада ва дунёнинг бошқа қисмларида муҳим ҳудудий ўзгаришларнинг содир бўлиши билан характерланади. Австрия-Венгрия империяси парчаланди, кўп давлатларнинг чегаралари ўзгарди. Янги мустақил мамлакатлар - Польша, Финляндия, Чехословакия, Югославия (Сербия, Хорватия, Словения қиролликлари) ва бошқалар пайдо бўлди. Буюк Британия, Франция, Бельгия, Япония мустамлакалари кўпайди ва кенгайди. Германия мустамлакалари (3 млн. кв. км.) ғолиб давлатларга вассийликка (амалда мустамлакага) бўлиб берилди. Масалан, Танганьика Англияга «мандат» га берилди. Того ва Камерун эса Англия ва Франция ўртасида бўлиб олинди. Жануби-Ғарбий Африка-ЖАРга, Шимолий Шарқий Янги Гвинея-Австралия Иттифоқига, Каролин, Мариан, Маршалл ороллари-Японияга, Ғарбий Самоа ороллари-Янги Зеландияга, Науру ороллари - Англия, Австралия, Янги Зеландияга берилди.

Россияда большевиклар яккабошчилиги остида совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Туркистонда ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Тарихан таркиб топган халқларнинг ягона иқтисодий, маданий макони, мавжуд сув ресурслари, сув, сўғориш тизимлари ва бошқаларнинг умумийлиги ҳисобга олинмай, Марказий Осиёни бўлиб ташлаш, Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги ўрнида янги тузилмаларни вужудга келтириш асосида мустамлакачиликни янада мустаҳкамлаш. Шўролар империяси сиёсатининг асосий йўналишига айланди. Дастлаб Туркистон мухторияти (1917 й. ноябрь-1918й. февраль), Туркистон АССРнинг тузилиши (1918й. апрель), Бухоро амирлигининг тутатилиши (1920 й. август) ва Бухоро Халқ Совет Республикаси (1920й. октябрь) тузилиши (1920 йил бошлари) ва Хоразм Халқ Совет Республикаси (1920 йил апрель) тузилиши, сўнгра миллий-давлат чегараланишининг амалга оширилиши ушбу сиёсатнинг натижаларидир. В.И. Ленин Туркистонни, «Ўзбекия, Киргизия, Туркманияга бўлинган харитасини тузиш тўғрисида кўрсатма берди. 1924 йилда Туркистон, Бухоро ва Хоразм Совет Республикалари ўрнида Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, (Ўзбекистон ССР таркибида), Қорақирғиз (Кирғиз- вилояти (РСФСР таркибида) ва Қорақалпоқ автоном вилояти (Қозоғистон АССР таркибида) ташкил этилди. Тил ва миллий тафовутларни атайлаб бўрттириб кўрсатиб, айни ҳолда тарихий, иқтисодий, маданий, диний

бирлиكنи ҳисобга олмасдан тузилган янги республикалар «бўлиб ташла, ҳукумронлик қил»деган мустамлакачилик принципига асосланган эди. Улар Россия империяси давридагидек метрополияга арзон хомашё етказиб бериладиган мустамлакалар бўлиб қолаверди. Булардан ташқари 1918 йилда Латва, Литвия, Эстония (Россия империяси), Иман (Туркия империяси мухтор ҳудуди), 1919 йилда Авғонистон (Британия империясининг экзопонияси объекти) мустақиллиги эълон қилинди.

1920 йилда Антанта (ғолиблари) мамлакатлари томонидан Сан-Ремо конференциясида Туркия империясининг араб мамлакатларидаги мустамлакалари мандатлари бўлиб олинди. Англияга Фаластин, Трансиордания, Месопатамия (Ироқ), Францияга Сурия ва Ливан берилди. Хиджаз мустақил араб давлати сифатида тан олинди. (у 1925 йилда Неджз давлати томонидан босиб олинган эди). 1926 йилда «қўшилган вилоятлар билан Хиджаз ва Неджз» қироллиги ташкил топди ва унинг номи 1932 йилда Саудия Арабистони деб ўзгартирилди.

1923 йилда Непал мустақиллиги эълон қилинди, лекин у мустақил тараққиёт йўлига иккинчи жаҳон урушидан кейингина ўтди.

30-йилларда дунёнинг қайта бўлиб олиш билан боғлиқ бўлган ҳарбий низолар муттасил давом этди. 1931-1932 йилларда Япония Хитойдан Манчжурия ва Ички Монголиянинг бир қисmini тортиб олди, 1937 йилда Хитойни босиб олиш учун уруш бошлади. Италия 1935-1936 йилларда Абиссинияни (Эфиопия), 1939 йилда Албанияни истило қилди. Гитлер Германияси 1938-1939 йилда Австралияни босиб олди, Чехословакияни бўлиб ташлади. 1939 йил сентябрда Германия Польшага ҳужум бошлади. Польша эса шартномалар орқали Франция ва Англия билан боғланганлиги сабабли, бу уруш иккинчи жаҳон урушининг бошланишига олиб келди. Уруш давомида Германия қатор Европа мамлакатларини босиб олди. 1941 йилда Япония Жануби-Шарқий Осиё ва Тинч океанига бошқа империяларнинг мустамлакаларини босиб олиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади, 4млн. кв. км. ҳудудни унда яшайдиган 150 млн. киши билан низо қилди. Иккинчи жаҳон урушида Германия ва Япониянинг мағлубиятига боғлиқ ҳолда дунё сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар юз берди.

Иккинчи босқич (1939-1990й.) Европа сиёсий харитасида юз берган ўзгаришлардан ташқари, социалистик экспериментнинг кенгайиши (Европа ва Осиёдаги айрим давлатларнинг социалистик йўлга ўтиши), империализм мустамлакачилик тизимининг емирилиши оқибатида Осиё, Африка, Лотин

ларгача бўлган даврни қамраб олади. Бу давр қуйидаги *уч босқичга бўлинади.*

Биринчи босқич (117-1939 йиллар) дунё харитасида СССР (социалистик империя)нинг пайдо бўлиши, Европада ва дунёнинг бошқа қисмларида муҳим ҳудудий ўзгаришларнинг содир бўлиши билан характерланади. Австрия-Венгрия империяси парчалади, кўп давлатларнинг чегаралари ўзгарди. Янги мустақил мамлакатлар - Польша, Финляндия, Чехословакия, Югославия (Сербия, Хорватия, Словения қиролликлари) ва бошқалар пайдо бўлди. Буюк Британия, Франция, Бельгия, Япония мустамлакалари кўпайди ва кенгайди. Германия мустамлакалари (3 млн. кв. км.) ғолиб давлатларга васийликка (амалда мустамлакага) бўлиб берилди. Масалан, Танганьика Англияга «мандат» га берилди. Того ва Камерун эса Англия ва Франция ўртасида бўлиб олинди. Жануби-Ғарбий Африка-ЖАРга, Шимолий Шарқий Янги Гвинея-Австралия Иттифоқи, Каролин, Мариан, Маршалл ороллари-Японияга, Ғарбий Самоя ороллари-Янги Зеландияга, Науру ороллари - Англия, Австралия, Янги Зеландияга берилди.

Россияда большевиклар яккабошчилиги остида совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Туркистонда ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Тарихан таркиб топган халқларнинг ягона иқтисодий, маданий макони, мавжуд сув ресурслари, сув, сўғориш тизимлари ва бошқаларнинг умумийлиги ҳисобга олинмай, Марказий Осиёни бўлиб ташлаш, Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги ўрнида янги тузилмаларни вужудга келтириш асосида мустамлакачиликни янада мустаҳкамлаш Шўролар империяси сиёсатининг асосий йўналишига айланди. Дастлаб Туркистон мухторияти (1917 й. ноябрь-1918й. февраль), Туркистон АССРнинг тузилиши (1918й. апрель), Бухоро амирлигининг тутатилиши (1920 й. август) ва Бухоро Халқ Совет Республикаси (1920й. октябрь) тузилиши (1920 йил бошлари) ва Хоразм Халқ Совет Республикаси (1920 йил апрель) тузилиши, сўнгра миллий-давлат чегараланишининг амалга оширилиши ушбу сиёсатнинг натижаларидир. В.И. Ленин Туркистонни, «Ўзбекия, Қирғизия, Туркманяга бўлинган харитасини тузиш тўғрисида кўрсатма берди. 1924 йилда Туркистон, Бухоро ва Хоразм Совет Республикалари ўрнида Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, (Ўзбекистон ССР таркибида), Қорақирғиз (Қирғиз- вилояти (РСФСР таркибида) ва Қорақалпоқ автоном вилояти (Қозоғистон АССР таркибида) ташкил этилди. Тил ва миллий тафавутларини атайлаб бўрттириб кўрсатиб, айни ҳолда тарихий, иқтисодий, маданий, диний

бирлиكنи ҳисобга олмасдан тузилган янги республикалар бўлиб ташла. ҳукумронлик қил»деган мустамлакачилик принципига асосланган эди. Улар Россия империяси давридагидек метрополияга арзон хомашё етказиб бериладиган мустамлакалар бўлиб қолаверди. Булардан ташқари 1918 йилда Латва, Литвия, Эстония (Россия империяси), Яман (Туркия империяси мухтор ҳудуди), 1919 йилда Авғонистон (Британия империясининг экзопонияси объекти) мустақиллиги эълон қилинди.

1920 йилда Антанта (ғолиблари) мамлакатлари томонидан Сан-Ремо конференциясида Туркия империясининг араб мамлакатларидаги мустамлакалари мандатлари бўлиб олинди. Англияга Палестина, Трансиордания, Месопотамия (Ироқ), Францияга Сурия ва Ливан берилди. Хиджаз мустақил араб давлати сифатида тан олинди. (у 1925 йилда Неджз давлати томонидан босиб олинган эди). 1926 йилда «қўшилган вилоятлар билан Хиджаз ва Неджз» қироллиги ташкил топди ва унинг номи 1932 йилда Саудия Арабистони деб ўзгартирилди.

1923 йилда Непал мустақиллиги эълон қилинди, лекин у мустақил тараққиёт йўлига иккинчи жаҳон урушидан кейингина ўтди.

30-йилларда дунёнинг қайта бўлиб олиш билан боғлиқ бўлган ҳарбий низолар муттасил давом этди. 1931-1932 йилларда Япония Хитойдан Манчжурия ва Ички Монголиянинг бир қисmini тортиб олди, 1937 йилда Хитойни босиб олиш учун уруш бошлади. Италия 1935-1936 йилларда Абиссинияни (Эфиопия), 1939 йилда Албанияни истило қилди. Гитлер Германияси 1938-1939 йилда Австралияни босиб олди, Чехословакияни бўлиб ташлади. 1939 йил сентябрда Германия Польшага ҳужум бошлади. Польша эса шартномалар орқали Франция ва Англия билан боғланганлиги сабабли, бу уруш иккинчи жаҳон урушининг бошланғичига олиб келди. Уруш давомида Германия қатор Европа мамлакатларини босиб олди. 1941 йилда Япония Жануби-Шарқий Осиё ва Тинч океанига бошқа империяларнинг мустамлакаларини босиб олиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади, 4млн. кв. км. ҳудудни унда яшайдиган 150 млн. киши билан ишғол қилди. Иккинчи жаҳон урушида Германия ва Япониянинг мағлубиятига боғлиқ ҳолда дунё сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар юз берди.

Иккинчи босқич (1939-1990й.) Европа сиёсий харитасида юз берган ўзгаришлардан ташқари, социалистик экспансионизмнинг кенгайиши (Европа ва Осиёдаги айрим давлатларнинг социалистик йўлга ўтиши), империализм мустамлакачилик тизимининг емирилиши оқибатида Осиё, Африка, Латин

Америкаси (Кариб региони) океанияда 100дан ортиқ мустақил давлатнинг барпо этилиши билан характерланади. Мустамлакачилик тизимининг барбод бўлиши, миллий озодлик ҳаракатларининг кучайиши, халқларнинг мустақиллик учун курашлари дунё сиёсий харитасини тубдан ўзгартириб юборди.

1943 йилда Ливон ва Сурия;

1944 йилда Испания;

1945 йилда Индонезия (Нидерланди Ост-индияси ҳудудида);

1946 йилда Филиппин ва Нердания мустақилликка эришдилар;

1947 йилда Ҳиндистон диний принципга асосан иккита доминион-Ҳиндистон ва Покистонга бўлинди;

1950 йилда Ҳиндистон;

1956 йилда Покистон Республикалари эълон қилинди;

1947 йилда БМТ бош Ассамблеяси Фаластин ҳудудида иккита мустақил Араб ва яҳудий давлатларини тузиш тўғрисида қарор қабул қилди.

1948 йилда Исроил давлати ташкил этилди, лекин кўп сабабларга кўра, ҳозиргача Фаластин араб давлати тузилмади. 1949 йилда собиқ Германия ҳудудида дастлаб ГФР (АҚШ, Англия, Франция ишғол зонасида), сўнгра ГДР (СССР зонасида) тузилди. Ғарбий Берлин эса мустақил сиёсий мақомга эга шаҳарга айлантирилди. СССР чегараларида баъзи ўзгаришлар юз берди: Закарпат Украинаси, собиқ Шарқий Пруссиянинг бир қисми (1946 йилдан Калининград вилояти), Печенга вилояти, Жанубий Сахалин, Куриль ороллари СССР таркибига кирди. Польшага унинг ерлари-Селезия, Поморье, Гданьск вилоятлари қайта қўшилди.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги йилларда дунё сиёсий харитасида Вьетнам (1945й) КХДР (1948), Хитой Халқ Республикаси (1949й), 1948 йилда Бирма ва Цейлон (1972 йилдан Шри Ланка), 1953 йилда Лаос ва Камбоджа пайдо бўлди. 1997 йилда Малая Федерацияси тузилди. 1963 йилда Сингапур, Сабох, Саравак билан биргаликда Малайзия Федерацияси таркибига кирди. 1965 йилда Сингапур мустақил республика деб эълон қилинди. 60-йилларнинг биринчи ярмида инглиз мустамлакалари Кипр, Қувайт, Мальдов ороллари, 1967 йилда Жанубий Яман, 1971 йилда Бахрейн, Катар, Бирлашган Араб Амирликлари (БАА), шунингдек, Бангладеш (Шарқий Покистон) мустақил бўлди. БАА таркибига Англия протекторлигидаги 7 амирлик кирди. 1976 йилда Шимолий ва Жанубий Вьетнам ягона давлатга бирлашди. 1975 йилда Лаосда Монархия ағдарилиб Лаос Халқ Демократик Республикаси эълон қилинди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда Африканинг

90% га яқин ҳудуди ва 75% аҳолиси мустамлака асоратида эди. Бу ерда фақат учта мустақил давлат (Жанубий Африка Иттифоқини ҳисобламаганда) — Эфиопия, Миср, Либерия мавжуд бўлган. Ҳозир уларнинг сони 50 дан кўпроқдир. Биринчи бўлиб шимолий Араб мамлакатлари мустақил бўлдилар: Ливия (1951), Марокка ва Тунис, Судан (1956), ундан сўнг Тропик Африкада биринчи бўлиб Гана (1957), сўнгра Гвинея (1958). 1960 — «Африка йили» дан бошлаб (шу йили 17 Африка мамлакатлари мустақил бўлди) мустамлакачиликнинг парчаланиши жараёни бошқа материкларда ҳам ниҳоят даражада тезлашди (хатто, Европада ҳам: 1964 йилда Мальта мустақил бўлди).

Лотин Америкаси сиёсий харитасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди. 1959 йилда Куба ривожланишининг социалистик йўлига кирди. 1962 йилда инглиз мустамлакалари ўрнида мустақил давлатлар — Тринидад ва Табаго, Ямайка, 1966 йилда-Гайана (Собиқ Британия Гвианаси) ва Барбадос, 1973 йилда-Багам ороллари, 1974 йилда-Гренада, 1978 йилда Доминика, 1979 йилда - Сент-Висент ва Гренадина, Сент-Люсия пайдо бўлди. 1975 йилда Нидерландия мустамлакаси Суринам мустақилликка эришди.

Океания сиёсий харитасида ҳам чуқур ўзгаришлар содир бўлди. 60-йилларда Ғарбий Самоа ва Науру (БМТ пинг собиқ иқтисодий ҳудудлари), 70-йилларда-Тонга, Фиджи, Саломон ороллари, Тувал, Кирибати, Попуа-Янги Гвинея, 1980 йилларда-Вануату (инглиз-француз кондоминиуми-Янги Гибрид ороллари ўрнида ва бошқалар мустақил давлат бўлдилар).

Учинчи босқич 1990 йиллардан то ҳозирга қадар давом этаётир. Бунда қуйидагилар дунё ҳамжамиятиниш ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий сиёсий ҳаётига катта таъсир кўрсатди ва дунё харитасида муҳим янги сифат ўзгаришлари содир бўлишига олиб келди:

- 1991 йилда СССР нинг парчаланиши, унинг таркибидаги барча иттифокдош республикаларда давлат мустақиллигининг эълон қилиниши;

- Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг (МДХ) ташкил топиши;

- Шарқий Европа мамлакатларида тинч йўл билан халқ - демократик инқилобининг ғалаба қилиши (1989-1990 йиллар);

- 1991 йилда Варшава шартномаси ташкилоти (харбий) ва ўзаро ёрдам иқтисодий кенгайиши фаолиятининг тўхтатилиши. Улар Европа ва дунёдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятга доимо жиддий таъсир кўрсатиб турган эди;

- 1990 йил 3 октябрь - икки немис давлатининг (ГФР ва ГДР) ягона давлатга бирлашуви;

- Югославия Социалистик Федератив Республикасининг парчаланиши, Словения, Босния ва Герцеговина, Хорватия Югославия Иттифоқи Республикаси (таркибида Сербия ва Черногория) мустақиллигининг эълон қилиниши. Ҳозирги давом этаётган фуқаролар уруши ва миллатлараро низолар билан боғлиқ бўлган собиқ федерациянинг жиддий инқироzi;

- 1990 йил май ойида икки араб давлати — Яман Араб Республикаси (ЯАР) ва Яман Халқ Демократик Республикаси (ЯХДР) миллий-этник асосларда бирлашди (Яман Республикаси, пойтахти - Сана шаҳри);

- 1990-91 йилларда мустамлакачиликнинг барбод бўлиш жараёни давом этиб, қуйидагилар мустақилликка эришдилар: Намибия (Африкадаги энг сўнгги мустамлака); Океанияда янги давлатлар — Микронезия Федератив Штатлари (Каролин ороллари), Маршал ороллари Республикаси пайдо бўлди;

- 1993 йил 1 январда собиқ Чехословакия парчаланиб, икки мустақил давлат — Чехия ва Словакия вужудга келди;

- 1993 йил - Эритрея давлатининг (Эфиопиянинг қизил денгиз қирғоғидаги собиқ провинцияси) мустақиллиги эълон қилинди.

Дунё сиёсий харитасининг келажакда ўзгариш миқёслари кўп миллатли мамлакатларда этник-миллий жараёнларнинг ривожини йўналишига, мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатларнинг характериға боғлиқ.

3.3. Давлат тузими ва давлат тузилиши

Мустақил мамлакатлар давлатини ташкил этишнинг турли шакллариға эға. Улардан энг муҳими давлат тузимидир. У монархия ва республика бўлиши мумкин.

Ҳокимликнинг республика шаклида давлат ҳокимиятининг олий органлари сайланади ёки умуммиллий вакиллар муассаси-парламент томонидан тузилади. Республика тузимида қонун чиқарувчи ҳокимият —парламентға, ижория ҳокимият ҳукуматға тегишлидир. Бунда Президент жуда катта ваколатға эға бўлган ва ҳукуматни бошқарадиган Президент республикаси (АҚШ, Латин Америкаси мамлакатларининг айримлари) ва Президентнинг роли камроқ, ҳукуматни эса бош вазир бошқарадиган парламент республикалари бир-бирларидан фарқ қилади. Дунёда бундай республикалар сони 140 дан кўпроқ. Ҳокимликнинг монархия шаклида олий давлат ҳокимияти монархларға - қирол, князь, султон, шоҳ, амирға қарашли бўлиб, ҳокимият мерос орқали авлоддан-авлодға ўтади. Дунё сиёсий

харитасида 30 монархия бор, шу жумладан, Осиёда-14, Европада-12 Африкада 3, Океанияда-1.

Монархиялар конституцион ва мутлақ типларға бўлинади. Уларнинг кўпчилиги конституцион монархия бўлиб, унда монарх раъсий «нодшол» қилади, лекин давлатни бошқармайди (Буюк Британия, Норвегия, Швеция), реал қонун чиқарувчи ҳокимият парламентға, ижория ҳокимият ҳукуматға қарашлидир. Мутлақ монархияда монарх ҳокимияти деярли чекланмаган, ҳукумат ва бошқа ҳокимият органлари фақат монарх олдида масъул ва жавобгардир (Саудия Арабистон, Бирлашган Араб Амирликлари, Омон, Бруней, Қувайт ва бошқалар).

Ҳокимликнинг яна бир кенг тарқалган шакли Буюк Британия бошчилик қиладиган Британия ҳамдўстлигидир. У ҳуқуқий жиҳатдан 1931 йилдаёқ расмийлаштирилган бўлиб, таркибиға Буюк Британия доминионлари - Канада, Австралия, Жанубий Африка Иттифоқи, Ньюфаундленд ва Ирландия кирган эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ва Британия Империяси барбод бўлгач, ҳамдўстлик таркибиға Британия собиқ мустамлакаларининг кўпчилиги кирди. Унинг таркибида дунёнинг барча қитъаларида жойлашган 50 давлат бўлиб, уларнинг умумий ҳудуди 30 млн. кв. км, аҳолиси 1,2 млрд нафардан кўпроқ. Улар сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузилиши, иқтисодий ривождавиш даражаси, этник, тил, диний ва бошқа хусусиятлари бўйича ғоят хилма-хил ва бир-бирларидан тубдан фарқ қилади. Расман ҳамкорликнинг барча аъзолари тенг, унда Буюк Британиянинг етакчилиги тушунчаси расман кўрсатилмаган. Улар ўзларининг умумий муаммоларини ҳар икки йилда бир марта бўладиган конференцияда бош вазирлар ва молия вазирлари иштирокида муҳокама қиладилар, ҳамдўстлик ягона конституция, на иттифок-шартнома қилишимлари, на расмий атрибутларға эға эмас, у халқаро майдонда ҳам иштирок этмайди (масалан, БМТда, халқаро тadbирларда ва бошқалар), ҳамдўстлик аъзолари ундан истаган пайтда суъсиз чиқиб кетиш ҳуқуқиға эға. Шундай ҳуқуқдан Бирма, Ирландия, Покистон фойдаланган.

Ҳамкорликка кирган барча давлатлар ўзларининг ички ва ташқи ишларида тўла суверенитетға эға. Ҳамкорлик Конференцияси қарорлари унга овоз бермаган мамлакатлар учун қонуний кучға эға эмас. Ҳамдўстликнинг кўпчилик аъзолари анъанавий давлат бошқаруви шакллариға эға: улар ёки республикалар (Ҳиндистон, Бангладеш, Нигерия, Гана, Замбил, Зимбабве ва бошқалар) ёки монархиялар (Буюк Британия, Малайзия, Брунет, Свазиленд ва бошқалар) ҳисобланади. Унинг баъзи аъзолари - Канада, Австралия, Янги Зеландия, Тувалу, Антигуа ва

Барбуда, Маврикий, Багам ороллари ҳамкорлиги, Барбадос, Белиз, Гренада, Сент-Винсент ва Гренадина, Сент-Кристофер ва Невис, Сент-Люсия, Ямайка ўзларини республика, монархия ҳисобламайди. Уларнинг аҳолиси амалиётда ўзларини Буюк Британия қиролчасининг фуқароси ҳам санабмайди, фақат ўз мамлакатининг фуқароси деб ҳисоблайдилар.

Бу давлатларнинг (расман «Ҳамкорлик таркибидаги давлат») парламенти ва ҳукумати мамлакат ҳаётининг ҳар қандай масалаларини ва ташқи (халқаро) алоқаларини амалий жиҳатдан расман Буюк Британияга боғлиқ бўлмай мустақил ҳал этиши мумкин. Шу билан бир қаторда улар ихтиёрий равишда ўзлари учун давлат боғлиғи, олий ҳокимият рамзи сифатида Буюк Британия қиролчасини танлаганлар ва буни ўз конституцияларида белгилаб қўйганлар. Уларнинг баъзилари Буюк Британия атрибутларидан фойдаланадилар (масалан, Янги Зеландия - инглиз тилини, инглиз орденлари билан Янги Зеландия ҳукумати таъсиясига асосланиб, Буюк Британия қиролчаси янги зеландияликларни мукофотлайди ва бошқалар). Уларнинг ҳаммаси амалиётда, лекин ҳар хил даражада, Буюк Британия сиёсати, қонунилари, ағъналарини (шу жумладан, тўл, маданий турмуш, маросим-намоёниш ва бошқаларни) кўзда тутиб иш қўради. Бундай давлат бошқарувининг ўзига хос шакли ҳозирги замон халқаро сиёсий ҳаётининг парадоксларидан (яъни, умум томонидан қабул қилинган фикрларга мос келмайдиган, соғлом ақлга зид фикр, вазият) бири, лекин у эътироф этилгандир. Шу сабабдан ва кўпчилик талаблар ва ўқувчилар ушбу Ҳамдўстлик тўғрисида етарли маълумот ва тушунчага эга эмаслигини ҳисобга олиб, муаллиф турли манбаларнинг маълумотларини жамлаб, таҳлил қилиб, умумлаштириб юқоридаги қисқа таърифни бериш зарур деб ҳисоблайди.

Дунёдаги фақат битта мамлакат — Ливия Араб Социалистик Халқ Монархияси деб расман аталадиган давлатда ҳокимликнинг ўзига хос шакли мавжуд. Бу шакл дунёда мавжуд бўлган бирорта давлат ҳокимиятига ўхшамайди. Шу сабабдан Ливия раҳбарлари барча вазиятда ўз мамлакатини айнан жамаҳария деб тап олиншини қаттиқ талаб қиладилар. (Бу сўз арабча бўлаб, «омма давлати», «халқ ҳокимияти» маъносини англатади). 1977 йилда мамлакатда ўтказилган ислохотлар асосида барча ағънавий республика ҳокимияти ва бошқарув органлари кўнгина юқоригача сайланадиган доимий халқ мажлислари ва халқ қўмиталарига алмаштирилди, йилига икки мартадан кам бўлмаган муддатларда чиқариладиган Умумий халқ конгресси давлат ҳокимиятининг олий органи эканлиги тантанали суръатда эълон қилинди. Бундан мақсад:

- марказнинг жойлар (ҳудудлар) устидан назоратини ўрнаттиш;
- шароитга мослашган иқтисодий, ижтимоий, регионал сиёсатни амалга ошириш;
- сайлов компанияларини ўтказиб ва бошқалардир.

Ривожланган Ғарб мамлакатларидан кўпчилигининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши (МХБ) мураккаблиги ва кўп босқичлиги билан ажралиб туради. Одатда, МХБ уч поғонага (босқичга) бўлинади, баъзан эса улар гоёта майдаланган кўринишга эга. Масалан, Францияда 26 район, 100 департамент ва 36,5 минг коммуна бор. АҚШда қўйи бирлик округ ёки «графлик» бўлиб (30 мингдан кўпроқ), улар 50 штатга бирлаштирилган. Шу билан бир қаторда баъзи графиклар яна туанинишларга ва муниципалитетларга бўлинади. Булардан ташқари кўп минглаб уй-жой ва йўл қурилиши, сув таъминоти, соғлиқни сақлаш, мактаб таълими ва бошқа ишлар билан шуғулланадиган махсус округлар фаолият кўрсатади.

Ғарб мамлакатларида XX асрнинг 60-80-йилларида МХБлар ислохоти амалга оширилган бўлиб улар энг аввало, йириклаштириш ва тартибга солиш мақсадларини қўзлаган эди. Бу тадбирлар, қоида тариқасида, конкрет шароитни ҳисобга оладиган келиштирувчи характерда амалга оширилди.

Ривожланаётган мамлакатларда ҳам 50-йиллардан МХБни ислохотлаштириш тадбирлари амалга оширилди. Бунда МХБни қайта ташкил этиш Ғарб мамлакатларидан фарқ қилиб, асосан бўлинишни йириклаштиришга йўналтирилган эди. Собиқ СССР ёки МДХ мамлакатларининг тарихан шаклланган МХБ кўпчилик олимлар ва мутахассисларининг фикрича, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермайди. Унинг асосий камчилиги МХБ билан иқтисодий районлаштириш ўртасидаги мутаносиблик ва ўзаро боғлиқнинг йўқлиги ҳисобланади. Бу камчиликларни тузатиш яқин келажакдаги муҳим вазифалардан биридир. Давлатнинг МХБлари икки асосий шаклга — унитар ва федеративга бўлинади. Унитар давлатда, одатда, ягона қонун чиқарувчи ва ижроя ҳокимият ягона давлат органлари тизими, ягона конституция мавжуд бўлади. Бундай давлатлар дунёда кўп.

Федератив давлатда ягона қонунилар ва ҳокимият органлари билан бир қаторда бошқа давлат тузилмалари — республикалар, штатлар, провинциялар, ерлар, қантонлар, ҳудудлар бўлиб, улар «иккинчи» даражали бўлсада, ўзларининг қонунилари ва ҳокимият органларига эгадирлар. Кўпчилик федератив давлатларда парламент икки палатадан иборат. Уларнинг биттаси республикалар, штатлар ва бошқалар ваколатини таъминлайди.

Конфедерация давлатлар бирлашинининг кам учрайди.

ган шаклларида бири бўлиб, жуда чекланган мақсадларни (ҳарбий, ташқи сиёсий ва бошқалар) амалга ошириш учун ташкил этилади.

Шундай қилиб, дунё сиёсий харитаси ўтган тарихий даврлар ичида ғоят ўзгариб борди ва улар дунёнинг ғоят мураккаб ва турли-туман жараёнларини ва умуман, тарихий тараққиётнинг ўзига ҳос хусусиятларини ақс эттиради. Дунёнинг то Буюк географик кашфиётлар давригача сиёсий, иқтисодий, маданий хусусиятларининг ҳозирги даврдан асосий фарқи дунё турли қисмларининг бир-биридан ажралиб қолганлиги, бир-бирлари билан боғланмаганлиги, доимий алоқаларнинг шаклланмаганлиги, аҳолисининг сони ва ўзлаштирилиши даражаси, маданиятининг бойлиги ва хилма-хиллиги фарқлари, иқтисодий алоқаларининг тараққиёт даражаси бўйича бир-биридан тўдан фарқ қиладиган ва тенг бўлмаган ҳудудларга бўлинганлиги ва бошқа хусусиятларнинг мавжудлиги ҳисобланади. Кўрсатилган барча белгилар бўйича дунёнинг бир-бирларига туташиб кетган Европа, Осиё ва Африка қитъаларининг кенг материк қисмларида, мамлакатлар ва регионлари, марказлари гуруҳлари кескин ажралиб турадиган цивилизация қочоқлари мавжуд бўлган. Бундан ташқари Америка, Австралия ва Океанияда ҳам кишилик жамиятининг ўз маданиятига эга бўлган цивилизация ўчоқлари бўлган. Уларнинг баъзи жойларида ҳаёт маданияти нисбатан ривожланган (Америкадаги Урта Анд ва Мексика ясситоғлиги), баъзи жойларда эса жуда ибтидоий кўринишда бўлган. Масалан, Австралия аҳолиси ҳатто ибтидоий деҳқончилигини ҳам билмаганлар, овчилик ва ёввойи ўсимликларининг меваларини териб еб яшаганлар. Америка, Австралия, Океаниянинг бу маданиятлари бир-биридан ва эски дунё маданиятларидан ажралган ҳолда мавжуд бўлган.

Шу билан бир каторда дунёнинг турли регионларида ва уларнинг ичида қатор маданий ўчоқлар шаклланган. Улар ўртасида алоқалар мутлақо бўлмаган ёки бундай алоқалар заиф бўлган.

Узоқ ўтмишда дунё ҳудудларини хўжалик ва маданий алоқалар ривожланишига тўсиқ бўлган географик омиллардан бири — океанлар ва уларнинг ўтиб бўлмас саҳролари, кенгликлари ҳисобланган. Христофор Колумб, Васка да Гама Магаллен кема сафаригача очиқ океан кенгликлари фақат «ажратувчи макон» бўлган. Эндилликда фан-техника тараққиёти туфайли океанлар ва денгизлар ўзаро узоқ жойлашган, бир-бирларидан «ажралган» мамлакатларни «бирлаштирадиган», яқинлаштирадиган омилга айланди. Дунё океани инсоният ҳаётида тобора

муҳим аҳамиятга эга бўлаётир ва у кенг ҳалқаро ҳамкорликни ривожлантириш маконига айланди.

Дунёнинг бир-бирига қўшилиб кетган қитъалари — Европа, Осиё ва Африкада инсониятнинг кўпчилик қисми тўпланган, бу ерда дастлабки цивилизация шакллانган ва ривожланган. Уларда яшаган халқлар ўртасида қадимдан бошлаб муносабат ва алоқалар мавжуд бўлган. Лекин Европа билан Шарқий Осиё мамлакатлари ўртасида бевосита алоқалар доимий эмас, тасодифий бўлган ва айрим шахсларнинг камдан-кам саёҳатлари билан чекланган. Европаликлар Шимоли-Шарқий Осиё, Африканинг ички қисмлари, жануби тўғрисида ишончли маълумотларни билганлар.

Дунё маданияти ва цивилизацияси шаклланишида Шарқ муҳим роль ўйнаган. Хитойликларнинг европаликларга кам маълум бўлган Шарқий, Жанубий, Марказий Осиё ва Шарқий Африка билан алоқалар йўлга қўйилган. Қадимда Турон, сўнгра Туркистон ва Мовароуннаҳр номлари билан машҳур бўлган ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида яшаган халқлар Эски дунёнинг кўплаб мамлакатлари билан алоқада бўлганлар ва уларнинг география тасаввурлари кенг ва дунёни билиш даражаси анча юқори бўлган. Қадим замонларда Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган «Буюк Ипак Йўли» Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтганлиги ва бу йўл дунё алоқаларида океанлар тўсиқ бўлган даврда (XV асргача). Эски дунёнинг кўп давлатлари савдо ва маданий алоқаларида муҳим роль ўйнаган.

Буюк география кашфиётлари арифасида Европа, Осиё, Африка биргаликда дунёнинг бошқа қисмларига нисбатан ишлаб чиқариш қувватларининг ривожланиши даражаси ва халқаро алоқаларининг ривожланиши бўйича анча устунликка эга бўлган.

Дунёнинг юқорида қисқача таърифланган тарихий-географик хусусиятлари дунё сиёсий харитасининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган.

Қисқача хулосалар

Сиёсий хаританинг аҳамияти ҳоят катта бўлиб, у мамлакатларнинг халқаро ўринини, эгаллаган мавқеини, ички сиёсий-маъмурий тузилиши хусусиятларини ўзида яққол акс эттиради.

Ҳозирги замон дунё сиёсий харитаси кишилик жамиятининг узок давом этган ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнлари ўзгариши, алмашинуви қонуниятларини тўла акс эттиради. Буюк географик кашфиётлар даври дунё сиёсий ва иқтисодий харитасида кучли ўзгаришлар бўлишига олиб келди.

У Европа мустамлакачилар босқичининг бошланиши, дунё хўжалик алоқаларининг кенг тарқалиши, аҳоли кўчиши ҳаракатларининг кучайишига сабаб бўлди. СССРнинг нарчланиши, янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши дунё сиёсий харитасида улкан ўзгаришларга олиб келди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Дунё сиёсий харитаси тушунчасига изоҳ беринг; унинг аҳамияти ва ўзига хослиги нимада?
2. Дунё сиёсий харитаси қандай шаклланган?
3. Дунё сиёсий харитасининг асосий босқичлари тарифи.
4. Мамлакатлар типологияси (гуруҳлари) қандай белгиларга қараб аниқланади.
5. Турли гуруҳ мамлакатлар таснифи.
6. Янги мустақил давлатлар таснифи.

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. - Ростов-на Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ДУНЁ АҲОЛИСИ ГЕОГРАФИЯСИ

4.1. Дунё аҳолисининг ўсиши

Аҳоли табиат ва жамият ўртасидаги мураккаб боғлиқликни таъминлаб турувчи асосий бўғиндир. XXI аср бошига келиб бу муаммо жаҳоншумул аҳамиятга молик бўлиб турибди. Аҳолининг табиий ўсиши йиллар ўтган сари ортиб бораётганлиги тўғрисида турли маълумотлар бор. Ер шарида бундан 1000 йил муқаддам 300 млн. киши яшаган бўлса, 1900 йилга келиб 1 млрд. 600 млн. 1987 йили 5 млрд. ҳозир эса 6 млрд. дан ошиб кетган. “Буюк Британия — 1995” йилномаси, БМТ ва башқа халқаро ташкилотларнинг ҳисоб-китоб ва тахминларига кўра, 2010 йилда аҳоли сони 7 млрд. 176,6 млн.га, 2025 йилда эса 8 млрд. 504,2 млн.га етади. Ҳисоб-китоблардан маълум бўлдики, дунёда ҳар 230 кунда 1 та Туркия аҳолисига баробар нуфуз ортди. Ҳар соғияда 3, дақиқада 155, ҳар соатда 10609, ҳар кунда эса 245-620 қақалоқ рўйхатга олинади.

Жаҳонда аҳоли сонининг озаёиб кетиши бўйича Европа мамлакатлари (Германия, Дания, Финляндия) олдинда туради.

4.2. Дунё аҳолисининг зичлиги ва жойлашуви

Аҳоли Ер қуրрасида ниҳоятда нотеқис жойлашган. Аҳоли кўп тўпланган учта асосий ареални ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи ареал Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиёни ўз ичига олади. Бу ареалдаги мамлакатларда ўртача зичлик 1 км.кв. 100 кишидан ортади, баъзи жойларда эса, 1000-1500 кишига етади ва ундан ҳам ошади. Аҳолининг бундай зичлигига бу ерда кишиларнинг қадимдан яшаши, кўп меҳнат талаб қилувчи интенсив обикор деҳқончилик типининг тарихий таркиб тошганлиги, шунингдек, аҳолининг табиий кўнайиши хусусиятлари сабаб бўлган.

Ер шари аҳолисининг 70%и қуруқликнинг 7 фоизидида муҳассамлашган бўлса, 15%да аҳоли умуман яшамайди. Аҳолининг асосий қисми мўътадил, субтропик ва субэкватор иқлим минтақаларида жойлашган, 50% аҳоли денгиз сатҳидан 200 м.гача бўлган ҳудудларда; 30%и денгиз соҳилларидан 50 км.гача узоқ ҳудудларда яшайди.

Ер шари бўйича ҳар км² га ўртача 40 киши тўғри келсада, айрим мамлакатларда аҳоли зичлиги жуда юқори (Бангладешда

ҳар км² га 800 киши, Манакода 15,5 минг, Сингапурда 4,5минг киши тўғри келади) Ер шарида аҳоли энг зич яшайдиган ҳудудлар қуйидагилардир:

1. Жанубий Осиё - Ҳиндистон, Бангладеш, Шри-Ланка, Покистон (аҳоли сони 1,5млрдга яқинлашмоқда, зичлиги 300-500 киши/км²);

2. Шарқий Осиё — Хитой, Япония, Корея Республикаси, КХДР (бу ҳудудда 1,5млрд дан ортик аҳоли яшайди, зичлиги ҳар км² га 200-300 киши);

3. Жануби-Шарқий Осиё — Индонезия, Филиппин, Тайланд, Малайзия ва бошқалар (аҳоли сони 0,5млрд, зичлик 300 киши км²);

4. Европа (аҳоли сони 0,7млрдга яқин, зичлик 200 киши);

5. Шимолий Американинг Атлантика океани соҳиллари, АҚШнинг шимоли-шарқи. Умуман, дунё аҳолисининг 60%и Осиёда, 12%и Африкада, 9,5%и Европада, 8,5%и Лутин Америкасида, 5,5%дан Шимолий Америка ва собиқ Иттифоқ ҳудудида, 0,5% Австралия ва Океанияда истиқомат қилади.

Зичлиги катта бўлган иккинчи ареал Европада таркиб тошган. Бу ареалда аҳолининг ўртача зичлиги 200 кишидан 400 кишигача бўлган бир қанча мамлакатлар бор. Асосий саноат районларида аҳоли зичлиги ҳар км.кв.да 500-1500 кишига етади ва ундан ҳам ортади. Учинчи ареал АҚШнинг Шимоли-Шарқий қисмидир. Қуруқлик майдонининг атиги 7%ини эгаллаган аҳоли энг зич районларда ер шаридидаги аҳолининг 70%га яқини тўпланган. Шу билан бирга қуруқлик майдонининг ярмига яқинида аҳоли зичлиги 1км²га бир киши ҳам тўғри келмайди. Узлаштириш айниқса қийин бўлган доимий совуқ қутбда баланд тоғли ўлкалар, чўллар, иссиқ ва сернам экваториал ўрмонлар аҳоли ниҳоятда кам ва одам бутунлай яшамайдиган ҳудудлардир. Шундай қилиб, табиий шароит аҳолининг жойлашишига катта таъсир кўрсатади. Аҳолининг жойлашишига табиий шароит хусусиятлари эмас, балки иқтисодий ва тарихий шароитлар: аҳолини келиб ўриашган вақти, ҳўжалик тип, ташиқи ва ички миграциянинг интенсивлиги ва бошқалар ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Ҳар бир мамлакатнинг ривожланиши учун аҳоли сони ва зичлиги муайян миқдорда бўлиши зарур. Аҳолининг жойлашиши кўп жиҳатдан шаҳарлар географиясига боғлиқ. Шаҳарлар жуда қадим замонларда бунёдга келган. Бироқ улар XIX асрда ишлаб чиқаришни машиналаштириш ривожланиши билан айниқса тез ўсди. К.Маркс “шаҳарларни капитализм бунёд этди”, дейди. Ер қуրраси аҳолисининг XIX аср бошида 3%и, XX аср

бошида 13%и ва 1985 йилда эса 41%и шаҳарларда яшаган. Ҳозирги вақтда шаҳар аҳолиси ер шаридаги бутун аҳолига қараганда икки баробар тез кўпаймоқда. 2000 йилга бориб бутун дунё аҳолисининг ярмидан ортиги шаҳарларда яшайди.

4.3. Урбанизация жараёнининг ривожланиши

Мамлакат ёки район аҳолиси сонида шаҳарликлар салмоғининг ўсиши урбанизация деб аталади. Дунё бўйича урбанизация даражаси XX аср бошидаги 4%дан ҳозирги даврда 41%га ортди. Ҳозир дунё мамлакатларининг 120 тасида урбанизация даражаси ўртача дунё кўрсаткичларидан юқори. Урбанизация даражаси ҳам дунёнинг турли қисмларида турлича. Масалан, хорижий Осиёда 27%, Африкада 30%, Европада 73%. Шимолий Америкада 75%. Умуман, ривожланган мамлакатларда урбанизация даражаси (72%) ривожланаётган мамлакатларданидан (30%) анча юқори.

Шаҳар агломерациялари ҳам тез ривожланмоқда. АҚШдаги Босваш, Чиплитс, Сансан мегополисларида яқин келажакда АҚШ аҳолисини қарийб 50%и яшашни кутилмоқда. Ер юзасида сони 10 млн.дан кўн бўлган «бахайбат шаҳарлар» анча кўнайди. Янги аср бошларидаёқ Мехикода-31 млн., Сан-Паулу-26 млн., Токиода-24, Нью-Йоркда-23, Калкуттада-20 млн. аҳоли яшашни башорат қилинмоқда. Аҳолисининг сони 5 млн.дан зиёд шаҳарлар сони 30 тага етadиган бўлса, «миллионер шаҳарлар» сони 250 тага етди. Лекин бу салмоғ урбанизация жараёнида эришилган ҳақиқий даражанинг ташқи белгисидир, ҳолос. Аслида урбанизация шаҳарлар ролининг ортиши ва шаҳарликлар турмуш тарзининг ўзгариши жараёнидан иборат.

Одатда, шаҳар аҳолиси қанча кўн бўлса, шаҳарнинг ўсиш суръати шунча юқори бўлади: кичик ва ўрта шаҳарларда секин, катта шаҳарларда эса анча тез ўсади. XX аср бошида бундай шаҳарлар бутун ер юзиде 360та бўлган, ҳозир улар 2000 дан ортиқ. Катта шаҳарлар саноат концентрациясининг ҳозирги замон шакллариға жуда мос келди. Катта шаҳарлар фан билан ишлаб чиқариш алоқаларининг кучайишиға ёрдам беради, кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини яхшироқ қондиради, уларнинг тез ўсаётганлиги бир қанча мураккаб муаммоларни келтириб чиқаришға қарамай, кичик ва ўрта шаҳарларни ривожлантириш заруратини сира ҳам мустасно қилмайди.

Лекин шаҳарларнинг ўзгариши фақат аҳолиси сонининг ўсиши билангина чекланмайди. Урбанизациянинг ҳозирги босқичи учун шаҳарлар жойлашишининг оддий шакллардан

мураккаброқ шакллариға ўтиши, яъни аҳолининг одатдаги бир катта шаҳарда тўпланишидан шаҳарлар гуруҳида жойлашиши айиниқса характерлидир. Шаҳар гуруҳи системасининг олий шакли шаҳарлар агломерациясидир. Бинобарин, шаҳар аҳолисининг кўпайиши жараёни катта шаҳарларда ва шаҳар агломерациялари аҳолининг кўплаб тўплана боришидан ҳам иборатдир.

Мамлакатлар урбанизация даражаси ва суръатлари жиҳатидан бир-биридан катта фарқ қилади. Америка, Австралия ва Европада урбанизация энг юқори даражаға етган, бу жиҳатлардаги кўп мамлакатларда шаҳар аҳолисининг ўсиши амалда ниҳоясига етаяпти, бошқаларда эса шаҳар аҳолисининг кўпайиш суръатлари катта эмас. Осиё ва Африканинг кўпчилик мамлакатларида, аксинча, урбанизация даражаси ҳали жуда паст, лекин унинг ўсиш суръатлари жуда юқори.

Урбанизация даражасини таққослаганда, ҳамма мамлакатлар учун ягона бўлган «шаҳар» тушунчаси йўқлигини эътиборға олмоқ керак. Масалан, Данияда аҳолиси 200дан ортиқ бўлган аҳоли пунктлари, Нидерландия эса аҳолиси 20 мингдан ортиқ бўлган аҳоли пунктлари шаҳар дейилади. Африка ва Лотин Америкасининг кўп мамлакатларида аҳолиси сонидан қатъиназар барча маъмурий марказлар шаҳар дейилаверади.

Шаҳарлар жуда тез ўсаётганлигиға қарамай, ҳозирча дунё аҳолисининг кўпчилик қисми қишлоқ жойларда яшайди. Европа билан Шимолий Америкада барча қишлоқ аҳолиси қишлоқ хўжалиги билан банд бўлмаган ҳолда Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида қишлоқ аҳолиси билан қишлоқ хўжалик аҳолиси ўртасида фарқ деярли йўқ.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг жойлашиши шакллари ҳар хил бўлади. Қишлоқ аҳоли пунктларининг тўп-тўп бўлиб жойлашиш шакли устун туради. Баъзи мамлакатлар ва районлар қишлоқ аҳоли пунктларининг алоҳида қўрғон шаклида тарқоқ жойлашиши тарқатган.

4.4. Аҳолининг жинсий, диний ва ирқий таркиби

Аҳолининг жинси ва ёши бўйича таркиби. Дунё бўйича ўғил болалар қиз болаларға қараганда бир оз кўпроқ туғилади ва умуман олганда, дунё аҳолисининг жинсий таркибида эркаклар бир оз кўпроқ.

Аҳолининг ёши бўйича таркиби унинг табиий кўпайиши таъсирида таркиб топади. Унга миграция ва урушлар ҳам анча таъсир кўрсатади. Аҳоли кўпайишининг биринчи типига аҳоли ёши структурасининг ўзига хос таркиби тўғри келади, бунда кичик

ёндагилар салмоғи катта бўлади. Аҳоли кўпайишининг иккинчи типни устуни бўлган мамлакатларда кичик ёндагилар салмоғи жуда юқори (40-45%) ва катта ёндагилар салмоғи нисбатда кичик (одатда 306%) бўлади.

Ер шаро аҳолисининг турли динларга мансублигини билиш ҳам муҳимдир. Энг кўп тарқалган динларга уч масхабга эга бўлган христиан дини, ислом дини, ҳинд дини ва буддизм киради. Дин давлатдан ажратилган социалистик мамлакатларда диний сарфитлар ҳозирча сакланиб келаётган бўлсада, лекин динининг роли катта эмас.

4.5. Меҳнат ресурслари ва бандлик муаммолари

Аҳолининг жисмонан ривожланган ва соғлом, меҳнатга яроқли қисми меҳнат ресурсларини ташкил этади. Меҳнатга яроқли аҳолига, одатда, 15 ёшдан 65 ёшгача бўлган кишилар киради. Меҳнатга яроқли аҳолининг асосий қисминини ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашувчи иқтисодий фаол аҳоли ташкил этади. Аҳолининг меҳнат фаолиятига муносабатига қараб : меҳнатга лаёқатлигача бўлган, меҳнатга лаёқатли ва меҳнатга лаёқатлидан кейинги гуруҳлар ажратилади.

Асосий меҳнат ресурслари меҳнатга лаёқатли ва меҳнат ёндаги, ҳуеусан, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқийдиган ва ҳарбий хизматдагиларни ўзида бирлаштирса, қўшимча меҳнат ресурсларига 14-16 ёндаги ишловчи ўспирин-ёшлар ва хизматини давом эттираётган нафақахўрлар киради.

Ишга лаёқатли ёш турли мамлакатларда турлича белгиланган. Масалан, Россияда 16-59 ёндаги эркеклар , 16-54 ёндаги аёллар меҳнат ресурслари ҳисобланади. АҚШ да эркек ва аёллар бир хил — 16-65, Финляндия, Япония, Канада, Германияда 15 ёшдан меҳнатга лаёқатли ҳисобланади. Унинг юқори чегараси аҳолининг ўртача умр кўриши даражаси, мамлакатининг иқтисодий салоҳияти асосида белгиланиши мумкин.

Аҳоли бандлиги ҳам турли мамлакатларда турлича. Масалан, моддий бойликлар ишлаб чиқариш соҳасида Россия аҳолисининг (меҳнатда банд аҳолининг) 70%и, АҚШ аҳолисининг 54%и, ноинлаб чиқариш соҳасида эса Россиянинг 30%, АҚШнинг 46% меҳнат ресурслари банд. Бу кўрсаткичлар қишлоқ хўжалиги бўйича Россияда 15%ни, АҚШда 3%ни, саноатда Россияда 37%ни, АҚШда 24%ни, хизмат кўрсатиш соҳасида Россияда 48%ни, АҚШда 70% ни ташкил этади.

Иқтисодий фаол аҳоли салмоғи Ғарбий Европа, Шимолий Америка мамлакатларида, Австралияда 40-45%ни, Осиё, Афри-

ка ва Лотин Америкаси мамлакатларида 30-40%ни ташкил этади. Ишсизликка барҳам бериш кўплаб мамлакатларда энг асосий муаммолардан бирига айланган. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида эса, ишсизларнинг мавжудлигига, иқтисоднинг умуман, суст ривожланганлиги, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга кам қўрилганлиги, кичик ёндагилар кўпчилигини ташкил этиши сабабдир.

Меҳнатда банд аҳолининг таркибида қишлоқ хўжалиги ва унга яқин бўлган соҳаларда банд аҳоли кўпчилигини ташкил этади. Бу соҳаларда ер шаро иқтисодий фаол аҳолисининг ярмидан ортиғи банд.

Қишлоқ хўжалигида банд аҳоли салмоғининг камайиши саноатда ва моддий бойлик ишлаб чиқарувчи бошқа тармоқларда банд аҳоли салмоғининг ошиши билан қопланиб бормоқда. Бироқ фан-техника тараққиёти тезлашиб бораётган даврда моддий бойлик ишлаб чиқармайдиган тармоқларда банд аҳоли салмоғи янада тезроқ ўсиб боради. Умуман, бу прогрессив тенденциядир. Бунинг сабаби шунки, биринчида, моддий бойлик ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги тез ўсади, иккинчидан, ақлий меҳнатнинг роли ортади, илмий ва техник ходимлар сони кўпая боради, шунингдек, бошқариш ва хизмат кўрсатишининг турли шакллари кенгайди.

Аҳолининг этник таркиби. Ер шаро аҳолиси жуда кўп этник бирликлардан иборат. Ана шунда бирликларнинг энг кичиги - қабила, ўртаси элат ва каттаси миллатдир. Бу тушунчалар билан бирга яна умумлаштирувчи "халқ" деган атама ҳам бор. Совет этнографиясида халқ атамаси орқали этник бирликларнинг ҳаммасини ифодалаш қабул этилган.

Ер юзиде 2000дан ортиқ миллий гуруҳлар бор, лекин уларнинг кўпчилиги жуда кам сонлидир. Аҳолиси сони 50 млн. кишидан ортиқ бўлган энг йирик халқлардан 18таси бутун инсоиятнинг ярмига яқинини ташкил этади. Энг йирик тил оилалари (ҳинд, европа, хитой, тибет, малайзий, полинезия, дравид, семит-хамит, бунту, олтой тили оилаларидир).

Миллий ва сиёсий чегаралари бир-бирларига туғри келиб қолганда бир миллатли давлатлар ҳосил бўлади. Польша ёки Япония бир миллатли давлатларга мисол бўлиши мумкин. Батъан мамлакатлар бир миллатли давлатлар типига яқин бўлиб, уларда аҳолининг жуда оз қисминини кичик миллатлар ташкил этади. Масалан, Финляндия. Икки ва ундан кўп миллатли давлатларга Россия, Ҳиндистон ва бошқалар киради.

Қискача хулосалар

Мавзуда дунё аҳолисининг ҳудудий жойлашувидаги қонуниятлар очиб берилган. Муайян тарихий даврлар мобийида аҳоли сонининг ўсиш динамикаси кўрсатилган. Ўзгариш аҳолисининг диний ва ирқий таркибига кенг ўрин ажратилган. Унда асосий ирқий гуруҳлар, дунё динлари ва уларнинг ҳудудий тарқалиши бўйича маълумот берилган.

Иқтисодий ривожланиш даражаси турлича бўлган мамлакатларда меҳнат ресурсларининг таркиби, улар орасидаги тафовутлар ҳақида батафсил маълумот берилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Аҳолининг табиий ўсишига ва зичлигига қандай омиллар таъсир этади? Уларга тариф беринг.
2. «Демографик портлаш» нима?
3. Ер юзид аҳоли ирқий таркиби бўйича қандай тарқалган?
4. Аҳоли миграциясининг асосий оқимлари нималардан иборат?
5. Ҳурбанизация жараёни юқори бўлган ҳудудларни биласизми?
6. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш муаммолари ҳақида нима дея оласиз?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
5. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
6. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
7. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
8. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М., 2000.
9. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
10. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
11. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ЖАҲОН ХҲЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ

5.1. Дунё хўжалигининг умумий таъриф

Дунё хўжалигининг шаклланиши жуда узок давом этган тарихий жараён бўлиб, унда инсоният айрим яшаган ибтидоий одам тўдаларидан бутун дунёни қамраб олган иқтисодий муносабатларгача, тош қуроқларидан энг мураккаб электрон-хисоблаш машиналаридан фойдаланишгача бўлган мураккаб йўлни босиб ўтди. Дунё хўжалиги (ДХ) шаклланиши энг аввало жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимотини чуқурлашуви, табиат билан жамият ўртасида модда алмашинувиининг тўхтовсиз охири бориши, турли мамлакатлар, регионлар ўртасида савдо-муносабат ва ишлаб чиқариш муносабатларининг мунтазам ўрнатилиши ва шу асосда дунёда ижтимоий-иқтисодий тараққиётга тўсик бўлиб келган миллий хўжаликларнинг асрлар давомида бир-бирларидан ажралган ҳолда ва алоҳида ҳаёт кечиришига чек қўйилиши давригача бўлган тарихий тўла ақс эътиради.

Жаҳон хўжалиги дунёдаги барча мамлакатлар миллий хўжаликларининг жаҳон иқтисодий алоқалари орқали ўзаро узвий боғланган ва тарихан шаклланган мажмуасидир. У дунё ишлаб чиқариш кучларининг минг йиллик эволюцияси натижасидир. Жаҳон хўжалигининг шаклланиши бир неча босқичга бўлинади: 1) дунё хўжалиги шаклланишининг XVI-асргача бўлган босқичи; 2) жаҳон хўжалигининг пайдо бўлиш даври (XVI-XVII асрлар) асосан Буюк географик кашфиётларга боғлиқ бўлиб, халқаро савдо дунёнинг барча мамлакат ва регионларини қамраб олган пайтга тўғри келади; 3) жаҳон хўжалигининг шаклланиши ва кенгайиш даври (XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг боши) транспорт, қитъалараро алоқалар, дунё бозорининг тез ривожланиши билан боғлиқдир; 4) жаҳон хўжалигининг чуқурлашув даври (XX асрнинг иккинчи ярмидан ҳозиргача) йирик машина индустрияси, транспорт ва дунё бозорининг биргаликда ривожланиши натижасидир. Сўнгги босқичда қўлаб солиқ мамлакатлар мустакилликка эришдилар ва ўз иқтисодиётини ривожлантириб, дунё хўжалигига қўшилдилар.

Ҳозирги пайтда дунё хўжалигида интеграциянинг янада кучайиши билан боғлиқ бўлган янги босқич бошланаётгани кузатиламоқда. Унинг асосий хусусияти дунё хўжалиги тизимига қи-райдиган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий алоқалар юқори

даражага кўтарилиши жараёнининг тобора кучайиши билан боғлиқдир. Интеграция жараёнида трансмиллий корпорациялар катта аҳамиятга эга бўлмоқда, бир неча мамлакатлар ҳудудларини бириктирувчи йирик бозор зоналарини барпо этишга катта эътибор берилмоқда (масалан, Европа Иттифоқи, эркин савдо тўғрисида Шимолий Америка Шартномаси ва бошқалар).

«Дунё хўжалиги» тушунчаси «ижтимоий меҳнат тақсимо-ти», «хўжалик халқаро иқтисодий интеграция» тушунчалари билан узвий боғлиқдир. Бундан ташқари бу тушунча географик категория бўлиб, уни ўрганиш қўйидаги уч босқични ўз ичига олади:

- 1) дунё хўжалигининг умумий географияси;
- 2) дунё хўжалиги тармоқлари географияси;
- 3) дунёнинг йирик регионлари ва субрегионлари географияси.

Вабатдаги босқич — айрим мамлакатлар — «Иқтисодий география»нинг мамлакатшунослик йўналишига тааллуқлидир.

Дунё хўжалиги тузилиши ўзгариб бормоқда. Шу билан бир қаторда унга хилма — хиллик ва ички зиддиятлар ҳосилдир. Чунки дунё хўжалиги ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш даражаси ва тузилиши ҳар хил бўлган мамлакатлар хўжалигини ўз ичига олади.

Жаҳон бозори дунё мамлакатлари иқтисодий алоқаларининг асосини ташкил этади. Транспортнинг (темир йўл, ҳаво, деңгиз, қувур) ва континентлараро алоқаларининг жуда тез ривожланиши унинг кенгайишига имкон берди. Ҳозирги дунёда ҳар бир мамлакатнинг тараққиёти унинг жаҳон моддий ва по-моддий айирбошланишида қатнашуви билан узвий боғлиқдир.

Транспорт ҳар қандай мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим тармоқларидан биридир. Илмий-техника инкилоби (ИТИ) даврида барча транспорт турларининг тезлиги ўсди, юк ташини ҳажми ошди, шунга боғлиқ ҳолда дунёнинг турли бурчакларига бориб-келиш анча осонлашди. Деңгизлар тубидан қўлаб нефть ва газ қувурлари, оке-анлар тубидан эса кабель линиялари (ахборот узатиш воситаси) ўтказилган. Халқаро меҳнат тақсимо-ти имкониятларидан фойда-ланишда деңгиз транспорти етакчи ўринни эгаллайди, унинг ҳисса-сига мамлакатлар ўртасидаги барча юк ташинининг 80% га яқини тўғри келади. Дунё флотининг кенгайишлари қаторига Япония, АКШ, Швейцария, Панама, Греция, Хитой, Кипр қиради. Савдо флоти тонна-жи бўйича Роттердам (Нидерландия), Янги Орлеан, Нью-Йорк (АКШ), Тибя, Кобе, Нагоя, Йокояма (Япония), Марсель, Гавр (Фран-ция), Мина-эль-Ахмади (Қувайт), Амстердам (Бельгия), Гонконг, Сингапур портлари йирик ҳисобланади.

Океан трассаларининг энг куюклашган тутунлари бўғозлар ва денгиз каналлари ҳисобланади. Па-Маниш (Англия) бўғози орқали суткасига 500, Гибралтар орқали — 140 денгиз кемаси ўтади. Дунёнинг энг йирик денгиз каналлари Сувайш (Миср, 1869 йилдан бошлаб) ва Панама (Панама, 1920) ҳисобланади. Икки-га Сувайш каналидан 20 минг кема ўтади, унинг юк ҳажми 350 минг т. (дунё денгиз транспорти юкларининг 14%). Панама каналида бу кўрсаткичлар 14,6 минг кема ва 170 минг т.га тенг. Киль канали уларга нисбатан кичик бўлиб, у Шарқий Евронадан Фарбий Европага ўтадиган йўлда жойлашган муҳим каналдир.

Ҳозирги дунё хўжалигининг асосини халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) ташкил этади. Меҳнат тақсимотининг энг оддий шакли дастлаб жамият тараққиётининг бошланғич даврида пайдо бўлган бўлиб, у болалар, қариялар ўртасидаги табиий бўлинишга асосланган меҳнат тақсимоти бўлган. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши жараёнида оддий табиий меҳнат тақсимоти аста-секин ижтимоий меҳнат тақсимотига айланади. У жамият ичидаги, мамлакатлар ва регионлар, иқтисодиёт тармоқлари, айрим корхоналар ва ҳатто айрим ишловчилар ўртасида меҳнат тақсимотини ҳам қамриб олади.

Географик меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнат тақсимотининг ажралмас таркибий қисми, у ҳудудларнинг ихтисослашиши жараёниши ва ҳудудларнинг ихтисослашган, маҳсулотлар ва хизматларни айирбошланишини ифодалайди. Географик меҳнат тақсимотининг оддий шакли халқаро меҳнат тақсимотидир (ХМТ). ХМТ айрим мамлакатлар хўжалигининг маълум маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослаштириши ва бу маҳсулотларни бошқа мамлакатлар билан айирбошланишини билдиради. У мамлакатлар ўртасида кўп томонлама алоқаларни амалга оширишга олиб келадиган ва айрим мамлакатлар хўжалигининг ўзаро боғлиқ ҳолда жаҳон бозорида сотиш учун маълум маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослаштириши жараёни натижаси ҳисобланади.

Халқаро географик меҳнат тақсимотини Н.Н.Баранский «Иқтисодий география»нинг асосий тушунчаси, деб атаган. У географик меҳнат тақсимоти шаклланишининг дастлабки шарт-шароитларини асослаб берди. Географик меҳнат тақсимоти фақат товарнинг ишлаб чиқарилган жойдаги баҳоси транспорт харажатларини қўшиб ҳисоблаганда ҳам сотиладиган жойдаги баҳосидан ортқ бўлган ҳолдагина амалга оширилади. Шу сабабдан транспорт харажатларини пасайтириш халқаро географик меҳнат тақсимотини ривожлантиришнинг муҳим омилли ҳисобланади. Дунё мамлакатлари халқаро меҳнат тақсимотининг шаклланишида ва ривожланишида иштирок этиши учун

қўйидаги асосий шарт-шароитлар бўлиши лозим:

1) ХМТда иштирок этувчи мамлакатлар маълум маҳсулотларни ишлаб чиқаришда бошқа мамлакатларга нисбатан қандайдир устунилик ва афзалликка эга бўлиши (масалан, табиий ресурсларга бойлиги, табиий шароитнинг қулайлиги);

2) ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи мамлакат ташқарисида бу маҳсулотга эҳтиёжи борлиги ва уни юқорироқ баҳода сотиб олувчи харидор мамлакатларнинг мавжудлиги;

3) маҳсулотни сотиш жойига ташиб бориш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқарувчи мамлакат учун зарарли бўлмаслиги ва фойда бериши.

Халқаро меҳнат тақсимоти энг аввало моддий ишлаб чиқариш товарларининг халқаро савдоси билан ифодаланади, лекин у шунингдек, хизматлар айирбошланиши ҳам ўз ичига олади (халқаро туризм, молиявий воситачилик фаолияти, транспорт хизмати, кадрларни ўқитиш ва бошқалар).

Дунё мамлакатларининг ўзаро иқтисодий алоқалари фақат товар савдоси ва хизмат айирбошланиши билан чекланмайди. Ҳозирги дунё хўжалиги капитал оқимлари ва одамларнинг миграция оқимлари мавжудлиги, уларнинг аралашиб кетганлиги билан характерланади. Буларнинг ҳаммаси биргаликда «халқаро меҳнат тақсимоти» тушунчасини ташкил этади.

Дунёнинг кўпчилик мамлакатлари хўжалик қиёфасини уларнинг халқаро ихтисослашуви белгилаб беради. Масалан, Япония радиотехника ва робототехника, автомобиль, денгиз кемаларининг йирик экспортёри ҳисобланади. Болгария агросаноат маҳсулотлари, кўтарма транспорт жиҳозлари ишлаб чиқаришга, Саудия Арабистони, Кувайт ва Форэ кўттигининг бошқа мамлакатлари нефть экспортига ихтисослашган. Замбия дунёда мис рудаси ва тозаланган миснинг энг йирик экспортёридир. Бурунди ва Уганданинг 80% дан кўпроқ экспортини кофе ташкил этади. Бундай мисолларни кўллаб келтириш мумкин.

Ҳар қандай мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида жалб этилиши биринчи навбатда ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши даражаси билан белгиланди. Шу сабабдан индустриал ривожланган мамлакатлар қимматбаҳо маҳсулотлар — машина ва жиҳозлар, қимё саноати маҳсулотлари ва бошқаларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиб, ҳозирги ХМТ да етакчи ўринни эгаллайдилар. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар эса минерал хомашё ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан савдо қилишга ихтисослашишга мажбур бўлмоқдалар.

ХМТга ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши даражасидан ташқари ана қўйидаги географик омиллар ҳам сезиларли

таъсир кўрсатади: иқтисодий-географик ўрнининг қулайлиги ёки ноқулайлиги (масалан, мамлакатнинг асосий денгиз савдо йўлларида ёки континент ичкарисида жойлашиши); турли-туман табиий ресурсларнинг мавжудлиги (қулай иқлим шароити, рудали ва рудасиз фойдалан қазилмалар). Шун билан бир қаторда сунъий йилларда ХМТда ижтимоий-иқтисодий шароит етакчи роль ўйнамоқда. Масалан, қўлчилик тропик малакатларининг кофе, шакар-қанд, какао сотишига ихтисослашуви биринчи ўринда Жаҳон бозорида ушбу товарларга талабнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Дунё мамлакатларининг ХМТда қандай тармоқларга ихтисосланиши катта аҳамиятга эга. Мамлакатларнинг кам сонли маҳсулотлар етказиб беришга ҳаддан ташқари ихтисосланиши уларнинг ҳужалигини жаҳон бозоридagi баҳолар тебранишига кучли даражада боғлаб қўяди, бу эса мамлакатлар иқтисодиёти тармоқлари таркибини қайта шакллантиради «Монокултура ихтисосланиши», ҳужаликнинг экспортга йўналтирилиши, табиий ресурсларни қазиб олишга асосланган тармоқлар катта даромад бергани мумкин, лекин улар оғир жисмоний меҳнатни қў талаб қилади ва уларнинг ривожланиши алҳақида йўналишда бўлиб, маҳаллий ҳужаликнинг бошқа тармоқларини ривожландиришни рағбатлантирмайди. Бу муаммолар дунёнинг кўнчилиги ривожланаётган мамлакатлари учун хосdir.

Шу билан бир қаторда «учинчи дунё» мамлакатлари орасида ХМТда янги индустриал мамлакатлар (НИИМ) алоҳида ўринни эгалдайди. Улар қаторига Бразилия, Мексика, Миср, Туркия, «Осиё йўлбарслари» - Гонконг, Сингапур, Тайвань, Жанубий Корея киради (кўп ҳолларда Туркия ва Жанубий Кореяни иқтисодий ривожланган мамлакатлар қаторига қўшадиладар). Сўнгги йилларда уларга кўнчилик иқтисодий кўрсаткичлар бўйича Малайзия, Таиланд, Индонезия яқинлашмоқда.

Дунё ҳўжалигининг ишлаб берувчи тармоклари, айниқса, мураккаб машинасозлик, электроника, электротехника жўкори малакали меҳнат билан боғлиқ бўлиб, фақат ҳар томошама ривожланган ҳўжаликка асосланиб ривожланади ва бунда улар бутун жаҳиятнинг келажақдаги ривожланиши омили бўлиб хизмат қилади.

Кейинги йилларда дунё ҳўжалигида жиддий ўзгариш содир бўлди. Бу ўзгаришларга сабаб бўлган омиллар қаторига илмий-техника инқилоб (ИТИ), интеграция жараёнлари, шунингдек, ҳомашё, энергетика ва умумийқисодиий кризислар (буҳронлар), умуминсоний глобал муаммоларнинг кескинлашуви (демографик, экологик ва бошқалар) киради.

Хозирги дунё, хуғусан, дунё хужалиғи ривожланишининг коят муҳим бўғини-мамлакатлар, мамлакатлар гуруҳи, континентлар

ўргасида иқтисодий ва ноиқтисодий алоқаларнинг фоят кўчагини
хисобланади. Ҳозир бирорта, ҳатто, энг ривожланган мамлакатлар
ҳам замонавий маҳсулотларнинг барча турларини бир хил даража-
да самарали ишлаб чиқара олмайди, бунга ҳолат ҳам йўқ.

Халқаро иқтисодий алоқаларнинг кўп шакллари мавжуд бўлиб, улар қаторига ташқи савдо, капитал чиқариш, илмий-техника ҳамкорлиги, компенсация келигувлари, кредит-молия муносабатлари, турли хизмат кўрсатиш йуналишлари, халқаро туризм , объектларини биргаликда қуриш ва бошқалар кирadi.

Хар бир мамлакат учун халқаро иқтисодий алоқалар турли шаклларининг роли уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражаси, ХМТдаги хужалик ихтисослашиши ва бошқалар билан белгиланади. Дунёнинг кўпчилик мамлакатлари учун ташқи савдо ташқи иқтисодий алоқаларининг асосий шаклидир. ХМТда қатнашини даражасини товар ва хизматлар экспорти ва импорти тузилиши белгилаб беради.

Дунё ҳўжалиги доирасида халқаро савдонинг бир неча асосий географик йўналишлари шаклланган. Масалан, дунёнинг энг катта ҳажмида савдоси иқтисодий ривожланган мамлакатлар (Ғарбий Европа, АҚШ, Япония) ўртасида олиб борилади ва уларнинг дунё товар айланмасидаги салмоғи 70%га тенг. Бу асосан тайёр саноат маҳсулотлари савдосидан иборатдир.

Халқаро савдода ривожланаётган мамлакатларнинг салмоғи ошиб бормоқда. Бу бир томондан, улардан хомашё экспорт (янги индустриал мамлакатлардан тайёр буюмлар ҳам), бошқа томондан, машина ва озиқ-овқатлар импортига боғлиқдир. Бу мамлакатлар учун машина ва жиҳозлар баҳоси хомашёга нисбатан тез ошиб бораётганиги сабабли ноқулай савдо шикоятлари юзга келмоқда. Уларнинг кўпчилиги ривожланаётган давлатлар иқтисодиёти бўлиб қолмоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар ўзларининг ташқи савдосини қайта қуришга, ривожланган мамлакатлар билан шакллانган муносабатларни ўзгартиришга ҳаракат қилмоқда. Улар янги дунёвий иқтисодий тартиб ўрнатилиши зарурлиги туғрисидаги талабларни тез-тез қўймоқдалар. Бу талабларга ривожланаётган мамлакатлар ҳудудларида жойлашган трансмиллий корпорациялар фаолиятини назорат қилиш, хомашё ва тайёр буюмларга ҳаққоний баҳолаш белгилаш, ҳар қандай ёрдамни сиёсий шартларсиз бериш ва бошқалар кирadi.

Ривожланаётган мамлакатлар ўртасида савдо-сотиқ кам ривожланган, уни ривожлантириш эса ривожланган давлатлар бекорларига бормасдан, қўлаб товарлар айирбошлашини амалга оширишга имкон берган бўлар эди.

ДХ ва ХМТ дунё мамлакатларининг барчасини қамраб олиб, кейинги йилларда кенгайиш йўналишида эмас, балки чуқурлашш йўналишида жадал ривожланимоқда. Иқтисодий муносабатлар мураккабланиб, янги шакллarga ўтмоқда. Халқаро иқтисослашш ва айирбошлашнинг чуқурлашш, айниқса, қатор мамлакатлар миллий хўжаликларининг бир-бирларига чамбарчас қўшилиб кетишига олиб келди. Оқибатда ХМТ нинг янги, олий босқичи — халқаро иқтисодий интеграция (ХИИ) пайдо бўлди. У мамлакатлар гуруҳининг иқтисодиёт ва сиёсат соҳасида давлатлараро келишувига асосланган чуқур ва мунотазам ўзаро алоқалари жараёнининг ривожланишини ифодалайди.

Дунёнинг энг муҳим регионал ва тармоқ иқтисодий гуруҳларидан қўйидагиларни кўрсатиш лозим: Европа Иттифоқи (ЕИ), Жанубий — Шарқий Осиё мамлакатлари ассоциацияси (АСЕАН), Лотин Америкаси интеграцияси ассоциацияси (ЛАТИ), Шимолий Америка эркин савдо шартномаси тўғрисида (НАФТА), нефть экспорти мамлакатлари Ташкилоти (ОПЕК) ва бошқалар. Учинчи дунё мамлакатлари ўртасида узоқ муддатли савдо, валюта, ишлаб чиқариш алоқаларини ривожлантириш иқтисодий ривожланган давлатларининг ривожланаётган мамлакатлар регионидаги таъсирига қарши маълум шарт-шароитлар яратиш, тенг ҳуқуқли халқаро иқтисодий муносабатларни ўрнатиш асосида уларнинг иқтисодий ривожланишига қўшимча импульс бериши мумкин.

Қўйидаги жадвалда дунёнинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари берилган:

1-жадвал

Ҳозирги дунёнинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари (%)

Мамлакат тиллари, мамлакатлар гуруҳи	Ҳудуди	Аҳолиси	Саноат ишлаб чиқаришнинг ҳиссаси	Қишлоқ хўжалиги ҳиссаси	Ташқи савдо айланмаси	Ўзини қилиши даромади
Дунё	100	100	100	100	100	100
Иқтисодий ривожланган мамлакатлар	23,8	15,2	66	40	70,4	59
шу жумладан: Г'арбий Европа	2,7	7,0	23	19	45,8	25
Ривожланиётган мамлакатлар	76,2	84,8	17	60	22,3	14

Жадвал маълумотларини таҳлил этишда қўйидаги ҳолатни ҳисобга олиш лозим: энг йирик халқаро ташкилотлар (Жаҳон Валюта Фонди (ЖВФ) ва бошқалар) жадвалда берилган дунё иқтисодиёти тўғрисидаги маълумотларини унча тўғри эмас, деб ҳисоблайдилар. Бир гуруҳ иқтисодий ривожланган мамлакатларда дунё аҳолисининг 20%га яқини яшагани ҳолда, улар дунё бойликларининг 2/3 қисминини ишлаб чиқариш тўғрисидаги тезис ўтмишга ҳос тушунчалар бўлиб қолаётир. Ган асосий иқтисодий кўрсаткичларини статистик ҳисоблаш усулларининг тубдан ўзгартирилганлиги тўғрисида бормоқда. Янги қабул қилинган усул бўйича дунё мамлакатлари янги маҳсулот миқдори долларини айирбошлаш курси (қиймати) бўйича эмас, балки миллий валюталарининг харид қуввати курсига асосланиб ҳисобланади.

Шу муносабат билан Жаҳон Валюта Фонди (ЖВФ) ҳисобларига кўра, ривожланаётган мамлакатларининг дунё иқтисодиётидаги салмоғи 30%дан кўпроқ (илгариги ҳисоблардагидек 18 ёки 14% эмас), индустриал мамлакатлар эса жаҳон бойликларининг ярмидан сал кўпроғини ишлаб чиқаради. Ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари юқорилиги сабабли (айниқса, «янги индустриал мамлакатларда») XX асарининг охирида ривожланган мамлакатларга дунё ишлаб чиқаришнинг ярмидан камроғи тўғри келиб қолди.

Янги ҳисоблаш тизимига кўра валюталарининг харид қуввати тенглиги (паритети) бўйича ҳар бир ривожланган мамлакатнинг валюта «статуси» пасаяди, Бунда Хитой, Туркия, Мексика, Ҳиндистон, Бразилия, Тайланд каби мамлакатларининг «салмоғи» ошади. Хитой, ҳатто, дунёнинг учинчи ёки тўртинчи иқтисодий давлати даражасига кўтарилади (Хитойда илгариги ҳисоб тизими бўйича аҳоли жон бошига ички ялпи маҳсулот (ИЯМ) 1992 йилда ҳаммаси бўлиб 370 долларликни ташкил этган, янги ҳисоб бўйича эса 2460 долларлик). Булар, суъсиз, катта фарқлардир. Ҳозирги пайтда Жаҳон реконструкция ва ривожланиш банки (ёки Жаҳон банки) ҳам ҳисобларини миллий валюталарининг харид қувватига асосланиб олиб боришмоқда ва кредитларини жуда каттиқ талабларга асосланиб бермоқда. Энг имтиёзли кредитлар энг кам ривожланган мамлакатларга берилаётир (йилга аҳоли жон бошига 765 доллар), йиллик даромад аҳоли жон бошига 4300 доллардан юқори бўлган мамлакатларга эса, ҳеч қандай кредит берилмаётир. Шундай қилиб, ЖВФ ҳисоблари узоққа борадиган оқибатларга олиб келиши ва дунё иқтисодий геосиёсатини ўзгартириши мумкин. Кишиллик жамияти эса ўзининг яшаши ва фаолияти учун зарур бўлган энг яхши, идеал иқтисодий тизимни яратишга доимо ҳаракат қилаверади.

5.2. Фан-техника инқилоби ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш

XX асрнинг ўрталарида бошланган ҳозирги замон фан-техника инқилоби (ФТИ) бутун дунё ҳаётини, шу жумладан, дунё ҳўжалигининг ривожланишида юз берган кескин сифат ўзгариш ишлаб чиқариш кучларини тубдан қайта ўзгартириб юборди. ФТИ фан, техника, технология, ишлаб чиқариш, бошқаришни, ҳамма тармоқлар ва соҳаларни, меҳнат жараёнини, турмуш шароитини, маданиятини, кишилар руҳиятини ўзгартирди, жамиятнинг моддий ва маънавий имкониятларининг тез ўсишига сабаб бўлди. Буларнинг ҳаммаси фаннинг туркираб ривожланиши ва жамиятнинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучига айланиши билан узвий боғлиқдир. Биринчидан, замонавий фан кашфиётлар индустриясига, техника ривожланишининг қудратли тезлаштирувчисига айланди. Шунга боғлиқ ҳолда янги «фан — ишлаб чиқариш» ва «таълим — фан — ишлаб чиқариш» пайдо бўлди. Иккинчидан, ФТИ ишлаб чиқаришнинг техника базасини тубдан ўзгартирди. Электрон-ҳисоблаш техникаси ва роботлардан кенг миқёсда фойдаланиш технологиясининг ўзгариши, мутлақ янги кимёвий материалларнинг пайдо бўлиши, энергия турларининг кашф этилиши ва улардан фойдаланиш (атом, термоядро), «микроэлектрон инқилоб» ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш (тез ўзгара оладиган ишлаб чиқариш тизимлари, робот-автоматлар («одамсенз» заводлар) ва бошқалар тарихан шаклланган дунё ҳўжалигининг структурасида туб силжишлар юз беришига, уни ривожлантириш ва жойлаштириш омиллари, принципларининг ўзгаришига олиб келди. Шу муносабат билан асрлар давомида дунёнинг етакчи мамлакатлари қудрати асосини ташкил этган тармоқларининг роли пасаймоқда, айни пайтда фанталаб маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи юқори технологияли тармоқларининг этакдиган аҳамияти ортиб, улар қоят жадал суръатларда ривожланимоқда.

ФТИга боғлиқ ҳолда дунё ҳўжалигида юз бераётган ўзгаришлар ва силжишлар бир томондан, замонавий таълим тизими муваффақиятлари, бошқа томондан эса, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишланмалари (ИТТКИ) ва фан тараққиёти учун қилинаётган харажатларининг мутассил ошиб бораётгани билан узвий боғлиқдир. Масалан, саноатга ФТИ ютуқларини жорий қилиш бўйича эришган ютуқлари дунёда тан олинган Япониянинг муваффақиятлари мамлакатда қоят намунали йўлга қўйилган таълим тизими ва унга сарфланаётган катта сарф-харажатлар билан тўғридан-тўғри боғлиқдир. Бу мамла-

катда илмий-тадқиқот ва ИТТКИ олиб борадиган 450 университет бор. Ривожланган мамлакатлардан АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британияда қоят катта илмий потенциал бўлиб, улар ҳиссасига дунё олимларининг 85%и тўғри келади. АҚШда 2,6 млн. киши фан билан банд ёки мамлакатда ҳар 10 минг кишига 107 илмий ходим тўғри келади. Ривожланаётган мамлакатларда эса мутлақо бошқа аҳвол мавжуд: ҳар 10 минг аҳолига 1 илмий ходим тўғри келади, ҳолос. Барча ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига 10% олим ва муҳандислар тўғри келади. Уларнинг ярми 4та мамлакат — Ҳиндистон, Бразилия, Аргентина, Мексикада.

ФТИ даврида ИТТКИ ларга сарфланадиган харажатлар қоят муҳим иқтисодий кўрсаткичга айланмоқда. Дунё миқёсидаги шундай харажатларнинг 85%и саноати ривожланган асосий мамлакатлар — АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британия ҳиссасига тўғри келади. Буида АҚШ нинг харажатлари (140 млрд доллар) тахминан Фарбий Европа ва Япония мамлакатларининг биргаликдаги ялпи харажатларига баробар. АҚШ ва бошқа Фарб мамлакатларида ўртача бундай харажатлар ички ялпи маҳсулотининг 1,5 дан 3% гачасини ташкил этади. Айрим фанталаб тармоқларда бу ҳисса 10-15% ва ундан кўпроққа ҳам етади.

Ривожланаётган мамлакатларда ИТТКИ харажатлари ЯИМ нинг 0,4%ига тенг. Ривожланаётган мамлакатларининг Фарб мамлакатларидан анча орқада қолаётганлигини аҳоли жон бошига сарфланаётган харажатлар яққол кўрсатади: 1 доллар ва 110 доллар. Бу кўрсаткичлар Осиёнинг янги индустриал мамлакатларига тааллуқли эмас. Уларда ИТТКИ харажатлари 1,5-2%га етади.

Барча суёт ривожланаётган мамлакатларда ИТТКИ харажатларининг камлиги ишлаб чиқариш-техник даражаси пастлигининг асосий сабабидир. Шунинг учун мамлакатлар иқтисодиётини ФТИ талаблари даражасига кўтаришда фан ва техникани устуи даражада ривожлантириш хал қилувчи аҳамиятга эга.

ФТИ шароитида ишлаб чиқаришнинг техника базасини тубдан қайта қуриш илмий кашфиёт билан уни ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш ўртасидаги вақтнинг кескин қисқариши, маҳсулотларининг жуда тез маънавий эскириб қолиши ва муштазам янгиланиб туриши, ресурсларини тежаб-тергаб сарфлаш, табиатни муҳофаза қилиш техникаси ва технологиясини кенг жорий этиш, ва ниҳоят, меҳнатнинг мураккаблиги ва самарадорлиги кескин кўтарилиши билан боғлиқ ҳолда юқори малакали меҳнат ресурсларига талабнинг ошиши, меҳнатни ақллилантириш жараёни инфляцияни тоқди. Шу муносабат билан дунё ҳўжали-

гининг фанталаб тармоқлари тез ривожланмоқда, уларнинг икти-содийдаги салмоғи тез ошмоқда. Шундай тармоқларга прибор-созлик, электротехника машинасозлиги, авиакосмич саноат ва бошқалар киради. Фанталаб маҳсулотларнинг 90%дан кўпроғи АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британия, Италия ҳиссаси-га тўғри келади. Мустақил Ўзбекистоннинг энг муҳим вазифа-ларидан бири ўз экспортида айнан шундай фанталаб қиммат-баҳо маҳсулотлари салмоғини оширишдан иборат.

Янги техника ва технологиядан кенг миқёсларда фойда-ланиш дунё ҳўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини, меҳ-нат унумдорлигини ошириш, ресурсларни иқтисод қилиш ва табиатни муҳафаза қилиш вазифаларини ҳал этишда муҳим ўринни эгалламоқда. Масалан, Буюк Британия ва Италияда пулатнинг, 2/3 АҚШ, ГФР, Японияда 1/2 қисми темир-терсак-дан олинади. Халқаро савдода темир-терсак сотиш ҳажми 25 млн. тоннага етди. Бошқа мисол: Данияда қоғознинг 80%, ИЖанубий Кореяда 67%, Нидерландияда 65%, Испанияда 64%, Венгрияда 61%, Буюк Британияда 60%, Японияда 52%, Мисрда 50%, ГФР 50%, Францияда 47%, Польшада 33%, АҚШ да 28%и макулатурадан олинади. АҚШ ва Японияда алюминийнинг катта қисми иккиламчи алюминийдан олинади.

Ишлаб чиқаришни электронлаштириш ва комплекс авто-матлаштириш ФТИ микроэлектрон иқтилобнинг энг муҳим натижаси бўлиб, Ғарб мамлакатларида замонавий асосларда қайта индустриаллаштиришни амалга оширишга олиб келди. Электрон саноати ғоят тез сўрғатларда ривожланди. Ҳозирги пайтда бу саноат маҳсулотининг 33%и АҚШ, 26,4%и Япония, 25%и Ғар-бий Европа мамлакатлари, 2,7%и бошқа иқтисодий ривожланган мамлакатлар, 7,9%и Осиёнинг янги саноатлашган мамлакатлари, 1,8%и Латин Америкаси, 3%и бошқа мамлакатлар ҳиссасига тў-ғри келади (1990 йилларнинг боши). Унинг таркибида асбоб-ускуналар (ҳисоблаш техникаси, алоқа жиҳозлари, радио ва элек-трон ўлчагич приборлар), уй-рўзгор жиҳозлари, ҳарбий ва космич асбоб-ускуналар, интеграл схемалар ва электрон қисмлар (тран-зистор, диодлар) ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд. Профес-сионал ва ҳарбий-космич асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш бўй-ича дунёда АҚШ биринчи ўринни, уй-рўзгор буюмлари бўйича Япония ва АҚШ етакчи ўринни эгаллайди.

Микроэлектроника билан комплекс автоматлаштиришнинг ривожланиши узвий боғланган бўлиб, унинг янги сифат босқи-чи 1971 йилда микропроцессор (микроэлектрон магниткий қурил-маси, у турли механизмларнинг ишини бошқариш учун ўрнати-лади) ихтиросидан кейин бошланди. Микропроцессорлар ро-

бот техникани қўллаб ишлаб чиқаришни тезлаштирди. Робот техникани ишлаб чиқаришда Япония дунёда биринчи ўринни (йилига 300 минг дона), АҚШ иккинчи (80 минг дона), ГФР учинчи ўринни (40 минг дона) эгаллайди. 90-йилларининг бо-шида дунёда 460 минг донагача робот бўлган, ҳозир эса улар-нинг сони 1 млн. донадан ошади.

Ҳозирги замон роботларининг қўни биринчи авлодга ман-субдир. Улардан фойдаланишнинг асосий соҳалари — пайванд, кесиш, пресслаш, қоғламалар суртиш, тозалаш, сайқаландир. Уларнинг ўрнига келаётган иккинчи авлод роботлар атроф-му-хитни фарқлайдиган қурилмалар билан жиҳозланган. Унинг авлодига мансуб робот интеллектуаллар эса кўриши, сезиши ва эшитиши мумкин. Япон олимлари ва муҳандислари роботлар-дан фойдаланишнинг устувор соҳалари атом энергетикаси, кос-мосни ўзлаштириш, транспорт, савдо, омборхоналар, тиббий хиз-мати, саноат ва уй-рўзгор қиқитларини қайта ишлаш, кўча ва биноларни тозалаш, океан туби бойликларини ўзлаштириш, йўл ишлари, тоғ-кон саноати, балчиқчилик, ўрмон ҳўжалиги бўлиши-ни таъкидламоқдалар. Микропроцессор ва роботлардан фойда-ланишнинг яна бир соҳаси тез ўзгара оладиган ишлаб чиқариш тизимлари бўлиб, улар ишлаб чиқаришни комплекс автомат-лаштиришнинг энг самарали воситаси ҳисобланади. Дунёда 1200 шундай тизим ҳаракатда бўлган. Уларнинг 20%и Японияга, 17%и АҚШ, 12%и Буюк Британия, 9%и ГФР, 9%и Францияга, 4,5%и Италия ва 4,5%и Швецияга қарашли бўлган.

ФТИнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқаришни бошқариш ғоят мураккаблашди ва у махсус тайёргарликни талаб қилмоқда. Бошқариш бўйича мутахассислар АҚШ, Япония ва бошқа мамла-катлардаги энг яхши университетлар қошидаги ўқиш қиммат ту-радиган бизнес мактабларида тайёрланмоқда. Уларни битирувчи-лар замонавий ишлаб чиқаришнинг раҳбарлари-менежерларидир.

ФТИ шаронтида ишлаб чиқариш қучларини жойлашти-риш омиллари. ФТИ даврида ишлаб чиқаришнинг жойлашиши ва ҳудудий таркибига таъсир кўрсатадиган табиий, ижтимоий-иқтисодий омиллар янги техника ва технология таъсирида илға-риги даврдагига нисбатан янги мазмунга эга бўлди. Шу билан бир қаторда ФТИ билан бевосита боғлиқ ҳолда янги омиллар ҳам пайдо бўлди (экологик, фанталаблари, инфратузилма ва бош-қалар). Лекин дунё ҳўжалигининг XX аср охирида шаклланган географик тасвири табиий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бош-қа омилларнинг ўзоқ давом этган ўзаро таъсирининг тарихий натижаси бўлганлиги сабабли ҳатто ИТИ даврида ҳам уларнинг умумий ҳўсусиятлари аста-секин ўзгармоқда.

ФТИ даврида биринчи қараида гайритабиий кўринадиган шундай ҳолат юзга келдики, буида айнан ўзларининг хомашё базалари бўлмаган кўлаб мамлакатлар ва районлар тез ривожланимоқда. Бунинг ёрқин мисоли Япония бўлиб, у 90% хомашё ва ёқилгини импорт қилади, бу ҳолат унинг юқори даражада ривожланган индустриал мамлакатга айланишига ҳалқат бера олмади. Бошқа давлатларда асосий саноат марказлари илгариги ёқилги ва хомашё базаларида замонавий индустриал саноат шакланган янги районларга кўчди. Масалан, АҚШ да шундай силжини Шимоллий-Шарқдан Калифорнияга, Германияда Рур ҳавзасидан мамлакат жанубига томон юз берди. Лекин ривожланган мамлакатларда ундуровчи саноат (тоғ-кон) фақат янги ресурс районларидагина ишлаб чиқаришининг асосий тармоғи бўлиб қолмоқда. Шундай ҳолат, масалан, Канаданинг шимоллий ва ғарбий ҳудудлари, Дунё океанининг шельф зоналарига ҳосдир.

Ривожланаётган мамлакатларда аҳвол бошқача бўлиб, уларда минерал-хомашё ресурслари индустриаллаштиришининг энг муҳим омил бўлибгина қолмай, балки ҳўжаликни жойлаштиришга ҳал қилувчи таъсир кўржатади. Фақат Яқин Шарқнинг нефть қазиб олувчи мамлакатларигина ўзларининг бой ресурс имкониятларидан иктисодий мустақилликка эришини мақсадларида оқилона фойдаланишга муваффақ бўлдилар.

Тоғ-кон саноати учун табиий ресурслар омилли ҳали ҳам асосий омил бўлиб қолмоқда. Фойдали қазилма конлари улар жойлашинининг табиий манбаи ва асос бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Бошқача айтганда, ундуровчи саноат тармоқларида у ёки бу ресурс ҳавзалари ёки конлари уларнинг ривожланиши миқёсларини белгилаб берадиган асосий омил бўлиб қолаверади. Янги ресурс районларини ўзлаштириш дунё ҳўжалигининг ресурс чегараларини кенгайтиришга имкон берадиган омил вазифаси ФТИ даврида ҳам муваффақиятли бажаришмоқда. Борини ва ўзлаштириш қийин бўлган районлардаги ва Дунё океани экваторияларидаги янги фойдали қазилма манбаларини ўзлаштириш катта транспорт қўрилиши, янги йирик оқимларининг шаклланиши билан биргаликда содир бўлмоқда. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Россия ва Канада шимолли, Аляска, шимоллий ва шимолли-ғарбий Австралия, Ўзбекистонда Қизилқумнинг ўзлаштирилиши, шунингдек Дунё океани шельфи, нефти ва табиий газининг ўзлаштирилишининг кўржатиш мумкин.

Дунёда ишлаб чиқаришни жойлаштиришининг энг муҳим омилларидан бири уларнинг фан ва таълим (илм) омили мар-

казларига иштилиши ҳисобланади. Биринчи навбатда бу омил фанталаб тармоқлар географиясини белгилаб беради ва янги илмий ишланмаларини (кашфийётларини) бажарувчи илмий марказлар, кадрлар тайёрлайдиган ва чуқур илмий тадқиқотларни амалга оширадиган етакчи университетлар жойлашган шаҳарларга қараб интилади. Таълим — фан — ишлаб чиқариш занжири ривожланган мамлакатларининг кўпчилиги етакчи марказлари ва районлари учун одатдаги ҳолатга айланган. ФТИ даврида фаннинг илгари асосан мамлакатлар пойтахтларида ва университет шаҳарларида тўнланиши ўзгариб, фанни ҳудудий таркил этишининг янги шакллари пайдо бўлди. Йирик шаҳар агломерациялари чеккаларида ихтисослашган фан шаҳарлари (академ шаҳарчалар) таркил тоиди. Бундан ҳам характерли бўлган ҳолат — илмий (илмий-тадқиқот,технологик) марказларининг пайдо бўлишидир. Бундай марказлар олдиндан маҳсус ажратилган ва жиҳозланган ҳудудларда таркил этилган бўлиб, қонда тарикасида, фанталаб саноат тармоқларининг лабораториялари, таъриба ва ишлаб чиқариш корхоналарини қўшиб оладиган илмий саноат комплекси ҳисобланади. У энг янги технологияни яратилишга ва уни ишлаб чиқаришга жорий этишга йўналтирилган ва одатда, университет ёки бошқа илмий-тадқиқот маркази яқинида жойланади.

Илмий марказлар (парклар) АҚШда ўтган асрнинг 50-йилларда пайдо бўлган ва ҳозир мамлакатда уларнинг сони 150 дан кўпроқдир. Уларнинг энг машҳурлари: Стенфорд университети асосида Сан-Франциско атрофида таркил этилган Силикон-Велли Кремний водийси. Массачусет технология институтига асосланиб, Бостон атрофида таркил этилган 128-йўл. Сўнгга шундай парклар Ғарбий Европада ҳам пайдо бўла бошлади. Уларнинг энг йириклари: ГФРда Мюнхен университети базасида яратилган Изор Валли, Буюк Британияда Кембридж университети базасида таркил этилган Кембридж парки, Францияда Лазур қирғоқларида ва Греноблда жойлашган парклар. Илмий парклар Бельгия ва Нидерландияда ва Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам таркил этилган. Илмий паркнинг яна бир варианты технология номини олган бўлиб, улар авиакосмик техника, ЭХМ ишланмалари ва уларни ишлаб чиқариш, робот қўрилмаларини ишлаб чиқилиш ва бошқа энг фанталаб йўналишларни қамраб олади. Сўнгги йилларда шундай парклар Жануби-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатларида ҳам барпо этилмоқда: Корея Республикаси (Сеул яқинида), Тайланд (Тайбей яқинида).

Юқори малакали ишчи кучи омилли ФТИ шароитида фойт

муҳим омиллардан бирига айланди. Ҳозир ҳар қандай мамлакатга оддий меҳнат ресурслари эмас, замонавий мураккаб техникани бошқаришни уддалай оладиган маълумотли, юқори малакали, сифатли ишчи кучи керак. Шу муносабат билан ривожланган мамлакатларда юқори малакали ишчи кадрларга суяниш катта аҳамиятга эга бўлиб, ишчи кучларининг малакаси ва қиймати ўртасидаги фарқ ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга сезиларли таъсир кўрсатаётир. Шу сабабдан Монополиялар ишлаб берувчи саноатнинг биринчи қаватини (кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқлар) арзон ишчидан фойдаланиш мақсадларида кўпроқ ривожланаётган мамлакатларга кўчираётдилар. Масалан, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёнинг жуда кўп арзон ишчи кучига эга бўлган ҳудудларига Ғарбий Европа, Япония, АҚШ дан саноатнинг кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқлари кириб келмоқда. Шу сабабдан ФТИ шароитида арзон ишчи кучига, шу жумладан, аёллар иш кучидан фойдаланишга интилиш ҳам сезиларли даражада кучаймоқда. Булар иқтисодий омиллар ва ҳисоблар билан узвий боғлиқдир. Мисол учун, Осиё, Африканинг баъзи мамлакатларида 8 соатлик иш кунини учун малакасиз ишчига 1 долларга яқин ҳақ тўланади, айнан шу ишчи АҚШ да шундай иш кучи учун 50 доллар, яъни 56 марта қимматроқ ҳақ берилади.

ФТИ.ликилоби шароитида «Иқтисодий география»да илгаридан ҳисобга олиниб келипаётган қўйидаги омилларнинг ҳам ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги аҳамияти ошиб, улар янги мазмунга эга бўлмоқда: истемол омили (айниқса кенг истемол товарларни ишлаб чиқаришда); энергетика омили (рангли металлургия, қимё ва энергияни кўп талаб қиладиган бошқа тармоқлар); иқтисодий географик ўрин омили (марказий ва денгиз бўйида жойлашганликнинг қулайлиги, чеккада (материк ичкарасида) жойлашишнинг ривожланишга салбий таъсири); экологик омил (уни ҳисобга олишнинг зарурлиги, экологик қонуният, қондалар, қонунчилик талабларига риоя қилиш).

Дунё ҳўжалиги ривожланишининг ҳозирги босқичи аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада ҳудудий тўпланишига олиб келди (йирик саноат марказлари, тугуилари, ҳудудлари, транспорт линиялари ва тугуилари, шаҳар агломерацияларида ишлаб чиқаришнинг тўпланиши ва бошқалар). Бу омил бир томондан, ҳамиша маълум манфаат ва фойда берган бўлса (ҳудудларни тежаш, умумий инфратузилмадан фойдаланиш ва корхоналарни кооперациялаш имкониятлари, йирик шаҳарлардаги фан билан боғлиқ самарада фойдаланиш ва бошқалар), бошқа

томондан, ишлаб чиқариш ва аҳоли тўпланишининг оқилона чегаралардан ташқарига чиқиши экологик вазиятнинг ёмонлашувиға, транспорт линиялари қурилишининг ошишиға, сув таъминотининг кийинлашининг ва бошқа салбий оқибатларға олиб келади. Дунёнинг йирик шаҳарлари (Мехико, Сан-Паулу, Нью-Йорк ва бошқалар) ва саноат районлари ўсишининг, аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада тўпланишининг кам назорат қилинаётганлиги муаммоси хавотирли тус олмоқда. Шу сабабдан кўпчилик мамлакатларда йирик шаҳарлар ва саноат зоналарида ишлаб чиқаришни тўпланишдан бўшатилиш (деконцентрация), уларни шаҳар атрофида, кичик ва ўрта шаҳарларда жойлаштириш, кичик, ўрта корхоналар ва заводлар қуриш ижобий натижалар бермоқда. МДХ мамлакатларида ҳам деконцентрация жараёнининг бошланиши ишлаб чиқаришни давлат тассаруфидан чиқариш билан қўшиб олиб борилмоқда.

5.3. Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизимида юз бераётган силжишлар ва дунё иқтисодиётининг уч тури - босқичи

Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизимида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлди. Тармоқ тизимини таҳлил қилиш ва ўрганишда унинг учта бўғини (қават) ажратилади: 1) макротизим; 2) мезотизим; 3) микротизим;

Макротизим энг йирик иқтисодий нисбатларни акс эттиради ва бунда ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш соҳалари, саноат, қурилиш, қишлоқ ҳўжалиги, транспорт ва алоқа, халқаро савдо ўртасидаги нисбатлар аниқланади. Улар у ёки бу мамлакатни иқтисодиётнинг аграр, индустриал ёки постиндустриал турларға ажратишға асос бўлади. 1950-1990 йилларда дунёнинг моддий ишлаб чиқариш тизимида қўйидаги ўзгаришлар ва силжишлар юз берди. Агар 1950 йилда саноат 42%, қишлоқ ҳўжалиги 21%, халқаро савдо 19%, транспорт ва алоқа 10%, қурилиш 8% ни ташкил этган бўлса, 1990 йилда моддий ишлаб чиқариш тизимида саноат 59%, халқаро савдо 19%, қишлоқ ҳўжалиги 8%, транспорт ва алоқа 7%, қурилиш 7% салмоққа эга бўлди. Бошқача айтганда, ўтган даврда саноатнинг етакчилик роли кучайди, қишлоқ ҳўжалигининг салмоғи сезиларли даражада пасайди, бошқа тармоқлар эса ўз ўринларини деярли бир хил даражада сақлаб қолдилар.

Мезотизим (тармоқларaro тизим) саноат, қишлоқ ҳўжалиги, транспорт ва бошқаларнинг ичида шаклландиган нисбатларни кўрсатади. Масалан, дунё саноат тизимида ФТИ таъсирида тоғ-

кон саноатининг салмоғи пасайиб, ишлаб берувчи саноатнинг салмоғи ошиб бормоқда. Агар иккинчи жаҳон урушидан олдин уларнинг нисбати 15:8,5 бўлган бўлса, 1970 йилларда 13:87, 90-йилларнинг бошида эса 8:92 га етди. Бу ўзгаришлар бир томондан, ишлаб чиқаришнинг материал сарқилиш ҳажми камайиши, бошқа томондан эса, минерал хомашёни сунғий хомашё билан алмаштиришнинг ўсиши билан боғлиқ бўлди. Тоғ-кон саноати тизимиси эса ҳозирги пайтда 2:3 ёқилғи, айниқса нефть қазиб олишга, 1:3 руда, қурилиш материаллари ва бошқаларни қазиб олишга тўғри келади. Лекин бу ўртача умумжаҳон кўрсаткичлари ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида катта фарқ борлигини ҳам бекитувчи восита бўлмастиси керак. Ҳап шундаки Фарбнинг ривожланган мамлакатларининг кўпчилигида тоғ-кон саноати салмоғини пасайтириши уларнинг фақат ривожланаётган мамлакатлар ёқилғи-хомашё ресурсларига суяниши асосида юз берди. Шу сабабдан тоғ-кон саноати ривожланаётган мамлакатлар саноат ишлаб чиқаришида ўртача 2%, ривожланаётган мамлакатларда эса 14% ни ташкил этади (Яқин ва Урта Шарқдаги нефть қазиб олувчи мамлакатларда 40-50%). Шу билан бир қаторда, айрим ривожланган мамлакатлар, масалан, Канада, Австралия, тоғ-кон саноати ҳиссасининг юқорилиги билан ажралиб туради. Бу ҳолат узок вақт мобайнида барча социалистик тизим мамлакатлари эҳтиёжларини кенг миқёсда таъминлаб келган собиқ СССР учун ҳам характерли бўлган.

Микротизим (микротармоқ структураси) моддий ишлаб чиқаришнинг айрим турларида, биринчи навбатда, саноат ишлаб чиқаришида юз бераётган ўзгариш ва силжишларини акс эттиради. Бунда фанталаб тармоқлари электрон ҳисоблаш техникаси, атом энергетикаси жиҳозлари, микробиологик препаратлар ишлаб чиқариш биринчи ўринга чиқмоқда. Буларнинг ҳаммаси ялмий-техника тараққиётининг катализатори ролини бажараётган АҚШ да ана шундай фанталаб юқори технологик ишлаб чиқаришнинг бутун ишлаб берувчи саноат маҳсулотиди ҳиссаси 40% дан кўпроқ, ГФР, Франция, Буюк Британия, Италияда эса 30-35% га тенг.

Дунё моддий ишлаб чиқариши тизимида ФТИ таъсирида умумий бир бирига қарама-қарши ҳаракатларга эга бўлган яна иккига силжиш яққол намоён бўлаётир. Улардан биринчиси, микротизим даражасида содир бўлиб, ҳўжаликнинг тармоқ структурасидаги диверсификацияда (бўлиниш, сочилиш) ўз аксини тонаётир. Иккинчиси, тармоқлараро комплекслар - ёқилғи - энергетика, машинасозлик, агросаноат, ҳарбий саноат, аэрокосмик, автомобиль комплексларининг ташкил тоинишида намоён бўлаётир.

Фаида сўнгги йилларда дунё иқтисодиётининг уч хили - аграр, индустриал, постиндустриал типлари тўғрисида тасаввур пайдо бўлди.

XVII-XIX асрлардаги саноат тўнтариниларигача дунё иқтисодиётининг аграр хили ҳукмрон бўлган. Сўнгга у саноатнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ўз ўринини индустриал турига бўшатиб берди. Лекин бунда шунини ҳисобга олиш керакки, ҳозир ҳам дунёнинг 47% иқтисодий фаол аҳолиси (2,3 млрд киши) қишлоқ ҳўжалигида банд. Айниқса, бу кўрсаткич ривожланган мамлакатларга тааллуқли бўлиб, уларда аҳолининг деярли 60% қишлоқ ҳўжалигида ишлайди. Масалан бу кўрсаткич Монголида 30, Парагвайда 48, Нигерияда 50, Индонезияда 55, Хиндистон ва Хитойда 60, Вьетнамда 73, Эфиопияда 75, Малида 85, Руандада 88, Непалда 92% тенг.

Фарбнинг ривожланган мамлакатларида қишлоқ ҳўжалигида банд аҳоли салмоғи ўртача 7,8%, Буюк Британияда 2%, АҚШ, Бельгия ГФРда 3%, Швецияда 4%, Австрияда 5%, Францияда 7%, Японияда 7%, Италияда 8%, Финляндияда 10%, Россияда 13%.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг биринчи ярмида энг аввало Европа, Шимолий Америка, Япония ва собиқ СССР да ишлаб чиқаришнинг индустриал типини шаклланди. Унинг учун ИЯМ ва бандлик структурасида саноат ва қурилишларнинг ўстуворлиги характерли бўлган. Бу икки тармоқ ҳисёсига Фарб мамлакатларида банд аҳолининг ўртача 32%и (шу жумладан, Фарбий Европада 38%, Шимолий Америкада 31%ига) тўғри келади. Айниқса, бу кўрсаткич қўйидаги мамлакатларда жуда юқори: Италия - 32, Япония - 34, ГФР - 40, Швецария - 43 промилль. Шу билан бир қаторда бу мамлакатларда аввалдан саноат ва қурилишнинг салмоғи мутассил пасайиб келмоқда ва уларнинг бирортасида улар биринчи ўринини эгалламайди. Иқтисодиётнинг индустриал тури энг тулиқ намоён бўлган Шарқий Европа ва МДХ мамлакатларида бундай ҳолат кузатилмайди. Албатта, бу тасодифий ҳол эмас, балки маълум иқтисодий сиёсат, индустриаллаштириш йўналишининг натижасидир.

5.4. Дунё иқтисодиётида фан-техника тараққиёти натижасида пайдо бўлган янги ҳўжалик турлари

ФТИнинг кенгайиши ва чуқурлашуви, дунё ҳўжалигига таъсирининг кучайиши қўнчилик мамлакатларда индустриал турдан кейин шаклланган ва постиндустриал деб ном олган (post - лотинча, «кейин» маъносини билдиради) иқтисодиёт-

нинг мутлақо янги тури пайдо бўлишига олиб келди. У ўз навбатида, индустриалорти жамияти, деб аталаётган ва хизмат кўрсатиш соҳаси, фан ва таълим етакчи ўринини эгаллайдиган, корпорациялар ва профессионал мутахассисларни бўшатиб бераётган ФТИ шароитида ривожланаётган янги жамиятнинг таркибий қисмидир.

Индустриалорти турининг асосий хусусиятларини амалиётда фанталаб ишлаб чиқаришнинг юқори даражаси, қудратли илмий-техника потенциали белгилаб беради. Булар эса, ўз навбатида, моддий ва номоддий ишлаб чиқаришлар ўртасидаги нисбатининг номоддий ишлаб чиқариш фойдасига ўзгаришига, айниқса, инбилярмонлик ва хизмат кўрсатиш соҳасининг (техник хизмат кўрсатиш корхоналари, ишга тушириш-созлаш комиссиялари, инжинеринг, маркетинг, маслаҳат фирмалар ва бошқалар) тез ривожланишига, моддий ишлаб чиқариш салмоғининг қисқаришига, фан, таълим, маданият, саёҳатчилик хизмати, сугурта соҳаларининг ўсишига ва ақлий меҳнат соҳасида банд бўлган ходимларининг кўпайишига олиб келади.

Индустриалорти турига асосан Ғарб мамлакатлари киради. Ноишлаб чиқариш соҳасида банд аҳолининг ўртача кўрсаткичи 50% бўлган ҳолда кўпчилик мамлакатларда у анча юқори. Бунда биринчи ўринни АҚШ эгаллайди; мамлакатда сўнгги 15 йилда ишлаб чиқариш соҳасида ишлайдиганлар сони ярим миллион кишига камайгани ҳолда, хизмат кўрсатиш соҳасида эса улар 25 млн. кишига кўпайди. АҚШ да ноишлаб чиқариш соҳасига мамлакатдаги банд аҳолининг 64%, ЯМД нинг 70%ни тўғри келади. Айнан шундай кўрсаткичлар, шунингдек, Буюк Британия, Швеция, Канада, Австрия ва бошқа мамлакатларга ҳам тааллуқлидир. Ноишлаб чиқариш соҳасида Японияда 52%, ҒФРда 53%, Францияда 56%, Швеция ва Австралияда 60%, Канадада 62%, Буюк Британияда 63% киши банд.

Ривожланган мамлакатлар ноишлаб чиқариш соҳасида ўртача 22,3% киши машғул. Бу кўрсаткич Непалда атиги 8%, Бангладешда 10%, Нигерияда 10%га тенг. Шу билан бир қаторда айрим ривожланган мамлакатларда ноишлаб чиқаришда банд кишиларнинг салмоғи юқори. Булар ё ижтимоий-иқтисодий ривожланишда анча илгариллаб кетган мамлакатлар (Аргентина 59%, Мексика, Бразилия, Корея Республикаси), ё молиявий фаолият ва инбилярмонлик сервисининг йирик марказларига айланган нефть экспортёри мамлакатлари (Ливия 55%, Жазир, Саудия Арабистони), ё воситачилик фаолияти ва туризмга ихтисослашган мамлакатлар (масалан, Багам оролларида аҳолининг 80%и хизмат кўрсатиш соҳасида банд) ҳисобланади.

5.5. Дунё хўжалигининг географик модели

Дунё хўжалигининг ривожланиши ва мураккаблашиб боришига муюфиқ унинг географик модели ҳам ўзгариб борди. Дунёда ҳукмдор мавқеи турли даврда турли мамлакатлар эгаллаган. Ўз вақтида Амир Темур давлати, сўнгра Испания, Голландия. Дания шундай вазифани бажарган. XX асрда АҚШ дунёда ҳукмдор кучга айланди.

Шу билан бир қаторда бу модель тобора мураккаблашиб бормоқда ва у бир марказликдан кўп марказлик (полицентристик) хусусиятга эга бўлмоқда. XVIII аср охиригача дунёда битта марказ — Европа устуни турган бўлса, кейинчалик иккинчи марказ - АҚШ пайдо бўлди ва у тез фурсатда асосий марказга айланди. Сўнгра бошқа янги марказлар пайдо бўла бошлади. В.П. Максаковский ҳозирги дунё хўжалигида 10 та асосий марказни ажратиб кўрсатган. Булар АҚШ, Европа, Япония, МДХ, Хитой, Жанубий Шарқий Ҳиндистон, Жануби-Шарқий Осиё, Австралия, Бразилия.

Улардан энг иқтисодий қудратлиси иккита эски марказлар — Европа (дунё ЯИМнинг 28%) ва Америка (26%) ҳисобланди. Ундан кейин иккита ўрта авлод маркази - Япония (10%) ва МДХ туради. Охириги марказнинг ҳиссаси сўнгги йилларда камайиб бориш тенденциясига эга бўлди. Иккинчи жаҳон уришидан кейин пайдо бўлган бошқа марказлар нисбатан ўнча катта эмас, лекин улар тез ривожланмоқда. Умуман олганда, бу марказлар биргаликда Дунё хўжалиги географик моделининг асосларини ташкил эгади. Ушбу марказлар билан биргаликда, дунё хўжалигининг ҳудудий (тузилишида) янги бошқа блокларини ҳам ажратиш мумкин. Бошқа блок — Осиё — Тинч океани регионини мамлакатларига (ОТОР) АҚШ, Канада, Япония, Хитой, Россия, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, Лотин Америкаси, Австралия киради. Регионнинг ушбу таркибида унинг ҳиссасига дунё саноат маҳсулотининг ярмига яқини, шу жумладан, автомобиллар, кемалар, телевизорлар, синтетик толаннинг 70, пластмассанинг 60, алюминий ва пўлатнинг 50%ни тўғри келади. Бундан ушбу регион ҳудудидаги мамлакатлар ва ҳудудларнинг дунё иқтисодиётидаги аҳамияти ошиб бормоқда. Бу биринчи ўринда Хитойга тегишли бўлиб, у дунё миқёсида ишлаб чиқариш ўсишининг энг юқори суръатлари билан ажралиб туради. Утган асрнинг 80-йилларда Хитойда йиллик ўсиш 9, 1992-1993 йилларда 11-13% га тенг бўлган. Булар Хитой умуний ишлаб чиқариш ҳажми бўйича дунёда учинчи-тўртинчи ўринга чиқиб олишига олиб келди.

Шуниси характерлики, дунё хўжалиги асосий марказларининг ярми ривожланаётган мамлакатлардadir. Бу 50-90-йилларда Осиё, Африка, Латин Америкаси мамлакатларида ривожланиш стратегиясининг икки бозори типини-импорт ўринини бостириш ва экспортни кўпайтиришни амалга ошириш натижасидир. Бу стратегияларни амалга ошириш ривожланаётган мамлакатлар саноат потенциалининг сезиларли даражада ўсишига олиб келди. Шунга мос ҳолда уларнинг дунё саноат ишлаб чиқаришидаги салмоғи 90-йиллар бошида 14%гача.

5.6. Дунё хўжалиги ва регионал сиёсат

Ривожланган мамлакатларда шаклланган иқтисодиётнинг етуқ ҳудудий структураси мавжудлигига қарамадан улардан ҳам юқори даражада ривожланган иқтисодий районлар, депрессив (турғунликдаги) районлар, ривожланишдан орқада қолган қолоқ аграр районлар мавжуд бўлиб, улар ўртасида катта тафовутлар сақланиб қолмоқда. Ривожланаётган мамлакатлар хўжалигининг ҳудудий тuzилишида эса ўтмиш мустамлака даврининг таъсири ҳа-нузгача сезилиб туради. Улар учун ҳудудий структура ютуқларининг инҳоятда паст даражаси, транспорт ва инфратузилманинг кам ривожлангани билан боғлиқ ҳолда районларнинг бир-биридан ажралиб қолганлиги, яъни пайтда, аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг катта қисми пойтахт шаҳарларда тўпланганлиги ва кескин ҳудудий номувофиқликнинг сақланиб қолаётганлиги характерлидир. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга хос бўлган хўжаликнинг ўзига хос ҳудудий хусусиятлари турли йўналиш ва мазмундаги регионлар сиёсати амалга оширилишини таъсир этади.

Ривожланган мамлакатларда регионал сиёсат давлат иқтисодиётини бошқаришнинг таркибий қисми бўлиб, моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқлари, аҳоли бандлиги, хизмат кўрсатиш соҳасини жойлаштириш, туризмни рағбатлантириш ва бошқаларни ўз ичига олади. Регионал сиёсатнинг икки асосий шакли бор: 1) регионал режалаштириш, дастурлаштириш, асосан регионал режа (дастур) тузиш; улар қисқа, ўрта, узоқ муддатли бўлиши мумкин. Бунда баъзи мамлакатлар (Франция, Буюк Британия, Италия, Нидерландия, Швеция, Япония) ўз ҳудудларини тула камраб оладиган, бошқа баъзи мамлакатлар (ГФР, Бельгия, АҚШ) эса ўз ҳудудларини нотўлиқ камраб оладиган режалаштиришни амалга оширадilar; 2) регионал башоратлаш (прогноزلаш) регионал сиёсатни амалга оширадиган органлар миллий (масалан, АҚШ) ва мамлакатлар (масалан, Европа Иттифоқи) даражасида бўлиши мумкин.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда регионал сиёсат усуллари ўзгариб борди. Масалан, биринчи навбатда, ижтимоий назифаларни ҳал этишга, сўнгра иқтисодий масалалар ечимига катта эътибор берилди. Вакт ўтиши билан регионал муаммоларни ечиш учун фақат давлат капиталигига эмас, балки хусусий капитал ҳам жалб қилинди. Кўпинча йирик миқёсдаги дастурлардан локал (маҳаллий) масалалар ечимига ўтилди. Яъни пайтда регионал сиёсатнинг асосий мақсади ўзгармасдан қолаверди. Регионал сиёсатнинг асосий мақсади жамиятда кескинлик қучайишига ва меҳнатқилларнинг оммавий чиқишларига сабаб бўладиган мамлакатнинг айрим районлари ўртасидаги энг кескин ижтимоий ва иқтисодий номувофиқликларни бартараф қилишга, одамлар ҳаётининг сифатини белгилаб берадиган янаш даражасини тенглаштиришга қаратилган. Регионал сиёсатда ҳам чекловчи, ҳам рағбатлантирувчи тадбирлар кенг қўлланилмоқда.

Таърифланганларга асосланиб Ғарб мамлакатларида регионал сиёсатнинг қуйидаги тўрт конкрет йўналишини ажратиш мумкин: 1) қолоқ аграр районларни юксалтириш. Бу районларда ФТИ таъсири кам бўлиб, уларда аҳолининг кўчиб кетиши инсензликнинг юқорилиги, капитал қўйилмаларнинг камлиги характерлидир. Шундай районларга ривожланишда саноатлашган Шимолдан жуда орқада қолган Жанубий Италия, Франциядаги Марказий массив (Ясигтоғ), Аквитания, Шимоли-Ғарб, Корсика, Испаниядаги Галисия, Жануб ва Марказининг айрим районлари, Буюк Британияда Шимолий Шотландия, АҚШда Озарк Ясигтоғи, Аризона, Колорадо, Нью-Мексика ва Юта штатлари туташган «Тўртбурчак» райони мисол бўлади. Бундай районларда нисбатан регионал сиёсатда солиқ имтиёзлари, махсус фондлар ташкил этиш (масалан Италиядаги «Жанубий кассаси»), давлат маблағлари асосида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни барпо этиш кўзда тутади ва булар кўпинча районнинг иш иқлимини белгилаб беради. Уларда кўпинча ўсиш кутблари ролини ўйнайдиган йирик саноат корхоналари барпо этилади. Италияда биринчи марта регионал сиёсат доирасида 1957 йилда «Ўсиш кутблари» туғрисида қонун қабул қилинди. Унга биноан Жанубда қатор йирик корхоналар, масалан, Таронтадаги катта металлургия заводи қурилди. Шунингдек, «Ўсиш кутблари» Испания, Франция ва бошқа мамлакатларда ҳам барпо этила бошлади. Сўнги йилларда кам ривожланган районларда индустриалаштириш билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги, туризм ва рекреацияни ривожлантиришга ҳам катта аҳамият берилмоқда. 2) депрессив районларни жоилантириш. Булар XVII-XIX асрларда саноат тўнтаришлари даврида пайдо бўлган асосан

кўмир, темир руда, тўқимачилик саноатлари ривожланган эски саноат районларидир. ФТИ даврида энергетиканинг кўмирдан, нефть ва газдан, қора металлургиянинг маҳаллий хомашёдан воз кечиб, денгиз орти мамлакатларининг бой ва арзон темир рудасига, тўқимачилик саноатининг табиий хомашёдан сунъий хомашёга ўтиши ана шундай районларнинг иқтисодий инкирозга, депрессияга тушиб кетишига олиб келди. «Депрессив район» атамаси 1929-1933 йиллардаги жаҳон бўҳрони (кризиси) даврида пайдо бўлди. Уларнинг кучли даражада орқада қолиши ФТИ даврида янада яққол намоён бўлди. Аҳолининг кўчиб кетишига қарши, структура бўҳрони, структура ишсизлиги бошланди.

Депрессив районга яққол мисол АҚШ нинг Аппалачи райони бўлиши мумкин. Унинг ҳудуди аҳолиси 20 миллиондан кўп бўлган 13 штатни тўлиқ ва қисман қамраб олади. Бу районда мамлакатнинг асосий тошкўмир ҳавзаси жойлашган бўлиб, у узок йиллар мобайнида иқтисодий турғунлигини бошидан кечирди. Структура бўҳрони Европанинг кўпчилик тошкўмир ва темир руда ҳавзаларини, эски тўқимачилик районларини ҳам шикастлантирди. Депрессия районларида регионал сиёсат, қоида тариқасида, уларнинг иқтисодиётига ФТИ билан узвий боғлиқ янги ва энг янги ишлаб чиқаришни жорий этиш, корхоналар ихтисослаштиришни қайта ўзгартириш, ишчи касбларни қайта ўзгартириш, трансмиссий корпорацияларнинг (ТМК) филиалларини ташкил этишни ўз ичига олади. Бу тадбирлар махсус мақсадли кримилекс дастур асосида амалга оширилди. 3) Шаҳар агломерациялари, айниқса пойтахтларнинг гипертрофияга дучор бўлишининг (ҳаддан ташқари катталашиб ва кенгайиб кетиши, ўсиши) олдини олиш, уни тўхтатиш. Бундай ўсиш ўтган асрнинг 60-70-йилларида содир бўлиб, унинг оқибатида шаҳарлар бўҳрони (кризиси) деб атала бошлаган анча умумий воқелик рўй берди. У шаҳар муҳитининг хавфли ифлосланиши ва яшашнинг санитария-гигиена шароитлари ёмонлашиши, транспортнинг ортиқча бандлиги, уй-жой фондларининг ёмонлашуви ва бошқа салбий ҳолатларда намоён бўлди. Оқибатда аҳоли бадавлат катламларининг шаҳарлар марказий қисмларидан шаҳар атрофига оммавий кўчиб ўтиши бошланди. Шу сабабдан регионал сиёсатнинг бу соҳадаги асосий вазифаси шундай «ута катта шаҳарлар»ни жиловлаш бўлиб қолди. Бу Франция, Нидерландия, Япония, АҚШ, Канадада район планировкаси ёрдамида кенг миқёсда амалга оширилди. Буюк Британия, Францияда Лондон ва Парижнинг йўлдош шаҳарларини ва умуман, янги шаҳарларни қуриш катта миқёсларда амалга оширилди. Бу эса шаҳар агломерациялари юқини енгишлантирди. Шу билан бир қаторда айрим мамлакатларда деагломерация деб аталган ҳам пассив (сует) —

йирик шаҳарларда янги қурилишни чеклаш, ҳам фаол (актив) — шундай шаҳарлардан корхоналарни ташқарига олиб чиқишни амалга оширишнинг айрим мисоллари бор. 4) Экстремал табиий шароитда ресурс районларини ўзлаштириш. Иккинчи жаҳон урушига қадар Ғарбий Европа мамлакатлари, АҚШ, Япония мустамлака ва ярим мустамлакаларининг ёқилги-хомашё ресурсларига таяниши мумкин эди. Шу сабабдан уларнинг Шимоли райони, Австралияга қизиқишлари онда-сонда бир бўладиган «олтин талваси»сига боғлиқ бўлган ва ўзидан кейин кўпинча фақат одамсиз шарпа-шаҳарларни қолдирар эди. Мустамлакачилик тизими барбод бўлгач, Ғарб мамлакатларининг янги ўзлаштириладиган районларга қизиқиши кучайди. Бунда оғир саноатни ўз ресурслари билан таъминлашга, ривожланаётган мамлакатлардан хомашё ва ёқилги импортига боғлиқликни камайтиришга ҳаракат кучайди. Шу муносабат билан 18 млн. кв.км майдонни эгаллайдиган катта ҳудудларнинг Шимолий Аляска, Греция, Гренландия, Скандинавиянинг шимоли, ички Австралияни кенг миқёсда ўзлаштириш бошланди.

Умуман, ривожланган мамлакатларда регионал сиёсатни амалга ошириш сезиларли натижаларга эришишга имкон берди. Шу билан бир қаторда ўз ечимини қутаётган муаммолар ҳам мавжуддир. Районларни юқори даражада ривожланган, қолоқ, депрессивга бўлиш ва улар ўртасидаги тафовут сақланиб қолмоқда. Регионал дастурлар асосида қолоқ регионларда барпо этилган оғир саноат ўчоқлари кўпчилик мамлакатларда кўпинча турғунликка учраган ва маҳаллий иқтисодиёт билан ҳам боғланган қора металлургия, нефтни қайта ишлаш каби баъзи тармоқлардан ташкил топган. Янги ресурс районларини ўзлаштиришда ҳарбий — стратегик манфаатларнинг устуворлиги кўп ҳолларда асосий ўринни эгаллайди. Умуман олганда, регионал сиёсат Ғарб мамлакатларда ҳудудий номувофиқларни анча юмшатишга имкон берди. Унинг ибратли тажрибаларидан муштақил Ўзбекистоннинг регионал муаммолари ечимини топишда, масалан, беноён чўллар ва тоғ ҳудудларини ўзлаштиришда фойдаланиш мумкин.

Ривожланаётган мамлакатларда регионал сиёсатнинг йўналиши, мазмун ва моҳияти Ғарб мамлакатларидагидан фарқ қилади. Уларда регионал сиёсат асосан ўтмиш мустамлакачилик даври асоратларини бартараф этишга қаратилган. Бу сиёсатнинг асосий мақсади мамлакат айрим қисмларининг тарқоқлигини бартараф этиш ва уларнинг яхлитлигини таъминлаш, марказ билан чекка жойлар ўртасидаги тафовутларни камайтириш, урбанизация жараёнларини тартибга солиш, ресурсли районларни ўзлаштириш ва бошқалардан иборат. Ички ва чекка

районларнинг бой табиий ресурс имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида баъзи мамлакатлар (Бразилия, Аргентина, Нигерия, Танзания, Қозоғистон) ўз пойтахтларини ички районларга кўчирдилар. Лекин амалга оширилаётган тадбирларга қарамасдан кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда ички ҳудудий номувофиқликлар сақланиб қолмоқда. Шундай қилиб, дунё ҳўжалигининг ФТИ шароитида ривожланиши ва жойла-
 шини хусусиятлари ўзгариб бормоқда. Ер шарида ўзлаштирил-
 маган ҳудудлар тобора камайиб бораётир, ишлаб чиқариш куч-
 ларини жойлаштиришга таъсир кўрсатадиган янги омиллар пайдо
 бўлмоқда, дунё ҳўжалиги таркибига кирадиган миллий ҳўжа-
 ликлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар тобора кучаймоқда.

Қисқача хулосалар

Ўаҳон ҳўжалиги дунёдаги барча мамлакатлар миллий ҳўжаликларининг жаҳон иқтисодий алоқалари орқали ўзаро узвий боғланган ва тарихан шаклланган мажмуасидир. Географик меҳнат тақсимоти ҳозирги дунё ҳўжалигининг асосини ташкил қилади. ФТИ саноатнинг фанталаб соҳалари тез суръатларда ривожланишга олиб келди.

Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизими учта бўғин-
 дан иборат: макротизим (моддий ва номоддий ишлаб чиқариш
 ўртасидаги нисбатни акс эттиради), мезотизим (саноат, қишлоқ
 ҳўжалиги ва бошқа тармоқлар ичидаги нисбатларни кўрсатади),
 микро-тизим (моддий ишлаб чиқаришнинг айрим турларида, би-
 ринчи навбатда, саноат ишлаб чиқаришида юз бераётган ўзга-
 ришларни акс эттиради).

ФТИ таъсирида ҳўжаликни индустриалорти тури вужуд-
 га келди ва тез суръатлар билан ривожланмоқда. Бунда хиз-
 мат кўрсатиш соҳасида ишлайдиганлар сони кўпчилиكنи таш-
 кил қилади.

Дунё ҳўжалиги ҳозирги пайтда кўнмарказлилик хусусия-
 тига эга. Ривожланаётган мамлакатларда регионал сиёсат дав-
 лат иқтисодиётни бошқаришининг таркибий қисмига айланган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўаҳон ҳўжалиги нима?
2. Географик меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув хакида сўзлаб беринг.
3. Макро-, мезо-, микро-тизимларнинг моҳияти нимадан иборат?
4. Регионал сиёсат деганда нимани тушунасиэ?

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ДУНЁ САНОАТИ ВА УНИНГ ТАРМОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ

6.1. Саноат ривожланишининг умумий хусусиятлари

Саноат дунё моддий ишлаб чиқаришининг етакчи тармоғи бўлиб, унда 350 млн. дан кўпроқ аҳоли банд. Бу кўрсаткич дунё қишлоқ хўжалигида ишлаётганларга нисбатан 3 марта кам. Саноатда банд бўлганларнинг умумий сони Хитойда 64, АҚШ да 23, Россияда 16,5 млн. кишини ташкил этади. Дунё саноат маҳсулотининг ўртача йиллик ҳажми 7,7 трлн. долларга тенг. Етакчи саноат мамлакати: АҚШнинг дунё кўрсаткичларидаги ҳиссаси 18,9%. Бу борадаги кўрсаткич етакчи мамлакатлар сирасига кىрувчи Японияда 10,7, Хитойда 8,5, ГФРда 5,9, Россияда 4, Хиндистонда 3,5, Буюк Британияда 3, Францияда 2,8, Италияда 2,8, Бразилия 2,6, Мексикада 2,5, Корея Республикасида 2, Канадада 1,7%.

Саноат асосан ишлаб берувчи ва ундирувчи (тоғ-кон) тармоқлардан иборат. Тармоқлар найдо бўлиш даврига кўра, 3 гуруҳга бўлинади: 1) эски тармоқлар (кўмир, металлургия, тўқимачилик, озиқ-овқат, кемасозлик, кимё саноатининг айрим тармоқлари); 2) янги тармоқлар (автомобиль, авиация, нефть, ўрмон, кимё, алюминий ишлаб чиқариш, пластмасса, синтетик каучук, сўғий таллолалар ишлаб чиқариш ва бошқалар); 3) энг янги тармоқлар (роботсозлик, аэрокосмос, органик синтез, микробиология саноати ва бошқалар).

Кейинги ўн йилликларда ривожланиш суръатлари ФТИнинг етакчи тармоқлари — машинасозлик ва кимё саноатларида ривожланиш суръатлари бошқа тармоқларга нисбатан анча юқори, тоғ-кон ва базавий тармоқларда эса секин бўлди. Тўқимачилик, пойабзал, озиқ-овқат саноатлари яна ҳам секинроқ ривожланди.

Ривожланган мамлакатлар саноати структурасида ишлаб берувчи саноат 83,4%, ундирувчи саноат — 8,1%, электроэнергия ва газ ишлаб чиқариши 8,5% салмоққа эга. Саноат структурасининг энг характерли хусусияти унда илмий-техника тараққиётининг белгилаб берувчи энг янги фағдалаб тармоқларидаи кўпчилигини қамраб оладиган машинасозликнинг пешқадамлигидир. Машинасозликнинг устуворлиги иқтисодий ривожланган кўпчилик мамлакатларга хос хусусиятдир. Масалан, машинасозликнинг бутун саноат ишлаб чиқаришидаги салмоғи ГФР ва Швецарияда 38, Венгрияда 33, Буюк Британия ва Италияда 32, Нидерландияда 28, Норвегияда 26, Канадада 25, Австрия ва Данияда 24, Финляндияда 24, Австралияда 23, Испанияда 22% га тенг. Буларга структу-

расида катта ўзгаришлар содир бўлаётган машинасозликни ҳам қўшиб керак. Транспорт машинасозлиги, айниқса, кемасозлик ва темир йўл ҳаракати воситалари ишлаб чиқариш салмоғининг пасайиб бориши, умумий машинасозлик учун муътадил ўсиш, электротехника ва электроника, робот ва идора жиҳозлари ишлаб чиқаришнинг эса тез ўсаяётганлиги характерлидир. Иккинчи ўринни кимё саноати эгаллайди. Унинг саноатдаги салмоғи ривожланган мамлакатларда 20-25%га тенг. Кимё саноати структурасида полимер материаллар ишлаб чиқаришнинг салмоғи ошиб бораётир, тоғ-кимё ва асосий кимё саноатининг салмоғи эса пасаймоқда.

6.2. Дунё ёқилғи-энергетика саноати

Ёқилғи-энергетика саноати дунё ҳўжалигининг асоси бўлиб, у учта бўғиндан — ёқилғи-энергетика ресурсларини қазиб олиш, ресурсларни энергия ишлаб чиқариш жойларига ташини, электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқаришдан ташкил топган. XIX асрда ва XX асрнинг бошида энергия ресурсларининг асоси кўмир, XX аср ўрталаридан бошлаб кўмир, нефть, газ, 60-90-йилларда (кўмир, нефть, газдан ташқари) — ядро ва сув ресурслари бўлиб қолди.

Дунёда бирламчи энергия ресурсларини истеъмол қилиш муттасил ошиб бораётир. XX асрнинг бошида (1900 йилда) уларнинг ҳажми 1 млрд. тонна шартли ёқилғига, 2000 йилда (башорат) 14 млрд. тоннага етган. Энергия истеъмолининг ўртача ўсиши XX асрнинг биринчи ярмида йилига 2-3%, 1950 — 1975 йилларда 5% бўлган. Дунёда бирламчи энергия ресурсларини истеъмол қилишнинг умумий ҳажми турли вариантдаги башоратларга кўра, 2000 йилда 14,5 ва 16,8, млрд. т.ш.ё. га, 2020 йилда эса 19,7 ва 26,7 млрд. т.ш.ё. га тенг бўлади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг ўсиши уларнинг арзон нефть ресурсларидан оммавий фойдаланиши билан боғлиқ бўлди. Яқин Шарқдаги дунёнинг энг бой нефть конларини ҳалқаро нефть монополиялари тула назорат қиларди. Бу даврда дунё бозорида нефтнинг боҳоси кўмирнинг баҳосидан ҳам паст эди.

1960 йиллардан бошлаб ёқилғи ва энергия истеъмоли асосан нефть ва газ қазиб олиш сўрьатининг жадал ошиши ва уларни дунёнинг турли қисмларига ташини ҳисобига ўсди. Бу даврини, одатда, арзон нефть даври, деб аташади (1970 йилларда 1т нефтнинг нархи 20 доллар бўлган). Лекин 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб дунё энергетикасида катта ўзгаришлар юз берди: 1) ёқилғи қазиб олишнинг кон-геологик шароитлари ёмонлашуви ва уларнинг экстремал районларда (Шимол, Сахрон Кабир), жойлашгани, континентал шельфида қўчиши, табиат муҳофазасига талабнинг ошиши; 2) дунё ҳўжалигида зиддиятларнинг кучайиши, ривожланаётган мамлакатларнинг

ўз нефть ресурсларини юқори нархда сотиш учун қўралиши оқибатида 1 тонна нефть баҳосининг 250-300 долларга қўтарилиши (илгириси баҳоларга нисбатан 12-15 марта ошиши). Оқибатда арзон ёқилғи (нефть) даври тўтаб, энергетика бўҳрони бошлангди.

Дастлаб АҚШ, Япония, Ғарбий Европа мамлакатлари фавқулодда чораларни қўришга мажбур бўлдилар (Кино театрларда сеанслар, телевизион кўрсатувлар вақти қисқартирилди, автомобиль ва самалётларнинг тезлиги пасайтирилди, қўллаб авиарейслар бекор қилинди, автобензин қўйиш шохобчаларининг сони камайтирилди, автопойгалар бекор қилинди, квартираларни иситиш, иссиқ сув бериш қисқартрилди, реклама ёриткичлари ўчирилди в.х.лар.

Янги энергетика сиёсати дунё энергия истеъмоли структурасида ҳам ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Бу структурада нефтнинг салмоғи пасайди. Унинг бозордаги нархи тахминан 100 долларга камайди.

Дунё ёқилғи ва энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш бўйича ўз географик хусусиятига эга. Ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқарилаётган энергетика ресурсларининг катта қисми АҚШ, Ғарбий Европа, Японияга олиб кетилади.

Дунё энергетикасининг асосини учта тармоқ — нефть, газ, кўмир саноатлари ташкил этади.

Дунё нефть саноати. Нефть саноати дунё ёқилғи энергетикасининг етакчи тармоғи бўлиб у дунё ҳўжалигига катта таъсир кўрсатади. Асосий маҳсулотидан энергетика мақсадларида фойдаланилгани учун у энергетика тармоқлари гуруҳига киради. Нефть ва нефть маҳсулотларининг бир қисми нефть кимё саноатида қайта ишланади.

Нефть қаттиқ ёқилғидан маълум табиий хусусиятларига кўра устуи туради: ҳажм ва оғирлик бирлиги бўйича катта самара беради; суяқлиги, оқувчанлиги ва тез ёниши хоссалари қазиб олишни механизациялаш ва автоматлаштириш, ташиниши, ортиб туширишнинг, қайта ишлашни осонлаштиради; тўлиқ ёнади; юк ташувчи катта кемаларда ташини нисбатан арзон. Аммо бу афзалликлар уни қазиб олишнинг қўлайлишига сабаб бўлмаган. Асосий сабаб — нефть маҳсулотларига саноатнинг, ҳўжаликнинг қўллаб тармоқлари ва курулди кучлар талаб ва эҳтиёжи тез ўсиб бориши, кўмирга нисбатан нефть қазиб олиш ва ташини харажатларининг нисбатан камлиги, энг йирик захиралари энг арзон ишчи кучларига эга бўлган, иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган мамлакатларда туланганлигидир. Буларнинг ҳаммаси нефть саноатини энг сердорамат тармоқлардан бирига айлантирди.

Нефть саноати энг юқори даражада монополиялашган тармоқдир. Энг йирик нефть корпорациялари қудратли ҳалқаро монополистик гуруҳларга киради. Дунё нефть саноатининг асосий кўрсаткичлари 2-жадвалда берилган.

2-жадвал

Дунёнинг аниқлашган нефть захиралари ва уни қазиб олиш
(1998 йил)

Регион (мамлакатлар)	Нефть захиралари (млн.) т	Дунё захирасида га ҳисса (%)	Нефть қазиб олиш (1994 йил) (млн.)	Дунёда қазиб олиш бўйича салмоғи (%)	Дунёда қазиб олиш бўйича эгаллашган ўрин
Дунё	136094	100,0	3000,0	100,0	
Яқин ва Урта Шарқ шу жумладан:	84440	65,7	921,7	30,7	
Саудия Арабистони	32255	25,9	388,9	12,9	1
Эрон	12110	8,9	176,9	5,9	4
Қувейт	12948	9,5	92,7	3,1	11
Осиёнинг қолган қисми, Австралия ва Океания	8021	4,4	329,5	11,0	
Шу жумладан:					
Хитой	3288	2,4	147,5	4,9	5
Индонезия	788	0,6	88,0	2,2	14
Америка	22028	16,2	804,0	26,8	
Шу жумладан:					
АҚШ	3095	2,3	328,7	10,9	3
Мексика	7151	5,3	137,9	4,6	6
Венесуэла	9204	6,8	128,4	4,3	7
Канада	878	0,5	85,7	2,9	12
Африка	8301	6,1	306,1	10,6	
Шу жумладан:					
Нигерия	2415	1,8	95,0	3,2	10
Ливия	2594	2,2	65,5	2,2	13
Гарбий Европа	2254	1,7	277,6	9,2	
Шу жумладан:					
Буюк Британия	821	0,5	125,7	4,2	8
Норвегия	1265	0,9	122,6	4,1	9
МДХ Шарқий Европа	8052	5,9	381,1	12,0	
Шу жумладан:					
МДХ	7755	5,7	347,1	11,6	7

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, дунёда 10 млрд. тоннадан ортиқ нефть захираларига фақат Форс қўлтиғининг 5 мамлакати (Саудия Арабистони, Эрон, БАА, Ироқ, Қувейт) эга. МДХ мамлакатларидан Россияда собиқ СССР нефть захираларининг (8-10 млрд. т) 85, Козогистонда 9, Озарбайжонда 2,3, Туркманистонда 2 фоиз жойлашган.

Дунёда нефть қазиб олувчи мамлакатлар сони 1900 йилда 20, 1940 йилда 40, 1970 йилда 60 та бўлган. Хар йили дунёда 3-3,5 млрд. т нефть қазиб олинади. Энг йирик нефть қазиб олувчи мамлакатлар — Саудия Арабистони, АҚШ, Россия, Эрон, Мексика, Хитой, Венесуэла. Форс қўлтиғининг 5 мамлакати дунё нефтининг 25, ОПЕК мамлакатлари 40, саноати ривожланган мамлакатлар (АҚШ ни ҳам қўшиб) 25%ини қазиб олади. Шуни айтиш керакки, сўнгги йилларда ривожланган мамлакатлардан АҚШ да (захираларнинг қўлигига қарамай АҚШ истеъмол қилинадиган нефтининг 52%ини импорт қилади) ва Буюк Британияда (нефть асосан Шимолий денгиз акваториясидан қазиб олинади, у 130 млн. тоннадан 90 млн. тоннага камайди) нефть импорти қазиб олиш камайишига боғлиқ ҳолда қисқарди. Нефть экспертларининг фикрича Шимолий денгизда нефть қазиб олиш максимум даражага етган (250 млн. тоннага яқин) ва истиқболда яста-секин камайиб боради. Нефтининг аниқланган захираларидан 22,5%и денгиз қонларига тўғри келади. Денгизларда кидирув нилари қирғоқдан 200-500 км узокликдаги 800 метргача чуқурликда олиб борилмоқда. Ҳозир континентал шельфда 50 мамлакат нефть қазиб олаётир, денгиз нефтининг умумий ҳажми 1995 йилда 950 млн. тоннага етган (дунё умумий ҳажмидаги салмоғи 28%). Европа ва Австралияда нефтининг 90%, Лотин Америкасида 50%дан кўпроғи денгиздан қазиб олинади. Денгиз нефтини қазиб олишда (1992 й.) қўйидаги мамлакатлар алоҳида ажралиб туради (млн. т.): Буюк Британия (89), Норвегия (84), Мексика (79), Саудия Арабистони (74), Венесуэла (46), АҚШ (42), БАА (35), Ҳиндистон (33), Бразилия (31), Малайзия (30), Миср (27), Нигерия (26), Австралия (23), Индонезия (23), Ангола (20), Эрон (17) ва бошқалар. Айрим мамлакатларда нефтининг 95-100 (Буюк Британия, Норвегия, Дания, Испания, БАА, Заир, Конго, Австралия) ва 80 фоизи (Венесуэла, Габон) денгиз қонларидан олинади. Континентал шельфдаги асосий денгиз нефть қонлари шимолий денгиз, Форс қўлтиғи, Мексика қўлтиғи, Кариб денгизидан жойлашган. Сўнгги йилларда Беренц ва Қора денгиз, Сахалин, Каспий денгизи шельфларида нефтининг катта захиралари борлиги аниқланган.

Денгизда нефтни қазиб олиш чуқурлик ошган сари ва юқори (шимоллий) географик кенгликларда тобора қимматта тушади. Масалан, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлардаги нефтни қайта ишловчи (НКИ) 700 заводнинг умумий қуввати 3,6 млрд. тоннадан кўроқ бўлиб, ундан АҚШ га 780, Фарбий Европага 720, Японияга 200, Лотин Америкасига 300, Яқин ва Урта Шарққа 250, Африкага 150 млн. тонна тўғри келади. НКИ саноатини жойлаштиришда бир-бирига қарама-қарши икки тенденция таъсир кўрсатади: бири — бозор тенденцияси (НКИ нинг қазиб олинган жойлардан узоқдалиги ва НКИ заводларини истеъмолчи мамлакатларда қуриш), бошқаси — хомашё тенденцияси — НКИ ни нефть қазиб олинган жойларга яқинлаштириш. Сўнгги йилларгача биринчи тенденция устуни эди ва у арзон хом нефтни сотиб олиб, ундан олинган маҳсулотларни бир неча баробар қиммат сотиш билан боғлиқ эди. Кейинги йилларда НКИ заводларини айрим ривожланаётган мамлакатларда, айниқса, транспорт коммуникациялари тугунида, муҳим денгиз йўлларида қуриш тенденцияси кучайди. Дунёдаги қуввати 15 млн. тоннадан ортиқ бўлган қудратли 15та НКИ заводларининг ярми Сингапур, Саудия Арабистони, Венесуэла, Багам оролларида жойлашган. Қуввати 30 млн. тонна бўлган энг йирик НКИ заводи АҚШ га қарашли. У Кариб денгизидagi Виргин оролларида жойлашган.

Ривожланаётган мамлакатларда НКИ заводларини қуриш, шунингдек, иқтисодий ривожланган мамлакатларда табиатни муҳофаза қилиш талаблари кучайтирилганлиги билан ҳам боғлиқ (экологик инфлос ишлаб чиқаришни ташқарига чиқариши). Нефть қазиб олувчи ва экспорт қилувчи мамлакатларнинг ўз НКИ ва нефть-кимё саноатини барпо этишга интилишлари ҳам ривожланаётган мамлакатларда ушбу тенденциянинг кучайишига олиб келди.

Қазиб олинаётган нефтнинг ярми экспорт қилинади. Асосий экспортёрлар: ОПЕК мамлакатлари, Россия, Хитой, Саудия Арабистони, Венесуэла, Қувайт ва бошқалар. Нефтни сотиб олувчи асосий давлатлар Япония, Фарбий Европа мамлакатлари, Корея Республикаси.

Нефтни қазиб олиш ва истеъмол қилиш районлари ўртасидаги ҳудудий узилиш уин ташишнинг катта миқёсда бўлишига сабаб бўлган. У денгиз транспортида (танкер) ташиладиган энг асосий юкдир. Шунингдек, нефть темир йўлда ва нефть қувурлари орқали ҳам кўп миқдорда ташилади.

Асосий нефть юклари оқими Форс қўлтиғининг энг йирик нефть портларидан Фарбий Европа ва Японияга жўнатилади.

Энг йирик танкерлар Африкани айланиб ўтадиган узоқ йўздан, унча катта бўлмаганлари — Сувайш каналидан ўтади. Кичик юк оқимлари Лотин Америкаси мамлакатларидан (Мексика, Венесуэла) АҚШ ва Фарбий Европага боради. АҚШ, Канада орқали ўтадиган Аляска нефть қувури орқали нефть билан таъминланади. Шарқий Европа мамлакатларини нефть билан таъминлашда Россия асосий роль ўйнайди.

Дунё газ саноати. Газ саноати XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ривожлана бошлади. Дунё ёқилғи истеъмоли структурасида нефть ва кўмрдан кейин учинчи ўринни эгаллайди (20%). Газ экологик энг тоза энергия ресурсидир. Дунё газ саноатининг асосий маълумотлари 3-жадвалда берилган.

3-жадвал
Дунёда табиий газнинг аниқланган захиралари, қазиб олиниши ва истеъмоли

Регон (мамлакатлар)	Дунё захираларидаги оқимоти (%)	Қазиб олиш (млрд. м³)	Истеъмол (млрд. м³)
Дунё	100,0	2215	2215
Шимоллий Америка	4,9	658	654
Лотин Америкаси	5,1	97	101
Фарбий Европа	3,8	244	335
Шарқий Европа	40,2	795	720
Шу жумладан: Россия	39,2	606	497
Африка	6,9	87	46
Яқин ва Урта Шарқ	32,0	136	130
Австралия ва Океания	7,0	198	229

Газнинг аниқланган захиралари бўйича айниқса, МДХ ва Жаңуби - Фарбий Осиё (трлн. м³), Россия (40), Эрон (16), Саудия Арабистони (6), БАА (5,7), АҚШ (5,4), Жазаир (4), Канада (2,6), Венесуэла (3,1), Мексика (2), Индонезия (2,5), Норвегия (2,3), Малайзия (2), Хитой (2), Нидерландия (1,7), Туркменистон, Ўзбекистон ва бошқалар ажралиб туради.

Дунёда газ қазиб м³ олишнинг умумий ҳажми 1990 йилда 2,1 трлн. м³, 1995 йилда 2,2 трлн. м³, 2000 йилда 2,5 — 2,6 трлн. м³ бўлган. Газ 60дан ортиқ мамлакатда қазиб олинади. Газ қазиб олувчи биринчи ўнлик мамлакатларига Россия, АҚШ, Канада, Нидерландия, Туркменистон, Ўзбекистон, Буюк Британия, Индонезия,

Жазоир, Саудия Арабистони кириди. Кўп мамлакатлар денгиз тубидан кўп миқдорда газ қазиб олмақдалар. (млрд. м³) : АҚШ (120), Буюк Британия (48), Норвегия (31), Малайзия (18), Нидерландия (17), Австралия (12), Бруней (8). Қазиб олинаётган газнинг 15 %и экспортта чиқарилади. Асосий нефть экспорт қилувчи давлатлар Россия, Турманистон, Ўзбекистон, Канада, Нидерландия, Норвегия, Жазоир, Индонезия. Асосий импортёрлар — ГФР, Япония, АҚШ, Франция, Италия. Газнинг 75%и газ қувурлари орқали, 25%и суюлтирилган ҳолда метан ташувчи танкерларда ташилади. Газни континентлараро ташинишнинг мураккаблиги унинг 85%и газ қазиб олувчи мамлакатларда тўпланишига сабаб бўлган.

Газ қувурларини қуриш жадал ривожланмоқда. Уларнинг ҳозирги найтдаги узунлиги дунёда 900 минг км га етади. Энг йирик газ қувурлари Шимолий Америкада. (Канаданинг Альберта провинцияси ва АҚШ ўртасида), Ғарбий Европада (Голландиядаги энг йирик Гронинген конидан, Германия ва Швейцария ҳудуди орқали Италияга, Норвегиянинг Шимолий денгиз секторидан Германия, Белгия ва Францияга) ишлаб турибди. 1982 йилдан буён Жазоирдан Тунисга ва ундан кейин Урта ер денгизи тубидан Италиягача ўтказилган газ қувурлари ишламоқда. Россиядан Шарқий Европанинг деярли барча мамлакатларига (Албаниядан ташқари), шунингдек, қатор Ғарбий Европа мамлакатларига (Германия, Австрия, Италия, Франция, Финландия) газ қувурлари орқали газ келтирилади.

Давлатлараро денгизда суюлтирилган газни газ ташувчи махсус кемаларда ташини ривожланиб бормоқда. У экспорт қилинадиган портларда қимматга тушадиган газ суюлтирувчи, импорт портларида уни яна нормал ҳолатга келтирадиган қурилмалар қуришни тақозо этади. Шу сабабдан газни шундай усулда денгизда ташинишнинг барқарор занжирлари Яқин Шарқ — Япония, Австралия — Япония ўртасида шаклланиган.

Дунё кўмир саноати. Дунёда энергетик вазиятнинг кескинлашшига боғлиқ ҳолда сўнгги йилларда кўмир саноати тез ривожланди. У дунё энергетикасининг етакчи тармоқларидан бири бўлиб қолмоқда. Бу ҳолат электроэнергетика ва қора металлургия каби йирик кўмир истеъмолчи тармоқларининг мавжудлиги ҳамда нефть саноатига нисбатан ресурслар билан жуда яхши таъминланганлиги билан изоҳланади.

Дунёнинг умумий кўмир захиралари 1,2 трлн. т га тенг (52% тошкўмир, 48% қуңғир кўмир). Унинг 66%и иқтисодий ривожланган мамлакатларга тўғри келади. Дунёда кўмир захиралари бўйича қуйидаги мамлакатлар етакчи ўрин эгаллайди (млрд. т): АҚШ (400), МДХ мамлакатлари (280), Хитой (105),

ГФР (90), Буюк Британия (90), Канада (15). Булардан ташқари Индонезия, Ботсвана, Зимбабве, Мазамбик, Колумбия, Венесуэла ва бошқалар кўмир захиралари билан ажратиб туради.

1950-1995 йилларда кўмир қазиб олиш муттасил кўпайиб борди: 1950й-1,3, 1960й-2,6, 1970й-2,9, 1980й-3,7, 1985й-4,3, 1990-4,9, 1995й-5,2 млрд. тонна. Шу билан бир қаторда сўнгги йилларда ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида асосий ангиавий кўмир (эски саноат) районларида (ГФРда РУР ҳавзаси, Шимолий Франция, АҚШда Аппалачи) кўмир қазиб олиш камайди. Австралия, ЖАР, Канадада экспортта асосланиб кўмир қазиб олиш кўпайди. Австралия ёки ЖАР дан Ғарбий Европага олиб борилаётган кўмир маҳаллий кўмирдан уч марта арзонга тушади. Бу Ғарбий Европа кўмир ҳавзалари инкүрозининг сабабидир.

Дунёнинг 70 дан кўпроқ мамлакатида кўмир саноати ривожланган. Қуңғир кўмир қазиб олишда Германия дунёда биринчи ўринни эгаллайди ва бу ерда ундан электростанцияларда кимё саноатида, уй рўзғорда (брикет) кенг фойдаланилади.

Нефть ва газдан фарқ қилиб, кўмирининг атнги 8%и экспортга чиқарилади, асосий қисми эса қазиб олинган мамлакатда истеъмол қилинади. Кўмир экспорт қилувчи асосий давлатлар (млн. т): Австралия (110), АҚШ (95), ЖАР (50), МДХ (40), Польша (30), Канада (25), Хитой (75), Намибия (15), асосий кўмирни импорт қилувчи давлатлар — Япония (400), Корея Республикаси (30), Италия (20), Канада (20), Франция (15), Нидерландия (15) ш.ё. Ҳалқаро савдода кўмирининг 90% денгиз транспортида ташилади.

6.3. Дунё электроэнергетика саноати

Электроэнергетика саноатининг ривожланиши ишлаб чиқариш ва турмуш — уй-рўзғор соҳаларини электрлаштириш билан узвий боғлиқ. Дунёда истеъмол қилинадиган энергиянинг 1/3 дан кўпроғи (15 млрд. тонна ш.ё.) электр энергиясига айлангарилади. 2000 йилда барча бирламчи энергия ресурсларининг 40%и электроэнергия ишлаб чиқаришга сарфланди. Шу сабабдан электроэнергия ишлаб чиқариш барламчи энергия ресурслари ишлаб чиқарилиши ва истеъмолига нисбатан тезроқ ўсаётти. Утган асрнинг 50-70-йилларда у ҳар ўн йилда икки марта кўпайиб борди. Масалан, дунёда 1950 йилда — 950, 1960 йилда — 2300, 1970 йилда — 5000, 1980 йилда — 8250, 1990 йилда — 11550, 2000 йилда — 13,2 млрд. квт.соат электроэнергияси ишлаб чиқарилди. Дунёдаги барча электро-станцияларнинг умумий

қуввати ҳам тез суруятларда ўсмоқда: у 1970 йилда 1,1 млрд. кВт га тенг бўлса, 1995 йилда 2,6 млрд. кВт га етди.

Дунёда электр энергия ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми бўйича ўринлар қуйидагича тақсимланган: 1) Шимолий Америка (32,3%), 2) Ғарбий Европа (26%), 3) Хорижий Осиё (18,2%), 4) МДХ (14,4%), 5) Лотин Америкаси (5,2%) 6) Африка (2,2%), 7) Австралия (1,7%). Дунё электр энергиясининг 80% дан кўпроғи ривожланган мамлакатлар, 20%дан камроғи эса ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Дунёда энг кўп электр энергия ишлаб чиқарувчи мамлакатлар қуйидагилар: 1) АҚШ — 3,2 трлн. кВт:с (дунёнинг 27,8% электр энергияси); 2) Россия — 1,1 трлн. кВт:с (9,5%); 3) Япония — 835 млн. кВт:с (7,2%); 4) Хитой — 620 млн. кВт:с (5,4%); 5) ГФР — 560 млн. кВт:с (4,8%); 6) Канада — 520 млн. кВт:с (4,5%); 7) Франция — 420 млн. кВт:с (3,6%); 8) Буюк Британия — 320 млн. кВт:с (2,8%); 9) Украина — 300 млн. кВт:с (2,6%); 10) Ҳиндистон — 280 млн. кВт:с (2,4%). Аҳоли жон бошига электр энергия ишлаб чиқаришда (дунёда ўртача 2140 кВт) мамлакатлар бир-бирларидан катта фарқ қилади. Масалан, бу кўрсаткич бўйича биринчи ўринларда Норвегия (28660 кВт), Канада (19600кВт), Швеция (17100кВт), АҚШ (12860кВт), Финляндия (10950кВт) туради, энг охириги ўринларини эса Африка мамлакатлари (ўртача 81 кВт), Ҳиндистон (340кВт), Хитой (550 кВт), Туркия (970кВт) эгаллайди.

Дунёда электр энергия ишлаб чиқариш структурасининг айрим регионлар бўйича фарқи 4-жадвалда берилган.

4-жадвал

Дунёда электр энергия ишлаб чиқариш структураси

Дунё бўйича, регионлар	ИЭС ларда ишлаб чиқариш (%)	ГЭС ларда ишлаб чиқариш (%)	АЭС ларда ишлаб чиқариш (%)	Жами
Дунё	63	20	17	100
МДХ	75	13	12	100
Хорижий Европа	55	15	27	100
Хорижий Осиё	69	18	13	100
Африка	81	17	2	100
Шимолий Америка	66	18	18	-
Лотин Америкаси	23	75	2	-
Австралия ва Океания	79	21	-	-

Дунёда электр энергия ишлаб чиқариш структурасида асосий ўринини иссиқлик электр станциялари (ИЭС — 63%), иккинчи ўринини гидроэлектр станциялари (ГЭС — 20%), учинчи ўринини эса, атом электр станциялари (АЭС— 17%) эгаллайди. Бундай нисбат кўп регионлар учун ҳам характерлидир, лекин айрим фарқлар ҳам мавжуд. Масалан, Лотин Америкасида электр энергиянинг кўпи ГЭС ларда ишлаб чиқарилади.

Бу мазкур регионнинг гидроструктураларга бойлиги, кўмир, кўпчилик мамлакатларда эса нефть конларининг камлиги билан изоҳланади. АЭС салмоғи Ғарбий Европада ўртача кўрсаткичдан анча юқоридир.

Кўмирнинг салмоғи баъзи мамлакатлар ИЭСда жуда катта (масалан, ЖАРда деярли 100%, Австралияда 75%, Германия ва АҚШда— 50% дан ортиқ). Бунда кўмир ёқилғи-энергетика циклининг экологик хавф-хатарли эканлигини ҳисобга олиш ва уларни экологик тоза энергия турларига алмаштириш (қуёш, шамол ва бошқалар) зарурати кўндаланг туради.

Учинчи гуруҳга ГЭС ларнинг электр энергия ишлаб чиқаришдаги салмоғи юқори бўлган мамлакатлар киради. Буларга Норвегия (99,5%), Бразилия (92%), Гондурас, Непал, Шри Ланка, Парагвай (90% дан кўпроқ), Эфиопия, Габон (80%дан ортиқ), Австралия, Колумбия, Перу, Кения, Мадагаскар, Янги Зеландия (70% дан ортиқ), Канада (62%), Швеция (50%) ҳамда Тожикистон, Қирғизистон мисол бўлади. Уларнинг ҳаммасида минерал ёқилғи ресурслари чекланган. Улар гидроресурсларга бой тоғ ва дарёлар кўп мамлакатларидир. ГЭС ларда электроэнергия ишлаб чиқаришнинг кўпи АҚШ, Канада, Европа мамлакатлари ҳиссасига тўғри келади.

Ер шарининг гидроэнергетика қуввати назарий жиҳатдан 33-49 трлн. кВт/соат, ҳозирги техника ривожланиши шароитига кўра эса, 15 трлн. кВт/соатга тенг. Уни ўзлаштириш даражаси дунё бўйича 14% га баробар. Баъзи мамлакатлар Швеция, ГФРда гидроэнергетика қуввати деярли тўла ўзлаштирилган бошқаларида ўзлаштириш эндиликда бошланмоқда. Японияда гидроресурсларининг 2/3, АҚШ ва Канада 3/2, Лотин Америкасида 1/10, Африкада 1/20 дан фойдаланилмоқда.

Дунёда қуввати 1 млн. кВт.дан кўп бўлган, ишлаб турган 110 та ГЭС бор. Уларнинг 50% дан кўпроғи ривожланган мамлакатларда (Канадада 17, АҚШда 16таси) жойлашган. Дунёнинг энг йирик ГЭС лари қуйидагилар (қуввати млн. кВт/с): Италия (Бразилия — Парагвай, Парана дарёсида) — 12,6; Гранд — Кули (АҚШ) — 10,8; Гури (Венесуэла, Карони дарёси) — 10,3; Тукурим (Бразилия) — 8,0; Саян — Шушенск (Россия)

— 6,4; Корпус — Посадос (Аргентина — Парагвай) — 6,0; Красноярск (Россия) — 6,0; Ла — Гранд — 2 (Канада) — 5,3; Чергилл — Фалз (Канада) — 5,2; Ксиндо (Бразилия) — 5,0; ҳозирги пайтда кўнчилиқ мамлакатларда кичик ГЭСларни қўлаб қўриш тез ривожланмоқда. Дунёда ҳозир 100 мингдан ортиқ кичик ГЭСлар ишлаб турибди.

ГЭСларни қўришда уларнинг афзаллиқ (эксплуатация даврининг давомийлиги, эксплуатация харажатларининг камлиги, энергияни тўплаш имкониятлари, экологик тозаллиги ва сарфланган маблағларни қопланнинг узок муддатга қўзилиши, кўн қишлоқ хўжалиқ ерларини йўқотиш, ер ости сувларининг ер юзасига кўтарилиши, дарё қирғоқларининг емирилиши ва бошқаларни ҳисобга олиш зарур.

Тўртинчи гуруҳга атом энергиясининг салмоғи юқори бўлган мамлакатлар кирази. Булар Франция (72,9%), Бельгия (59,9%), Корея Республикаси (43,2%), Швеция (43,2%).

Дунё атом энергияси муаммолари. Атом энергияси тизими ривожланишининг исбатан қисқа даври учун кўтарилиш ва пайини бўйича ҳисоблар ва башоратларни қайта боҳолаш харажатларидир. Уни жадал ривожлантиришининг дастлабки дастурлари ўтган асрнинг 50-60-йилларда АҚШ, Буюк Британия, собиқ СССРда, сўнгра ГФР ва Японияда ишлаб чиқилган эди. Уларнинг кўнчилиги ўша даврда АЭСларнинг ИЭСлар билан етарли рақобатбардош бўла олмаганлиги сабабли амалга ошмай қолди. Сўнгра дунё энергетика бўҳрони бошланиши, нефть нархининг кескин кўтарилиши энергия билан таъминлашни мустаҳкамлаш масаласини янгича йўлга қўйишга олиб келди ва атом энергиясининг акциялари нархи тез кўтарилди. Бу биринчи навбатда, ГФР, Бельгия, Швеция, Финляндия, Япония, Корея Республикасига тааллуқли эди. Шу билан бир қаторда минерал ёқилғига бой бўлган АҚШ ва собиқ СССР каби мамлакатлар ҳам атом энергиясини ривожлантиришнинг йирик дастурларини қабул қилиб, амалга ошира бошладилар. Натижада 70-йилларнинг охирига келиб, кўнчилиқ Фарб экспертлари XX асрнинг охиридаги АЭС қувватлари 1300-1600 млн. квт.га ёки барча тилдаги электр станциялар қувишти йиғиндисининг тахминан ярмига тенг бўлади, АЭСлар дунёнинг 50 мамлакатида пайдо бўлади, деб ҳисобладилар. 2020 йилда дунё ёқилғи ва энергия истеъмолида атом энергетикаси салмоғи 30%га етиши башорат қилинган эди. Лекин ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб, атом энергиясининг ўсиши яна секинлашди, кўнчилиқ мамлакатларда АЭС қуриш режалари ва башоратлари қайта қўриб чиқилди. Бунга энергияни тежаш мақсадидаги ютуқлар, нефтьнинг аста-секин арзонлашиб бориши, айниқса, АЭСлар қуришнинг экологик

оқибатларини қайта баҳолаш ва бошқалар сабаб бўлди. Бундай қайта баҳолаш АҚШ нинг Три Майкл Айленд АЭСи ва айниқса, 1986 йилда Украинадаги Чернобыль АЭСида содир бўлган даҳшатли авариялардан кейин янада кўчайди. Чернобыль ҳалокати Украина, Белоруссия, Россиянинг 17 млн. аҳоли янайдиган 11 виллоятини қамраб олди ва Чернобылдан 2 минг км. радиусдаги 20 мамлакатда радиация даражасининг ошишига сабаб бўлди. Радиация ёнилари шимоллий-ғарбда Норвегиянинг шимолига, Ғарбда Рейн дарёсига, жанубда ФОРС қўлтиғига етиб борди.

Айнан шу даврда кўн мамлакатлар атом энергиясидан тўлиқ ёки аста-секин воз кечини тўғрисида қарор қабул қилдилар. Масалан, Австрияда Вена яқинида ишлашга тайёр АЭС тўхташиб қўйилди. Италияда 1987 йилдаги референдумдан кейин учта АЭС ёшилди, қўриб тугалланган тўртинчи АЭС қайта жиҳозланиб, ИЭСга айлантирилди. Польша Жарновицеда АЭС қўрилишини тўхтатди. Швеция, Нидерландиянинг ядро дастурлари амалий жиҳатдан тўхтатилди. Швецияда референдумдан кейин ишлаб турган 12та атом реакторларининг барчасини 2010 йилгача ёпиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Маълумки, бу мамлакатда АЭСлар ишлаб чиқарилаётган электр энергиянинг деярли ярмини беради. Мамлакат аҳоли жоп бошига атом электр энергияси ишлаб чиқаришда биринчи ўринни эгаллайди.

Батъзи мамлакатлар ўз АЭСларини демонтаж қилмадилар, уларнинг янгисини қўришдан ҳам воз кечмадилар, лекин атом энергетика дастурларини сезиларли даражада қисқартирдилар. Бу ҳолат АҚШга тааллуқли бўлиб, у ерда сўнги йилларда янги АЭС қуришга деярли руҳсат берилмади. Шунингдек, собиқ СССРда ҳам Чернобыль авариясидан кейин бу соҳадаги катта тадбирлар дастури амалда деярли тўхтатилди.

Аммо сўнги йилларда содир бўлган энергетика бўҳрони атом энергетикаси имкониятларини яна янгидан қайта баҳолашни кўн тартибига қўйди. 1993 йилда Россияда 2010 йилгача мўжадланган янги АЭСларни қуриш дастури қабул қилинди (8та янги қўшимча энергия блоклари Узок Шарқда, учта янги АЭС қуриш). Литвада мамлакатнинг 80% электр энергиясини ишлаб чиқарадиган Игналин АЭСи фаолиятини тўхтатиш тўғрисидаги талабларга чек қўйилди. Арманистонда Ереван АЭС қайта ишга тушди.

Ҳозирги пайтда дунёнинг 33 мамлакатида умумий қуввати 350 млн. квт.га тенг атом реакторлари ишламоқда, яна 70 млн. квт.га тенг реакторлари қурилоқда (Японияда 16 млн., АҚШда 9 млн., Францияда 9 млн. квт.). Дунё мамлакатларидан айримларининг ядро қувватлари 5-жадвалда берилган.

Дунёдаги айрим мамлакатларнинг ядро қуввати

Мамлакатлар	Ишлатилган реакторлар		Қурилган реакторлар		Атом энергиясининг умумий электр энергия ишлаб чиқаришдаги салмоғи
	блоклар сони	қуввати (MW)	блоклар сони	қуввати (MW)	
Дунё бўйича	434	330651	72	39720	17
1. АҚШ	111	99757	3	3480	21,7
2. Франция	56	57688	5	7125	72,9
3. Япония	44	34238	9	8129	27,7
4. Буюк Британия	37	12066	1	1188	23,2
5. Россия	28	18893	18	14175	11,8
6. Канада	21	14874	1	881	15,2
7. Германия	21	22559	-	-	30,1
8. Украина	15	13020	6	5700	25,0
9. Швеция	12	10002	-	-	43,2
10. Корея Республикаси	9	7220	3	2550	43,2
11. Испания	9	7101	-	-	36,4
12. Бельгия	7	5484	-	-	59,9

Изоҳ: 2002 йил бошида дунёнинг 29 мамлакатда 425 реактор ишлаб турган ва 16 мамлакатда яна 60 реактор қурилиш босқичида бўлган.

Дунё атом энергиясининг умумий электр энергия ишлаб чиқаришдаги салмоғи (%), қувватларининг ошиб бориши (млн. квт.) 1970-2000 йилларда қуйидагича ўзгарган: 1970 йилда 2% (25 млн. квт.), 1975 йилда 6% (80 млн. квт.), 1980 йилда 8% (150 млн. квт.), 1985 йилда 13% (250 млн. квт.), 1999 йилда 17% (330 млн. квт.), 1995 йилда 18% (380 млн. квт.), 2000 йилда 19% (450 млн. квт.). АЭСларда йилига 2 трлн. квт/с электр энергия ишлаб чиқарилмоқда. Дунё АЭС лари қувватининг учдан икки қисми АҚШ, Франция, Япония, Германия, Буюк Британия, Россияда туланган. Буларда АҚШнинг салмоғи 40% га тенг. Энг йирик Фукусима атом энергетика комплекси Япониянинг Хонсю оролида жойлашган. Унинг қуввати 9 млн. квт бўлиб, 10 энергия блокдан иборат.

Хорижий мамлакатларда уран концентратлари (V3O8) ишлаб чиқариш 1980 йилда 45 минг тоннадан 1990 йилда 39 минг тоннагача камайди. Унинг асосий ишлаб чиқарувчи мамлакатлари: Канада (10 минг т.), АҚШ (4,6 минг т.), Австралия (4,1 минг т.), ЖАР (3,6 минг т.), Намибия (3,5 минг т.), Франция (3,4 минг т.), Нигерия (3,1 минг т.), Габон (1 минг т.). Қазиб олинган уранининг 80 фоизи халқаро савдога чиқарилади.

Асосий экспортёрлар Канада (9,5), Австралия (4,3), Намибия (3,5), АҚШ (3,2), Нигерия (3,1), ЖАР (1,7), Габон (1,0). Уларнинг асосий истеъмолчилари фақат АҚШ, Ғарбий Европа мамлакатларидир. Уран очиқ ва шахта усулида қазиб олинади. Бойитилган уранин йирик ишлаб чиқарувчи ва экспортёрлари катарога Россия, МДХнинг айрим мамлакатлари (Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон), шунингдек, Хитой ҳам қиради.

6.4. Дунё металлургия саноати

Қора металлургия. Қора металлургия — саноатнинг асосий тармоқларидан бири бўлиб, машинасозлик ва қурилишнинг ривожлантириш асоси, халқ хўжалиги барча тармоқларининг техник жиҳозлашнинг зарурий шарт-шароити ҳисобланади. Унинг таркибига рудали ва рудасиз хомашёни қазиб олиш ва бойитиш, чуян, пулат, прокат, ферро қотинмалар ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлашдан олинган буюмлар ишлаб чиқариш тармоқлари қиради. Алюминий ва пластмасса рақобатчанлигига қарамай пулат асосий конструкцион материал бўлиб қолмоқда. Қора металлургиянинг аҳамияти аввало шу билан белгиланади.

Қора металлургиянинг жойлашиш хусусиятлари тармоқнинг ривожланиши давомида ўзгариб боради. Масалан, тарихан металлургия географияси икки хилдаги йўналиш таъсирида шаклланади:

- тошқумир хавзаларига (АҚШ, Европа, Россия, Украина, Хитой металлургия базалари ана шундай асосда пайдо бўлган) интилиш;

- темир руда хавзаларига (Россия, Украина, Хитой, АҚШ, Европа) интилиш.

Лекин ФТИ даврида аввалги ёқилғи хомашёга ориентациянинг умумий сусайиши, коксландиган тошқумир ва темир руда юк оқимларига интилиш (оқибатда Япония, Ғарбий Европа мамлакатлари қора металлургия саноатининг жойлашишида деңгиз портларига томон интилиш бошланди) ҳамда истеъмолчиларга интилишнинг кучайиши юз бермоқда. Шу сабабдан қурилатган комбинатларнинг ўлчами қисқариши, кичик заводлар (минизаводлар) пайдо бўлиши ва уларнинг эркинроқ жойлашиши кузатишмоқда. Шундай истеъмолчига мўлжалланган митти заводлар, айниқса, АҚШ, Япония, Италия, Испанияда кўп, шунингдек, Бразилия, Мексика, Корея Республикаси, Тайванда, айрим араб мамлакатларида бор.

Темир руданинг дунёдаги умумий геологик захиралари 394 млрд. т бўлиб, унинг ҳажми бўйича (млрд. т.) биринчи ўринда

МДХ (Россия, Украина, Қозғоғистон, 111), иккинчи ўринда Хорижий Осиё (айниқса, Хитой, Ҳиндистон, 67,5), учинчи Латин Америкаси (Бразилия, 61,7), ундан кейин Африка (ЖАР, Жапон, Ливия, Мавритания, Либерия, 59,4), Шимолий Америка (АҚШ, Канада, 50,7), Австралия (23,4), Хорижий Европа (Франция, Швеция, Буюк Британия, ГФР, 20,3) туради.

6-жадвал

Дунёнинг энг йirik темир руда ҳавзалари ва районлари

Ҳавзалар ва районлар	Мамлакат	Аниқланган захиралари, млрд. т	Рудани темир миндори, %	Руда қазиб олиш 1988 й, млн. т
Ҳеммерел хавзаси	Австралия	11,7	62	75
«Темир руда учбурчиги» району	Бразилия	6,0	62	105
Кармисе району	Бразилия	5,0	67	29
Метабил-Рейндж району	АҚШ	5,0	37-62	29
Берил-Лейк хавзаси	Канада	2,7	38	15
Синбуи району	Ҳиндистон	2,0	60	19
Сичен хавзаси	ЖАР	1,3	64	15
Лотарингия хавзаси	Франция	2,1	31-32	10
Истер-Дидейл району	Австралия	1,4	57	20
Кирунгавара району	Швеция	1,8	49	13
Урукум району	Бразилия	4,0	55-56	-

Дунёда темир руда қазиб олишнинг 1950-1990 йиллардаги динамикаси қуйидаги рақамлар билан характерланади (млн. т): 1950й. - 250, 1960й. - 500, 1970й. - 750, 1980й. - 900, 1985й. - 850, 1990й. - 1000. Иккинчи жаҳон урушигача чет элларда деярли барча темир рудани қазиб олиш АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатлари ҳиссасига тўғри келган. Урушдан кейинги йилларда бу мамлакатларда конлардаги ресурсларнинг камайиши, руда сифатининг пасайиши, юқори фосфоритли рудаларга талабнинг камайиши билан боғлиқ ҳолда темир руда қазиб олиш тез қисқара бошлади. Айни пайтда темир руда қазиб олиш собиқ СССР, Канада, Австралия, ЖАР, кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда кўпайди. Ҳозирги пайтда дунёда энг кўп темир руда қазиб оладиган мамлакатлар қуйидагилар: МДХ (236, шу жумладан, Россия 107, Украина 104, Қозғоғистон 24), Хитой (170), Бразилия (162), Австралия (112), АҚШ (58), Ҳиндистон (50), Канада (42), ЖАР (33), Швеция (23) ва б.

Дунёда қазиб олинаётган темир руданинг 2/3 қисми фақат МДХ, Хитой, Бразилия, Австралия ҳиссасига тўғри келади. Халқаро савдога ҳар йили 430-440 млн. т темир руда чиқарилади. Унинг 80 %и денгиз орқали юк ташиллади. Темир рудаси-

ни экспорт қилувчи давлатларга Бразилия (125 млн. т), Австралия (100 млн. т), Канада (30 млн. т), Ҳиндистон (33 млн. т) киради. Улар ҳиссасига дунё экспортининг 2/3 қисми, тўғри келади, шу жумладан, Бразилия - 28,4%, Австралия - 22,7%, Ҳиндистон - 7,5%. Асосий импортёрлар - Европа Иттифоқи (34%), Япония (28%), Корея Республикаси (5%), АҚШ (4%). Япония йилига 150 млн. т гача темир руда сотиб олади.

Темир руда халқаро савдосида бойитилган руда ва темир-терсак сотиш ҳажмининг кўпайиб бориши муҳим йўналишга айланади.

Кўпчилик металлларни ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш жараёни қуйидаги босқичлардан ташкил топади: руда хомашёсини қазиб олиш, рудани бойитиш, қуйиш, прокат ва қотишмаларни тайёрлаш. Руданинг барча қимматли қўшимчалари ва қора металлургия чиптларидан фойдаланиш мақсадида корхоналар таркибига қора металллар, таёрлайдиган цех ва заводлар ҳам киради. Бундай корхоналар кўпчилик бўлиб, улар металлургия комбинатлари деб аталади.

Дунёда ўтган асрнинг 90-йилларининг бошида йилига 550 млн. т чуян қуйилган, 760 млн. т пулат эритилган. Чуян қуйиш бўйича дунёда биринчи «ўлик» ўринни Япония (80млн. т), Хитой (62), Россия (59), АҚШ (рО), Украина (40), ГФР (30), Бразилия (25), Жанубий Корея (15), Франция (14), Ҳиндистон (13) эгаллайди.

Дунёда пулат эритиш 1950 йилдан 70-йилларнинг охиригача тез ўсди, сўнгги ўн йилликларда секин ривожланди. Масалан, 1950 йилда - 200, 1960 йилда - 350, 1970 йилда - 800 млн. т пулат ишлаб чиқарилган. Бу аҳвол бир томондан ФТИ даврида тайёр маҳсулот бирлигига сарфланадиган металлнинг камайиши, металл сифатига талабнинг ошиши, бошқа томондан эса иқтисодий қийинчилик сабабли қора металлга талабнинг камайиши билан боғлиқдир.

Пулат ишлаб чиқариш бўйича (млн. т) Япония (111), Россия (90), АҚШ (89), Хитой (66), Украина (53), ГФР (43), Италия (26), Корея Республикаси (23), Бразилия (21), Франция (19) биринчи «ўликка» киради ва улар биргаликда дунёнинг 2/3 пулатини беради.

Пулат ишлаб чиқаришда ривожланаётган мамлакатларнинг салмоғи ошиб бормоқда (1950 йилда - 2%, 1995 йилда - 15%). Бу юқори сифатли руда қазиб оладиган мамлакатларда табиат муҳофазасига талаб ошиши билан экологик «ифлос» ишлаб чиқаришдан (металлургия) холос бўлиш ва уни ривожланаётган мамлакатларда жойлаштириш билан боғлиқ.

Шу билан бир қаторда қора металлларнинг катта қисми биринчи навбатда юқори сифатли пулат ишлаб чиқаришнинг деярли ҳаммаси илгаригидек ривожланиётган мамлакатларда тўлиланган. Ривожланиётган мамлакатлар эса асосан оддий металл ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

Сўнги йилларда қора металлургия Хитой, Бразилия, Жанубий Кореяда тез сўр'атларда ривожланмоқда. Хитойда пулат қуйиш 1949-1992 йилларда 1,6 млн. т дан 78 млн. т гача, яъни 40 марта кўнайди. Пулат қуйишнинг ҳажми бўйича Бразилия, Буюк Британия ва Франциядан, Жанубий Корея эса Италиядан ўзиб кетмоқда.

Қора металлургия маҳсулотлари структурасига мамлакатлар ҳўжалигининг ўзига хос хусусиятлари катта таъсир кўрсатади. Масалан, АҚШда юнқа листли (катламли) прокат ишлаб чиқариш салмоғи катта бўлиб, у автомобиль саноати ва уй-рўзгор аппаратуралари ишлаб чиқаришнинг (музлатгич, кондиционер ва б.) юқори даражада ривожланиши билан бевоста боғлиқ. Японияда кўп миқдорда кemasозликда ишлатиладиган ўрта ва қалин прокат листлари, ГФР ва Италияда эса сув қувурлар ва қувур тайёрланмалари ва маҳсулотлари катта салмоққа эга.

Рангли металлургия саноати

Рангли металлургия. Рангли металлургия ҳам саноатнинг эски тармоқларидан бири бўлиб, ФТИ таъсирида унинг структурасида катта ўзгаришлар ва янгиланишлар содир бўлди. Масалан, иккинчи жаҳон урушигача оғир металллар — мис, кўрғошин, рух, қалай эритиш устуи бўлган бўлса, 60-70-йилларда биринчи ўринга алюминий чиқди, шунингдек, «XX аср металлари» — кобальт, титан берилий ва бошқаларни ишлаб чиқариш доираси кенгайди. Ҳозир рангли металлургия тахминан 70та турли металга эҳтиёжни таъминламоқда. Лекин ишлаб чиқаришнинг ҳажми бўйича (40 млн.т.) у қора металлургия ишлаб чиқариш ҳажмидан 30 марта камроқдир.

Рангли металлургия технологик жараёнининг босқичлари бўйича хомашёни қазиб олиш ва бойитиш, шунингдек, металл ва қотишмаларни эритишни бирлаштиради. Рудада металлнинг жуда кам миқдори уни, албатта, бойитишни тақозо этади. Рангли металл рудаларида турли қимматли компонентлар кўп бўлиб, ҳар бири бири-кетин алоҳида-алоҳида ажратиб олинади. Бойитилган руда махсус печларда эритилади ва тўла тозаланмаган металлга айлангирилади, ўз навбатида, у зарарли аралашмалардан тозаланади.

Рангли металлургия корхоналарини жойлаштиришга кўп-лаб табиий ва иқтисодий омиллар таъсир кўрсатади.

Илгари рангли металлургия корхоналари ишлаб чиқаришида оғир металллар устуи турганлиги сабабли улар хомашё қазиб олинadиган районлар яқинида жойлаштирилган. Оғир металл рудаларида соф металл миқдори жуда кам (0,5-3,5%) бўлади (1т мис олиш учун 100т га яқин, қалай учун - 300т дан кўпроқ руда сарфланади). Бундан ташқари, қайта ишлашда тобора кўпроқ таркиби камбағал рудалар ишлатилмоқда.

XX аср ўрталарида енгил рангли металллар (айниқса, алюминий) металлургияси тез ривожланди. У авиация, ракета техникаси, автомобилсозлик, енгил конструктив материаллар ишлаб чиқариш ва ҳўжаликнинг бошқа тармоқларида кенг миқёсда қўлланила бошлади. Енгил рангли металллар (алюминий, титан, магний) ишлаб чиқариши эса кўп миқдорда электр энергия талаб қилади. Шу сабабдан тармоқни жойлаштиришда энергетика маибаларига интилиш кучайди ва улар арзон энергия маибалари яқинида жойлаштирилади. Бундан ташқари енгил рангли металл рудалари (айниқса, алюминий) оғир металл рудаларидан фарқ қилиб, фойдали компонентлари миқдори бўйича темир рудасига ўхшайди, уларни бемалол узоққа ташини мумкин. Масалан, бокситнинг 1/3 қисми экспортта чиқарилади, уларни деиғизда ташишнинг ўртача масофаси 7 минг км.дан ошиб кетади. Бунинг сабаби шуки, дунёдаги боксит захираларининг 85%га яқини ўз келиб чиқиши бўйича тропик ва субтропиклардаги ер иўсти емирилиши билан боғлиқ. Шунинг учун Фарбий Европа мамлакатларининг кўпчилиги, Япония, Канада, АҚШда боксит захиралари унча катта эмас ёки умуман йўқ. Уларнинг ҳаммаси энг аввало, импорт хомашёга таянадилар. Боксит қазиб олишда Австралия, Гвинея, Ямайка, Бразилия, Хитой, Суринам ажралиб туради.

1970 йиллардан бошлаб иккиламчи хомашёнинг аҳамияти ошиб борди (қалайнинг 1/5, алюминий ва рухнинг 1/4, миснинг 2/5, кўрғошиннинг 1/2 қисми ломни қайта эритиш ҳисобига ишлаб чиқарилади), шунингдек, истеъмолчига ориентация кучаймоқда.

XX аср ўрталаридан бошлаб Фарб мамлакатлари кўпроқ ривожланаётган мамлакатлар хомашёсига асосланиши корхоналарнинг деиғиз қирғоқларига кўчишига олиб келди. 70-йиллардаги бухрондан кейин Фарб мамлакатларида рангли металлларни эритиш ҳажми қисқариб, иккиламчи хомашё катта

роль ўйнай бошлади. Тармоқнинг истеъмолчига интилиши кучайди. Бу экологик «ифлос ишлаб чиқариш» нинг янги ишлаб чиқариш қувватлари асосан ривожланаётган мамлакатларда пайдо бўлмоқда. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг истеъмоли ўртасида ҳудудий узилиш сақланиб қолмоқда. Чунки Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида ишлаб чиқарилаётган оғир металлларнинг катта қисми Ғарб мамлакатларида истеъмол қилинади.

Ҳам бирламчи, ҳам иккиламчи рангли металлургия атроф-муҳитни кучли даражада ифлослантиради, шу сабабдан ва Ғарбнинг иқтисодий ривожланган мамлакатларида табиат муҳофазаси сиёсати кучайишига боғлиқ ҳолда сўнгги ўн йилликларда корхоналарни ривожланаётган мамлакатларга кўчириш тенденцияси кучайиб борди.

Ривожланган мамлакатлар рангли металлургиясининг қуйидаги характерли хусусиятларини кўрсатиш мумкин: хомашё билан татминлаш даражасининг пастлиги; металл ишлаб чиқаришда иккиламчи хомашёнинг катта аҳамияти ва унинг тез ўсиб бориши; тармоқ структурасининг тўлалиги (шу жумладан, нодир ва сратегик муҳим металллар ишлаб чиқариш - титан, кобальт, тантал, германий), ишлаб чиқариш цикли структурасида ўрта ва юқори босқичнинг устуңлиги (тозаланмаган мис эритишнинг камлиги); корхоналарни жойлаштиришда хомашё омилли аҳамиятининг камлиги, транспорт - энергетика ва истеъмол омиллининг юқорилиги. Бу мамлакатлар ўртасида ресурслар ва хомашё концентрацияси бўйича Канада, Австралия, ЖАР асосий ўринни эгаллайди. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар рангли металлургияси импорт хомашёга асосланиб ривожланади.

Ривожланаётган мамлакатларда эса, аксинча, дунё рангли металл рудалари захираларининг катта қисми тўлланган. Лекин уларнинг рангли металл ишлаб чиқариш ва истеъмолдаги салмоғи жуда кам. Масалан, ривожланган мамлакатларда капиталistik дунё боксид захираларининг 3/4 қисми жойлашган, лекин уларнинг қазиб олишдаги салмоғи 1/2, эритишда - 1/5, истеъмолда 1/10 га тенг. Шунга ўхшаш ҳолат бошқа металлларга ҳам хос. Улар фақат қалай ишлаб чиқаришда катта салмоққа эга (4/5 дан кўпроғи). Қалайнинг асосий захиралари Малайзия, Бразилия, Индонезия, Таиланд, Боливияда жойлашган.

Миснинг катта захиралари Чили, Зимбабве, Замбия, Заир, Перуда (ривожланган мамлакатлардан АҚШ, МДХ, Канада) тўлланган. Тозаланмаган мис ишлаб чиқариш бўйича АҚШ, Чили,

Япония, Замбия, Заир, Канада дунёда етакчи ўрин эгаллайди.

Боксит қазиб олишда дунёнинг етакчи мамлакатлари Австралия, Гвинея, Ямайка, Россия, Бразилия, глинозем ишлаб чиқаришда АҚШ, МДХ, Япония, Чили, Канада, Бельгия ҳисобланади.

Алюминий ишлаб чиқариш хусусиятларига кўра, дунё мамлакатларини қуйидаги 4 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) алюминий ишлаб чиқариш тўла ўз хомашёсига асосланган мамлакатлар (Бразилия, Гана, Австралия); 2) алюминий ишлаб чиқариш асосан ўз хомашёси, қисман, импортга асосланган мамлакатлар (Россия, Франция, Италия, Греция, Венгрия, Руминия, собиқ Югославия, Хитой, Ҳиндистон); 3) алюминийни кўп ишлаб чиқарадиган ва кўп истеъмол қиладиган, хомашёни тўлиқ ёки деярли тўлиқ импорт қиладиган мамлакатлар (АҚШ, Канада, Япония, Буюк Британия, ГФР, Испания, Нидерландия, Норвегия, Швеция, Исландия, Швейцария, Австрия, ЖАР, Янги Зеландия, Туркия, Миср, Бахрейн, БАА); 4) боксит қазиб оладиган қолоқ мамлакатлар (Гвинея, Сьерра - Леоне, Ямайка, Гаити, Доминика Республикаси, Гайана, Суринам).

Алюминий ишлаб чиқаришдаги мавжуд ҳудудий тафовутларни тўғри тушуниш учун унинг қуйидаги хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш керак: Маълумки, алюминий металлнинг электролиз жараёни ёрдамида эритиш энергияни энг кўп талаб қиладиган ишлаб чиқариш қаторига киради. Ёт алюминий ишлаб чиқариш учун 17 минг кВт/соат электр энергия сарфланади. Бу кўрсаткич ҳатто энг замонавий мукамал заводларда ҳам 14-15 минг кВт га тенг. Шунинг учун айрим мамлакатлар миқёсида алюминий заводлари, одатда, энг йирик электр энергия манбаларига яқин жойлаштирилади. Лекин бундай интилиш тури айрим корхоналаргагина эмас, балки кўплаб мамлакатларга ҳам хос. Бунга мутлақо ўз бокситига эга бўлмаган, алюминийни эса фақат импорт хомашёси асосида ишлаб чиқарадиган, шунга уни деярли тўлиқ экспорт қиладиган Канада, Норвегия, Исландия, Австрия, Швейцария, Бахрейн, БАА мисол бўлади. Бирламчи алюминий экспорт қилувчи мамлакатлар орасида Канада биринчи, Норвегия учинчи ўринни эгаллайди. Канада алюминийси дунёда энг қиммат туради (1 тоннаси 750 доллар).

Ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталаридаги энергетика ва хомашё бухрони алюминий санотига ҳам таъсир кўрсатди. Кўпчилик иқтисодий ривожланган мамлакатларда унинг ривожланиш суръатлари пасайди. Масалан, Япония алюминийни Австралия,

Бразилия, Бахрайндан олиб келишни афзал кўриб, сўнгги йилларда уни ўзида ишлаб чиқаришни тўхтатди. Венгрия электр энергия ишлаб чиқаришнинг кескин танқислиги сабабли алюминий эритишни тўдан камайтирди. Шу билан бир қаторда ривожланган мамлакатларда бу тармоқ ривожланиши секинлашуви унинг ривожланган мамлакатларда тез ривожланиши билан «қопланмоқда». Ривожланаётган мамлакатлар 1950 йилда жашон алюминий ишлаб чиқаришида фақат 0.5% салмоққа эга бўлган бўлса, бу кўрсаткич 1970 йилда 7%, 1980 йилда 14% 1990 йилда 30%га кўтарилди. Ҳозирги пайтда улар ўз эҳтиёжларини таъминлабгина қолмай, балки кўп миқдорда алюминий металлини экспорт қилмоқдалар. Бу, биринчи навбатда, Бразилия, Венесуэлага, маълум даражада Ҳиндистон ва Хитойга тааллуқлидир. Жануби - Ғарбий Осиё эса энг йирик алюминий эритадиган районга айланмоқда. Бу ерда Туркия, БАА, Бахрейн, Саудия Арабистони, Катарда алюминий заводлари ишлаб турибди. Улар 2 млн. т га яқин бирламчи алюминий ишлаб чиқармоқдалар.

6.5. Дунё машинасозлик саноати

Машинасозлик дунё ишлаб берувчи саноатининг асосий тармоғи бўлиб, кўп жиҳатдан унинг тармоқ структураси ва жойлашishi хусусиятларини белгилаб боради. Машинасозлик комплекси ҳўжаликнинг барча тармоқлар учун жиҳозлар, шунингдек, кўпглаб истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари мажмуасидир. У дастлаб тармоқ сифатида бундан 200 йил аввал Англияда пайдо бўлган. Ҳозир у ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг қиймати (1/3) ва унда ишлаётганлар сони (80 млн. кишидан кўпроқ) бўйича дунё саноатида биринчи ўринни эгаллайди. Ҳўжаликнинг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ва илмий техника тараққиётини машинасозликнинг ривожланиши даражаси кўп даражада белгилаб беради. Машинасозлик саноат тармоқлари структурасинигина эмас, балки унинг жойлашishi хусусиятларини ҳам белгилайди.

У мамлакатларнинг илмий техника тараққиёти ва мудоффа қобилияти даражасини ифодалайди ҳамда ҳўжаликнинг бошқа тармоқлари ривожланишини белгилайди. Замонавий машинасозлик кўп тармоқ ва ишлаб чиқаришдан ташкил топган. Унинг корхоналари ўзаро ва ҳўжаликнинг бошқа тармоқлари корхоналари билан ўзвий боғланган, машинасозлик учун ихтисослашувнинг чуқурлашуви ва унинг миқёслари кенгайиб бориши харак-

терлидир. ФТИ даврида дунё ҳўжалигининг бирорта тармоғи кенг тарқалиш жиҳатдан машинасозликка тенглаша олмайди.

Машинасозлик саноатининг бошқа тармоқларидан ўзининг қатор хусусиятлари билан фарқ қилиб, улар ўз навбатида, унинг жойлашishiга таъсир кўрсатади. Биринчидан, ФТИ даврид машинасозлик илмий ишланмалари кенг жорий этилмасдан ривожлантирилишини тасаввур этиш мумкин эмас. Шу сабабдан машинасозликни фанталаб тармоқларининг маҳсулотларини ишлаб чиқариш юқори даражада ривожланган илмий базаларга тобора кўпроқ яқинлаштирилмоқда. Иккинчидан, машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бошқа тармоқларга нисбатан ғоят кўп иш вақти сарфини тақозо этади ва у меҳнатни кўп сарфлайдиган тармоқ ҳисобланади (ускунасозлик, радиоэлектроника, аниқ машиналар ишлаб чиқариш). Учинчидан тармоқ етарли даражада кўп металл сарфлайди. Шунинг учун машинасозлик корхоналари қора ва рангли металлургия марказларига яқинроқ жойлашади (оғир машинасозлик). Лекин ФТИ даврида машинасозликнинг меҳнат ва фанталабига даражаси ошиши ҳисобига унинг металлга интилиши анча пасайди. Машинасозлик нисбатан эркин ва ҳамма жойда жойлашадиган тармоққа айланмоқда. Тўртинчидан, машинасозликнинг ихтисослашishi ва кооперациянинг роли ғоят катта бўлиб, машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш айрим ихтисослашган корхоналарда амалга оширилади. Шунинг учун транспорт омили алоҳида аҳамиятга эга. Бешинчидан, машинасозликнинг кўпчилик корхоналари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, истеъмолчиларга яқин жойлаштиришни талаб қилади (масалан, қишлоқ ҳўжалик машиналари, тоғ-кон саноати учун жиҳозларни ташиш қийин). Уй-рўзгор буюмларини ишлаб чиқариш бундай буюмлар истеъмоли ва харид қуввати мавжуд жойларда жойлаштирилади.

Машинасозликнинг ривожланиши даражаси бўйича давлатлар бир-бирларидан тўдан фарқ қилади. Буни қуйидаги 7-жадвал маълумотлари яққол кўрсатади.

Муваффақиятларга эришаётган ривожланаётган мамлакатлардан Ҳиндистон, Мексика, Корёя Республикаси, Шарқий Европа Мамлакатларидан Польша, Чехия киради.

Ривожланган мамлакатларда машинасозликнинг ишлаб берувчи салмоғи 30-35%, ривожланаётган мамлакатларда эса кўпинча 20% дан камроқни ташкил этади.

Бразилия, Бахрайндан олиб келишни афзал кўриб, сўнгги йилларда уни ўзида ишлаб чиқаришни тўхтатди. Венгрия электр энергия ишлаб чиқаришнинг кескин танқислиги сабабли алюминий эритишни тубдан камайтирди. Шу билан бир қаторда ривожланган мамлакатларда бу тармоқ ривожланиши секинлашуви унинг ривожланган мамлакатларда тез ривожланиши билан «қопланмоқда». Ривожланаётган мамлакатлар 1950 йилда жаҳон алюминий ишлаб чиқаришида фақат 0.5% салмоққа эга бўлган бўлса, бу кўрсаткич 1970 йилда 7%, 1980 йилда 14% 1990 йилда 30%га кўтарилди. Ҳозирги пайтда улар ўз эҳтиёжларини татминлабгина қолмай, балки кўп миқдорда алюминий металини экспорт қилмоқдалар. Бу, биринчи навбатда, Бразилия, Венесуэлага, маълум даражада Ҳиндистон ва Хитойга тааллуқлидир. Жануби - Ғарбий Осиё эса энг йирик алюминий эритадиган районга айланмоқда. Бу ерда Туркия, БАА, Бахрейн, Саудия Арабистони, Катарда алюминий заводлари ишлаб турибди. Улар 2 млн. т га яқин бирламчи алюминий ишлаб чиқармоқдалар.

6.5. Дунё машинасозлик саноати

Машинасозлик дунё ишлаб берувчи саноатининг асосий тармоғи бўлиб, кўп жиҳатдан унинг тармоқ структураси ва жойлашishi хусусиятларини белгилаб боради. Машинасозлик комплекси хўжаликнинг барча тармоқлар учун жиҳозлар, шунингдек, кўплаб истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари мажмуасидир. У дастлаб тармоқ сифатида бундан 200 йил аввал Англияда пайдо бўлган. Ҳозир у ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг қиймати (1/3) ва унда ишлаётганлар сони (80 млн. кишидан кўпроқ) бўйича дунё саноатида биринчи ўринни эгаллайди. Хўжаликнинг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ва илмий техника тараққиётини машинасозликнинг ривожланиш даражаси кўп даражада белгилаб беради. Машинасозлик саноат тармоқлари структурасинигина эмас, балки унинг жойлашishi хусусиятларини ҳам белгилайди.

У мамлакатларнинг илмий техника тараққиёти ва мудоффа қобилияти даражасини ифодалайди ҳамда хўжаликнинг бошқа тармоқлари ривожланишини белгилайди. Замонавий машинасозлик кўп тармоқ ва ишлаб чиқаришдан ташкил топган. Унинг корхоналари ўзаро ва хўжаликнинг бошқа тармоқлари корхоналари билан ўзвий боғланган, машинасозлик учун ихтисослашувнинг чуқурлашуви ва унинг миқёслари кенгайиб бориши харак-

терлидир. ФТИ даврида дунё хўжалигининг бирорта тармоғи кенг тарқалиш жиҳатдан машинасозликка тенглаша олмайди.

Машинасозлик саноатнинг бошқа тармоқларидан ўзининг қатор хусусиятлари билан фарқ қилиб, улар ўз навбатида, унинг жойлашishiга таъсир кўрсатади. Биринчидан, ФТИ даврида машинасозлик илмий ишланмаларни кенг жорий этилмасдан ривожлантирилишини тасаввур этиш мумкин эмас. Шу сабабдан машинасозликни фанталаб тармоқларининг маҳсулотларини ишлаб чиқариш юқори даражада ривожланган илмий базаларга тобора кўпроқ яқинлаштирилмоқда. Иккинчидан, машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бошқа тармоқларга нисбатан гоёт кўп иш вақти сарфини тақозо этади ва у меҳнатни кўп сарфлайдиган тармоқ ҳисобланади (ускунасозлик, радиоэлектроника, аниқ машиналар ишлаб чиқариш). Учинчидан, тармоқ етарли даражада кўп металл сарфлайди. Шунинг учун машинасозлик корхоналари қора ва рангли металлургия марказларига яқинроқ жойлашади (оғир машинасозлик). Лекин ФТИ даврида машинасозликнинг меҳнат ва фанталаблиги даражаси ошishi ҳисобига унинг металлга интилиши анча пасайди. Машинасозлик нисбатан эркин ва ҳамма жойда жойлашадиган тармоққа айланмоқда. Тўртинчидан, машинасозликда ихтисослашishi ва кооперациянинг роли гоёт катта бўлиб, машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш айрим ихтисослашган корхоналарда амалга оширилади. Шунинг учун транспорт омили алоҳида аҳамиятга эга. Бешинчидан, машинасозликнинг кўпчилик корхоналари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, истеъмолчиларга яқин жойлаштирилиши талаб қилади (масалан, қишлоқ хўжалик машиналари, тоғ-кон саноати учун жиҳозларни ташishi қийин). Уй-рўзгор буюмларини ишлаб чиқариш бундай буюмлар истеъмоли ва харид қуввати мавжуд жойларда жойлаштирилади.

Машинасозликнинг ривожланиш даражаси бўйича давлатлар бир-бирларидан тубдан фарқ қилади. Буни қуйидаги 7-жадвал маълумотлари яққол кўрсатади.

Муваффақиятларга эришадиган ривожланаётган мамлакатлардан Ҳиндистон, Мексика, Корея Республикаси, Шарқий Европа Мамлакатларидан Польша, Чехия киради.

Ривожланган мамлакатларда машинасозликнинг ишлаб берувчи салмоғи 30-35%, ривожланаётган мамлакатларда эса кўпинча 20% дан камроқни ташкил этади.

7-жадвал

Хорижий мамлакатларда ўтган асрнинг 80-йиллари охирида
машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш
(МДХ ва Шарқий Европа мамлакатларидан бошқалари)

Мамлакатлар	Маҳсулот қиймати, млрд. доллар	Машинасозликнинг ишлаб беришчи саноат маҳсулотлари қийматидаги салмоқи, %	Машинасозликнинг мамлакат экспортдаги салмоқи, %
АҚШ	289,1	36	48
Япония	140,2	37	64
ГФР	76,6	38	48
Франция	40,9	33	35
Буюк Британия	32,5	32	36
Италия	30,1	32	34
Хитой	24,7	26	16
Канада	14,7	25	42
Бразилия	13,9	24	15
Испания	9,9	22	31
Ҳиндистон	9,3	26	10
Швеция	8,7	38	38
Швейцария	7,3	35	44
Австралия	7,1	23	6
Нидерландия	6,5	28	19

Машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми бўйича дунё регионлари орасида Шимолий Америка (АҚШ, Канада, Мексика) дунёда биринчи ўринда туради. Унинг ҳиссасига, дунё машинасозлик маҳсулотининг 30%ни тўғри келади. У асосан ЭХМ, самолётлар, ракета-космик техникаси ишлаб чиқариш билан алоҳида ажралиб туради. АҚШ машинасозлик маҳсулотининг ярмига яқинини экспорт қилади. Дунё машинасозлигининг иккинчи маркази Ғарбий Европа бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажми бўйича у деярли Шимолий Америкага тенглашади. Бу регионнинг етакчи мамлакатлари — ГФР, Франция, Буюк Британия, Италия, Испания бўлиб, улар асосан машинасозликка ихтисослашган (станоксозлик, автомобилсозлик ва б.). Учинчи машинасозлик региони — Шарқий ва Жанубий Осиё мамлакатлари бўлиб, унинг дунёдаги ҳиссасига 1/5 га тенг. Регионнинг асосий мамлакати Япония машинасозликнинг ривожланиш суръатлари бўйича АҚШ ва Ғарбий Европадан ўзиб кетди. Япония экспортда машинасозликнинг салмоқи дунё мамлакатлари ўртасида энг юқоридир. Шунингдек, регион таркибига Корея Республикаси, Сингапур, Хитой қиради. Регион асосан энг юқори технологияга асослаган оммавий машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Тур-

тинчи регион — МДХ мамлакатлари машинасозлик маҳсулотининг катта ҳажми билан ажралиб турсада, лекин уларда фанта-лаб тармоқларнинг ривожланиши орқада қолган.

Ривожланган мамлакатлар машинасозлиги ривожланаётган мамлакатлардан ишлаб чиқариш структурасининг тулиқлиги, электротехника салмоқи ва маҳсулот сифатининг юқорилиги ҳамда рақобатбардошлиги, юқори экспортлик даражаси билан ажралиб туради.

Машинасозлик структурасига кўра, дунё саноатининг энг мураккаб ва тармоқлари кўп соҳасидир. У машиналар ва жиҳозлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган асбоблар ва инструментлардан ташқари турли-туман уй-рўзгор ва маданий буюмларни ҳам ишлаб чиқаради. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга кўра, у энергетика, транспорт, қишлоқ хўжалиги, станоксозлик саноатининг кўп тармоқлари учун технологик жиҳозлар ишлаб чиқариш машинасозлиги ва бошқаларга бўлинади.

«Катта еттилик» мамлакатлари, Россия, Хитой «игнадан самолётгача» — амалий жиҳатдан барча турдаги металл буюмлар, машина ва жиҳозлар ишлаб чиқаради. Ғарбий Европа ва Шарқий Европа мамлакатлари, баъзи ривожланаётган мамлакатлар (Бразилия, Ҳиндистон, Сингапур ва б.) одатда, маълум машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда машинасозлик эмас, тўғрироғи, транспорт, тоғ-кон саноати, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатадиган таъмирлаш устaxonалари ва оддий инвентарларни тайёрлайдиган металлни қайта ишлаш корхоналари мавжуд.

Транспорт машинасозлиги дунё машинасозлиги ва саноатининг етакчи тармоғидир. Унинг структурасида муҳим ўзгаришлар кўз берди. Кемасозлик ва автомобилсозлик тез ривожланди. Бунда кемасозлик ва темир йўл ҳаракат воситаларини ишлаб чиқариш сезиларли даражада ривожланаётган мамлакатларга «кўчди». Ҳиндистон, Бразилия, Аргентина, Туркия локомотивлар ишлаб чиқараёттир. Вагон ишлаб чиқарувчи мамлакатлар орасида Мексика, Миср, Эрон, Таиланд, Чили, Колумбия ажралиб туради. Дунё кемасозлигининг 20 етакчи мамлакатларидан деярли 1/3 қисми ривожланётган мамлакатлардир. Жанубий Корея ўтган асрнинг 60-йиллари охиригача денгиз кемалари ишлаб чиқармаган ва 80-йиллар охирига келиб Германиядан ўзиб кетиб, дунёда иккинчи ўринга чиқди (Япониядан кейин). Ундан кейинги ўринларни Бразилия, Тайвань, Ҳиндистон, Аргентина, Мексика эгаллайди. Меҳнатнинг арзонлиги ҳозирги пайтда кемасозликнинг жойлашишини белгиламоқда. Айни пайтда «кечаги» етакчилар (АҚШ, Буюк Британия, ГФР ва б.), моҳиятига кўра, ўз кемасоз-

7-жадвал

Хорижий мамлакатларда ўтган асрнинг 80-йиллари охирида
машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш
(МДХ ва Шарқий Европа мамлакатларидан бошқалари)

Мамлакатлар	Маҳсулот қиймати, млрд. доллар	Машинасозликнинг ишлаб берадиган саноат маҳсулотлари қийматидаги салмоғи, %	Машинасозликнинг мамлакат экспортдаги салмоғи, %
АҚШ	289,1	36	48
Япония	146,2	37	64
ГФР	76,6	38	48
Франция	40,9	33	35
Буюк Британия	32,5	32	36
Италия	30,1	32	34
Хитой	24,7	26	16
Канада	14,7	25	42
Бразилия	13,9	24	15
Испания	9,9	22	31
Ҳиндистон	9,3	26	10
Швейцария	8,7	38	38
Швеция	7,3	35	44
Австралия	7,1	23	6
Нидерландия	6,5	28	19

Машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми бўйича дунё регионлари орасида Шимолий Америка (АҚШ, Канада, Мексика) дунёда биринчи ўринда туради. Унинг ҳиссасисига, дунё машинасозлик маҳсулотининг 30%ни тўғри келади. У асосан ЭҲМ, самолётлар, ракета-космик техникаси ишлаб чиқариш билан алоҳида ажралиб туради. АҚШ машинасозлик маҳсулотининг ярмига яқинини экспорт қилади. Дунё машинасозлигининг иккинчи маркази Ғарбий Европа бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажми бўйича у деярли Шимолий Америкага тенглашади. Бу регионнинг етакчи мамлакатлари — ГФР, Франция, Буюк Британия, Италия, Испания бўлиб, улар асосан машинасозликка ихтисослашган (станоксозлик, автомобилсозлик ва б.). Учинчи машинасозлик региони — Шарқий ва Жанубий Осиё мамлакатлари бўлиб, унинг дунёдаги ҳиссасига 1/5 га тенг. Регионнинг асосий мамлакати Япония машинасозлигининг ривожланиш суръатлари бўйича АҚШ ва Ғарбий Европадан ўзиб кетди. Япония экспортида машинасозликнинг салмоғи дунё мамлакатлари ўртасида энг юқоридир. Шунингдек, регион таркибига Корея Республикаси, Сингапур, Хитой қиради. Регион асосан энг юқори технологияга асослаган оммавий машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Тўр-

тинчи регион — МДХ мамлакатлари машинасозлик маҳсулотининг катта ҳажми билан ажралиб турсада, лекин уларда фанта-лаб тармоқларнинг ривожланиши орқада қолган.

Ривожланган мамлакатлар машинасозлиги ривожланаётган мамлакатлардан ишлаб чиқариш структурасининг тулиқлиги, электротехника салмоғи ва маҳсулот сифатининг юқорилиги ҳамда рақобатбардошлиги, юқори экспортлик даражаси билан ажралиб туради.

Машинасозлик структурасига кўра, дунё саноатининг энг мураккаб ва тармоқлари кўп соҳасидир. У машиналар ва жиҳозлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган асбоблар ва инструментлардан ташқари турли-туман уй-рўзгор ва маданий буюмларни ҳам ишлаб чиқаради. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга кўра, у энергетика, транспорт, қишлоқ хўжалиги, станоксозлик саноатининг кўп тармоқлари учун технологик жиҳозлар ишлаб чиқариш машинасозлиги ва бошқаларга бўлинади.

«Катта еттилик» мамлакатлари, Россия, Хитой «игнадан самолётгача» — амалий жиҳатдан барча турдаги металл буюмлар, машина ва жиҳозлар ишлаб чиқаради. Ғарбий Европа ва Шарқий Европа мамлакатлари, баъзи ривожланаётган мамлакатлар (Бразилия, Ҳиндистон, Сингапур ва б.) одатда, маълум машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда машинасозлик эмас, тўғрироғи, транспорт, тоғ-кон саноати, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатадиган таъмирлаш устaxonалари ва оддий инвентарларни тайёрлайдиган металлни қайта ишлаш корхоналари мавжуд.

Транспорт машинасозлиги дунё машинасозлиги ва саноатининг етакчи тармоғидир. Унинг структурасида муҳим ўзгаришлар юз берди. Кемасозлик ва автомобилсозлик тез ривожланди. Бунда кемасозлик ва темир йўл ҳаракат воситаларини ишлаб чиқариш сезиларли даражада ривожланаётган мамлакатларга «қўчди». Ҳиндистон, Бразилия, Аргентина, Туркия локомотивлар ишлаб чиқараёттир. Вагон ишлаб чиқарувчи мамлакатлар орасида Мексика, Миср, Эрон, Таиланд, Чили, Колумбия ажралиб туради. Дунё кемасозлигининг 20 етакчи мамлакатларидан деярли 1/3 қисми ривожланётган мамлакатлардир. Жанубий Корея ўтган асрнинг 60-йиллари охиригача денгиз кемалари ишлаб чиқармаган ва 80-йиллар охирига келиб Германиядан ўзиб кетиб, дунёда иккинчи ўринга чиқди (Япониядан кейин). Ундан кейинги ўринларни Бразилия, Тайвань, Ҳиндистон, Аргентина, Мексика эгаллайди. Меҳнатнинг арзонлиги ҳозирги пайтда кемасозликнинг жойлашишини белгиламоқда. Айни пайтда «кечаги» етакчилар (АҚШ, Буюк Британия, ГФР ва б.), моҳиятига кўра, ўз кемасоз-

лигини деярли ёпиб қўйиб, асосан кема таъмирлашга ўтдилар. Япония ва Корея денгиз кемалари ишлаб чиқарувчи энг йирик мамлакатлар бўлибгина қолмай, унинг йирик экспортёри ҳамдир: Япония ҳиссасига дунё денгиз кемалари экспортининг 40% и, Кореяга эса 33%и тўғри келади.

Автомобилсозлик машинасозлик комплексининг энг йирик тармоқларидан бири. У энг йирик мамлакатлар иқтисодиётининг аҳволини белгилаб беради. Чунки автомобилсозлик, биринчидан, энг муҳим экспорт тармоғи ҳисобланади, иккинчидан, унга пластмасса, ойна, резина ва бошқа кўп маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар «боғлангандир». Автомобиллар ишлаб чиқариш тез суръатда кўнаймоқда. Иккинчи жаҳон урушидан олдин дунёнинг барча мамлакатлари тахминан 4 млн. автомобиль ишлаб чиқарилган бўлса, 1950 йилда - 10 млн., 70-йилларда - 30 млн., 80-йилларда - 40 млн., 90-йиллар бошида 50 млн. автомобиль ишлаб чиқарилди (АҚШ ва Япония ҳар йили 10 млн.дан кўпроқ автомобиль ишлаб чиқаради). Бу миқдорнинг 70%дан кўпроғи енгил автомобиллар, қолган қисми - юк автомобили ва автобуслардир. Енгил автомобиллар ишлаб чиқаришда «биринчи» ўнлик мамлакатлари қаторига қуйидагилар кириди (1998й.): Япония (90,7 млн.), АҚШ (5,7), ГФР (4,4), Франция (2,6), Испания (1,8), Италия (1,5), Буюк Британия (1,2), Корея Республикаси (1,2), Россия (0,9), Канада (0,9).

Иккинчи «ўнлик мамлакатлар» қуйидагилардир:

Бразилия, Мексика, Бельгия, Австралия, Туркия, Аргентина, Польша, Чехия, ЖАР, Украина. Ҳисобларга кўра, 2000 йилда дунёда енгил автомобиллар ишлаб чиқариш 40 млн.тага етди. Хитойда автомобиль саноати «эркин иқтисодий зона» сиёсати асосида рағбатлантирилиб, тез ривожланимоқда.

Дунёнинг энг йирик автомобиль фирмалари қаторига «Форд», «Дженерал Мотор», «Крейслер» (АҚШ), «Ниссан», «Хонда», «Тойота» (Япония), «Фольксваген», «Дайтлер-Бенц» (ГФР), «Фиат» (Италия), «Рено», «Пижо-Сетрөөн» (Франция) кириди.

Йирик автомобиль заводлари жойлашгани, одатда, «шоҳобчали» бўлиб, унинг марказида бош завод, атрофида эса ихтисослашган, шу жумладан, резина, ойна, пластмасса, бўёқлар етказиб берадиган корхоналар бўлади. Шундай «шоҳобчали» корхоналар Детройт (АҚШ), Вольфсбург (ГФР), Нижний Новгород (Россия) ва бошқа шаҳарларда бор.

Автомобиль экспортидаги етакчи мамлакатлар асосан қуйидагилар: (млн. дона): Япония (6,3), ГФР (2,6), Франция (1,9), Канада (1,3), АҚШ (0,9), Испания (0,3), Буюк Британия (0,3), Россия (0,3).

Умумий машинасозлик ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ҳар хил характерга эга. Биринчи гуруҳ мамлакатларда станоксозлик, оғир машинасозлик, жиҳозлар ишлаб чиқариш, иккинчи гуруҳда эса, қишлоқ хўжалик машинасозлиги ўстун туради. Станоксозликнинг етакчи мамлакатлари ГФР, Япония, АҚШ, Италия, Швейцария ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатларнинг барчаси ҳиссасига Жанубий Корея, Хиндистон, Бразилияни қўшганда ҳам станоксозлик маҳсулотининг атига 6%и тўғри келади (қиймати бўйича). Оғир машинасозлик маҳсулотлари асосан АҚШ, МДХ, Япония, Буюк Британияда ишлаб чиқарилади.

Электротехника саноатида электрон индустрия етакчи ўринга кўтарилди. Унинг таркибида ҳарбий саноат ва уй-рўзгор электроникаси ажралиб туради. Биринчиси асосан ривожланган мамлакатлар, иккинчиси эса (кўп, арзон меҳнат кучларини талаб қиладиган) ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Гонконг, Жанубий Корея, Тайвань, Маврикий уй-рўзгор техникасини ҳатто ривожланган мамлакатларга ҳам экспорт қилади.

Шунга ўхшаш вазият дунё соат ишлаб чиқаришида ҳам содир бўлди. Бу соҳада 70-йилларининг бошигача Швейцария ҳамма тан олган лидер мамлакат эди. Кварц соатлари ихтиро қилинган, бу мамлакатнинг соат саноати инқирозга юз тутди, биринчи ўринни Япония эгаллади. Сўнгра Гонконг энг содда ва арзон электрон соатларни ишлаб чиқариб, Япониядан ўтиб кетди ва ҳозир «биринчи ўнликнинг» бештаси Осиё мамлакатларидир.

Лекин бунда шунини ҳисобга олиш керакки, бу мамлакатлардаги корхоналарнинг кўпчилиги япон ва швейцар фирмалари филиали бўлиб, уларнинг ўзлари эса мураккаб ва қимбатбаҳо соатларни ишлаб чиқаришни ўз қўлларида сақлаб қолганлар. Шунингдек, фотоаппарат ишлаб чиқарувчи «биринчи ўнлик» мамлакатларининг бештаси ҳам Осиё мамлакатлари.

Сўнгги йилларда машинасозликнинг ўзида ишлаб чиқаришни байналминлаштириш жараёни ривожланимоқда (транс-миллий корпорациялар доирасида, давлатлараро ва фирмалар ўртасидаги шартномалар асосида). Бу жараён асосан машинасозлик қувватлари ва илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларининг 90%и га эга бўлган ривожланган мамлакатлар ўртасида амалга ошириляётир. Машинасозликка рақамли дастур бошқарувчи, ЭХМ ва махсус тизими компонентларига асосланган ўзгарувчан автоматлашган ишлаб чиқариш ва автоматлашган лойиҳалаш тизимлари жорий қилинаётир. Бу тизимларга жиҳозлар ишлаб чиқаришида Япония ва АҚШ

асосий роль ўйнайди, яқин ўтмишда машинасозлик заводлари учун ишлаб чиқариш жихозлари бўйича асосий ўринни эгаллаб келган Ғарбий Европа мамлакатлари позицияси анча пастроқдир. Ўтган асрнинг 90-йилларининг бошида саноат роботларининг 50-60%и Японияда ишлаб чиқарилди. Айни пайтда АҚШ автоматлаштирилган лойиҳа ва ишлаб чиқаришни бошқариш тизимларининг дунёдаги энг йирик ишлаб чиқарувчиси ва таъминотчисига айланди. Унинг ҳиссасига бундай тизимларнинг 80% тўғри келади. Ғарбий Европада микроэлектроника бозори учун курашда машҳур «Филипс» (Голландия) ва «Симинс» (ГФР) фирмалари биргаликда ҳаракат қилмоқдалар.

Умуман, дунё машинасозлигида маҳсулотнинг асосий қисмини илгаригидек ривожлаган мамлакатлар ишлаб чиқармоқда. Ривожланган мамлакатларнинг салмоғи эса пастлигича қолаётир ва бу соҳада дунё машинасозлигида туб ўзгаришлар юз бераётир, деб бўлмайди. Машинасозликнинг мураккаблашиши даражаси тобора тез ошиб бораётир, ва бу мамлакатлар янги ишлаб чиқаришнинг ривожланиши орқасидан етиб олишга улгурмаётирлар. Дунёдаги икки етакчи регион — Шимолий Америка ва Ғарбий Европанинг жаҳон машинасозлигидаги роли пасайиши давом этмоқда, Япония ва «янги индустриал» мамлакатларнинг аҳамияти ошади. Лекин сўнги гуруҳ мамлакатлари «ўзларининг бозорига эга бўлмаган ишлаб чиқарувчилар бўлиб, улар экспортсиз яшай олмайдилар. Шунинг учун Япония ва Жанубий Шарқий Осиёда маълум силжиш бўлишини, лекин Япониянинг дунёдаги биринчи машинасозлик мамлакатига айланиш эҳтимоли камлигини баъорат қилиш мумкин.

6.6. Дунё кимё саноати

Кимё саноати машинасозлик билан бир қаторда замонавий индустриянинг етакчи ва энг тез ўзгарувчан тармоғидир.

Кимё саноатининг таркибида қуйидаги тармоқлар алоҳида ажралиб туради: 1) тоғ-кимё (минерал хомашё қазиб олиш); 2) асосий кимё (туз, кислота, минерал ўғитлар тайёрлаш); 3) органик синтез кимёси (утлеводород хомашёси, яримфабрикатлар ишлаб чиқариш); 4) полимерлар ашёси (пластмасса, каучук, турли толалар олиш); 5) полимер материалларни қайта ишлаш.

Бу тармоқ ғоят катта ва хилма-хил хомашё базаларига — тоғ-кимё хомашёси, нефть ва табиий газ, металлургия ишлаб чиқариши чиқитлари, ёғоч, қишлоқ хўжалик хомашёлари ва бошқаларга эга. Кимё саноати ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар (кислота, ўғит, лак, бўёвчи моддалар, заҳарли химикатлар, тола, каучук,

пластмасса в.б.) хўжаликнинг кўп тармоқлари технологик жараёнларида ишлатилади. Масалан, машинасозликка пластмасса, резина, кислота (деталлар ишлаш учун), тоғ-кон саноатига — портлатувчи моддалар, тўқимачиликка — тола ва бўёқлар, қишлоқ хўжалигига — ўғитлар, заҳарли химикатлар етказиб беради.

Кимё саноатининг жойлашиши мураккаб жараён бўлиб, у табиий, иқтисодий, тарихий ва бошқа кўп омилларга боғлиқдир. Унинг айрим тармоқлари у ёки бу даражада эркин жойлашади (лак, бўёқ, химикатлар, дори-дармонлар, ўғитларнинг айрим турларини ишлаб чиқарадиган кичик корхоналар). Бундай корхоналар қўшимча технологик мустақил «нуқталар» бўлиб, ривожланган мамлакатларда уларни амалиётда ҳамма жойда ташкил этиш мумкин. Шу билан бир қаторда кимё саноати таркибида корхоналарнинг ўзаро узвий боғлиқлиги орқали бирлашган ишлаб чиқариш тармоқлари кенг ички ва тармоқлараро алоқаларга асосланади (масалан, йирик нефть-кимё комплекслари). Улар асосан хомашё ва энергетика базаларига яқин жойлаштирилади. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг бундай шакллари дунёнинг кўпчилиги кимё районлари ва марказларига ҳосдир. Бунга АҚШда Техас, Питтсбург, Россияда Волгабўйи, Украинада Донбасс, Германияда Рур ва Лейпциг-Галле, Руминияда Карпат олди ва бошқалар мисол бўлади.

Кимё саноати географияси умумий хусусиятлари машинасозликка географияси умумий хусусиятларига ўхшаб кетади: дунё кимё саноатининг 4 асосий региони шаклланган. Улардан энг йириги — Ғарбий Европа дунё кимё саноати умумий маҳсулотининг 2/5 қисмини ишлаб чиқаради. Биринчи жаҳон урушигача дунёнинг асосий кимё давлати Германия эди. Иккинчи жаҳон урушигача регионнинг бошқа мамлакатларида ҳам кимё саноати тез ривожланди. Айниқса, урушдан кейинги даврда четдан келтириладиган хомашёга асосланиб, нефть-кимё саноати тез ривожланди ва биринчи ўринга чиқди. Оқибатда нефть-кимё ва нефтни қайта ишлаш саноатлари денгиз портларига (Роттердам, Марсель в.б.) ёки магистрал нефть қувурлари трассаси яқинига кўчди.

Иккинчи регион — АҚШ, унинг кимё саноати ҳажми бўйича хорижий Европада кам фарқ қилиб, хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Айнан шу ерда ўтган асрнинг 40-йилларида биринчи нефть-кимё корхоналари вужудга келди ва улар дунё нефть-кимё саноати ривожланишининг янги босқичига асос бўлди. Урушдан кейинги дастлабки йилларда АҚШ ушбу саноат маҳсулотининг ярмига яқинини ишлаб чиқарар эди. Корхоналар жойлашишининг асосий омили хомашё бўлиб, у кимё

саноатининг ҳудудий тўпланишига олиб келди. Масалан, Мексика қўлтиғи қирғоқларидаги нефть-газ ҳавзаси базасида дунёнинг энг йирик нефть-кимё комплекси шаклланди.

Учинчи регион — Шарқий ва Ҷамуби-Шарқий Осиё бўлиб, унинг асосини Япония ташкил этади. Японияда четдан ташиб келинадиган нефть асосида денгиз портларида қудратли нефть-кимё саноати вужудга келган. Регион таркибига асосий кимё маҳсулотларини ишлаб чиқариш устуни бўлган Хитой ҳамда синтетик маҳсулот ва яримфабрикатлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган янги индустриал мамлакатлар ҳам киради. Сўнгги мамлакатларда ушбу тармоқлар тараққиётига уларнинг энг муҳим океан йўлларидати қулай иқтисодий-географик ўрни имконият туғдирган.

Тўртинчи регион — МДХ хилма-хил кимё саноатига эга. Бу ерда тармоқнинг жойлашишига ҳам хомашё, ҳам энергетика ва истеъмол омиллари таъсир кўрсатган.

Утган асрнинг 70-йиллари ўрталаридаги хомашё ва энергетика бухрони кимё саноатига кучли таъсир кўрсатди. У ишлаб чиқаришнинг тўпланиш жараёни янада кучайишига, куплаб кичик корхоналарнинг ёпилиши ва йирик корхоналар қувватининг ошишига олиб келди. Янги кимё комплекслари, энг аввало, нефть ва газга бой бўлган ривожланаётган мамлакатларда шаклланди. Бу, биринчи навбатда, Форс қўлтиғи мамлакатларига тааллуқли бўлиб, бу ерда сўнгги ўн йилликда дунё аҳамиятига эга бўлган янги нефть кимё райони пайдо бўлди. Саудия Арабистони, Катар, Қувайтда органик синтез ва азот ўғитлари, Ироқ ва Эронда пластмасса ишлаб чиқарадиган комбинатлар қурилди. Шу тиндаги комплекслар Ливия, Ҷазоир, Бразилия, Венесуэла, Мексикада ҳам пайдо бўлди.

Бу ўзгаришлар 80-йилларда АҚШ, хорижий Европа, Япониянинг дунё кимё саноатидаги салмоғи аста-секин пасайишига, ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасининг ошишига сабаб бўлди. Лекин юксак фангалаб кимё маҳсулотларини ишлаб чиқариш (энг янги фармацевтика препаратлари, электрон ва бошқа энг янги саноат тармоқлари учун махсус химикатлар, юқори сифатли конструкцион иластмассалар) ривожланган мамлакатлар ихтиёридаги имтиёзли соҳа бўлиб қолмоқда. Шунинг ҳам ҳисобга олини керакки, ривожланаётган нефть қазиб олувчи мамлакатларда пайдо бўлган «ифлос» нефть-кимё ишлаб чиқариши маҳсулотлари (органик синтез, полимер материаллари) асосан Фарб мамлакатларига экспорт қилишга мўлжалланган.

Ушбу тенденциялар айрим кимё маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳам ўз аксини тошган. Буни сульфат кислота ва минерал ўғит ишлаб чиқаришда яққол куриш мумкин. (8-жадвал).

8-жадвал
Дунёда олтингугурт кислотаси ва минерал ўғитлар ишлаб чиқариш (утган асрнинг 90-йиллари бошида)

Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлари	Сульфат кислотаси, млн. т	Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлари	Минерал ўғитлар, млн. т (100% олинқ модда ҳисобида)
Дунё бўйича	150	Дунё бўйича	160
АҚШ	40	АҚШ	23
Хитой	12	Хитой	20
Россия	8,5	Канада	11
Япония	7	Россия	8,5
Украина	5	Ҳиндистон	8,5
Франция	4	Беларус	5
ГФР	4	Украина	4,3
Канада	3,5	Франция	3,5
Италия	3,5	ГФР	3,2
Бразилия	3	Индонезия	3,1

Сульфат кислота ишлаб чиқарувчи «биринчи ўнлик» мамлакатларга 8 ривожланган мамлакат ва Хитой, Бразилия киради. Уни ишлаб чиқаришда ишлатиладиган олтингугурт икки хил йўл билан олинади. Тахминан унинг ярмиси табиий олтингугуртдан олинади ва бунда айниқса, АҚШ, Мексика, Польша, Ироқ, Туркменистон ажралиб туради. Лекин табиий олтингугуртнинг салмоғи пасайиб, нефтьдан (АҚШ, Япония), айниқса, табиий газдан (Канада, Франция) олинадиган олтингугуртнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Нефть ва табиий газни қайта ишлаш жараёнида олтингугуртни утилизация қилиш иқтисодий самарали, технологик жиҳатдан оддий бўлибгина қолмай, у табиат муҳофазасида ҳам катта аҳамиятга эга.

Минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи «биринчи ўнлик» мамлакатлар таркибига ҳам асосан иқтисодий ривожланган мамлакатлар киради, лекин у Хитой ва Ҳиндистонда ҳам катта миқёсларга кўтарилган. Дунёда ишлаб чиқарилаётган ўғитнинг 1/2 қисмидан кўпроғини азот, 1/4 қисмини фосфорли, 1/5 қисмини калий ўғитлари ташкил этади. Азот ўғити ишлаб чиқаришда дунёда Хитой, АҚШ, МДХ мамлакатлари етакчи ўринни эгаллайди, лекин кейинчалик, улар қаторига шунингдек, Ҳиндистон, Мексика, Форс қўлтиғи мамлакатлари ҳам қўшилди. Фосфат хомашёси захиралари ва уларни қазиб олиш 30 дан кўпроқ мамлакатда мавжуд. Улар ўртасида Россия, АҚШ, Марокаш, Нордания, Исроил, Тунис, Қозоғистон алоҳида ажралиб туради. Фосфор ўғитларини ишлаб чиқарувчи дунёнинг асосий мамлакатлари Россия, АҚШ, Хитой ҳисобланади. Калий тузлари дунё

нинг 14 мамлакатиди казиб олинади. Сўнгги йилларгача асосий калий тузи казиб олувчилар Россия, ГФР, Франция, АҚШ, Беларусь бўлган. Сўнг уларга Канада қўшилди, бу мамлакатда дунёдаги энг йирик Саскечеван калий ҳавзаси очилди. Шунингдек, Канада калий хомашёсининг энг йирик экспортёрига ҳам айланди. Ўзбекистоннинг жанубида ҳам дунёнинг энг йирик конлари қаторига кирадиган калий хомашёси захираларини ўзлаштириш бошланди.

Дунёда пластмасса, кимёвий тола, синтетик каучук ишлаб чиқариш тўғрисидаги маълумотлар 9-жадвалда берилган.

9-жадвал

Дунёда пластмасса, кимёвий тола, синтетик каучук ишлаб чиқариш (ўтган асрнинг 90-йилларининг бошида)

Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Пластмасса, млн. т.	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Кимёвий тола, млн. т.	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Синтетик каучук, млн. т.
Дунё бўйича	100	Дунё бўйича	20	Дунё бўйича	10
АҚШ	30	АҚШ	3,8	АҚШ	2,3
Япония	13	Япония	1,9	Япония	1,3
ГФР	9	Тайвань	1,8	Франция	0,6
Франция	4,4	Хитой	1,8	ГФР	0,5
Нидерландия	3,8	Корея Респ.	1,4	Буюк Британия	0,3
Италия	3,4	ГФР	1	Бразилия	0,3
Россия	3	Италия	0,7	Италия	0,3
Бельгия	3	Хиндистон	0,6	Хитой	0,3
Канада	2,6	Россия	0,5	Нидерландия	0,2
Хитой	2,6	Буюк Британия	0,4	Канада	0,2

Дунёда пластмасса ишлаб чиқариш 1950 йилдаги 1,5 млн. тоннадан 90-йиллар бошида 100 млн. тоннагача кўпайди. У регионлар бўйича қуйидагича тақсимланади: Хорижий Европа - 40 млн. т., Шимолий Америка - 30, Хорижий Осиё - 18, МДХ - 4,5, Латин Америкаси - 4, Африка ва Яқин Шарқ - 2, Австралия - 1 млн. т. «биринчи ўлик» мамлакатлар асосан иқтисодий ривожланган мамлакатлар, Хитой ва Корея Республикаси ҳисобланади. Дунё бўйича аҳоли жон бошига ўртача 19-20 кг. пластмасса ишлаб чиқарилади. Унинг энг юқори даражасига Бельгия (300 кг.), Нидерландия (255 кг.), ГФР (135 кг.), АҚШ (120 кг.) эришган. МДХ мамлакатларида у дунёнинг ўртача кўрсаткичидан паст (16 кг.), ривожланаётган мамлакатларда эса яна ҳам камроқдир (2,5 кг.).

Дунёда кимёвий тола ишлаб чиқариш 1950 йилдаги 2 млн. тоннадан 90-йиллар бошида 20 млн. тоннага кўпайди.

«биринчи ўлик»ка ҳам иқтисодий ривожланган, ҳам ривожланаётган мамлакатлар, биринчи навбатда Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакат қиради. Сўнгги мамлакатларда кимёвий тола ишлаб чиқариш энг муҳим халқаро ихтисослашган тармоқ бўлиб қолди. Дунё бўйича аҳоли жон бошига 4 кг., Евро мамлакатларида 10-15 кг., МДХ да 4 кг. Хитойда 1,6 кг кимёвий тола ишлаб чиқарилади.

Кимёвий тола табиий полимерлардан олинadиган сунъий (целлюлозали) ва углеводород хомашёси асосида ишлаб чиқариладиган синтетик толага бўлинади. Ҳозир эса улар ўртасидаги нисбат 18:82 га тенг. Барча иқтисодий ривожланган мамлакатлар, Хитой, Хорижий Осиёнинг ЯИМ да синтетик толага барча ишлаб чиқаришнинг 4/5 қисми тўғри келади. Лекин МДХ мамлакатларида ишлаб чиқарилаётган сунъий толанинг салмоғи жуда кам.

Синтетик каучук ишлаб чиқариш дунёда биринчи марта ўтган асрнинг 30-йилларида собиқ СССР да ўсимликлардан олинган спиртни қайта ишлашга асосланиб амалга оширилган эди. Ҳозир у углеводород хомашёсига асосланади. Синтетик каучук ишлаб чиқариш табиий каучукка нисбатан икки марта кўпроқдир. «Биринчи ўлик»ка иқтисодий ривожланган мамлакатлар, Бразилия, Хитой қиради.

6.7. Дунёнинг ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати

Ўрмон саноати конструкцион материаллар ишлаб чиқарадиган тармоқлар орасида энг эски тармоқдир. У ёғоч тайёрловчи, ёғочни қайта ишлайдиган, целлюлоза-қоғоз ва ўрмон-кимё корхоналарини бирлаштиради ва ёғоч, тахта, ёғоч буюмлари, қоғоз ва ўрмон-кимё маҳсулотларини ишлаб чиқаради.

Дунёнинг ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати географияси кўп жиҳатдан ўрмон ресурсларининг жойлашини билан белгиланади. Ер шарида иккита ўрмон минтақаси шаклланди: 1) Шимолий ўрмон минтақаси асосан Европий ва Шимолий Американинг игнабаргли ўрмон (тайга) районларини эгаллайди. Бу ерда игнабаргли дарахтлардан ёғоч тайёрланади, уни қайта ишлаб, ёғоч, ёғоч плиталар, целлюлоза, қоғоз, картон олинади. Айрим мамлакатлар учун (Россия, Канада, Швеция, Финляндия) ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати халқаро ихтисослашувининг муҳим тармоғи ҳисобланади; 2) Жанубий ўрмон минтақаси, унда кенг баргли ўрмон дарахтларидан ёғоч тайёрланади. Бу ерда ўрмон саноатининг урта асосий райони таркиб топ-

гаи: Бразилия, Тропик Африка, Жануби-Шарқий Осиё. Ёғочнинг энг хилма-хил ва бой захиралари Жанубий Америкада жойлашган. Кўрсатилган районларда тайёрланадиган ёғоч асосан денгиз йўллари орқали Япония, Ғарбий Европага жўнатилади, шунингдек, ўтинга сарфланади. Булардан ташқари Жанубий минтақа мамлакатлари ёғоч бўлмаган хомашёдан кўп фойдаланадилар, масалан, қоғоз тайёрлашда бамбук (Ҳиндистон), богасса (Перу), сизель (Бразилия, Танзания), жут (Бангладеш) ишлатилади.

Сўнгги ўн йилликларда шимолий ва жанубий ўрмон минтақалари ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришига боғлиқ ҳолда ўрмон саноати географиясида катта ўзгаришлар содир бўлди. Дунёда ёғоч тайёрлаш ҳажми 1965 йилда 2 млрд. куб м, 90-йилларнинг бошида 3,5 млрд., куб м га етди. Лекин XX асрнинг ўрталарида биринчи минтақа мамлакатлари иккинчи минтақа мамлакатларидан анча олдинда бўлган бўлса, ҳозирги пайтда бу фарқ сезиларли даражада қисқарди. Тармоқнинг асосий кўрсаткичлари 10-жадвалда берилган.

10-жадвал

Дунёда ёғоч тайёрлаш ва ўрмон, ёғочни қайта ишлаш саноатининг айрим маҳсулотларини ишлаб чиқариш (ўтган асрнинг 90-йиллари бошида)

Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Ёғоч тайёрлаш, млн. м ³	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Тахта истеъмоли, млн. м ³	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Целлюлоза ишлаб чиқариш, млн. м ³	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Қоғоз ишлаб чиқариш, млн. т
Дунё бўлиши	3350	Дунё бўлиши	500	Дунё бўлиши	160	Дунё бўлиши	180
АҚШ	540	АҚШ	100	АҚШ	57	АҚШ	35
Япония	300	Россия	75	Канада	23	Япония	17
Ҳиндистон	280	Канада	60	Япония	11	Канада	14
Бразилия	200	Япония	30	Швеция	10	Норвегия	13
Канада	180	Бразилия	18	Финляндия	9	ГФР	11
Швеция	160	Нидерланд	18	Хитой	9	Финляндия	7
Норвегия	115	ГФР	12	Россия	8	Франция	7
Уругвай	100	Франция	11	Бразилия	5	Швеция	6
Хитой	55	Швеция	11	Финляндия	2	Россия	5
Швеция	55	Финляндия	7	ГФР	2	Норвегия	5

Ёғоч тайёрлашда «биринчи ўлик»ка кирадиган мамлакатларнинг кўпи шимолий минтақада жойлашган. «Иккинчи ўлик» шимолий минтақадан Франция, Финляндия, ГФР, Польша, Руминия, Испания, Япония, жанубий минтақадан Таиланд, Филиппин, Корея бор. Тайёрланадиган ёғочдан олиннадиган ёғоч-тахтанинг салмоғи шимолий минтақада 80-100% га (Россия ва АҚШда 80%, Канада — 90%, Швеция — 90%), жанубий минтақада эса 10-20% га (Ҳиндистон — 10%, Бразилия — 25%) га тенг.

Ёғочни механик қайта ишлаш, энг аввало, ёғоч-тахта материаллари тайёрлашдан иборат бўлиб, буида АҚШ, Россия, Канада, Япония, Бразилия, Ҳиндистон, ГФР, Франция, Швеция, Финляндия дунёнинг энг йирик ишлаб чиқарувчилари ҳисобланади.

Ёғочни кимёвий қайта ишлашда (асосий маҳсулот целлюлоза) дунёда АҚШ (ҳиссаси 1/3), Канада (1/4), Япония, Швеция, Финляндия (3/4) етакчи ўринни эгаллайди.

Жанубий минтақадан Бразилия дунё целлюлоза ишлаб чиқаришида сезиларли ўринга эга (4%).

«Маданият нони» деб аталадиган қоғоз ишлаб чиқариш дунёда 1970 йилдаги 80 млн. т дан 90-йиллар бошига келиб 180 млн. т га етди. Уни ишлаб чиқарувчи етакчи мамлакатлар АҚШ, Япония, Канада, сўнгра Хитой, ГФР, Финляндия, Россиядир. Барча ишлаб чиқарилаётган қоғоз маҳсулотлари газета (умумий ишлаб чиқаришнинг 1/4), ёзув ва босма, ўраш ва ўраб жойланадиган (упаковка) ва бошқа турларга бўлинади. Газета қоғози ишлаб чиқаришда рақобатсиз биринчи ўринни Канада, ундан кейинги ўринларни АҚШ, Япония, Швеция, Финляндия, Россия, ГФР, Норвегия, Буюк Британия, Хитой эгаллайди. Дунё бўйича аҳоли жон бошига ўртача 45 кг қоғоз ишлаб чиқарилади. Лекин мамлакатлар бу борада бир-биридан тубдан фарқ қилади. Дунёда қоғоз ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринни Финляндия (1400 кг) эгаллайди, ундан кейин Швеция (670 кг), Канада (530 кг), Норвегия (400 кг), АҚШ, Япония ва кўпчилик Ғарбий Европа мамлакатлари (100-150 кг), Шарқий Европа мамлакатлари (30-60 кг), Россия (35" кг) туради.

Ривожланаётган давлатларда (Ҳиндистонда 1,7кг) қоғоз миқдори жуда кам.

Дунёда ўрмон ва ёғоч-қоғоз маҳсулотларининг асосий экспорт ва импорт қиладиган давлатлар илгаригидек ҳозир ҳам иқтисодий ривожланган мамлакатлар ҳисобланади. Ёғоч маҳсулотини экспорт қилувчи давлатлар - Канада, АҚШ, Россия, Скандинавия мамлакатлари, ёғоч маҳсулотини импорт қилувчи давлатлар - Хорижий Европа, Япония, қисман АҚШ. Сўнгги йилларда жаҳон баозорига кўп миқдорда тропик ёғоч (ёғоч-тахта, фанера) материалларини ривожланаётган мамлакатлар (Малайзия, Бразилия, Индонезия, Филиппин, Папуа-Янги Гвинея, Кот-д'ивуар, Габон, Камерун) сотишга чиқармоқда.

6.8. Дунё енгил саноати

Енгил саноат дунё саноатининг энг қадимги тармоқларидан бири. У 30 га яқин йирик тармоқларни қамраб олади. Уни ривожлантиришнинг географик муаммолари енгил саноатининг қўйидаги

хусусиятларига боғлиқ. Биринчидан, унинг маҳсулотлари кишилар яшаш даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Иккинчидан, у меҳнатни кўп талаб қиладиган тармоқ бўлиб, унда асосан аёллар ишлайди. Учинчидан, корхоналар кўпинча кичик ўлчамга эга. Енгил sanoatда бошқа тармоқларга нисбатан ҳудудий ихтисослашishi намоён бўлади.

Енгил sanoatнинг жойлашishi кўп омиллар таъсир кўрсатади. Уларнинг энг муҳимлари қуйидагилар: 1) хомашё омили, асосан хомашёни бирламчи қайта ишлайдиган корхоналарни жойлашishi катта таъсир кўрсатади. Масалан, пахта тозалаш заводлари пахта етиштириладиган районларда, зигирин қайта ишловчи фабрикалар - зигир ишлаб чиқарувчи районларда, жуни тозалаш корхоналари - қўйчилик районларида, терида дастлабки ишлов берувчи корхоналар - йирик гўшт комбинатлари яқинида жойланади; 2) аҳоли, яъни истеъмол омили; 3) меҳнат ресурслари омили. Енгил sanoat кўп миқдорда ва малакали меҳнат ресурсларини талаб қилади, унинг барча тармоқлари аёллар меҳнатидан кўп фойдаланади.

Тўқимачилик sanoati. Енгил sanoatда юз бераётган географик силжишлар унинг етакчи тармоғи ҳисобланган тўқимачилик sanoatида яққол ўз аксини топи. У sanoatнинг тиник эски тармоғи бўлишига қарамай, ФТИ даврида тўқимачилик тоаларини ишлаб чиқариш доимий ўсиб бориш тенденциясига эга. Лекин бир вақтнинг ўзида тоалар ишлаб чиқариш структурасида тўб ўзгаришлар содир бўлиб, табиий (натурал) тоаланинг салмоғи пасайиб, кимёвий тоаланинг салмоғи ошиб бормоқда. Уттан асрининг 90-йиллари бошига келиб, уларни ишлаб чиқариш ҳажми деярли тенглашди. Лекин табиий тоалардан тайёрланадиган газлама ва тайёр бўюмларга «қайтиш» тенденцияси ҳам юз бермоқда.

90-йилларнинг бошида дунёда табиий ва кимёвий тоалардан тайёрланган 115 млрд. м² газлавлар ишлаб чиқарилган. 1950 йилда «Биринчи ўлик» мамлакатларига АҚШ, Хиндистон, Хитой, СССР, Япония, Буюк Британия, Франция, ГФР, Италия, Польша кирган. 90-йилларнинг бошида унинг таркибиди қуйидаги мамлакатлар бўлган: Россия (85 млрд. м²), АҚШ (24), Хитой (21), Хиндистон (13), Япония (8), ГФР (4), Корея Республикаси (3), Италия (3), Франция (2), Бразилия (2). Бундан кўриниб турибдики, «Биринчи ўликдан» 2 та давлат — Бразилия, Корея Республикаси ўрин олган (Буюк Британия ва Польша ундан чиқиб кетган). Булар ривожланаётган мамлакатлар салмоғининг ошиб бориши тенденциясини акс эттиради. Уларда арзон ишчи кучларининг мавжудлиги тўқимачилик sanoati тез ривожланишида муҳим омилларидан биридир. Бу тармоқ Хиндистон, Покистон, Бангладеш, Сурия, Тўркия, Эрон, Миср, Марокан, Мексика, Колумбия, Бразилия, Аргентинада иккинчи йҚаҳон урушидан олдин шаклланган бўлиб, англонавий тармоқ ҳисобла-

нади. «Янги индустриал мамлакатларда» у яқиндагина найдо бўлди, лекин янги замонавий техника асосида ривожланди.

Ҳозирги найтда дунё тўқимачилик sanoatининг беишта асосий региони шаклланган: Шарқий Осиё, Жанубий Осиё, МДХ, Хорижий Европа, АҚШ. Уларнинг ҳар бирида ин-газлама ва кимёвий толадан тайёрланган газлама ишлаб чиқариш устуи туради, бошқа тармоқлар эса (жуни, зигир тола, шойи газлавлар) камроқ аҳамиятга эга. Лекин улар ўртасидаги нисбат, юқорида қайд қилинганидек, сўнгги ўн йилликларда ўзгармоқда. Масалан, ўттан асрининг 50-йилларидан бошлаб ғарб мамлакатларининг дунёда газлама ва кийимлар ишлаб чиқаришидаги салмоғи доимий равишда пасайиб бормоқда. Уларда ўтмишда sanoat инқилобининг кашшоқлари (пионери) бўлган қўйчилик эски sanoat районлари инқирозга учради. Ривожланаётган мамлакатларда эса, аксинча, арзон ишчи кучи мавжудлигига боғлиқ ҳолда тўқимачилик sanoatининг тез ривожланиши кузатилаётир.

Газлавлар ишлаб чиқариш структурасида ин-газлама ишлаб чиқариш биринчи ўринни эгаллайди, илгари ҳам шундай бўлган ва уни ишлаб чиқаришнинг ҳажми 1950 йилдаги 35 млрд. м² дан 90-йилларнинг бошида 65 млрд. м² га ошган. «Биринчи ўликда» ҳам ривожланган, ҳам ривожланаётган мамлакатлар ўрин олган, лекин ишлаб чиқариш миқёслари бўйича ривожланаётган мамлакатлар анча олдинда туради. Иккинчи ўринни кимёвий тола газлавлари эгаллайди ва бунда ривожланган мамлакатлар устуи туради. Учинчи ўринни - шойи газлама, тўртинчи ўринни - жуни газлама ишлаб чиқариш эгаллайди ва ҳар иккала ҳолатда ривожланган мамлакатлар биринчилиكنи эгаллайди.

Дунё тўқимачилик маҳсулоти (газлама, кийим) бозорида ривожланаётган мамлакатларнинг салмоғи катта (бутун экспортнинг 2/3, ҳатто 3/4 қисми). Шунининг учун ин-газлама экспортда Гонконг, Покистон, Хиндистон, Хитой, Миср, Тайвань, Корея Республикаси, Бразилия мамлакатлари, ҳозирги найтда ГФР, Франция, Бельгия, Японияни, кимёвий тола газлавлари экспортда эса Корея Республикаси, Тайвань, Гонконг мамлакатлари Япония, Италия, ГФР, Франция, Нидерландия, АҚШни кучли даражада сиқиб чиқардилар.

Дунё тикувчилик sanoatiда ўз «модаларини» расм қилувчи» марказлари - Нью Йорк, Париж, Рим ва айрим бошқа марказлар шаклланди. Бу тармоқда ҳам оғир ва енгил sanoatнинг қўйчилик тармоқларидаги каби ривожланган мамлакатларда энг йирик компанияларнинг филиаллари барпо этилаётир. Бунга сабаб — иш кучларининг кўплиги ва арзонлигидир. Тайёр кийимларнинг асосий қисми ривожланаётган мамлакатлардан ғарб мамлакатларига экспорт қилинади.

Қисқача хулосалар

Саноат жаҳон моддий ишлаб чиқаришининг асосий тармоғи бўлиб, унда 350 млн. дан кўпроқ аҳоли банд. Саноатта хос бўлган хусусият машинасозликнинг пешқадамлигидир. Машинасозлик, айниқса, ривожланган давлатларда юксак даражада ривожланган.

Жаҳон ёқилғи-энергия саноати ёқилғини қазиб олиш, энергия ишлаб чиқариш ва уни узатишдан, ёқилғи саноати кўмир, нефть, газ қазиб олишдан, энергетика саноати эса, ИЭС, ГЭС ва АЭСларда электроэнергия ишлаб чиқариш ва уни узатишдан иборат. Дунёда нефть қазиб олиш бўйича Саудия Арабистони (388 млн. т) биринчи ўринда туради. Газ қазиб олувчи «биринчи ўлик» мамлакатларига Россия, АҚШ, Канада, Нидерландия, ва бошқалар киради. Газни экспорт қилуви давлатлар Россия, Туркменистон, Ўзбекистон, Канада, Нидерландия, Жазоир ва бошқалар. Кўмирнинг фақат 8%и сотувга чиқарилади. Кўмирни Австралия, ЖАР, Россия ва бошқа давлатлар сотади, Япония, Корея Республикаси ва бошқа давлатлар сотиб олади. Дунёда электроэнергия ИЭСларда (63%), ГЭСларда (20%) ва АЭСларда (17%) ишлаб чиқарилади.

Металлургия саноати илгари фақат ривожланган давлатларда мавжуд эди, ҳозир эса ривожланаётган давлатларда ҳам ривожланмоқда. Пулат ишлаб чиқариш бўйича Япония дунёда биринчи ўринда туради. Рангли металлургия ишлаб чиқариши саноати ҳозирги пайтда кўпроқ ривожланаётган мамлакатларга кўчирилмоқда.

Машинасозлик асосан ривожланган мамлакатларда юксак даражага кўтарилган. Кимё саноати ҳам асосан ривожланган мамлакатларда мавжуд. Ривожланаётган мамлакатларда эса унинг айрим тармоқларигина ривожланган. Масалан, нефть қазиб олувчи давлатларда нефть-кимё, ўрмонга бой давлатларда ўрмон-кимё саноати тараққий этган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Дунёда саноати ривожланиши бўйича қандай гуруҳларга бўлинади?
2. Дунё саноати қандай тармоқлардан иборат?
3. Авиа-ракета ва самолётсозлик қайси давлатларда ривожланган?
4. Қайси давлатларда автомобилсозлик яхши ривожланган?
5. Дунёда енгил саноат яхши ривожланган мамлакатларни айтинг.
6. Саноати энг кам тараққий этган мамлакатларни санаб беринг ва унинг сабабларини кўрсатинг.
7. Қайси давлатларда тоғ-кон саноати ривожланган.
8. Ёқилғи саноати ривожланган мамлакатларни сананг.

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на-Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М., 2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК ГЕОГРАФИЯСИ

7.1. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг умумий таърифи

Қишлоқ хўжалиги жаҳон аҳолисига асосий озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб бериш билан биргаликда енгил саноат учун маълум миқдорда хомашё ҳам етказиб беради. Бироқ қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ўсаётган бўлсада, аҳолининг маълум қисми ҳатто ўйлаб, айрим ҳолларда кўз миллионлаб аҳоли тўйиб овқат емайди.

Буларга ривожланаётган мамлакатлар ва иқтисодий жиҳатдан кам таъминланган мамлакатларининг аҳолиси киради. Шунга боғлиқ ҳолда озиқ-овқат билан таъминланишнинг ўсиш даражасини аҳоли ўсиш даражасига нисбатан (2 %) эмас, балки 3,5—4 %га етказиш зарур.

Ер шар иқтисодий фаол аҳолисининг 60%дан ортиғи қишлоқ хўжалигида банд, агар қишлоқ хўжалигига ёрдам берувчи ёш ва кексаларни ҳисобга олсак, унда жаҳон аҳолисининг 2/3 қисми қишлоқ хўжалигида машғул. Ҳозирги вақтда ҳам Африка ва Осиёнинг кўпгина давлатларида аҳолининг 70%дан ортиғи қишлоқ хўжалигида банд. Айрим давлатларда, масалан, Буркина-Фасода (Ғарбий Африка) бу кўрсаткич 95%ни ташкил этади.

Саноатлашган ва иқтисодий ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигида банд аҳоли камайиб бормоқда.

АҚШда ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалигида 5% аҳоли банд, Буюк Британияда эса 2%дан камроқ аҳоли қишлоқ хўжалигида ишлайди.

Қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотлари, шунингдек, озиқ-овқат, тўқимачилик ва бошқа саноат тармоқларига хомашё етказиб беради. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги турли хил қишлоқ хўжалик машиналарини ва минерал ўғитларни истеъмол қилиш бозори ҳамдир.

Ҳозирги замон қишлоқ хўжалик географияси кўпгина омиллар таъсирига боғлиқ: иқтисодий, табиий ва сиёсий.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг географик жойлашишига асосий таъсир кўратувчи у ёки бу давлатнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ҳисобланади. АҚШ, Канада, Англия, Ғарбий Европа мамлакатлари қишлоқ хўжалиги охириги ўн йилликда капиталистик ривожланиш умумий оқимининг ва ҳозирги замон саноат иқтисодиётининг ажралмас қисми бўлиб қолди.

Қишлоқ хўжалигининг жойлашишига табиий шароит катта

таъсир кўрсатади. Унинг ривожланиши учун ёруғлик, иссиқлик, намлик ва туپроқда озуқа моддалари бўлиши зарур. Қулай агроиклим, сув, туپроқ ресурслари қуруқликнинг ҳамма жойида ҳам учрамайди. Туپроқ, масалан, бир турдаги қишлоқ хўжалик экинни учун қулай бўлса, бошқаси учун эса ноқулай бўлиши мумкин.

Қутбий минтақалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун унчалик қулай эмас. Субтропик ва тропикларда эса иссиқлик ва ёруғлик кўп бўлсада намлик, денгиз иқлимига ҳос мамлакатлар, яъни муътадил минтақалар жойлашган мамлакатларда намлик етарли, аммо иссиқлик етишмайди.

Қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигига ҳали ҳам иқлим шароити етарли таъсир кўрсатиб келмоқда. Табиат инжиқликлари деҳқончиликка катта зарар етказмоқда. Ер шарининг айрим қисмларида ноқулай қиш, совуқ урушлар, об-ҳавонинг кеккин ўзгариши, қуруқчилик, дўл, сел, кучли шамоллар ва бошқалар дунё халқ хўжалиги ишлаб чиқариши маҳсулот ҳажмига таъсир кўрсатади.

Микроиклим хусусиятлари ҳам фарқланади. Ҳатто районларнинг об-ҳаво хусусиятлари фарқланганлиги учун ҳам, буни экинларни ташлашда инobatга олиш ва агротехника қоидаларига риоя қилиш керак. Қишлоқ хўжалиги жойлашишига унинг тармоқлари ихтисослашиши ҳам таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, булар ўз навбатида, мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини ҳам аниқлаб беради.

Баъзи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини турли районларда етиштириш уларнинг транспорт-географик ҳолатига, истеъмолчиға яқинлигига ҳам боғлиқ.

Жўмладан, кофе, какао плантациялари, одатда, денгиз соҳилларига, дарё ва темир йўл яқинларида жойлаштирилади. Ваҳоланки бу маҳсулотлар экспортга мўлжалланган. Техника тараққиётига қарамасдан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш даражаси ривожланган мамлакатларда ҳозир ҳам бир хилда эмас. Ривожланаётган мамлакатларда эса қониқарсиз ҳолатда. Бу ҳосилкам бўлган йилларда ёмон оқибатларга олиб келади (нархларни ўсиши, захираларни камайиши ва бошқалар). Буларни бартараф қилиш эса кўп вақтни талаб қилади.

Ривожланаётган мамлакатларда маҳсулот ишлаб чиқариш суръати аҳолининг ўсиш суръати билан баробар, жўмладан, бу мамлакатларда озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ўз ишлаб чиқаришлари ҳисобига қўпайтирилмаяпти. Шунинг учун ҳам уларда очлик ва тўйиб овқат эмаслик даражаси пастлигича қолмоқда. Аҳоли зич жойлашган районларда бўш ерлар танқислиги туфайли кам капитал маблағлар сарф қилиш ҳисобига экстенсив дунё қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш чекланган,

айрим ҳолларда эса йирик ер эгалари томонидан ерларни ўзлаштириш сунъий равишда ер ресурслари танқислигини юзага келтириш мақсадида тўхтатилади, ижара ҳақини оширади.

Лотин Америкаси, тропик Африка мамлакатларида ва бошқа раёнларда мавжуд бўлган йирик бўш ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш учун кўплаб маблағлар талаб қилинади, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ва унга яқин ҳисобланган — транспорт, аҳолини жойлаштириш, сув таъминоти, мелiorация ва ҳ.к.ларни ҳам инobatта олиш зарур. Бундай кенг миқёсдаги ишларни амалга оширишга фақат ривожланаётган мамлакатларнинг биргаликдаги сарф ҳаракати тўғайлигига эришиш, шунингдек, анъанавий йўл—ўзлаштирилган раёнларда қишлоқ хўжалигини интенсификаштириш ҳисобига муvаффақ бўлиш мумкин. Афсуси, кўпгина давлатларда, жумладан иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган давлатларда бу йўналишдаги ишлар ўта суст, аграр муносабатлар эскичасига давом эттирилмоқда, ишлаб чиқариш воситаларини жалб қилиш қийин кечмоқда, ҳақ тўлаш оғирлигича қолмоқда.

Ривожланаётган давлатлар ҳукуматлари йирик хўжаликларга иқтисодий кўмак бериш (имтиёзли банк кредитлари бериш, техникани такомиллаштириш, давлат ҳисобига ерларнинг мелiorатив ҳолатини яхшилаш ва ҳ.к.) мақсадида қишлоқ хўжалик ерларини йириклаштириш ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини марказлаштириш билан бирга майда хўжаликларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини чекламоқдалар. Бундай хўжалик юритиш тадбирлари (кичик ва ўрта деҳқонларни синдириш), йирик хўжаликларни барпо қилиш, техникавий жиҳозланган хўжаликлар ва товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришга йўналтирилган.

Европа мамлакатларида аграр саноат комплексларининг барпо бўлиши қишлоқ хўжалиги соҳасида халқаро миллий сиёсат кучайишига олиб келди. Масалан, ЕИХ (“умумий бозори”) нархлари шаклланиши ва бошқа иқтисодий механизмларга таъянган ҳолда ЕИХлиги чегарасида ғалла етиштириш бўйича Франциянинг салмоғини кўтарди.

Ривожланаётган кўпгина мамлакатларда иқтисодий ривожланиш ва мавжуд аграр муносабатларни қайта ўзгартириш бўйича турлича ҳолатларни, хусусан, бошқариш қийин кечаётган ҳолатларни кўриш мумкин. Бу, шунингдек, аграр муносабатларнинг мураккаблиги, маблағларнинг етишмаслиги, мавжуд маблағларни соҳага киритмаслик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ривожланишини сустлаштирмоқда.

Бу ўринда шунини эслатиб ўтиш керакки, шу гуруҳга кирувчи айрим мамлакатларда иқтисодий ривожланиш даражаси нисбатан юқори бўлган (масалан, Аргентина) йирик ер эгаллиги

ҳисобига (маҳаллий маҳсулотлар ва чет эл капитали ҳисобига) товар маҳсулоти ишлаб чиқариш шаклланди.

Саноати ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги фнтехника ютуқларига таянмоқда. Шу боис улар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажмини оширишга, импортни қискартириш ёки батамом тўхтатишга эришибгина қолмай, ўзлари экспорт қила бошладилар. Масалан, АҚШ—соя; Франция—буғдой ва шoli; ГФР, Франция — қуруқ сут; Япония — шoli ва ҳ.к.ларни четта сотмоқда. Натижада охириги 15-20 йил ичида ривожланган мамлакатларнинг озиқ-овқат маҳсулотлари экспортидаги улуши ўсди, ривожланаётган мамлакатларники эса, аксинча, қискарди.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятига хос бўлган хусусиятлардан бири бу — тўйиб овқат емаслик ва очарчиликни кенг тарқалганлигидир. Бунга сабаб фақат табиий шароитнинг ноқулайлиги ёки янги маълумотчилик тушунчаси, аҳолини “юқори” табиий ўсишигига эмас, балки уларнинг умумий иқтисоди қолоқлик даражаси, маҳаллий ноқулай табиий шароитларни яхшилаш имкониятларининг чегараланганлиги ва ҳ.к.лардир.

Қолоқликнинг асосий илдизи ўтмишда бу мамлакатларнинг ривожланган мамлакатларга қарам бўлганлигига тақалади.

II-жадвал

Дунёнинг ер фонди тузилмаси (таркиби)

Минтақалар	Умумий майдон		Қишлоқ хўжалиги ерлари		Ер фондининг таркиби		% ларда
	млн. км ²	жон бошига (га)	иннов. бералган	Табиий ўтлоқ ва яхловлар	ўрмонли ерлар	аҳоли пунктлари саноати ва транспорт ерлари	
МДХ	22,5	8,1	10	17	36	1	36
Европа	5,1	1,0	29	18	32	5	16
Хорижий Осиё	27,7	1,1	17	20	20	2	39
Африка	30,3	6,4	11	26	23	1	39
Шимолий Америка	22,5	6,1	12	16	31	3	38
Жанубий Америка	17,8	7,3	7	20	52	1	20
Австралия ва Океания	8,5	7,0	5	54	18	1	22
Бутун дунё	134	3,0	11	23	30	2	34

Дунё ер фондининг умумий майдони—134 млн. км² (13,4 млрд. га) бўлиб унинг асосий қисми Африка, МДХ, Хорижий Осиё, Шимолий ва Жанубий Америкада жойлашган. Жон бошига оладиган бўлсак, аҳолиси нисбатан кам бўлган Австралия би-

ринчи, аҳолиси энг кўн бўлган Хорижий Осиё эса охириги ўрини эгаллаган.

Ишлов берилган ерлар майдони бўйича АҚШ (190 млн.га), Ҳиндистон (160 млн.га), Россия (134 млн.га), Хитой (95 млн.га), Канада (46 млн.га), Қозоғистон (36 млн.га), Украина (34 млн.га) ажралиб туради. Европадан ташқари жаҳоннинг барча минтақаларида табиий ўтлоқ ва яйловлар ишлов берилган ерларга нисбатан кўпроқ. Бу борада Австралия ўн мартабадан юқорироқ. Ўз навбатида, МДХ, Хорижий Европа, Шимолий Америкада ўрмонлар майдонининг салмоғи ўтлоқ ва яйловлар майдонига нисбатан анча салмоқли, Жанубий Америкада эса уларнинг умумий майдонининг ярмидан кўшиси эгаллайди. Дунё бўйича ҳам ва аксарият минтақалар бўйича аҳоли пунктлари, саноати ва транспорт тизимлари жойлашган ерлар улуғи 1-2% ни ташкил қилади, фақат Хорижий Европа ва Шимолий Америкада бундан бироз юқорироқ. Кам ҳосилдор ерлар бўйича ўртача кўрсаткич асосан МДХ, Хорижий Осиё, Африка, Шимолий Америкага тўғри келади.

Дунё ер фондиниинг асосий муаммоларидан бири туپроқ ҳосилдорлигининг камайиши, туپроқ эрозияси, унинг ифлосланиши, табиий ўтлоқлар биологик ҳосилдорлигининг йўқолиши, суғориладиган майдонларнинг шўрланиши ва ботқоқланиши, ерларнинг, турар жой, саноат корхоналари ва транспорт тизимлари қуришга берилиши ва ҳ.к.лар ҳисобланади. Баъзи ҳисоб-китобларга қараганда инсоният ҳозиргача 2 млрд. гектар ҳосилдор ерларни йўқотиб бўлди. Биргина эрозия натижасида дунё бўйича ҳар йили қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлардан 6-7 млн. гектари оборотдан чиқиб кетади. Шўрланиш ва ботқоқланиш натижасида 1,5 млн. гектар ер ишдан чиқади. Бу нохуш кўринишларнинг яққол натижаси аҳоли жон бошига тўғри келадиган, ишлов бериладиган ерлар кескин камайиб кетаётганлигидир.

12-жадвал

Дунё минтақалари бўйича ҳайдалган ер билан таъминланганлик даражаси (аҳоли жон бошига)

Минтақалар	Таъминланганлик (га)
МДХ	0,81
Европа	0,28
Хорижий Осиё	0,15
Африка	0,30
Шимолий Америка	0,65
Жанубий Америка	0,49
Австралия ва Океания	1,87

Кўпгина мамлакатларда ер фондини сақлаб қолишга ин унинг тизимини яхшилашга ҳаракат қилиняпти. Бу масала минтақавий ва дунё миқёсида БМТнинг махсус ташкилотлари. ЮНЕСКО (БМТнинг маориф, фан ва маданият ишлари бўйича ташкилоти), ФАО (БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги масалалари бўйича ташкилоти) томонидан назоратга олинган. Дунё туپроқ харитасининг яратилиши, яъни туپроқ агроабийи қувватини аниқлаш бу жараёндаги табдиркорлар натижасидир.

7.2. Ўсимликшунослик

Ўсимликшунослик—қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлиб, у ўз ичига дехқончилик — дон, техника экинлари, полиз маҳсулотларни етиштириш ва бошқа қатор тармоқларни олади.

Донли экинлар қишлоқ маданияти тарихининг барча даврларида бўлган. Археологик изланишлар гувоҳлик берадики, бугдой Олд Осиёда эрамиздан 5-6 минг йил, Мисрда 4 минг йил, Хитойда 3 минг йил, Болқонда 2-3 минг йил аввал экилган. Қадимги дунёда Скифия ўз бугдойи билан машҳур бўлган. Буюк географик кашфиётлардан сўнг бугдой янги очилган ҳудудларда ҳам экила бошлади, хусусан, Жанубий Америкага 1528 йил, АҚШга 1602 йил, Австралияга 1788 йилда кириб борди.

Шоли-қадимги экинлардан бири бўлиб, Хитойда эрамиздан 5 минг йил аввал экилган. Ҳиндистон ва Шимолий Африкада эрамиздан 2 минг йил аввал, Европада эса эрамизнинг VIII-асрида экила бошлаган. Америкага географик кашфиётлар даврида кириб келган. Маккажўхори эса аксинча бу даврда Америкадан Европага олиб келинган. Бутун Россия ўсимликшунослик институтида бугдойнинг 60 минг нави коллекцияси (тўплами) аниқланган. Филиппиндаги халқаро шолчилик институтида шолининг тахминан шунча тўпланган.

Ҳозирги вақтда донли экинлар уч кўрсаткичи бўйича таҳлил қилиши лозим: 1) экин майдони; 2) ялли ҳосили; 3) халқаро савдоси бўйича.

Дунё бўйича 720 млн. гектар ерга донли экинлар экилмоқда. Улар жами экин майдонининг Буюк Британия, Франция, Италияда 50-60%ини, Россия, Польша, Венгрия, Руминия, Японияда 60-65, ГФРда — 70, Вьетнам ва Монголияда — 80 фоизини эгаллаган.

Жаҳонда жами экин майдонининг асосий қисмини 3 та экин—бугдой (230 млн.га), шולי (140 млн.га), маккажўхори (180 млн.га) эгаллайди.

Дунёда кенг тарқалишн бўйича бугдойга етадигани йўқ. У

Шимолий Америка, Хорижий Европа, Россия, Украина, Жануби-Гарбий, Жанубий ва Шаркий Осиёда энг кўп экилади. Жанубий минтақа — Аргентина, Жанубий Африка ва Австралия. Жаҳондаги буғдой экин майдонларида ил 12 ой давомида ҳосил йиғилади. Дунё бўйича шолининг тарқалишини муҳим хусусияти шундан иборатки, у асосан муссон иқлим шароити мавжуд минтақаларга ҳосидир. Шолчилик Шаркий, Жануби-Шаркий ва Жанубий Осиёда ўта кенг тарқалган. Шолзорлар жуда кўп бўлган Ҳиндистон, Хитой, Индонезияда иккинчи ҳосил қуруқ мавсумда сунъий суғориш усули қўлланиб олинади.

Маккажўхори ҳам деярли буғдой экиладиган ҳудудларда етиштирилади.

Донли экинларнинг ялпи ҳосили дунё бўйича узоқ вақт давомида жуда секин суръатлар билан ўси. Масалан, 1900 йилда 500 млн.т, 1920 йил — 600млн.т, 1940 йил — 700млн.т дон етиштирилди. XX асрнинг иккинчи ярмида ФТИ таъсирида донли экинлар ҳосил ўсиш суръати сезиларли даражада ошди. Бу турдаги экинлардан олинаётган ялпи ҳосил бўйича дунё мамлакатларини қуйидаги гуруҳга бўлиш мумкин (13-жадвал).

13-жадвал

2000 йиллар бошида донли экинларнинг ялпи ҳосили

Мамлакатлар	Млн. тонна	Аҳоли жон бошига дон етиштириш, кг
Жаҳон бўйича	1987	367
Хитой	361	375
А+Ш	323	1283
Россия	117	790
Франция	60	1050
Канада	57	2125
Украина	52	980
Индонезия	54	240
Бразилия	40	320
Туркия	32	340
Польша	28	730
Ўзбекистон	27	1650
ГФР	29	480
Мамлакатлар	Млн. тонна	Аҳоли жон бошига дон етиштириш, кг
Австралия	26	1320
Тайланд	24	240
Мексика	29	275
Буюк Британия	25	400
Аргентина	21	640
Пакистон	23	200
Вьетнам	20	330
Испания	20	543
Япония	19	126

Донли экинлар тизимида ялпи ҳосили ва экин майдони бўйича ҳам буғдой, шол, маккажўхори этакчилик қилади. Уларнинг маҳсулотлари аҳолининг озиқ-овқат рационининг 95%ни ташкил этади. Жумладан, бу рационнинг 21% шол, 20% буғдой. Маккажўхори иқтисодий ривожланган мамлакатларда асосан чорва молларига омихта ем сифатида бериш учун етиштирилади.

Ғалла ялпи ҳосили бўйича дунё мамлакатлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Энг кўп дон етиштирувчилар (Хитой, АҚШ, Ҳиндистон ва Россия);

2. Жуда кўп дон етиштирувчилар (Франция, Канада, Украина, Индонезия, Бразилия);

3. Қолган мамлакатлар—кўп дон етиштирувчилар.

Биринчи гуруҳ мамлакатлари дунёда етиштирилган доннинг ярмини беради.

Аҳоли жон бошига дон етиштириш бўйича мамлакатлар бир-бирларидан кескин фарқланадилар. Дунё бўйича бу борадаги ўртача кўрсаткич (350 кг) жуда паст. Бунга асосан Хитой, Ҳиндистон, Индонезия, Бразилия ва бошқа ривожланаётган мамлакатлар таъсир қилади. Нисбатан юқори бўлмаган кўрсаткичларга эга мамлакатлар қаторига Италия, Буюк Британия, ГФР ва айниқса, Япония киради. Аҳолининг ўсиши жон бошига дон етиштириш кўрсаткичларининг насайишига олиб келади. Дунё бўйича ўртача кўрсаткичдан анча кўп дон етиштирувчи мамлакатларга Россия, Руминия, Польша киради. Венгрия, Қозоғистон, Австралия, Канада, АҚШ ва Францияда бу борадаги кўрсаткич жуда юқори (1000 кг дан ортқ).

Умуман, дунёда донли экинлар 55 фоизи аҳоли учун озиқ-овқат, 45 фоизи эса чорва озуқаси сифатида ишлатилади. Жаҳон бозорига ҳар йили тахминан 200 млн.т дон, жумладан, 90-100 млн.т буғдой ва 60-70 млн.т маккажўхори чиқарилади.

Шол охириги йилларда дунё бўйича 10-15 млн.т атрофида сотилаяпти. Уни асосий экспорт қилувчилар Тайланд, АҚШ ҳисобланади.

Дон импорт қилувчи мамлакатларнинг ярмига яқини ривожланаётган мамлакатлардир. Улар озиқ-овқат учун донли маҳсулотларни асосан четдан оладилар. Миср (10 млн.т), Бразилия (5 млн.т) ҳам шундай мамлакатлар сирасига киради. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар орасида Япония (30 млн.т.га яқин) йирик импортёр ҳисобланади.

Бошқа турдаги озиқа экинлари. Бу турдаги экинларга мойли, илдиз-мевадилар, қандли, хушбўй сабзавот ва боғдорчилик ўсимликлари киради.

Дунё бўйича мойли уруғлар ишлаб чиқариш йилга ўртача 220 млн. т. га етди. Жумладан, соя—100 млн. т, пахта чигити—35 млн. т, раис—25 млн. т, кунгабоқар—20 млн. т, ер ёнғоқ—20 млн. т. етиштирилади.

Мойли экинлар дунё бўйича турларига қараб ўзига хос тарзда жойлаштирилган. Соянинг ватани Шарқий Осиё (Хитой, Корея) бўлсада, ҳозирги кунда асосан: АҚШ (55 млн. т.), Бразилия (20 млн. т.) ва Аргентинада (10 млн. т) етиштирилади. Хитойда соя (йилига 10-15 млн. т) етиштирилади, ҳам озуқа, ҳам озиқ-овқат (соя ёғи) мақсадида ишлатилади.

Кунгабоқарнинг ватани Шимолий Американинг жанубий қисми бўлиб, у Европага XVI асрда олиб келинди. Кунгабоқар асосан — Россия, Украина, Жанубий Европа, АҚШ, Аргентина, Хитойда, ғўза уруғи (чигит), асосан Ҳиндистон, Покистон, Хитой, АҚШ, Ўзбекистонда олинади. Ранс Европа, Хитой, Канадада кўп тарқалган.

Ер ёнғоқнинг ватани Бразилиядир. У ердан дастлаб Ҳиндистон, Хитой, Филиппинга, кейинроқ Европага тарқалиб, “Хитой ёнғоғи” номини олган. Африкага у XV асрда Европадан келтирилган. Ҳозирги вақтда ер ёнғоқ тропик ва субтропик минтақаларда (Жанубий ва Шарқий Осиё, Ғарбий Африка, АҚШ, Бразилия, Аргентина) катта майдонларни эгаллаган.

Зигир асосан мўътадил иқлим минтақаларида кўп экилади.

Зайтун дарахти Ўрта ер денгизи атрофи, пальма эса Ғарбий Африка ва Малайзияда кўп тарқалган. Корпу (кокос ёнғоғининг қуритилгани) асосан Жанубий, Жануби-Шарқий Осиё ва Оксанияда етиштирилади.

Картошка—озиқ-овқат, озуқа ва техник жиҳатдан қайта ишланиб турли мақсадларда фойдаланилади. Ватани — Жанубий Америка-Перу-Эквадор, Боливия. Европага 1536 йилда дастлаб Испания ва Португалияга олиб келинган. У ердан Италия, Голландия, Ирландия, Англия ва бошқа мамлакатларга тарқалган. Италияда “тартуфоль” номини олди ва кейин “картофель”-га айланди. XVIII асрда Петр I Россияга 1 қопини Голландиядан олиб келиб, мамлакатнинг турли вилоятларига тарқатган. Ҳозирги вақтда картошка дунёда 18 млн. га ерга экилмоқда. 2000 йилда дунё бўйича картошкадан 280 млн. т. дан ортиқ ҳосил олинди. Картошка Европадан ташқари Хитой ва Шимолий Америкада кўп тарқалган. Жон бошига картошка етиштиришда Белорусия ва Польша олдинда. Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда ширин картошка (батат) етиштирилади.

14-жадвал

Дунёнинг айрим мамлакатларида картошка етиштириш

Дунё ва айрим мамлакатлар	Йили ҳосил, млн. т	Аҳоли жон бошига, кг	Ҳосилдорлик, ц/га
Дунёда	280	5,5	150
Польша	36	910	200
Россия	35	230	100
Хитой	27	25	100
Украина	12	330	120
ГФР	17	230	300
АҚШ	17	65	320
Ҳиндистон	15	18	160
Белорусия	9	870	135
Нидерландия	7	470	435
Буюк Британия	6,5	110	350
Франция	4,7	110	280
Испания	4,5	115	200
Турция	4,1	70	220
Япония	3,1	30	300
Руминия	3,4	140	120
Канада	2,8	100	245
Италия	2,5	40	200

Шакарқамиш — қадимий қандли экинлардан бири. Ватани — Бенгалия. Ўрта денгиз мамлакатларига ўзи VIII-IX асрларда араблар келтирган. Буюк географик кашфиётлардан сўнг у янги дунёга тарқалиб, “иккинчи ватани”га эга бўлди. Аммо, XVIII асрнинг охиридагина қанд лавлагли қанд хомашёсига айланди. Лавлагидан шакар олувчи дастлабки завод Германияда бўлиб этилган. Шу вақтдан бошлаб бу икки қандли экин муайян матюда ўзаро рақобатлаша бошладилар. XX аср бошларида лавлагли қанди халқаро талабнинг 2/3 қисмини қондирди, лекин унинг салмоғи пасайиб борди. Бугунги кунда ҳам мазкур экинлар ўртасидаги мутаносиблик 40:60 бўлиб, бунда шакарқамиш устувор аҳамиятга эга.

Шакарқамиш—иссиқсевар, кўп йиллик экин бўлиб, 7-8 ой давомида ўртача ҳарорат 15°C дан пасаймайдиган, вегетация давридаги йиллик ижобий ҳарорат йиғиндиси 5000-6000°Cга тенг келувчи шароитда ўсади. Айни пайтда у сезиларли намликни ҳам талаб этади. Шу туфайли ҳам шакарқамиш фақатгина тропик, субтропик ҳамда муссон иқлимли мамлакатларда иқлимлаштирилади. Унинг деярли барча ҳосили (1 млрд. т атрофида) ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига туғри келади.

Қанд лавлагли—типик бир йиллик мўътадил минтақа ўсимлиги, шу билан бир қаторда агроиклим шароитларига юқори даражада талабчан қўювчи экиндр. У асосан аҳоли зич жой-

ланган интенсив қишлоқ хўжалигига эга бўлган районларда экилади. Унинг ялпи ҳосили дунё бўйича 300 млн.т.ни ташкил этиб, асосан иқтисодий ривожланган мамлакатлар ҳиссасига туғри келади. Ушбу икки экин тури фақатгина АҚШ ҳамда Хитойда сезиларли миқдорда етиштирилади.

Жаҳонда қанд ишлаб чиқариш йилига ўртача 110 млн.т.га етди. Жаҳон бозорига ҳар йили тахминан 30 млн.т қанд етказиб берилади. Бу асосан шакарқамиш қанди бўлиб, Бразилия, Куба, Австралия, Маврикия каби давлатлардан хорижий Европага, АҚШ, МДХ давлатларига, Хитойга, Японияга, Осиёнинг "янги индустриал" мамлакатларига, яъни унинг қадоқланишини амалга оширувчи мамлакатларга жўнатилади. Лавага қанди халқаро савдода жуда оз миқдорда иштирок этади.

15-жадвал

Жаҳонда ва «биринчи ўнлик» мамлакатларида қанд ишлаб чиқариш

Шакарқамиш қанди		Қанд лавага	
бўтун жаҳон ва мамлакатлар	млн. т.	бўтун жаҳон ва мамлакатлар	млн.т.
бўтун жаҳон	70,0	бўтун жаҳон	40,0
Ҳиндистон	9,9	Украина	7,0
Куба	7,6	Франция	4,1
Бразилия	7,3	Россия	4,0
Тайланд	4,3	АҚШ	3,6
Хитой	3,7	ГФР	3,1
Мексика	3,6	Польша	1,8
Австралия	3,5	Туркия	1,8
Индонезия	2,3	Италия	1,7
АҚШ	2,2	Буюк Британия	1,3
ЖАР	2,2	Нидерландия	1,1

Қувват берувчи экинларга чой, кофе ҳамда какао киради. Чойнинг ватани — Хитой. Бу мамлакатда чой VII-X асрлардаёқ кенг тарқалган эди. Тахминан шу даврларда чой Хитойдан Японияга ўтди. Европада, аввало, Англияда чой асосан Осиё мамлакатлари, лекин Ост-Ҳинд савдо алоқалари компанияси бошланганидан сўнг XVII асрдагина маълум бўлди. Россияда ҳам чой XVII асрда истеъмол қилина бошланди. Узоқ вақт уни "мустамлака маҳсулоти" деб атади. Европага келибоқ мазкур ичимлик оммавийлашиб кетди, бу эса XIX асрда чой плантацияларининг, аввало, Ҳиндистонда, сўнг Цейлонда (Шри-Ланка) ҳамда Кенияда пайдо бўлишига олиб келди.

Кофенинг ватани Эфиопия тоғликлари бўлиб, бу ерларда мазкур экин тури тахминан минг йиллар илгари етиштирига бош-

ланган. Унинг номланиши ҳам Эфиопия провинцияси ҳисобланган Каффа номидан олинган. XI асрда кофе Йаманга келтирилиб, ундан Моха порти орқали Европага олиб кетилган. Урта аср охирига келиб кофени Италияда, Францияда, Англия Нидерландиясида, шунингдек, Европанинг бошқа мамлакатларида истеъмол қила бошлаганлар. Ўсиб бораётган талабни қондириш мақсадида уни махсус плантацияларда етиштирига бошладилар. Шундай плантациялардан дастлабкисига Ява оролида XVII асрда голландияликлар томонидан асос солинган. XVIII аср бошларида бир қанча кофе дони Француз Гвианасига ва у ердан Бразилияга келтирилди. Бу ерда мазкур экин тури иккинчи ватанини топади.

Н. И. Вавилов какао ватани деб Мексика тоғларини ҳисоблайди. XIX аср бошларида ушбу экин ва ундан олинадиган шоколад, аввало, Испанияда, сўнг эса Европанинг бошқа мамлакатларида маълум бўлди. Какао плантациялари Гвинея бўғозининг қирғоқларида ташкил этилди.

Жаҳонда кофе ҳозирги даврда йилига ишлаб чиқарилади. Чой ҳамда какао ишлаб чиқариш ҳажми эса 2,5 млн.т.ни ташкил этади. Шуниси қизиқки, ўнта ўта "чойли" мамлакатнинг саккизтаси Осиёда, ўнта ўта "кофели" мамлакатнинг бештаси Америкада, учтаси Африкада ва иккитаси Осиёда, ўнта асосий какао ишлаб чиқарувчи мамлакатнинг тўрттаси Африкада, тўрттаси Америкада ва иккитаси Осиёда жойлашган. Харитада қувват берувчи экинларнинг асосий халқаро юк оқимлари кўрсатилган. Айни пайтда чойни энг кўп Ҳиндистон, кофени Бразилия, какаоин Кот-д'Ивуар экспорт қилади. Лекин уларнинг асосий истеъмолчилари АҚШ, Европа мамлакатлари ва Япония ҳисобланади. АҚШ кофе ва какао импорти бўйича биринчи ўринда туради, МДХ мамлакатлари ҳам ўзининг кофе ва какаога бўлган эҳтиёжини ривожланаётган мамлакатлар импорти ҳисобига, чойга бўлган эҳтиёжининг 2/3 қисmini Грузия ва 1/3 қисmini ривожланаётган мамлакатлар ҳисобига қондиради.

Техника экинлари

Техника экинларига пахта, табиий каучук ҳамда тамаки киради. Пахта майдонлари 35 млн.га ни ташкил этади. Улар асосан шимолий ярим шарнинг 20° ва 40° шимолий кенгликлари оралиғида мужассамлашган. Пахта толаси ишлаб чиқариш жаҳонда аста-секин ўсиб бориб, 18млн. т.га етди. Ўз навбатида халқаро пахтачиликни раёнлаштириш қуйидаги ўта йирик раённи ажратиш имкониятини берди:

Биринчидан, Шарқий, Жануби-Шарқий ва Жанубий Осиё бўлиб, бунда Хитой (4,5млн.т) Ҳиндистон ҳамда Покистон (1,5млн.т дан), Таиланд асосий ишлаб чиқарувчилар сифатида намоён бўлади. Иккинчидан, МДҲ доирасида Ўрта Осиё ва Кавказ орти мамлакатлари. Бу ерда йирик ишлаб чиқарувчи—Ўзбекистон (1,5млн.т) ҳисобланади. Учинчидан, Жануби-Ғарбий Осиё, бунда Туркия (0,7млн.т), Эрон, Ироқ, Сурия, Афғонистон алоҳида ўрин тутади. Тўртинчидан, бу Шимолий ва Шарқий Африка, Миср, Сурия, Эфиопия, Уганда, Танзания. Бешинчидан, Ғарбий ва Марказий Африка—Нигерия, Камерун, Заир. Олтинчидан, Жанубий Африка, Мазамбик, Мадагаскар. Еттинчидан, Шимолий ва Марказий Америка, аввало АҚШ (3,4млн.т) ҳамда Мексика. Саккизинчидан, Жанубий Америка—Бразилия (0,7млн.т), Аргентина, Венесуэла, Перу. Тўққизинчидан, Австралия.

Жаҳон савдо бозорига ҳар йили 5-6 млн.т, асосан ўрта толали пахта толаси чиқарилади. Асосий экспортчилар—АҚШ (1,7млн.т), сўнгра Ўзбекистон, Хитой, Покистон, Ҳиндистон, Африка мамлакатлари, Парагвай, Австралия. Импорт географиясини асосан икки регион белгилаб беради:

1. Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё (Япония, Тайван, Корея Республикаси, Гонгконг, Таиланд, Индонезия).
2. Европа (Италия, ФРГ, Франция, Польша, Чехия, Словакия ва бошқалар).

1991 йилда жаҳонда табиий каучук етиштириш 5,5 млн.т га етган бўлса, унинг 90 фоизи Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари: Малайзия (1,3млн.), Индонезия ва Таиланд (1,2 млн.т.дан), шунингдек, Ҳиндистон, Шри-Ланка. Филлинин ҳиссасига тўғри келади. Гевеянинг йирик плантациялари, шунингдек, Либерияда ҳам мавжуд. Мазкур мамлакатлар айни пайтда каучук экспорт қилувчи асосий мамлакатлар ҳам ҳисобланади.

Тамаки етиштириш билан дунёда 30-35 млн. киши шуғулланади. Уни тарқатишдан келадиган даромаддан эса 100 млн. киши тирикчилик қилади. Жаҳонда тамаки етиштириш йилига 7 млн.т.га етди. Уни энг кўп етиштирувчи мамлакатларга Хитой (2,7млн.т.), АҚШ, Ҳиндистон, Бразилия ва МДҲ мамлакатлари киради. Италия, Греция, Болгария, Туркия, Индонезия, Япония ва Кубада тамаки оз миқдорда етиштирилади. Сигарета ишлаб чиқариш бўйича дунёда АҚШ биринчи (700 млрд.до-на), МДҲ мамлакатлари иккинчи ўринда туради. АҚШ тамаки саноати асосан ўз хомашёси ҳисобига, Европа тамаки саноати эса Хитой, Ҳиндистон, Бразилия, шунингдек, ривожланаётган бошқа мамлакатлардан келтириладиган хомашё ҳисобига фаолият кўрсатади. Тамаки маҳсулотни ишлаб чиқариш ва истеъ-

мол қилиш каби чекишга қарши оммавий ҳаракат кенгайиб бораётган Европа ва Шимолий Америка мамлакатларига нисбатан ривожланаётган давлатларда тезроқ ўсмоқда.

Кейинги даврларда наркотик моддалар ишлаб чиқариш сезиларли даражада ортиди. Уларни ишлаб чиқарувчи мамлакатлар таркибида "олтин ярим ой" (Покистон, Афғонистон, Эрон) ҳамда "олтин учбурчак" (Таиланд, Лаос, Мьянма) мамлакатлари, шунингдек, Лотин Америкасининг айрим давлатлари, асосан Колумбия алоҳида ўрин тутади.

1.3. Жаҳон чорвачилиги географияси

Жаҳондаги сўт йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик кўпинча аҳоли зич жойлашган Европа, Шимолий Америка районлари учун ҳосидир. Гўшт-сўт йўналишидаги қорамолчилик интенсив қишлоқ хўжалигига эга бўлган мўтадил минтақа районларида, шунингдек, қўроқчил ва меҳнат ресурслари билан ёмон таъминланган районларда тарқалган. Гўшт чорвачилиги экстенсив (Аргентина, Австралиянинг катта қисми) ва интенсив (АҚШ) бўлиши мумкин. Аммо айни пайтда у ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам юқори даражада товар хусусиятига эга бўлинади.

Қўққачилик билан турли табиий шароитлардаги интенсив ва экстенсив қишлоқ хўжалигига эга бўлган мамлакатлар шуғулланади. Одатда, бу тармоқ аҳоли зич жойлашган картошка, лавлаги етиштириладиган районларда кенг ривожланади. Қўйчилик кенг яйлов майдонларига эга бўлган мамлакат ва районларда устулик қилади. Айни пайтда майин жули қўйчилик қуруқ иқлимли районларда кўпроқ тарқалган бўлиб, дашт ҳамда дала қўй яйловлари шароитида олиб борилади. Сернам ва юмшоқ иқлимли ҳудудларда ярим майин жули, гўшт-жул йўналишидаги қўйчилик ривожланади.

16-жадвал

Дунё ва унинг алоҳида минтақаларида чорва моллари сони (млн. бош ҳисобида)

Қорамол тури	Жаҳондаги сони	Шу жумладан						
		МДҲ	Европа	Ўрта Осиё	Африка	Шимолий Америка	Лотин Америкаси	Австралия ва Океания
Йирик шохли қорамол	1300	120	150	400	190	115	290	35
Қўйлар	850	80	200	400	10	65	90	5
Қўзлар	1200	140	140	380	240	10	125	105
Параситлар	65	5	5	17	4	14	18	1

М.Б.Вольф ва Ю.Д.Дмитриевскийлар тўрт турдаги чорвачилик районларини ажратганлар. Улар интенсивлик даражасига кўра, қуйидагича тақсимланиши мумкин:

Биринчи турга аҳолиси жуда зич жойлашган ва қорамол юқори даражада зич бўлган (100 га қишлоқ хўжалиги майдонига 100-200 бош ва ундан кўп) районлар киради. Бу турга мансуб районларда мазкур тармоқ юқори маҳсулдорликка эга бўлиб, интенсив сут чорвачилиги, чўчқачилик, паррандачиликка ихтисослашгандир. Европада биринчи турдаги район Дания, Нидерландия, Буюк Британия, Швейцария каби мамлакатларни, Шимолий Америкада—АҚШнинг шимоли-шарқини камраб олади. Бу мамлакатлардаги чорвачилик яъни қишлоқ хўжалик товар маҳсулотининг 60-80%ини етказиб беради.

Иккинчи турга интенсивлик ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулдорлиги ўртача даражада бўлган районлар мансубдир. Унга чорванинг ўртача зичлиги ҳам (30-60 бош) тааллуқли. Бу турга мисол тариқасида Жанубий ва Шарқий Европа, АҚШнинг жанубий ва марказий штатлари, Лотин Америкасининг айрим районлари киради.

Учинчи турга аҳоли зичлиги ҳамда чорва боши зичлиги (5-10 бош) паст бўлган, кам интенсивлашган чорвачилик тармоқлари ва йўналишлари, кенг табиий яйловларда қорамоллар экстенсив ҳолатда сақланувчи ва маҳсулдорлиги нисбатан паст бўлган районлар киради. Бундай районларга мисол тариқасида Австралиянинг катта қисмини, Аргентинадаги Патагонияни, Ангола, Ғарбий ва Шимолий Африканинг айрим мамлакатларини (Мавритания, Чад, Алжир) келтириш мумкин. Одатда, мазкур мамлакатларда чорвачилик деҳқончиликдан устуни бўлиб, хўжаликнинг асосий тармоғи ҳисобланади.

Тўртинчи турга аҳолиси жуда зич жойлашган, чорва моллари зич (60-200 бош), аммо маҳсулдорлиги паст ва кам интенсив тармоққа эга ҳамда муайян йўналишлар устуни бўлган районлар киради. Чорвачилик ёрдамчи аҳамият касб этувчи бундай районлар оз миқдорда товар маҳсулоти етказиб беради. Бундай районларга мисол тариқасида Ҳиндистон, Шри-Ланка, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларини кўрсатиш мумкин. Ривожланаётган мамлакатларда кам маҳсулдор чорвачилик марказлари аксарият ҳолларда истеъмол ва товар деҳқончилигидан ҳудудий жиҳатдан ажралган ҳолда олиб борилади.

17-жадвал

Дунё мамлакатларида чорвачилик маҳсулотларини етиштириш (бир йилда ўртача)

Бутун жаҳон, алоҳида мамлакатлар	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг	Ўшн етиштириш		
			Бутун жаҳон, алоҳида мамлакатлар	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг
Бутун жаҳон	170	35	Буюк Британия	3,8	65
АҚШ	31	125	Япония	3,8	30
Хитой	28	25	Италия	3,7	65
Россия	10	60	Австралия	3,6	180
ГФР	8	110	Мексика	3,5	30
Франция	6	110	Испания	3,4	70
Бразилия	6	45	Польша	3,1	80
Аргентина	4	125	Нидерландия	3,0	200
Украина	4	75			

18-жадвал

Дунё мамлакатларида сут етиштириш (бир йилда ўртача)

Бутун дунё, алоҳида давлатлар	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг	Бутун дунё, алоҳида давлатлар	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг
Бутун ДУНЕ	550	110	Буюк Британия	15	265
АҚШ	67	270	Нидерландия	13	900
Ҳиндистон	55	65	Бразилия	13	90
Россия	52	350	Италия	11	195
ГФР	32	450	Канада	8	315
Франция	28	490	Янги Зеландия	8	2400
Украина	24	460	Япония	8	65
Польша	16	430	Беларусь	7	700
Аргентина	6	200	Мексика		70
Австралия	6	370			

Осиё, Африка, Лотин Америкаси давлатларида чорвачилик маҳсулдорлиги пастлиги туфайли жаҳонда етиштирилган гўштининг 25, сутининг 14 фоизини тайёрланади.

Аҳоли жон бошига чорвачилик маҳсулотларини иқтисодий ривожланган мамлакатларда юқори. Бу борада айниқса, чорвачилик интенсив ривожланган Янги Зеландия, Нидерландияга ўхшаш мамлакатлар устунилик қилади.

Ўшн ишлаб чиқариш тизимида мол ва бўзоқ гўшти етиштириш салмоғи 32%, чўчқа гўшти етиштириш—39, парранда гўши

ти—20%, от ва қўй гўшти салмоғи 9%га тўғри келади.

Жаҳон бўйича унинг сони 10 млрддан ошиб кетди. Айниқса, қизиқарли ҳар бир бош сигирдан сут соғиб олиш, иқтисодий ривожланган давлатларда Фарбда 3-5 минг кг, бироқ Дания, Нидерландия 5,8 минг кг, Швецияда 6 минг кг, АҚШда 6,5 минг кг.

Охирги йилларда бройлер хўжалигининг Шимолий Америка, Европада интенсив ривожланиши парранда гўшти етиштириш кўпайишига олиб келди.

Халқаро чорвачилик маҳсулотлари билан савдо қилишда етакчи ўринни иқтисодий ривожланган давлатлар эгаллаб турибди. Булар гўшт маҳсулотлари ва жун экспорт ҳамда импортида етакчи. Фақатгина тирик моллар савдосида ривожланаётган давлатлар юқори ўринни эгаллайди.

19-жадвал

Чорвачилик маҳсулотлари ва тирик мол экспорт қилувчи асосий давлатлар

Чорвачилик маҳсулотлари ва тирик мол	Экспорт қилувчи етакчи давлатлар
Мол ва буюқ	Австралия, ГФР, Франция, Янги Зеландия, Чили, Нидерландия, АҚШ, Венгрия
Чўчка, қўй ва қўн, парранда гўшти, жун	Нидерландия, Бельгия, Дания, Канада, Венгрия, Янги Зеландия, Австралия, Буюк Британия, Франция, АҚШ, Бразилия, Австралия, Аргентина, Уругвай, ЮАР
Тирик шохли қорамол, чўчкалар, қўй ва эчкилар	Бразилия, Аргентина, Мексика, Япония, Хитой, Нидерландия, Канада, Австралия, Туркия, Сомали, Африка

7.4. Дунёда балиқ овлаш ва балиқчилик

Бу тармоқнинг аҳамияти шу билан белгиланадики, балиқ ва унинг маҳсулотлари қимматли оқсил манбаи, тўлақонли овқатланишнинг энг муҳим элементи. Шу сабабдан дунёда овланадиган балиқнинг 75—80 фоизи одамлар овқатланиши учун сарфланади, қолган 20—25 фоизи эса қайта ишланиб, балиқ уни, қўшимча озуқага, балиқ мойига айлантирилади ва чорва озуқаси ёки фармацевтика саноатида ишлатилади. Ҳозир йиллик овланадиган балиқ 100 млн. т га етади. Дунёда аҳоли жон бошига 17—18 кг балиқ тўғри келади. Японияда бу кўрсаткич 60—70 кг, Россия ва АҚШ да 17—18 кг, Непалда 0,2 кг.

Денгиздан овланган маҳсулотнинг 87—88 фоизи балиқ; 7—8 фоизи моллюска, 4—5 фоизи раксимонлар, 0,5 фоизи бошқа турлар. Овланган балиқ структурасида сўнгги ўн йилликларда

илгари кўп овланган селд ва треска, ангоус балиқлари салмоғи пасайди, камроқ, қимматга эга бўлган мойва, минтай, хек кабиларнинг салмоғи ошди. Бундай ҳол қимматли балиқларни кўп овлаш оқибатида содир бўлди. Уларга боғлиқ ҳолда денгиз балиқларини овлаш географиясида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди.

Чунончи 1) континенталь шельф ва Дунё океани чуқур сувли районларида балиқ овлаш нисбатлари ўзгарди. Сўнгги районларнинг салмоғи ошди, лекин улар унчалик катта салмоққа эга эмас (10%). Континенталь шельфда 90% балиқ ва денгиз маҳсулотлари овланади;

2) доимий равишда Дунё океанининг учта асосий зонаси — шимолӣ (30° ш.к. дан шимолда), тропик ва жанубий минтақалар (30° ж.к. дан жанубда) ўртасидаги нисбат ўзгариб турибди. 1948 йилда уларнинг биринчиси 85%, иккинчиси — 13%, учинчиси — 2% овланган балиқни берган бўлса, ҳозирча улар ўртасидаги нисбат 52:30:18 га тенг. Демак, балиқ овлаш шимол-жануб йўналишида ўзгарган;

3) океанлар ўртасидаги нисбат ҳам ўзгаришга учрамоқда. 1950 йилда Атлантика океани ҳиссасига 54%, Тинч океанига 40%, Ҳинд океанига 6% овланган балиқ - денгиз маҳсулотлари тўғри келган бўлса, 1990 йилда бу кўрсаткичлар 27:67:6 нисбатда бўлган. Атлантика океани кўп асрлар мобайнида дунё денгиз балиқчилигининг асосий акваторияси бўлган эди. У ҳозир иккинчи ўринга тушиб, Тинч океани биринчи ўринга кўтарилди;

4) океанларнинг асосий балиқ овланадиган районлари ўртасидаги нисбат ҳам ўзгаришга учрамоқда. Атлантика океанида иккита ана шундай район — Европа қирғоқларидаги Шимол-Шарқий ва Америка қирғоқларидаги Шимол-Ғарбий район қадимдан машҳур. Биринчиси ўтган асрнинг 50-йилларида овланадиган балиқнинг ярмини берар эди. Лекин кейинчалик кўп овлаш, нефть саноати «рақобати» туфайли овлаш кескин қисқарди. Масалан, илгари балиққа бой шимолӣ денгиз эндиликда дунёнинг атиги 2,5% балиғини беради.

Шимол-Ғарбда (Канада ва АҚШ) ҳам балиқ овлаш сезиларли камайди. Тинч океанида учта асосий овлаш райони бор: а) Осиё қирғоқларидаги Шимол-Ғарбий район. Бу ерда Россия, Япония, Хитой, Корея Республикаси балиқ овлайди. У балиқ ва бошқа денгиз маҳсулотларини овлаш бўйича дунёда биринчи ўринда; б) Шимолӣ-Америка қирғоқларидаги Шимол-Шарқий район. У иккинчи ўринда; в) Перу ва Чили қирғоқларидаги Тинч океанининг Жануб-Шарқий қисми райони. Бу ерда асосан Перу анчоус балиғи овланади. Бу бешта дунёнинг асосий балиқ овлаш районларида кўп овлаш таъсирида балиқ

захиралари камайиб бораётганлиги сабабли уларни тиклаш бўйича катта тадбирлар ўтказилмоқда (АҚШ, Япония, Россия, Норвегия в.б.);

5) Сўнгги йилларда овлашда «биринчи ўликка» кирувчи мамлакатлар таркибида ўзгаришлар юз берди. Утган асрнинг 50-йилларда «ўликка» Япония, АҚШ, СССР, Хитой, Норвегия, Буюк Британия, Ҳиндистон, Канада, ГФР кирган бўлса, ҳозирги пайтда унинг таркибига «янги» аъзолар — Чили, Перу, Корея Республикаси, Таиланд қўшилди, ундан Буюк Британия, Канада, ГФР, Дания чиқиб кетди. «Биринчи ўлик»дан кейинги ўринларда ривожланаётган мамлакатлар — Филиппин, Мексика, Бразилия туради. Хитойда ҳам балиқ овлаш тез ривожлаимоқда. Шу билан бир қаторда анъанавий балиқ овловчи мамлакатлар — Норвегия, Дания, Исландия ҳозирга қадар Европанинг кўп мамлакатларига балиқ ва балиқ маҳсулотлари етказиб берувчи асосий мамлакат бўлиб қолаётир.

Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар кўрсаткичлари 20-жадвалда берилган.

20-жадвал

Дунё ва айрим мамлакатларда балиқ овлаш ва денгиз маҳсулотлари (90-йиллар бошида)

Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлари	Овлаш, млн. т	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлари	Овлаш, млн. т
Дунё бўйича	100,0	Россия	4,2
Япония	11,9	Ҳиндистон	3,0
Хитой	11,3	Корея Республикаси	2,5
АҚШ	6,0	Норвегия	2,5
Чили	5,5	Таиланд	2,5
Перу	5,5		2,0

Кейинги йилларда сув организмларини табиий қайта тиклаш жараёнларини тартибга солишда кўзда тутилган тадбирлар тизими — аква культура (лотинча аква — сув, cultura — етиштириш) балиқ овлаш ва балиқчиликда тобора катта рол ўйнамоқда. У сув ҳавзаларида балиқ, моллюскалар, қисқичбақаси-монлар ва сув ўтлари етиштириш, балиқларни акклиматизациялаш, сувости «фермаларини» ташкил этиш ва бошқа тадбирлар ўтказишни ўз ичига олади.

Денгиз муҳитида тирик организмларни кўнайитириш марикультура деб аталади. Утган асрнинг 90-йиллари бошида

дунёда аквакультура маҳсулоти 15 млн. т. га етди. Унинг 85%ини Осиё мамлакатлари — Хитой (5,5 млн. т), Япония, Корея Республикаси, Ҳиндистон, Филиппин, Индонезия, Вьетнам берган. Бу ерда чучук сувли ҳавзаларда асосан қари баллиқ, денгиз «фермалари» ва «плантацияларида» эса балиқ, моллюска, креветка, қисқичбақа, мидий, сув ўтлари етиштирилади. Аквакультура Европа ва Шимолий-Америкада камроқ ривожланган. Денгиз «фермалари» Италия, Франция, Испания, Португалия, Нидерландия, Дания, Буюк Британия, АҚШда бор. Дунё марикультура маҳсулоти 9 млн. тоннага етиб қолди. Башоратларга кўра, у анча кўпаяди, аквакультуранинг умумий маҳсулоти ҳажми 20 млн. тоннадан ошиб кетди.

Кит овлашнинг ривожланиш тарихи Дунё океани биологик ресурсларига нисбатан эҳтиёткорлик билан ёндашиш зарурлигини исботлайди.

Кит овлаш Норвегияда 1868 йилда вужудга келди, Шимолий Атлантикада бошланган. Бу район XX асрнинг бошларигача ягона кит овлаш райони бўлган, сўнгра у Антарктида атрофидаги сувларига кўчган ва тез орада Антарктида атрофи кўп мамлакатлар кит овлаш флотилиясининг асосий райониغا айланди. Кейинчалик Тинч океанининг шимолий қисмида, Жанубий Америка, Африка, Австралия қирғоқларида кит овлана бошланган. Оқибатда XX асрнинг 60-йиллида дунё кит овлаш касб-кори доимий равишда ривожланиб, ўсиб борди. Масалан, кит овлаш 1920 йилда 11 минг бош, 1939 йилда — 46 минг, 1962 йилда рекорд даража — 66 минг бошга етган. Лекин кейинчалик кит овлаш суръатлари тез камайди, 1975 йилга келиб 27 минг бошни ташкил этди. 1903 йилдан 70-йилларгача фақат Дунё океанининг жанубий қисмида 1,5 млн. бош кит овланган. Оқибатда баъзи кит турларининг 90 фоизи, энг йирик китлар эса деярли бутунлай қириб юборилди. Шу сабабдан кит овлашни тартибга солишчи халқаро ташкилот — Халқаро Кит Овлаш Комиссияси (ХКОК) тузилди (1946 й). У дастлаб Антарктидада катый кит овлаш квотасини белгиледи, сўнгра бу тадбир Тинч ва Атлантика океанида ҳам қўлланилди. 1982 йилда ХКОК қарорига асосан 10 йиллик мараторий эълон қилинди, кит овлашга лицензия бериш қатый тартибга солинди. 80-йилларда китлар фақат илмий мақсадлар учун оқилди (тахминан йилга 1,5 минг бош). Ҳозирги пайтда китлар сони кўпаймоқда, лекин бу жараён секин бормоқда ва китлар сони йилга бир неча фоизгагина ўсмоқда. 1993 йилда ХКОК мараторийини лавом эттириш тўғрисида қарор қабул қилди. 1994 йилда Дунё океанининг жанубий қисмида узоқ муддатли китлар қўриқхонаси (40° ж.к. дан жанубда) ташкил этилди.

Қисқача хулосалар

Ер шар иқтисодий фюл аҳолисининг 60%дан ортиғи қишлоқ хўжалиғида банд. Ҳозирғи пайтда Осиё ва Африканинг кўпгина давлатларида аҳолининг 70%дан ортиғи қишлоқ хўжалиғида манғул. Ривожланган давлатларда эса қишлоқ хўжалиғида банд аҳолининг салмоғи камайиб бормоқда. Масалан, АҚШда қишлоқ хўжалиғида 5% аҳоли банд.

Қишлоқ хўжалиғини ривожланиш ва жойланиши табиий омилларга боглиқ. Дунё ер фондининг асосий қисми Африка, Осиё ва Жанубий Америкада жойлашган. Жаҳон қишлоқ хўжалиғида дон ва гўшт етиштириш асосий ўрини эгаллайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон қишлоқ хўжалиғининг ривожланиши ва жойланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
2. Жаҳон ер фонди қандай қисмлардан иборат?
3. Жаҳон қишлоқ хўжалиғи муҳим тармоқларининг жойланиш хусусиятларини таърифланг?
4. Донли экинлар жойлашишини тушунтириб беринг.
5. Техника экинларининг жойлашиш хусусиятларини нималардан иборат?
6. Дунё чоррвачилик тармоқларининг жойлашишини тушунтириб беринг?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс. 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ДУНЁ ТРАНСПОРТИ ГЕОГРАФИЯСИ

8.1. Қуруқлик транспорти

Жаҳон транспорти қуруқлик, сув ва ҳаво транспортига бўлинади.

Қуруқлик транспортига темир, автомобиль ва от-улов, қувур транспорти киради.

Темир йўл транспорти. Юк ва йўловчиларни паравоз, тепловоз ва электровозлар билан темир йўлда ташувчи транспорт тури.

Биринчи темир йўл транспорти (паравоз) Буюк Британияда 1825 йилда қурилган. Россияда паравозли темир йўл транспорти 1837-38 йилларда (Петербург-Павлово) ишга тушурилди. Ўзбекистон темир йўл қурилиши 1890 йилдан бошланди. 1899 йили Самарқанд-Андижон, 1906 йилда Оренбург-Тошкент темир йўли қуриб битказилди.

Темир йўл транспортининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: тепловозлар, электровозлар ва вагонлар депоти; вокзаллар, темир йўллар.

Темир йўл транспорти иқлимий шароитлар ва йил фасллари қандай келишига қарамай ҳамма вақт фаолият кўрсатаверади. Унинг тезлиги катта, юк ташиш таннархи паст.

Илмий техник тараққиёт темир йўл транспортига жуда катта таъсир кўрсатди. Масалан, Францияда поездлар тезлиги бўйича рекордлар ўрнатилган. Бу ерда поезд тезлигининг 1955 йилда 331 км/соатга, 1991 йилда 380 км/соатга, 80-йилларнинг охирида эса 515 км/соатга етказилган. Оддий тезюзар поездларининг тезлиги соатига 200-300 км/соат.

Париж-Бардо темир йўлида қатнайидиган энг тезюзар поезднинг тезлиги 350 км/соат. Жаҳонда темир йўлларининг умумий узунлиги тахминан 1,2 млн. км, аммо унинг 50%и олти катта давлатта (АҚШ, Россия, Канада, Хиндистон, Хитой, Австралия) тўғри келади. АҚШ темир йўлларининг умумий узунлиги бўйича жаҳонда биринчи ўринда туради.

Темир йўлларининг зичлиги бўйича Ғарбий Европа давлатлари ва АҚШ этакчи. Темир йўлларни зичлиги дегайда 100 км² майдонга тўғри келувчи темир йўл узунлиги тушунилади. Бу кўрсаткич Ғарбий Европада 10 км²га тенг. Ривожланган давлатлар темир йўлларининг деярли ҳаммаси электрифицирилган ва улар икки йўлни ҳисобланади.

Автомобиль транспорти.

Автомобиль (грекча autos-ўзи, латинча mobilis-ҳаракатланадиган, юрадиган) транспорти юк ва йўловчи ташишида муҳим аҳамиятга эга. Автомобиль транспорти қуйидагиларни ўз ичига олади: ҳаракатдаги автомобиллар, автомобиль йўллари, ёқилғи билан таъминлаш корхоналари, таъмирлаш корхоналари, автовокзаллар ва ҳ.к.лар.

Ҳозирги пайтда автомобилларининг турли хиллари моддий ва номоддий ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида ва турмушда ишлатилади. Моддий ишлаб чиқаришда оғир юк кўтаридиган автомобиллар, автопоездлар, йўловчи ташишида эса автобуслар, енгил машиналар ишлатилмоқда. Бундан ташқари махсус автомобиль транспорти ҳам бор (тиббиёт, озиқ-овқат, ҳарбий, илмий ва бошқа мақсадларда ишлатиладиган). Йўллар автомобиль транспортининг асосий таркибий қисмидир. Йўллар қаттиқ қопламли ва грунтли бўлади. Икки томонлама автомобиль ҳаракати учун яроқли бўлган кенг йўлга автострада деб аталади. Бу йўлларининг муайян бир жойларда ён қўчалардан қўшилган кириш ва чиқиш жойлари бўлади. Қўшаланг ўтиш жойлари виадукларда ёки тунелларда бўлади ва автострада билан кесинмайди. Жуда катта масофага қўзилган автострада тракт деб аталади. Масалан, Ўзбекистон тракти Тошкентни Термиз билан боғлайди. Қаттиқ қопламли йўлларни шоссе деб аталади, тор техник маънода шоссе тош йўлни англатади. Қаттиқ қопламли бўлмаган, автомобиль ва от-арава юриши учун яроқли бўлган йўллар грунт йўллари деб аталади. Иқлим шароитига қараб улар мавсумий бўлиши мумкин. Улар табиий (қишлоқ, ўрмон йўллари, қарвон йўллари ва тоғ йўллари) ва яхшилانган йўлларга бўлинади.

Автомобиль транспорти юк айланмасининг деярли ярми саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотлари ҳиссасига тўғри келади. Автомобиль транспортининг юк айланмаси бўйича АҚШ биринчи, Россия иккинчи ўринда туради.

Автомобиль транспортининг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- а) саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарини магистраль транспорт йўллари ва воситалари билан боғлайди;
- б) шаҳарлардаги ва шаҳар атрофидаги юкларнинг асосий қисmini ташийди;
- в) қисқа (100 км) ва узоқ масофаларга юк ташишида қулай;
- г) юкларни йўлларда тушириб-ортмай, бевосита истеъмолчига етказиб бера олади.

8.2. Сув транспорти

Сув транспорти денгиз ва дарё транспортидан иборат.

Денгиз транспорти — дунё транспорт тизимининг жуда муҳим таркибий қисми бўлиб, усиз дунё хўжалиги нормал ривожлана олмаган бўлур эди. Унинг ҳиссасига дунё юк айланмасининг 62 фоизи туғри келади ва у халқаро савдонинг 4/5 қисмига хизмат кўрсатади. Айни денгиз транспортининг ривожланиши туфайли океанлар илгаригидек континентлар ва қўшни мамлакатларни ажратмайди, балки бирлаштиради. Денгиз транспортининг умумий узунлиги миллионлаб км ни ташкил этади. Денгиз кемалари асосан оммавий юкларни — қўйиб ташиладиган, суюқ (нефть ва нефть маҳсулотлари), уйиб (қонламадан) ва тукиб ортладиган (кўмир, руда, дон, фосфорит в.б.) юкларни ташийди. Одатда, бу юклар 8—10 минг км мософага ташилади. Денгиз транспортида «контейнер инкилоби» асосий юклар — тайёр буюмлар, яримфабрикат, озиқ-овқатларни ташинининг тез қўпайишига олиб келди.

Ўз навбатида дунё хўжалиги денгиз транспорти ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Буни қуйидаги маълумотлар тасдиқлайди: дунё денгиз кема транспортида юк ташиш ҳажми 1960 йилда — 1110 млн. т, 1970 йилда — 2600 млн. т, 1980 йилда — 3600 млн. т, 1985 йилда 3330 млн. т, 1990 йилда — 3700 млн. т, 90-йиллар бошида эса 3,8 млрд. т атрофида эди. Шу билан бир қаторда юк ташиш структурасида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди. 1950—1970 йилларда, яъни энергетика бўҳронидан олдинги даврда қўйиб ташиладиган (суюқ) юклар салмоғи 41% дан 55%га қўпайди. Бўҳрондан кейин унинг салмоғи иасайиб, қуруқ ва асосий юклар салмоғи ошди. 90-йилларнинг бошида денгиз транспорти юк айланмаси структураси қуйидагича бўлган: қўйиб ташиладиган (суюқ) юклар — 37%, асосий юклар — 25%, қуруқ юклар — 24%, бошқа юклар — 14%. Бу юк айланмасида қуруқ юклар салмоғининг ошишидан далолат беради. Денгиз транспорти юк айланмасида бир неча ўн йил мобайнида Япония дунёда биринчи ўринни эгаллаб келмоқда, ундан кейинги ўринларни Ғарбий Европа, Хитой, Россия эгаллаган.

Географик нуқтаи назардан дунё денгиз трассаси қуруқлик транспортидан тубдан фарқ қилиб, унда асосий ўринни йўл тури ва узунлиги эмас, балки денгиз кемалари бориб ва чикиб кета оладиган портлар, денгиз каналлари, бўғизлар турлари, тармоқларининг мавжудлиги, йирик дарёлар қуйи оқимларининг (эстуарий) қулайлиги каби шарт-шароитлар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Булар денгиз йўли трассаси географиясининг асосий

хусусиятларини белгилаб беради. Шу сабабдан географик меҳнат тақсимооти таъсирида қўпчилик йирик денгиз портлари узоқ йиллар мобайнида ўз мавқеини сақлаб келмоқдалар.

Ҳозирги денгиз кемачилигида юк ташишни ташкил этишнинг трамп ва мунтазам (линияли) шакллари мавжуд. Трамп (инглизча tramp — дайди) кемачилигида кемалар юк борлигига қараб турли йўналишларда ишлайди ва юк ташиш баҳоси фрахт ставкаси кўринишида бўлади. Мунтазам (линияли) кемачиликда эса кемалар маълум доимий линияларда жадвал бўйича портларга борди ва кетади, юкларни ортади-туширади. Бунда юк ташиш баҳоси тариф билан белгиланади. Трамп кемаларида асосан оммавий, рейсли (мунтазам) кемаларда эса асосий юклар ташилади. Шу сабабдан трамп кемасозлигида юк ташиш ҳажми мунтазам юк ташиш шаклидагидан анча кўдир.

Дунёнинг мунтазам трамп кемачилигида беш аср мобайнида (Буюк географик кашфиётлар бошланишидан буён) биринчи ўринни (2/3) Атлантика океани эгаллаб келмоқда. Бунинг асосий сабаблари қўтлаб табиий, тарихий, иқтисодий омилларга боғлиқдир. Булар қаторига қуйидагилар кириди:

1) денгиз қирғоқлари морфологияси, уларнинг парчаланганлиги (эгри-бугри, кингир-қийшиқлиги) ва кемачилик учун ғоят қулайлиги;

2) денгиз бўйи районларининг қўпчилигида юқори аҳоли зичлиги ва урбанизация даражасининг юқорилиги ва уларнинг эса бу ердаги ўнлаб мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси юқорилиги билан узвий боғлиқлиги;

3) Атлантика океани сувларидан эски ва янги дунёни боғлаб турувчи энг қисқа йўлнинг ўтганлиги ва буюк океан қирғоқларида дунёнинг қўпчилик портлари пайдо бўлганлиги.

Атлантика океанида денгиз кемачилигининг бир нечта йўналишлари шаклланган:

1) Шимолий Атлантика асосий йўналиш бўлиб, Европани Шимолий Америка билан боғлайди ва 40° ва 50° ш.к. ўртасидан ўтади. Бу ерда мунтазам кемачилик ўстун туради. Яқин ўтмишларгача у дунёда энг катта денгиз йўловчилари йўналиши бўлган. Мамлакатлар кўз йил мобайнида кемалар тезлигини ошириш ва йўлга сарфланадиган вақтни қисқартириш учун тинмай курашдилар. XIX асрнинг биринчи ярмида елканли кемалар Атлантикани ғарбий йўналишида энг камида 30 суткада ва шарқий йўналишида эса 20 суткада кесиб ўтганлар. Параходлар аста-секин сузиш вақтини 15, 10, 5 суткагача, лайнер-рекордчилар эса 3,5-4 суткагача қисқартирдилар.

Аммо кемалар ҳаво транспорти билан рақобатда ютиб

чиқолмадилар. 1958 йилда денгиз ва ҳаво транспорти биринчи марта йўловчилар ташишда тенглашди. Лекин ҳозирги пайтда Европа билан Шимолий Америка ўртасидаги йўловчилар оқимиға ҳаво транспорти деярли тўлиқ хизмат кўрсатмоқда;

2) Жанубий Атлантика (Европа-Жанубий Америка) йўналиши;

3) Ғарбий-Атлантика (Африка-Европа) йўналиши. Шулар билан бир қаторда Атлантика орқали Осиёдан Европаға ва АҚШға нефть ва бошқа оммавий юклар ташиладиган юк оқимлари ўтади. Лекин кейинги ун йилликларда дунё кемачилигида Атлантика океанининг роли пасайди.

Тинч океани денгиз юкларини ташиш бўйича иккинчи ўринни (1/4) эгаллайди, лекин Атлантика океанидан кўп даражада орқада туради. Аммо бу океанининг потенциали жуда катта ва унинг қирғоқларига 2,5 млрд. дан ортиқ аҳоли яшайдиган 50 мамлакат чиқади. Бу ерда дунёнинг энг йирик портлари бор ва кўлаб оммавий, сўнгги йилларда эса асосий юклар оқимлари шаклланимоқда. Уларнинг энг муҳимлари Осиё ва Америка қирғоқлари бўйлаб ўтади ва янги трансокеан оқимлари ҳам бор. Осиё-Тинч океани региони мамлакатларининг, биринчи навбатда, ЯИМларнинг тез ривожланиётганлиги, уларнинг жаҳон савдоси билан интеграцияси муҳим юк оқимларининг Атлантикадан секин-аста Тинч океанига ўтишига олиб келмоқда.

Ҳинд океани денгиз юкларини ташиш ҳажми бўйича учинчи ўринни (1/10дан кўпроқ) эгаллайди. Унинг қирғоқларига аҳолиси 1 млрд. дан кўп бўлган 30 мамлакат чиқади. Бу океанда кудратли юк оқимлари Форс қўлтиғида шаклланади.

Денгиз юклари дунё денгиз флоти орқали ташилади. Унинг таркибида 80минг кема, шу жумладан, Японияда 10 минг, МДХ да — 7,4 минг, АҚШ да — 6,4 минг кема бор. Дунё денгиз флотининг умумий ҳажми (тоннажи) 420 млн. т. дан ортиқроқдир. 70-йилларнинг ўрталаригача унинг катта қисми танкерга тўғри келган, ҳозир эса уларнинг салмоғи пасайди. 90-йилларнинг бошида умумий тоннажи 30% танкерларга (нефть ташувчи), 27% балкерга (ихтисослашган руда, кўмир, ёғоч, ба-нан, автомобиль ташувчи кемалар), 12%и асосий юкларни, 7%и контейнер ташувчи кемаларга тўғри келади. Дунё денгиз флоти таркибида аралаш юк ташувчи комбинациялашган кемалар (танкер-руда ташувчи, танкер-дон ташувчи, дон-автомобиль ташувчи в.б.), — сиқилган табиий газни — 161° С ҳароратда ташийдиган танкер-метан ташувчи кемалар бор.

21-жадвал

Асосий байроқлар бўйича дунё денгиз флоти тоннажининг тақсимланиши (90-йиллар бошида)

Мамлакат байроғи ёки худудлар	Ялли сизими, млн.бр.рег.т.	Дедвейт, млн.т.	Мамлакат байроғи ёки худудлар	Ялли сизими, млн.бр.рег.т.	Дедвейт, млн.т.
Либерия	54,7	99,2	Руминия	4,0	6,1
Панама	39,3	62,2	Франция	3,8	5,6
Япония	27,1	40,8	Югославия	3,8	6,0
Норвегия	23,4	41,2	Испания	3,8	6,2
АҚШ	21,3	31,2	Нидерландия	3,8	4,7
Греция	20,5	37,2	Туркия	3,7	6,3
Кипр	18,3	33,0	Польша	3,4	4,4
Россия	14,9		Швеция	2,8	2,9
Хитой	13,9	20,8	Канада	2,7	3,0
Ботам	13,6	22,4	Австралия	2,5	3,7
Филиппин	8,5	14,2	Индонезия	2,2	2,9
Италия	8,0	11,8	Вануату	2,2	3,3
Сингапур	7,9	13,0	Гибралтар	2,0	3,3
Корея	7,8	12,5	Бельгия	1,9	3,1
Украина	6,9		СентВинсент	1,9	3,0
Буюк	6,7	8,6	Аргентина	1,9	2,9
Гонконг	6,6	11,2	Қувайт	1,9	2,9
Ҳиндистон	4,3	10,5	Малайзия	1,7	2,5
Тайвань	6,5	8,7	Саудия	1,7	2,7
Бразилия	5,8	10,0	Болгария	1,4	2,0
ГФР	6,0	7,0	Мексика	1,3	1,8
Дания	5,7	7,2	Миср	1,3	1,8
Эрон	5,2	8,7	Филиппин	1,1	1,0
Мальта	4,7	7,8	Ироқ	1,0	1,8
Бермуд	4,5	7,0			

Э с л а т. м а: 1) Ялли сизим — кемаларнинг юк кўтариш сизими бирлиги. Ялли (тўла) сизими брутто-регистр тоннада ўлчанади. 1 бр. -рег. т. қ куб фут ёки 2,83 м³. 2) Дедвейт - юк кўтариш тоннаси; кема белгиланган катталиклда сувға туширилганда соф юк ва захирадаги юкин кўтариш оғирлиги. Улар тонна дед-вейтда ўлчанади.

Жадвалда дунёда денгиз флотига эга бўлган ҳамма мамлакатлар (улар 49 та) бўйича маълумотлар берилган. Уларнинг умумий денгиз флоти сизими 1 млн. бр. -рег. т. дан ортиқроқдир. Бу соҳада ривожланиётган мамлакатлар дунё ҳўжалигининг бошқа тармоқларига ҳос бўлган одатдаги «охирги» ўринларини эмас, балки биринчи ва иккинчи ўринларни эслайди, шунингдек, «биринчи-бешинчи ўликда» ҳам ривожланган мамлакатлар билан деярли бир хил мавқега эгадир. Шу билан бир қаторда ривожланиш жараёни динамикаси шундайки,

унда ривожланган мамлакатларнинг денгиз флот-тоннажи (айниқса, Греция, Япония, Буюк Британия, ГФР, Франция, Дания, Швеция) сўнгги йилларда тез қисқармоқда, айти пайтда ривожланаётган мамлакатлар флоти тез ривожланмоқда. Бундай ўсиш Хитой, Ҳиндистон, Бразилия ва бошқа баъзи Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида улар иқтисодиётининг ривожланишини акс эттиради ҳамда уларнинг халқаро географик меҳнат тақсимоли, дунё траппи ва мунтазам кемачилигига қўшилиб кетаётганлигини билдиради. Лекин кўп ҳолларда бу ҳолат ривожланаётган мамлакатлар томонидан «арзон» (ёки «қалбаки») байроқ бериш ёки «очиқ рўйхатта олиш (регистрация)» деб аталадиган жараён билан боғлиқ.

Дунёда Либерия ва Панама энг катта флотта эга, улар ҳиссасига дунё тоннажининг қарийб 1/4 қисми тўғри келади. Улар биринчи бўлиб «очиқ рўйхатта олиш»га ўтган эдилар. Либериянинг ҳозирги флоти Греция, Буюк Британия, Дания, ГФР, Нидерландия ва Швеция каби анъанавий денгиз давлатларининг биргаликдаги флотига тахминан тенгдир. Кейинчалик Кипр, Бермуд, Бегам ороллари, Мальта, энг сўнгги йилларда Ванауту, Сант-Винсент, Гибралтар ҳам шу йўлга ўтдилар. Ҳозир «арзон байроқ» остида сузаётган кемалар сони 10 мингдан ошиб кетди. Лекин амалда уларнинг кўпчилиги АҚШ, Греция, Буюк Британия, ГФР, Япония ва бошқа Ғарб мамлакатларининг кема эгалари ва кемачилик компанияларига қарашлидир. Масалан, АҚШ «арзон байроқ» да сузаётган дунё денгиз флотининг 1/4 қисмига эгалик қилади (айниқса, Либерияда). Ғарбдан ривожланаётган мамлакатларга денгиз флоти тоннажининг бундай «қочиши» сабаблари «очиқ рўйхатта олиш» мамлакатларида меҳнат қонунчилиги арзон ишчи кучидан фойдаланишга ва денгизчилар иш ҳақи ва кемалар хавфсизлиги харажатларини анча тежашга, юқори солиқ тўлашдан қочишга имкон беради.

Дунёда 3 мингга яқин порт бор, йиллик юк айланмаси 50 млн. т. дан ортиқ гигант-портларнинг («дунё портлари») сони эса 30 тага яқин. Маҳаллий ва халқаро каботажда иштирок этадиган катта портлар 2,2 мингга, шулардан 900 таси Европада, 500 дан кўпроғи Америкада, 400 га яқини Осиёда, қолганлари бошқа қитъаларда типларга бўлинади.

Универсал портлар ҳар хил юкларни қабул қилади ва жўнатади. Шу сабабдан портнинг айрим участкалари контейнер, нефть, кўмир, руда, дон, ёғоч-тахта ва бошқаларни юклаш ва юкни туширишга мослаштирилган. Бундай портлар кўп тармоқли иқтисодиётга эга бўлган ривожланган мамлакатларда кўпчиликни ташкил этади.

Дунёнинг энг йирик универсал портлари юк айланмаси 22-жадвалда берилган.

22-жадвал

Дунёнинг юк айланмаси 50 млн. т. дан ортиқ бўлган универсал портлари

Порт	Мамлакат	Юк айланмаси	Порт	Мамлакат	Юк айланмаси
Роттердам	Нидерландия	290	Токио	Япония	80
Сингапур	Сингапур	190	Кура	Япония	80
Янги Орлеан	АҚШ	175	Гонконг	Сенган (Хитой)	80
Кобе	Япония	170	Батон Руж	АҚШ	80
Нью-Йорк	АҚШ	155	Гамбург	ГФР	65
Тиба	Япония	135	Лондон	Буюк Британия	60
Нагоя	Япония	130	Корпус-Кристи	АҚШ	60
Хьюстон	АҚШ	125	Генуя	Италия	55
Иокагама	Япония	125	Филадельфия	АҚШ	55
Шанхай	Хитой	115	Ванкувер	Канада	55
Марсель	Франция	95	Гавсон	Тайвань	55
Осака	Япония	95	Тампа	АҚШ	50
Кавасаки	Япония	90			
Гавр	Франция	85			
Антверпен	Бельгия	85			

«Биринчи ўнлик» портлар ҳиссасига дунёдаги барча портлар юк айланмасининг 1/1 қисми тўғри келади. Уларнинг 6 таси Осиёда, 3 таси Европада 1 таси Америкада жойлашган. Бу эса Осиё Тинч океани регионининг аҳамияти ошиб бораётганлигини кўрсатади. Шундай портларнинг 8 таси Японияда, 7 таси АҚШ да, 2 таси Францияда, 1 тадан бошқа мамлакатларда жойлашган.

Юк обороти 20 дан 50 млн. т. гача бўлган портлар 50 тага яқин бўлиб, уларнинг энг кўпи АҚШ (6) ва Италиядан (6), сўнгра Буюк Британия (3), Франция (3), Японияда (3) жойлашган. Бу тоифадаги портларга, шунингдек, Европада Амстердам, Гданьск — Гдиня, Бремен, Гетеборг, Осиёда — Бомбей, Бангкок, Далянь, Циндао, Африкада — Александрия, Америкадаги Монреаль, Буэнос-Айрес, Рио-де-Жанейро, Австралияда — Сидней, Россияда — Новороссийск (45 млн. т) киради.

Ихтисослашган портлар айтиқса, ривожланаётган мамлакатлар учун характерлидир. Уларнинг энг йириклари нефть экспортига боглиқ ҳолда пайдо бўлди ва Форс қўлтигида жойлашган. Булар Рос — Тоннура (Саудия Арабистони), Мин-Эль-Ахмади (Кувайт), Харк (Эрон) бўлиб, энг йирик супертанкерларни қабул қилади ва уларнинг юк айланмаси нефть қазиб олиш ва экспорти максимал даражага етганда Роттердамдан кўпроқ бўлади. Энг йирик нефть экспорти портлари қаторига,

шунингдек, Нигериядаги Бонни, Мексикадаги Тамнико, Ливиядаги Эс-Сидер, Индонезиядаги Думай, Аляскадаги (АҚШ) Валдиз киради. Сўнгги йилларда эга бўлган, руда ташувчи кемаларни қабул қила оладиган Бразилиянинг Тубаран порти дунёнинг энг йирик портига айланди.

Дунё денгиз транспорти географиясига халқаро денгиз каналлари ва денгиз бўғизлари катта таъсир кўрсатади. Дунёнинг энг йирик кемалари қатнайидиган денгиз каналлари Сувайш, Панама, Киль (ГФР), Буюк (Хитой), Қирғоқ (АҚШ), Окденгиз — Балтики ва Волга Дон (Россия). Сувайш канали (Миср) 1858—1869 йилларда қурилган. У шимолдан жанубга — Порт Саиддан Қизил денгиздаги Сувайшгача давом этади. Узунлиги 161 км, чуқурлиги 12,5—13 м, эни 120—130 м, шлюзларсиз ишлайди. Кемалар шимолдан ва жанубдан карвон-карвон бўлиб сузади ва бу карвонларни бир-бирларидан ажратиб туриш учун катта Тузли кўлдан фойдаланилади. 1896 йилда канал кеманинг ботиши (кеманинг сувга ботиб туриш даражаси) жами 8 м гача бўлган денгиз кемаларини ўтказган, лекин сўнгра бир неча марта чуқурлаштирилган ва кенгайтирилган. Булар юк ва кема айланмасининг доимий ўсиб боришига мос бўлган. XX асрнинг бошида каналдан ҳар йили 4 минг кема ўтган ва юк ҳажми 20—30 млн. т бўлган бўлса, 60-йилларнинг бошига келиб кема айланмаси 20 мингдан ошган, юк ҳажми эса 250 млн. т га етган. Осиёни боғлаб турадиган асосий денгиз йўли 23-жадвал маълумотларида акс эттирилган.

23-жадвал

Сувайш каналидан фойдаланганда йўлнинг қисқариши

Жўнатувчи ва қабул қилувчи портлар	Узунлиги денгиз милясида		Йўлнинг қисқариши	
	канал орқали	Африкадан айланиб ўтганда	Денгиз Миляси	%
Одесса — Бомбей	4198	11878	7980	65
Генуя — Бомбей	4478	10576	6098	53
Мажарша — Бомбей	4573	9824	5251	54
Лондон — Бомбей	8218	10721	4461	41
Гамбург — Бомбей	6567	11038	4461	40
Пондич — Калькутта	7945	11597	3652	33
Ливерпуль — Йокагама	11113	14436	3323	24

Каналдан асосан форс қўлтигидан Европага нефть ташилади. Шу сабабдан каналда жанубдан шимолга ташиладиган юк тескари йўналишдагидан тўрт марта кўп. Лекин 50 — 70-йилларда каналда юк ташиш икки марта тўхтаб қолди. Бирин-

чи марта бу 1956 — 1957 йилларда Миср каналини национализация қилганда (канал Франция ва Англияга қарапти бўлган), унга қарши бу мамлакатлар агрессия (уруш) қилганда, канал вақтинча ишламаган. 1967 — 1975 йилларда араб-исроил уруш туфайли Сувайш канали иккинчи марта узоқ вақт ишламади. 1975 йил 5 июнда канал очилгач, унда юк ва кема айланмаси яна қайтадан тез ривожланди. 90-йилларнинг бошида каналдан 20 минг кема ўтган ва 350 млн. т. юк ташилган. Канал кенгайтирилди ва 20 м гача чуқурлаштирилди. Ҳозир каналдан илгаригига нисбатан каттароқ кемалар ўтишига имконият яратилган. Шунга қарамасдан яқин шарқдан Европага нефть ташийдиган супертанкерларнинг кўпчилиги Сувайш каналидан эмас, балки Африкани айланиб ўтмоқдалар. Шунинг учун каналда нефть ташиш салмоғи кўп миқдорда қисқарди, шимолдан ва жанубдан ташиладиган юк оқимлари ҳажми деярли тенглашди. Бунда 1979 йилда қурилган икки қаторли Сувайш-Александрия нефть қувурининг (115 млн. т нефть ҳайдайди) таъсири ҳам катта бўлган. Умуман, ҳозир ҳам Сувайш канали дунё денгиз кемачилигининг энг асосий участкаси бўлиб қолмоқда ва унинг ҳиссасига дунё денгиз транспортида ташиладиган юкларнинг 14 фоизи тўғри келади (350 млн. т).

Панама канали Панама бўйинининг энг паст жойидан Панама мамлакати ҳудудида қурилган. У Бальбао шаҳри яқинида Тинч океанини Атлантика океани билан Кристобль шаҳри яқинида боғлайди. XIX асрнинг ўрталарида Буюк Британия ва АҚШ канал қуриш ҳақ-хуқуқи учун курашишди. Зиддиятдан Франция фойдаланиб, канал қурилишини 1879 йилда бошлаб юборди, лекин француз компанияси инкирозга учради ва канал қуриш ҳуқуқи 1901 йилда АҚШ га ўтди (инглиз-америка шартномасига биноан). 1904—1914 йилларда АҚШ канални қуриб битказди. Каналнинг узунлиги 82 км, эни 150—305 м, чуқурлиги — 12,5 м, шлюзлар сони — 12, ўтадиган кемалар тоннажи — 65—70 минг т, йиллик юк айланмаси — 170 млн. т, кемалар айланмаси — 1 суткада 40 кема, кемаларнинг сузиб ўтадиган вақти — 8 соат. Канал трассасининг ярми Гатун кўли орқали ўтади. Асосан каналда нефть, руда, кўмир, фосфорит ва бошқа оммавий юклар ташилади.

1903 йилда АҚШ ва Панама ўртасида тузилган шартномага мувофиқ майдони 1,4 минг кв. км бўлган Панама канали зонаси тулиқ АҚШ юрисдикциясига ўтган. Панамаликлар узоқ вақт мобайнида канал зонасини қайтариб олиш учун курашдилар. 1977 йилда 1903 йилдаги шартномани Панамага бериш тўғрисида янги шартнома тузилди.

Панама канали халқаро аҳамиятга эга, лекин у биринчи навбатда АҚШ учун энг катта транспорт аҳамиятига молик. (24-жадвал).

24-жадвал

Панама каналдан фойдаланганда йўлининг қисқариши

Жўнатувчи ва қабул қилувчи портлар	Масофа, миляда		Йўлнинг қисқариши	
	Панама канали орқали	Бошқа йўл билан	Мил.	%
Нью-Йорк — Сан-Франциско	5283	13107 Мисл.	7844	80
Нью-Йорк — Ванкувер	8050	13907 Мисл.	7857	56
Нью-Йорк — Вальпараисо	4627	8337 Мисл.	3710	45
Ливерпуль — Сан-Франциско	7930	13507 Мисл.	5577	41
Ливерпуль — Ванкувер	8717	14317 Мисл.	5600	39
Нью-Йорк — Иокогама	9700	13042 Мисл.	3342	26
Нью-Йорк — Сидней	9692	13051 Афр.	3359	28
Нью-Йорк — Шанхай	10584	12324 Сувайш.	1740	14
Нью-Йорк — Сивгапур	8885	10141 Сувайш.	1256	12

Панама канали АҚШнинг шарқий ва ғарбий қирғоқлари ва АҚШ нинг шарқий қирғоқлари билан Лотин Америкасининг Тинч океани қирғоқлари ўртасидаги масофани кўпроқ, шунингдек, Осиё ва Австралия портларига борадиган йўлни нисбатан камроқ қисқартиради. Шу сабабдан АҚШ Панама каналининг асосий фойдаланувчиси бўлиб, каналдан Атлантика ва Тинч океанига ташиладиган юкнинг 70 фоизи АҚШ ҳиссасига тўғри келади.

Шуни ҳам қўшимча қилиш керакки, Марказий Америкада бошқа трансокеан каналларини қуриш лойиҳалари ҳам ишлаб чиқилмоқда. Улардан бирининг тахмин қилинаётган трассаси Мексикадаги Теуантепек бўйнидан, иккинчисиники — Колумбиядаги Отрето чўкмаси орқали, учинчиси — Никарагуа кўли акваториясидан фойдаланиб, Никарагуа худудидан ўтадиган кемалар лойиҳалари тузилган.

ГФРдаги Киль канали учинчи халқаро канал бўлиб, Болтиқ денгизидagi Киль қўлтиғини Эльба дарёси қуйи оқими, биринчи навбатда Киль ва Гамбург портлари билан боғлайди. У XIX асрнинг охирида (1895 й.) қурилган бўлиб, кўпчилик Европа мамлакатлари учун катта аҳамиятга эга. Асосий юк оқимлари Болтиқ денгизидан Шимолий денгизга ва орқага, шу канал орқали Голландия ярим оролини четлаб ўтади. Узунлиги 98,7 км, чуқурлиги 11,3 м, эни 104 м, икки жуфт бош илқозлари бор.

Ҳозирги замон денгиз кемачилигининг миқёси жуда катта бўлиб, у кўп денгизларни қамраб олади. Масалан, Ўрта ер ден-

гизда бир вақтнинг ўзида 2,5 минг савдо кемалари (кобатаж кемалари бу ҳисобга кирмайди), Болтиқ денгизиди — 800, Жанубий-Хитой денгизиди — 700 дан кўпроқ кемалар юради. Айниқса, кемалар ҳаракати интенсивлиги денгиз каналлари, бўғизлари, портлари борадиган жойларда ғоят катта бўлади. Бу шароитда улар кемачиликни чекловчи омилга айланади. Баъзи бўғизлар супертанкерлар кириши учун яроқсиздир. Масалан, 100 минг т. дедвейтга эга бўлган супертанкер сувга 14 м, 200 минг тонналиги — 17,8 м, 300 минг тонналиги — 22 м, 500 минг тонналиги — 30 м ботиб туради. Буни таққослаш учун қуйдаги маълумотларни бериш мумкин: Кичик Бельт бўғозининг каяфлатланган чуқурлиги — 70 м, катта Бельт бўғозиники — 14м, Зунд бўғозиники — 8 м, Каттегатники — 26 м, Ла-Маншники — 35 м, Малакканики — 25, Зонд ва макассар бўғозлариники — 50 м. Шундай қилиб, энг катта супертанкерлар Европа қирғоқларига Ла-Манш орқали ёки Японияга энг қисқа йўл Малакка бўғози орқали ўта олмайдилар. Биринчи ҳолатда улар чуқур сувли портларга (масалан, Буюк Британиянинг ғарбий қирғоқлари) ёки махсус аванпортларда (масалан, Гавр) юк туширишга мажбур бўладилар, иккинчи ҳолатда эса катта айланма йўл — Макассар ёки Зонд бўғозлари орқали ўтадилар.

Океан трассаларининг энг «қуюқ» тугунлари қаторига каналлардан ташқари яна бўғизлар ҳам киради. Масалан, Ла-Манш орқали (уни инглизлар Канал деб аташади) суткасига 500 кема, Зунддан — 175, Гибралтар бўғизларидан 140 кема ўтади.

ФТИ шароитида дунё транспортига, юқорида қайд этилганидек, контейнерлаштириш ва у билан боғлиқ бўлган «контейнер инқилоби» катта таъсир кўрсатди. Улардан фойдаланиш юк ташишининг эски усулларига нисбатан меҳнат унумдорлигини бир неча марта оширишга, юкларни яхши сақлашга имкон беради.

Денгизда контейнерлардан фойдаланиш биринчи марта 1956 йилда АҚШда қўлланилган. Сўнгра 60-йилларнинг ўрталарига келиб Шимолий Атлантика линиясида контейнер ташувчи кемалар флоти юзага келди. 80-йилларнинг охирида эса 5—6 млн. контейнерни ташувчи бир миңдан кўпроқ ана шундай кемалар қатнай бошлади. АҚШ, Буюк Британия, Япония, ГФРда энг катта контейнер ташувчи кемалар флоти пайдо бўлди. Дунёнинг 200 портида контейнер терминаллар қурилди. Бундан бир неча йил аввал улар ўртасида биринчи ўринни Роттердам эгаллаб бўлса, сўнгра ундан Сингапур (йилига 4 млн. контейнер) ва Гонконг ўтиб кетди. Бу «катта учликдан» кейин

Кобе, Пусан, Гаосан, Лос-Анжелес, Нью-Йорк, Гамбург, Антверпен, Иокагама, Токио туради. Бундан кўриниб турибдики, денгиз транспортини контейнерлаштириш фойда келтиришда капитал маблағ талаб қилишига қарамай, у АҚШ, Ғарбий Европа, Япониядан ташқари Осиёнинг ишлаб берувчи саноати маҳсулотини экспорт қилишга йўналтирилган «янги индустриал мамлакатларда» ҳам кенг қўлоқ очган.

Шунга мос ҳолда денгиз контейнерлар линиялари тармоғи ҳам ривожланиб боради. 80-йилларнинг ўрталарига келиб денгиз контейнер юк ташишида янги босқич бошланди: «Юнайтед Стейтс Лайнз» (АҚШ) ва «Эвергрин Лайн» (Тайвань) кема компаниялари Ғарбий Европа, АҚШ, Шарқий Осиё база портларига 7-8 кун оралиғида (интервалида) кирадиган дунё бўйича контейнер линияларини эксплуатация қилишни бошлади. Бу линияларда энг янги катта тоннажли тезюрар контейнер ташувчи кемалар ишлай бошлади. Улардан кейин бошқа кема компаниялари ҳам ана шундай дунё бўйича сервисни таклиф эта бошладилар.

Турли транспорт турларини контейнерлаштириш ва улардан юк ташишда аралаш фойдаланишни кенгайтириш географик нуқтаи назардан яна бир қизиқ ҳодиса — «транспорт кўприги» деб аталадиган жараённинг шаклланишига олиб келди. Уни кўпинча яна «қуруқлик кўприги» («ленд бридж») деб ҳам аташади. Уларни эксплуатация қилишда контейнер ташувчи кемалар (баъзан балкер-кемалар), маршрутли тезюрар темир йўл состави ва автопоездлар билан бирга қўшиб қўлланилади. Ҳозирги пайтда Ғарбий Европа ва Япония ўртасидаги ҳамда Япония ва АҚШнинг шарқий қирғоқлари ўртасидаги иккита «кўприк» дунёда машҳур ҳисобланади.

Биринчиси — Транссибир «транспорт кўприги» 1970 йилда ишлай бошлади. Унинг энг чекка нуқталари Роттердам ва Иокогама бўлиб, улар ўртасидаги масофа (Россия ва Украина темир йўлларида фойдаланганда) 13770 км га тенг. Бу йўл уч қисмдан иборат. Биринчи қисмида Ғарбий Европа юкларни қуруқлик транспорти орқали чегара бўйи тутунлари ёки МДХдаги Кора денгиз ва Болтиқ денгизлари портларига олиб келинади. Иккинчи қисмида улар экспресс поездлар ёки олий составда МДХ Европа қисми темир йўллари ва Транссибирь магистрали орқали Тинч океани қирғоқларидаги портларга (Находка, Шарқий) жўнатилади. Учинчи қисмида улар яна денгиз орқали Япониянинг Иокагама ёки бошқа портлари, шунингдек, Гонконг ва Манилага етказиб берилади. Япониядан Ғарбий Европага жўнатиладиган юклар тескари йўналишда шу йўллар орқали та-

шилади. Юк ташишга тахминан 35 сутка вақт сарфланади. Ушбу «Транспорт кўпригидан» фойдаланиш денгизда шу йўналишда юк ташишга нисбатан тахминан 20% га арзон тушади ва бунда юкларни Сувайш канали орқали ташиш масофани 20,1 минг км га узайтиради. 90-йилларнинг бошида бу «транспорт кўприги» орқали ҳар йили 100-120 минг контейнер ташилган.

Иккинчи ана шундай «кўприк» Япония ва АҚШнинг шарқий қирғоқлари ўртасида «қурилган» ва у Япониядан денгиз орқали АҚШнинг Тинч океани қирғоқларидаги портларга, сўнгра ундан қуруқлик йўллари орқали бутун АҚШ ҳудудини кесиб ўтиб, Атлантика қирғоқларига давом этади. Бу аралаш транспорт йўлларида Панама каналдан ўтадиган денгиз йўлига баробар келадиган контейнер ташиш мумкин ва бунда баҳо тахминан бир хил бўлади. Лекин Сизтл орқали Иокагамадан Нью-Йоркка борадиган йўл масофани 3,5 минг км га қисқартиради.

Дунёнинг бошқа қисмларида, масалан, АҚШ ҳудудидан транзит орқали Ғарбий Европа ва Япония ўртасида, шунингдек, Осиё, Лотин Америкаси мамлакатлари ўртасида «транспорт кўприклари»нинг шаклланиши турли босқичда турибди.

Дарё транспорти. Ички сув йўллари транспорти кемалар қатнайидиган дарёлар, каналлар, ва ички сув ҳавзаларидан фойдаланади ва у ушбу объектларнинг табиий хусусиятларига кўп даражада боғлиқдир. Масалан, Амазонка, Панама, Миссисипи, Обь, Енисей, Янцзи, Конго дарёлари дунёнинг энг қудратли темир йўл магистралларига нисбатан ҳам анча катта ўтказиш қobiliятига эга. Лекин бу имкониятлардан фойдаланиш умумий иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ. Шу сабабдан дунёда сув транспортга юк айланмаси бўйича АҚШ, Россия, ГФР, Нидерландия, Бельгия, шунингдек, Хитой ажралиб туради. Баъзи мамлакатларда сунгий сув йўллари ва кўл кемачилиги ривожланган. Умуман, ички сув транспорти айрим мамлакатларнинг ички эҳтиёжларига хизмат қилади, лекин у халқаро юк ташишда ҳам иштирак этади. Айрим мамлакатларда, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда, масалан, Амазонка, Панама, Конго каби буюк дарёлар имкониятларидан фойдаланиш жуда паст даражада.

Дунё сув йўлларининг умумий узунлиги 550 минг км бўлиб, унда асосий ўринни МДХ (123 минг км), Хитой (110), АҚШ (41), Бразилия (31), кейинги ўринларни Венесуэла, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Зоир, Франция, ГФР, Нигерия, Финляндия эгаллайди. Лекин ички сув транспортининг ривожланиш даражасини юк айланмаси ҳажми ва ушбу транспорт турининг умумий транспорт юк айланмасидаги салмоғи белгилаб беради. Юк айланмаси бўйича ўринлар куйидаги тартибда тақсимлана-

ди: АҚШ, Хитой, Россия, Канада, Нидерландия, Франция, Бельгия. Кўриниб турибдики, бу рўйхат ундан олдин берилган рўйхатдан фарқ қилиб, унинг таркибиди иқтисодий ривожланган мамлакатлар бор, ҳолос. Бошқа кўрсаткич — ички сув транспортининг умумий транспорт юк айланмасидаги салмоғи бўйича кўрсаткичлар жуда юқори (52%). Бу кўрсаткичлар ГФРда 25, Бельгияда 17, АҚШда 10, Россияда 5,5 фоизни ташкил этади. Шу билан бир қаторда бу транспорт тури амалий жиҳатдан ривожланмаган (Япония, Монголия, Куба, Урта Осиё мамлакатлари) ёки кам ривожланган (Буюк Британия, Италия).

Ички сув транспортининг ривожланишига ички сув йўллариининг аҳволи ва флотининг катта-кичиклиги катта таъсир кўрсатади. Масалан, АҚШдаги 41 минг км сув йўлидан 31 минг км каналлар ва шлюзланган дарё участкаларига тўғри келади. Бу мамлакат 20 млн. т. дан кўпроқ тоннажга эга бўлган дунёдаги энг катта дарё ва қул флотига эга. МДХ, Хитой, ГФР, Францияда ҳам катта каналлар ва сув йўллари барпо этилган. (25-жадвал).

25-жадвал

Дунёнинг кемалар қатнайдиған энг муҳим каналлари ва сув йўллари¹

Номи	Мамлакатлар	Узунлиги, км	Кенглиги	Шляклар сони
1. Қирғиқ канали шу жумладан, сувғий участкалар	АҚШ	5580	40-60	
2. Буюк канал	Хитой	1800		
3. Волга-Болтиқ сув йўли шу жумладан, Волга-Болтиқ канали	Россия	1782	40-350	
4. Рейн-Майн-Дунай сув йўли шу жумладан, сувғий участкалар	ГФР	1100	25-120	
5. Эри канал	АҚШ	372		
6. Гетв-канал шу жумладан, сувғий участкалар	Швеция	677	52	18
7. Урлв Герман канали	ГФР	171		
8. Рена-рейн сув йўли	Франция	540	50	35
9. Оқ денгиз-Болтиқ сув йўли шу жумладан, сувғий участкалар	Россия	420	24-80	95
10. Москва номидаги канал	Россия	190		
11. Волга-Дон канали шу жумладан, сувғий участкалар	Россия	325	30-40	3
	Россия	320	25-100	150
	Россия	227		19
	Россия	37		
	Россия	128	86	114
	Россия	109		
	Россия	101	60-80	13
	Россия	58		

¹ Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. -М.: Сов. энцикл., 1988, с.409.

Дунёда халқаро дарёлар ёки халқаро дарё ҳавзалари (ХДХ) сони 2140 та бўлиб, улар энг йирик дарёларнинг ярмини ташкил этади. Масалан, Рейн, Амазонка, Замбези ҳавзаларида 7 мамлакат, Нил, Конго, Нигер ҳавзаларида 9 мамлакат, Дунай ҳавзасида эса 12 мамлакат жойлашган. Дунёнинг дарё ҳавзалари майдони 1 млн. кв. км дан ортиқ бўлган 13 та энг йирик дарёдан фақатгина 4 таси — Волга, Лена, Янзи, Маккензи бир мамлакат ҳудудида жойлашган, ҳолос. Тажрибалар шундан далолат берадики, иқтисодий ривожланган мамлакатларда дарёларнинг халқаро характери бўлиш ўрнига, маълум даражада уни рағбатлантирган. Лекин булар ривожланаган мамлакатларга тааллуқди эмас.

Европада Рейн, Дунай, Одер, Эльба энг йирик дарё артериялари ҳисобланади. АҚШда асосий дарё транспорти юклари Миссисипи — Буюк қўллар тизимида ташилади. Американинг Буюк қўллар тизими ва Авлиё Лаврентий дарёсининг чуқур сув йўлидан денгиз кемалари ҳам фойдаланади.

Ички сув транспортида кемалар қуввати ва юк қўтариш имкониятини кўпайтириш, шатакка олиш усулларини такомиллаштириш, сувости қанотли кемаларни кенг қўллашнинг ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидир.

8.3. Ҳаво транспорти

Ҳаво транспорти — энг тез, лекин етарли даражада қимматга тушадиган транспорт тури бўлиб, халқаро йўловчилар ташишида муҳим роль ўйнайди. Авиация — транспортнинг энг ёш ва тез ривожланаётган туридир. Унинг афзаллиги тезликдан ташқари, ташиш сифати, трассани осон кенгайтириш ва ўзгартиришга имкон берадиган географик ҳаракатчанлигидир. Мунтазам авиалиниялар тармоғи 8 млн. км бўлиб, у ер шарининг ҳамма қисмини қамраб олган, йилига 1,2 млрд. йўловчини ташийди.

Дунёнинг энг йирик ҳаво транспорти АҚШ бўлиб, унинг ҳиссасига хорижда ташиладиган (МДХдан ташқари) йўловчиларнинг ярми тўғри келади. «Биринчи ўнликка» яна Россия, Япония, Буюк Британия, Канада, Франция, ГФР, Австралия, Нидерландия, Испания кирази. Авиаташишнинг тахминан 45%и ички ва 55%и халқаро линияга тўғри келади. Унинг таянч нуқталари — 5 минг аэропорт бўлиб, 1 мингдан кўпроғи халқаро тоифага кирази. Йилига 15 млн. йўловчи ташиш имкониятига эга бўлган аэропортлар 26-жадвалда кўрсатилган.

Дунёнинг энг йирик аэропортлари

Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши	Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши
Чикаго	60	Лондон (Гатвик)	21
Даллас	58	Париж (Шарль де Голл)	21
Лос-Анжелес	45	Финикс	21
Атланта	43	Сент-Луис	20
Лондон (Хитро)	40	Сингапур	20
Токио (Ханеда)	37	Торонто	20
Нью-Йорк (Кенсди Номидаги)	30	Минисаполис-Сент-Пол	19
		Токио (Нарита)	17
Сан-Франциско	30	Гонконг	17
Денвер	28	Питтсбург	17
Франкфурт-Майн	26	Орландо	17
Париж (Орли)	24	Лас-Вегас	17
Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши	Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши
Майами	23	Рим (Фьюмичини)	16
Нью-Йорк (Лан-Гардия)	23	Амстердам (Шинхол)	16
Голюлу	23	Хьюстон	16
Бостон	23	Вашингтон (Нэнгл)	15
Детройт	22	Стокгольм	15
Осака	22		

Кўриниб турибдики, дунёдаги энг йирик 34 аэропортнинг ярмига яқини АҚШда, 8 таси Европада, қолганлари Япония, Канада, Сингапур, Гонконгда жойлашган. Бунда баъзи энг йирик шаҳарларда, масалан, Москвада 5, Нью-Йоркда 3, Париж, Лондон, Токиода — 2 тадан аэропорт бор. Демак, Лондон ҳар йили 60 млн., Париж — 45 млн. йўловчи қабул қилади. Дунё авиаташишларининг асосий йўналишлари Европа ва Шимолий Америка, Европа ва Жанубий Америка, Европа ва Яқин Шарқ, Европа ва Жанубий, Жанубий Шарқий, Шарқий Осиё ва Австралия ўртасида Европа ва Африка, АҚШ ва Шарқий, Жануби-Шарқий Осиё, АҚШ ва Жанубий Америка, АҚШ ва Австралия ўртасида амалга оширилади. Европа ва Шимолий Америка ўртасида ҳар йили 30 — 35 млн. йўловчи ташилади.

Ҳаво транспортида эски поршенли самолётларни турбовинтли ва реактив самолётларга алмаштириш (ўтган асрнинг 50-йилларнинг охири ва 60-йиллари бошида) фуқаролик авиалини-ясида янги даврни бошлаб берди. Булар «ТУ-104» (1956 й.), «Боинг-707» (1957 й.), «Каравелла» (1959 й.). Шундан буён

фуқаролик авиациясининг ривожланиши иккита асосий йўналиш — тезликни ошириш ва йўловчи (юк) жойларини қўпайтириш йўлидан бормоқда. Замонавий фуқаро самолётлари ўртача крейсер тезлиги соатига 800—900 км.га тенг. 70-йилларда товушдан тез учадиган самолётларнинг биринчи моделлари яратилди: «ТУ-144», (СССР), «Конкорд» (Буюк Британия ва Франция), «Джумбо-джет» (АҚШ). Масалан, «ТУ-144» самолётининг тезлиги 2500 км/соат, учиш узоқлиги 6400 км, учиш баландлиги 20 км, йўловчилар сони 121 киши. Лекин бу самолётларни қисқа муддатларда эксплуатация қилишнинг ўзиёқ уларнинг рентабеллиги пастлигини кўрсатди ва бу моделлар ишлаб чиқаришдан олиб ташланди. Кейинги йилларда биринчи кенг фюзеляжли 300—400 йўловчи ва 15—20 т. юк ташийдиган самолётлар — «Боинг-177» (АҚШ), «Аэробус» (Франция-ГФР-Буюк Британия), ИЛ-86 (Россия) ишлаб чиқарилди. Шунингдек, рекорд юк қўтарадиган самолётлар — АН-124 «Руслан» (150 т) ва Ан-225 «Мария» («Орзу» 250 т) Россия ва Украина, 440 йўловчини бортта оладиган «Боинг-777» (АҚШ) самолётлари ишлаб чиқарилмоқда. 600—800 йўловчи ташийдиган янги аэробусларни ишлаб чиқаришга Европада («Эйрбос индустри» консорциуми, Франция, Нидерландия, Буюк Британия биргаликда) ва АҚШда («Боинг») тайёргарлик кўрилмоқда.

Шундай қилиб, транспорт — иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, у ҳудудий меҳнат тақсимооти ва моддий боғланишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Қисқача хулосалар

Жаҳон транспорт географияси қуруқлик, сув ва ҳаво транспортига бўлинади.

Қуруқлик транспорти автомобиль ва темир йўл транспортдан иборат. Автомобиль транспорти юк ва йўловчи ташишда муҳим аҳамиятга эга. Автомобиль транспорти юк айланмасининг деярли ярми саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотлари ҳиссасига тўғри келади. Автомобиль транспортининг юк айланмаси бўйича АҚШ биринчи, Россия иккинчи ўринда туради.

Биринчи темир йўл транспорти Буюк Британияда 1825 йилда қурилган. Ўзбекистонда темир йўл қурилиши 1890 йилдан бошланди. Жаҳонда темир йўлларнинг умумий узунлиги 1,2 млн. км атрҳида, аммо унинг 50%и катта давлатларга тўғри келади (АҚШ, Россия, Канада, Ҳиндистон, Ҳитой, Австралия). Темир йўлларнинг узунлиги бўйича АҚШ дунёда биринчи ўринда туради.

Денгиз транспорти ҳиссасига дунё юк айланмасининг 62%и тўғри келади. Денгиз кемачилигида трамп (вақтинчалик ва мунтазам юк ташиш) мавжуд. Денгиз транспортда портлар, бўғизлар ва каналлар муҳим аҳамиятга эга.

Дунёнинг энг йирик ҳаво транспорти АҚШда бўлиб, унинг ҳиссасига хорижда ташиладиган йўловчиларнинг ярми тўғри келади (МДҲдан ташқари).

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Транспорт қандай қисмларга бўлинади?
2. Қайси транспорт турида юк кўп ташилади?
3. Автомобиль транспортда юк ташиш бўйича қайси давлат биринчи ўринда туради?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.

АМЕРИКА ҚҰШМА ШТАТЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

9.1. Географик жойланиши

Америка Қўшма Штатлари Шимолий Америка қитъасида жойлашган бўлиб, майдонининг катталиги бўйича дунёда Россия, Канада ва Хитойдан кейин тўртинчи ўринни эгаллайди. Унинг майдони 9,4 млн. км² га яқин бўлиб, ҳудудий жиҳатдан 3 қисмдан иборат:

1. Асосий қисм. Бутун ҳудуднинг 84%ини эгаллайди. Шарқдан Ғарбга 4,5 минг, шимолдан жанубга салкам 3 минг км. га чўзилган. Шимолдан Канада, жанубдан Мексика, шарқдан Атлантика ва Ғарбдан Тинч океани билан ўралган.

2. Аляска ҳамда Алеут ороллари (1,5 млн. км²). Мамлакат ҳудудининг 16%ини ташкил этади. Аляска Канаданинг шимоли-ғарбий қисми билан чегарадош.

3. Гавайи ороллари (16,7 минг км²). У Тинч океанида, қирғоқдан 3200 км узоқликда жойлашган 24 оролдан иборат архипелаг бўлиб, мамлакат ҳудудининг 0,2% ини ташкил этади.

АҚШ ҳудуди беш соат минтақасида жойлашган бўлиб, улар Ғарбдан шарққа Тинч океани, Марказий, Шарқий ва Атлантика номлари билан аталувчи соат минтақаларига ажратилади. Самолётнинг бутун мамлакат ҳудуди бўйлаб Ғарб-Шарқ йўналишида Тинч океанидан Атлантика океанигача учиб ўтиши учун 5-5,5 соат вақт кетади.

АҚШнинг географик ўрни тарихнинг барча босқичларида мамлакатнинг ривожланишига қулайлик яратган. Бу, аввало, денгиз чегараларида (12 минг км) ажойиб табиий бандаргоҳларнинг мавжудлиги, айниқса мамлакат ҳудудининг Атлантика ва Тинч океанлари орасида жойлашганлиги билан боғлиқ. Канада билан қуруқлик чегаралари ҳам табиий чегаралар, яъни дарё ва қўллар орқали ўтади ва савдо-иқтисодий алоқаларнинг ривожланишига қулайликлар туғдиради.

9.2. Давлат тузуми

Давлат тузумига кўра, АҚШ 50 штат ҳамда алоҳида федерал округдан иборат федератив республикадир. Ҳар бир штат ўз конституциясига, қонун чиқарувчи ва ижрочи ҳокимият органларига, сайлаб қўйиладиган губернаторига, шунинг-

дек, ўз раъсий белгисига эга. Колумбия федерал округи ҳудудида мамлакат пойтахти — Вашингтон шаҳри жойлашган бўлиб, унда 600 минг аҳоли яшайди.

АҚШ Конституцияси бундан 2 аср олдин қабул қилинган. Ўтган давр мобайинидан унга атиги 26 қўшимча киритилган, ҳолоқ.

Федерал ҳукумат 3 соҳага бўлинади:

1. Президент бошқаруви остидаги ижроя ҳокимияти. У 3 млн.дан ортиқ федерал хизматчиларга раҳбарлик қилади. Президент халқ томонидан 4 йилга сайланади ва икки муддат билан чекланади. Мамлакатда қонун чиқарувчи ҳокимият гарчи парламент (конгресс) ихтиёрида бўлсада, у қабул қилган барча қонунларни Президент тасдиқлайди ва вазирларни тайинлайди. У қўролли кучларнинг бош қўмондонини ҳисобланади. Давлатнинг расмий тили - инглиз тили.

2. Қонун чиқарувчи орган - Конгресс икки палатадан иборат. Улардан биринчиси Сенат (сенаторлар 6 йиллик ваколатга эга) бўлиб, иккинчиси - Бакиллар палатаси (конгрессменлар 2 йиллик ваколатга эга).

3. Олий суд бошчилигида адлия соҳаси. Олий суд Конституцияга хилоф деб тонилган федерал ва штат ҳокимиятлари томонидан чиқарилган қонунларни бекор қилиш ҳуқуқига эга.

АҚШ Конституцияси ҳукумат ваколатини атайин чеклаб, ҳеч бир соҳанинг устун кучайиб кетишига йўл қўймайди. Масалан, фақат Бакиллар палатаси солиқлар борасида таклифлар киритиш ҳуқуқига эга. Олий суд аъзолигига Президент таклиф этган номзодларни эса Сенат тасдиқлаши шарт. Президент эса Конгресс чиқарган қонунларни маълум даражада таъқиқлаш ҳуқуқига эга.

АҚШда икки асосий партия - Республика ва Демократик партиялар билан бир қаторда яна бир неча иккинчи даражали партиялар ҳам фаолият юритади.

АҚШ аҳолисининг сонига кўра (280 миллион киши) дунёда Хитой ва Ҳиндистондан кейин учинчи ўринни эгаллайди. У аҳолисининг сони жиҳатидан ГФР, Франция, Буюк Британия ва Италия аҳолисини қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан олдиндадир.

Мамлакатда аҳоли сони узок вақт давомида кўпроқ иммигрантлар ҳисобига ўсди. 1821-1921 йиллар давомида АҚШга 35 млн. иммигрант кўчиб келди. Ўтган асрнинг 70-йилларига-ча кўчиб келганлар орасида инглизлар, шотландияликлар ва ирландияликлар кўнчилигини ташкил этган. Шу сабабли АҚШ давлат тили - инглиз тилидир. Кейинчалик Европанинг бошқа

мамлакатларидан кўчиб келувчилар сони орта борди. II жаҳон урушидан сўнг эса Латин Америкаси мамлакатларидан (айниқса, мексикаликлар ва пуэрториколликлар) кўчиб келди. XVIII аср давомида ва XIX аср бошларида жанубий штатларга Африкадан негр қўллар келтирилди.

Умуман, АҚШ аҳолиси сонининг ўсишида иммиграциянинг роли доимо катта бўлиб келган. Бир катор қаттиқ чеклашларга қарамай, ҳозирги пайтда ҳам йилига 1 млн.дан ортиқ киши шу мамлакатга кўчиб келмоқда.

АҚШда юздан ортиқ этник гуруҳлар яшасада, этнограф олимлар уларни уч асосий гуруҳга ажратадилар: 1) АҚШ америкаликлари, улар турли миллатларга мансуб, турли даврларда кўчиб келган кишиларнинг авлодлари бўлиб, инглиз тилини ўзона тиллари деб биладилар; 2) оралиқ иммигрант гуруҳлар, бу гуруҳ АҚШга нисбатан яқинда кўчиб келган кишилардан иборат; 3) туб жой халқлари (ҳиндулар, эскимослар ва б.). Улар мамлакат аҳолисининг 1%дан ҳам камроғини ташкил этади.

Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²да - 30 киши. Лекин ҳудуд бўйлаб зичлик низоҳатда нотекис. Аҳолининг деярли 70%и ҳудуднинг 12% қисмини эгаллаган шимоли-шарқий штатларида яшайди. Агар Гавайи оролларида ўртача зичлик 1 км²да 46 кишини ташкил этса, Аляскада 1 кишига 5 км² тўғри келади.

АҚШ аҳолисининг жойлашуви аввало шаҳарлар географияси билан боғлиқ. Мамлакатда 9000 дан ортиқ шаҳарлар мавжуд. Аҳолининг 77 %и шаҳарларда яшайди.

Қишлоқ аҳолиси кўпинча алоҳида жойлашган фермаларда яшайди. Бироқ турмуш тарзига кўра, қишлоқ аҳли шаҳарликлардан унча фарқ қилмайди. Бинобарин, бутун мамлакат бўйлаб бир хил шаҳар турмуш тарзи ҳукмрондир.

9.3. Хўжалигининг умумий тавсифи

Хўжалигининг умумий тавсифи. Америка Қушма Штатлари XIX асрнинг охиридаёқ саноат маҳсулотлари ҳажми бўйича Буюк Британиядан ўтиб, дунёда 1-ўринни эгаллади. Ҳозирги пайтда, Ғарбий дунё мамлакатлари авиаракета-космос техникасининг 3/4 қисми, ЭҚМнинг 2/3 қисми, кўмир қазиб чиқариш ҳажмининг ва АЭСлар қувватининг ярмидан ортиғи, ғалла экинлари ялпи ҳосилининг 1/3 қисми АҚШ ҳиссасига тўғри келади. Мамлакат ялпи ички маҳсулоти ҳажми 8,8 трлн. ташкил этиб, унинг йиллик ўсиши 4.1 % дан ортиқ.

27-жадвал

АҚШнинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни

Кўрсаткичлар номи	Ўлчов бирлиги	Соғли кўрсаткичлар	Йиллар	Дунёда тутган ўрни
Ҳудуд	мин км ²	9364	1995	4
Аҳолиси	млн. киши	260	1995	3 *
ЯММ	млрд. \$	7100,7	1995	1
ЯММ жоп бошига	минг. \$	27	1995	
Ташқи иқтисодий алоқалари				
Экспорт	млрд. \$	583,9	1995	1
Импорт	млрд. \$	771,8	1995	1
Тўристар сони	млн. киши	43,7	1994	4
Халқаро мавла				
Олтин захираси	Млн. унция	261,7	1995	1
Ялпи валют. захираси	млрд. \$	163,6	1994	1
Озиқ-овқат саноати				
Ўсимлик ёғи	млн. тонна	8,61	1994	1
Майярин	млн. тонна	3,88	1994	1
Сабзёт	млн. тонна	0,6	1994	3
Инилок	млн. тонна	3,38	1994	1
Кўрсаткичлар номи	Ўлчов бирлиги	Соғли кўрсаткичлар	Йиллар	Дунёда тутган ўрни
Спиртли ичимликлар ва тамақ маҳсулотлари				
Вино	млн. гал	16,6	1994	4
Пиво	млн. гал	2380	1994	1
Сигарета	млрд. дона	687,2	1994	2
Еттиз ва оғир саноати				
Пит-газлама	млн. п. м.	2	1994	2
Еттиз автомашина	млн. дона	6,6	1994	2
Олтин	тонна	238,7	1994	2
Ёқилғи-энергетика саноати				
Газ	млрд. м ³	5398	1995	2
Кўмир	млн. тонна	937,6	1994	2
Уран	млн. тонна	1,29	1994	9
Нефть	млн. тонна	389,2	1995	2
Электр энергия	кВт соат	3348,6	1994	1
Ўқимчилик маҳсулотлари				
Ўқимчилик	млн. тонна	95,5	1995	2
Ўқимчилик	млн. м ³	95,4	1994	1
Цемент	млн. тонна	77,1	1994	3
Ўқимчилик	млн. тонна	7,1	1995	4
Ўқимчилик хўжалиги маҳсулотлари				
Ўқимчилик	млн. тонна	63,1	1995	2
Ўқимчилик	млн. тонна	9	1995	3
Мақкажхори	млн. тонна	256,6	1995	1
Ўқимчилик	млн. тонна	8,2	1995	5
Саноат ва қўл маҳсулотлари				
Ўқимчилик	млн. тонна	36,4	1995	3
Ўқимчилик	млн. тонна	1,65	1995	7
Ўқимчилик	млн. тонна	12,08	1995	1

Саноати. Ишлаб чиқариш АҚШ ҳўжалигида энг катта сектор ҳисобланиб, у ялпи ички маҳсулотнинг чорак қисми, миллий фойданинг чорак қисмини ва ишчи кучининг бирдан беш қисмини эгаллайди. АҚШнинг ишлаб чиқариш саноати дунёда энг катта бўлиб, у иккинчи ўринда турган Япониядан 3 марта йирик.

АҚШнинг ишлаб чиқариш саноати экспорти дунё бўйича шу соҳадаги экспортнинг бирдан беш қисмини эгаллайди.

Қўшма Штатлар саноати юксак даражаси, ишлаб чиқариш ва ҳудудий концентрацияси билан ажралиб туради. У ҳам оммавий, серияли, ҳам ўрта мураккаб, уникал маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Мамлакат саноатида ҳозирги пайтда фаолият кўрсатаётган ишлаб чиқаришларнинг барча тармоқлари, тармоқчалари ва турлари мавжуд. Шу билан бирга, шундай тармоқлар ҳам борки, улар мамлакатнинг жаҳон ҳўжалигидаги мавқеини белгилайди. Булар жумласига автомобил-созлик, авиааракета-космик саноати, электроника, нефть кимёси саноати киради. Бу тармоқлар нафақат мамлакат иктисодий қудратини белгилайди, шу билан бирга, унинг ҳарбий ва сиёсий ҳаётида ҳам етакчи роль ўйнайди.

АҚШда саноат корхоналари нотекинс жойлашган. Саноатнинг энг ривожланган региони Марказий Шимол (айниқса Иллинойс, Огайо, Мичиган) бўлиб, у умумий ишлаб чиқаришнинг 25%ини беради. Ўрта Атлантика региони (Нью-Йорк, Пенсильвания, Нью-Джерси) иккинчи ўринни эгаллаб, мамлакат ишлаб чиқаришнинг 20% фойзини ташкил этади. Бир регион асосан кимё ва машинасозликка ихтисослашган. Тинч океани соҳил бўйи региони (Калифорния) умумий саноатнинг 15%ини ташкил этиб, 3-ўринда туради. Бу регион транспорт жиҳозлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, электрик ва электроник жиҳозларга кўпроқ ихтисослашган. Жанубий Атлантика региони тўқимачилик, кимё ва тамаки маҳсулотларига ихтисослашган-умумий ишлаб чиқаришнинг 10%ини ташкил этиб, ишлаб чиқаришга 4-ўринни эгаллайди. Ғарбий-Жанубий-Марказий ва Шарқий-Жанубий-Марказий регионлар биргаликда бундай маҳсулотларнинг 15%ини етказиб беради ва буларга Техас ва Теннесси (асосан) штатлари киради. Қолган 15%ин Ғарбий-Шимоллий-Марказий регион, Нью-Ингланд ва тоғли штатлар чиқаради.

Қишлоқ ҳўжалиги. Қишлоқ ҳўжалиги миллий фойданинг 2%ини бериб, унда ишчи кучининг 3%и банд бўлса ҳам мамлакатда муҳим тармоқлардан ҳисобланади. АҚШ қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини экспорт қилувчилар орасида дунёда 1-ўринни эгаллайди. Бунинг сабаби, фермер иш кучининг жуда юқори маҳсулдорлигидир. АҚШдаги қишлоқ ҳўжалиги ишчи-

лари дунё қишлоқ ҳўжалиги ишчиларининг 0,5%ини ташкил этсада сўт, гўшт, пахта, соя, тамаки ишлаб чиқаришда 1,2-ўринларни эгаллайди.

Агробизнес шароитида босқичма-босқич ихтисослашув юксак ривожланган. Бундай ихтисослашувга биноан бир бутун ишлаб чиқариш жараёни босқичларга бўлиб амалга оширилади. Масалан, помидор кўчатларини жануби-шарқий штатлар фермерлари етиштирадilar. Сўнгра бу кўчатлар Калифорнияга келтирилиб, улардан серҳосил маҳсулот олинади. Техас штатида эса бу помидордан шербат тайёрланади. Фермерларнинг бундай ихтисослашуви табиий шароитдан энг самарали фойдаланишга, маҳсулот сифатини оширишга ва унинг тан-нарихини арзонлашувига имкон яратади. Тексисликдаги штатлар буғдой; Ўрта-Ғарбдагилар дон ва соя; Канзас, Техас, Небраска ва Миссури сорга; Миннесота, Дакота, Айова ва Висконсин сули экинига ихтисослашган. Техас, Калифорния, Миссисипи ва Аризона пахтага; Джорджия, Техас, Алабама ва Шимоллий Каролина ер ёнғоққа; Шимоллий Каролина ва Кентукки тамакига; Калифорния, Миннесота, Шимоллий Дакота ва Айдахо қанд лавлагига; Арканзас, Техас, Калифорния ва Луизиана шолига кўпроқ ихтисослашган. Калифорния мева ва сабзавотлар ва Флорида цитрус мевалари; Вашингтон ва Нью-Йорк олма етиштиришга ихтисослашган. Йиллик балиқ оқлаш миқдори бўйича АҚШ дунёда 5-ўринни эгаллайди.

Транспорт. АҚШ барча транспорт турларининг ривожланганлик даражаси бўйича ҳам дунёнинг исталган мамлакатидан устун туради. Автомобиль транспорти мамлакатда алоҳида мавқега эга. Утган асрнинг 90-йиллар бошига келиб, АҚШ автомобиль парки эга бўлган машинадан 200 млн.дан ошди.

АҚШ транспорт тармоқларининг асосини кенглик ва меридионал йўналишдаги трансконтинентал магистраллар ташкил этади. Улар фониди меридионал йўналишда утган «Америка-Волгаси» ҳисобланмиш Миссисипи сув йўли катта аҳамиятга эга.

АҚШдаги энг йирик транспорт тутуши — Чикаго. Бу ерда ўилаб темир ва автомобиль йўллари ўзаро туташган бўлиб, турли хил юклар бир йўлдан иккинчисига олиб ортिलाди. Чикагода дунёда энг катта О'Хэйр аэропорти бор. Мамлакатда юзга яқин порт мавжуд. Порт саноат мажмуаларининг энг йириклари Атлантика бўйининг шимоллий қисмида ва Мексика қўлтиғи соҳилида жойлашган.

Қўшма Штатларда номоддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатини соҳаси жуда тараққий этган бўлиб, эндиликда унда банд аҳолининг 2/3 қисмини тўшлаган. Ҳозирга қадар АҚШ

хўжалигининг ҳудудий структурасига табиий шароит ва ресурслар, транспорт, меҳнат ресурслари, концентрация каби омиллар катта таъсир кўрсатиб келди. Фан-техника инқилоби даврида фанталаб тармоқлар, иқтисодий-географик ўрин ва экологик омиллар катта аҳамият касб эта бошлади.

Хорижий Европадан фарқли улароқ, АҚШ хўжалигининг ҳозирги "киёфаси" учун иқтисодий ҳаётнинг чекка океанбўйи ва кўлбўйи районларида тўпланганлиги ҳосилдир. Бу хусусият шаҳар аҳолисининг ғуж тўпланганлиги билан бевосита боғлиқ. Учта мегаполисда мамлакат жами саноат маҳсулотининг 3/5 қисми ишлаб чиқарилади.

АҚШда ҳам иқтисодий тараққий этган бошқа мамлакатлардаги каби кескин ҳудудий номутаносибликлар мавжуд. Кўпинча юксак ривожланган ҳудудлар билан қоқоқ районлар ёнма-ён жойлашган. Бундай номутаносибликларни юмшатиш мақсадида олиб борилаётган минтақавий сиёсат муайян натижалар бермоқда. Чунончи, ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш кучларини шимоллий штатлардан жанубий ва ғарбий штатларга сиғизиш жараёни аниқ намойён бўлмоқда.

9.4. АҚШнинг ички тафовутлари

Яқин-яқинларгача АҚШни 3 асосий иқтисодий районга бўлишар эди. Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кўра у бир-биридан фарқ қилувчи қуйидаги 4 микрорайонга — Шимоллий-Шарқ, Урта-Ғарб, Жануб ва Ғарбга ажратилади.

Шимолли-Шарқ миллатнинг устахонаси. Шимолли-Шарқ майдонида кўра, энг кичик микрорайон бўлиб, АҚШнинг саноат ҳудуди минтақаси шу ерда вужудга келди. У миллатнинг устахонасига айланди. Бу ердаги Шимоллий-Шарқий мегаполисини мамлакатнинг «бош кўчаси» (Main Street) деб атайдилар. Унда мамлакатнинг иқтисодий нойтахти Нью-Йорк ва сиёсий пойтахти Вашингтон жойлашган.

Урта-Ғарб йирик саноат ва қишлоқ хўжалиги райони. Урта-Ғарб минтақаси, ҳудуди тобора Ғарбга сурилиб, батыан «Америка Урта денгиз бўйи» деб аталадиган Кўл бўйини қамраб олди. Бу ерда ёқилғи ва хомашёнинг катта ресурслари ва районнинг қудай ИГУ базасида Чикаго, Детройт, Кливленд каби йирик саноат марказлари шаклланди, Кўл бўйи мегаполисини ташкил топти.

Чикагони Урта-Ғарбнинг пойтахти дейишарди. У АҚШдаги энг катта транспорт тўғунидир. Чикаго субурбанизацияга яққол мисолдир. Унинг агломерацияларига ўзилаб йўлдаги ша-

ҳарлар, «туғаш» шаҳарлар киради. У мамлакатнинг озиқ-овқат (ғалла) маконига айланган. У АҚШ ҳудудининг 0,2 қисмини эгаллагани ҳолда мамлакат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ярим қисмига яқинини беради. Бу микрорайон сут, маккажўхори минтақасида жойлашган.

Жануб катта ўзгаришлар микрорайони. Жануб узоқ вақт сует ривожланди. Бунга асосий сабаб қулдорликка асосланган плантация хўжалигининг кенг тарқалганлиги эди. Район нефть, табиий газ, кўмир, фосфоритлар қазиб олиш, электростанциялари ва нефть заводларининг қуввати жиҳатидан мамлакатда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ерда газмол ва тамаки маҳсулотларининг 9/10 қисми тўплаган, пахта минтақасининг майдони қисқарган. Жануб микрорайонда дунёга машҳур Майами (Флорида штати) жойлашган, унга йилига 50 млн. турист келади.

Ғарб АҚШнинг энг ёш ва ўсаётган макрорайони. Ғарб буюк текисликлардаги прерияларни кенг яйловлари, йирик қорамол ва қўйлар ўлкаси, ранчо, ковбойлар, мис, молибден, уран, олтин ва кўмир конлари, обикор деҳқончилик, миллий парклар ўлкасидир. Ғарб таркибига шунингдек, АҚШ даги янги ўзлаштирилаётган бош ресурс райони Аляска билан анаслар ва туризм ороли- Гавайи ороллари ҳам киради.

9.5. Ташқи иқтисодий алоқалари

АҚШ иқтисодиётида ташқи иқтисодий алоқалар катта роль ўйнайди. Ишлаб чиқариш соҳаси кўпроқ чет эл билан товар ва катта капитал алмашувига қаратилган, чет эл билан ишлаб чиқариш борасида кооперация ривожланган. Ташқи савдо айланмасининг 60 фоизи ривожланган мамлакатларга, 39 фоизи ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсатида АҚШ билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш ва тобора чуқурлаштириш алоҳида ўрин тутди. 1992 йил 15-16 февраль кунлари АҚШ давлат котиби Джеймс Бейкер Ўзбекистонга расмий ташриф буюрди ва икки давлат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилди. Тошкентда биринчи бор АҚШ элчихонаси очилди. Ўзбекистон президенти И.А.Каримов бошлиқ давлат делегациясининг 1996 йил 23-28 июнь кунларида АҚШда бўлиши Ўзбекистон ва Америка муносабатларини янги поғонага кўтарди. И.А.Каримов АҚШ президенти Билл Клинтон билан учрашди. Икки мамлакат ўртасидаги муносабатлар, иқтисодий хавфсизлик масалалари соҳасида ҳамкорлик ривожлантирилоқда.

Қисқача хулосалар

АҚШ - иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган давлат. Унинг ҳудуди уч қисмдан иборат: материк, ярим орол, ва орол.

АҚШнинг географик жойланиши (уч океан сувлари билан ювилиб туриши, табиий шароити ва табиий бойликлари) унинг ривожланиши учун жуда қулай имконият яратган.

АҚШ саноати юксак даражада ривожланган. Саноатнинг энг янги тармоқлари тез суръатлар билан ривожланган ва ривожланмоқда.

АҚШ қишлоқ хўжалиги ҳам юқори даражада ривожланган. АҚШ аҳолисининг 3-5%и қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорти бўйича жаҳонда етакчи ҳисобланади.

Назорат ва мулоҳақама учун саволлар

1. АҚШ географик ўрнининг қулайлиги нимадан иборат?
2. АҚШ қандай табиий ресурсларга бой?
3. АҚШда давлат тузуми қандай?
4. АҚШ аҳолиси ўсиш ва жойлашинининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
5. АҚШ саноатининг етакчи тармоқлари нималардан иборат?
6. АҚШ асосий қишлоқ хўжалиги тармоқлари географияси-чи?
7. АҚШ транспорт тармоқлари ривожланиш ва жойлашинига қўра қандай хусусиятларга эга?
8. АҚШ ташқи иқтисодий алоқалари ривожланиши бўйича қайси хусусиятлари билан ажралиб туради?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. МIRONENKO Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ЯПОНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

10.1. Ривожланиш хусусиятлари

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги давр Осиё-Тинч океани ҳудудидаги мамлакатлар иқтисодиёти учун ўзига хос «сакраш» йиллари бўлди. Қўн йиллар ўртача ва қолоқ бўлиб келган давлатлар тарихан қисқа вақт ичида улкан ютуқларга эришди. Иккинчи жаҳон урушида қаттиқ сиёсий ва иқтисодий талофот кўрган, ҳатто таслим бўлишдек оғир мусибатни бошидан кечирган бу давлат бир авлод умри давомида саноат ҳамда илмий-техника ривожда дунёда энг тараққий этган мамлакат даражасига кутарила олдики, «Япония мўъжизаси» жаҳондаги барча олимлар, иқтисодчилар, социологларни хайратга солди. Япониянинг ривожланиш «сир»лари ҳаммани, шу жумладан, бизни ҳам қизиқтириши табиий. Айниқса, саноатнинг ва хизмат, яъни сервис соҳаларининг ниҳоятда тез ўсиш суръатлари, жаҳонда бўлаётган ўзгаришларга тезлик билан мослашувчанлик, ҳориждаги илғор тажрибаларни ниҳоятда усталик билан ижодий қабул қилиш ва аянда ривожлантириш борасидаги нодир қобилият японияликларга хос хусусиятдир. Айнан шу боис у қисқа вақт ичида жаҳондаги (АҚШдан кейин) иккинчи давлатга айланди. Шу ўринда савол туғилиши табиий.

Япониядаги иқтисодий мўъжиза тасодифийми ёки уни юзага чиқарган омиллар мавжудми? Агар шундай бўлса бу омиллар нимадан иборат?

Ушбу мамлакат иқтисодий тадқиқотлар институти ходимларининг маълумотларига кўра, эришилган барча ютуқлар хукумат томонидан олиб борилган туғри иқтисодий сиёсат натижасидир.

Япония иқтисодиёти қўйидаги босқичма-босқич усуллар асосида ривожланди:

1946-1949 йиллар мамлакатда аграр ислохот ўтказилиб, қишлоқ хўжалигидаги эски феодализм қолдиқларининг барчаси туғатилди, бозор муносабатлари тўла ўрнатилди.

Иқтисодиётни қайта қуришни қўн йиллар мобайида давлат ўз назоратига олди, унинг илҳомчиси ва бошқарувчиси бўлди, натижада иқтисодиётда демилитаризация (ҳарбий йўлдан тинчлик йўлига ўтиш) йўлига ўтиш турли йўллар билан ишлаб чиқариш кучларини жонлантириш, ташқи савдони либерализация (эркин) қилишга кенг имкон берилди.

Тушқуликдаги (гиперинфляция, ишлаб чиқаришнинг пастлиги) иқтисодиётни аввало, барқарорлик ҳолатига ўтказиш, иккинчидан, либераллаш, учинчидан, структуравий қайта қуриш, тўртинчидан, реал тараққиётга эришинидек муҳим вазифалар бош масала қилиб қўйилди.

Хўш, бу вазифалар амалда қандай даражага чиқарилди? Урушдан кейин бутунлай издан чиққан иқтисодиётни турли йўллар билан туғри изга солиш учун, юқорида айтганимиздек, давлат назорати сақланди. 1946 йилининг февралда карточкалар тизими жорий этилди. Шу йили илгариги ниҳоятда йирик концернлар — дзайбацу (онла асосига қурилган корхоналар) ўрнига янги тизимдаги корхоналар («Мицубиси», «Мицуй», «Сумимото» ва бошқалар) юзага келди. Саноатни децентрализациялаш учун антимонопол қонунлар чиқарилди. Шу тариқа Японияда ўзига хос уч ислохот амалга оширилди: трестлар тарқатилди, аграр ўзгаришлар рўй берди ва ишчи кучини ёллашнинг янги (бутун умрга ёллаш) усули жорий этилди. Шу даврда (1947 йил 3 майда) амалдаги Конституция қабул қилинди. 1949 йилдан бошлаб ишлаб чиқаришнинг ривожлантириш бош вазифа қилиб қўйилди, баҳолар эркинлиги жорий этилиб, давлатнинг бутун иқтисодиётдаги назорати анча сусайди. Иқтисодиётда устувор йўналиш тоғ-кон саноатига берилди. Орадан бир йил ўтгач, Японияда урушдан аввалги кўрсаткичнинг 70 фоизи миқдорида маҳсулот ишлаб чиқарила бошланди.

Айни чоғда иқтисодиётни рационализациялаш ва модернизациялашга ўтилди. Саноат корхоналари учун 5 йил муддатга имтиёзлар (кредит, солиқ сиёсати, инвестиция бўйича) берилди. Шу даврда анъанавий саноат тармоқлари билан бирга янги корхоналар юзага келди: соҳада структуравий ўзгаришлар рўй берди (синтетика ва электроника), айрим тармоқлар (кема-созлик) ривожини пасайди.

1960 йилдан эътиборан халқаро савдода эркинликка қараб йўл олindi, (вахоланки мамлакатда ташқи савдо вазирлиги 1949 йилининг майида тузилди). Япония шу даврда жаҳондаги барча иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлди. 1967 йилдан эса мамлакатда товар ва капиталнинг эркин ҳолати бошланди. Натижада 1952-1990 йиллар давомида Япония иқтисодиёти ҳажми 65 марта ўсди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, тўла бозорга аввалдан белгиланган режа ва муддатларда ўтилди. Бу жараёнда шон-ма-шонликка йўл қўйилмади. 1949 йилдан бошлаб иш ҳақи устидан давлат назорати ўрнатилди. Бозор иқтисодиётига ўтишда илғор давлат - АҚШ тажрибаси қўлланди, лекин бошқа давлатлар тажрибаси ҳам инкор этилмади.

И. А. Каримов «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» номли китобида: «Америкача андозада» эркин бозор муносабатлари айниқса, кучли роль ўйнайди, «Япон» ва «Француз» андозаларида эса хўжалик фаолиятининг ташкил қилишда давлатнинг иштироки анчагина каттадир», — дея бежиз таъкидлагани йўқ. Айнан шу туфайли Япониянинг ялпи миллий маҳсулоти 4.4 триллионидан ортиқ бўлиб, бу борадаги йиллик ўртача ўсиши 1,4% га етади. Япония саноат ишлаб чиқариш ҳажми ва бошқа кўрсаткичлар бўйича фақат АҚШ дан ортда холос. Бу давлат ўтган асрнинг 80-йиллари ўртасида капиталистик мамлакатларда ишлаб чиқариладиган барча маҳсулотнинг 15% ни етказиб берди. Жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича эса АҚШдан ўзиб кетди ва жаҳонда (Швейцариядан кейин) иккинчи ўринга чиқиб олди. Қиёс учун, бу кўрсаткич Буюк Британияда - 11.6 минг доллар, АҚШда - 18.2, ГФРда - 18.3 бўлса, Японияда - 19.5 минг долларни ташкил этади.

Япония ишлаб чиқариш экспортга ҳам йўналтирилган. Бу ердан четга тайёр, рақобатлаша оладиган, нисбатан арзон ва сифати юқори кўп турдаги маҳсулотлар чиқарилса, хориждан (импорт) энергиянинг 81%, нефть 99,7%, темир рудаси, боксит, никель рангли металлларнинг ҳаммаси олиб келинади. Озиқ-овқат билан ички таъминот 75% га тенг. Мамлакат ички имкониятлари ҳисобига фақат гуруч билан тўла таъминланади, уни қисман экспорт қилади. Демак бу давлат бошқа мамлакатлар билан ҳамкорликка «махкум этилган».

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни қулай (экспорт) ва четдан керакли ва арзон хомашёларни (импорт) олиб келиш туфайли тараққиёт бор фойда фаол савдо баланси ҳисобига юзага келди.

Японияда илмий-тадқиқот ва конструкторлик ишларига эътибор тобора ортиб бормоқда, фан-техника ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғлиқ, бу соҳага капитал сарфлаш (ИМФ — 4%), энг самарали ҳисобланган экспортда технология кашфиётлари ҳиссаси тобора ўсиб бормоқда. Шу сабабли бу ерда олимп-лар алоҳида эътиборда.

10.2. Географик жойлашиши, табиий шароити ва бойликлари

Япония (японча Ниппон Нихон) Тинч океанидаги оролларда Шарқий Осиё соҳили яқинида жойлашган давлат. Худудида 4 мингта яқин оролни қамраб олган, шимоли-шарқдан жануби-ғарбга қарийб 3 минг км га чўзилган; янги йирик ороллари: Хок-

кайдо, Хонсю, Сикоку, Кюсю. Мамлакатнинг асосий ороллари улкан муҳандислик иншоотлари (сув ости тунеллари, қўриқлар) орқали ўзаро боғланган. Майдони — 370 минг км. Аҳолиси — 123 млн. нафар. Пойтахти — Токио. Япония маъмурий жиҳатдан 46 префектура ва Хоккайдо губернаторлигига бўлинган.

Япония мўътадил субтропик ва тропик иқлим минтақаларида жойлашган. Қирғоқ чизигининг умумий узунлиги 30 минг км, чамасида. Хонсю оролининг жанубий соҳили, Сикоку ва Кюсю оролларида қирғоқларида қўлиқ кўп; бу ерда мураккаб қирғоқ чизигига эга бўлган Ички Япон денгизи жойлашган. Рюкюнинг жанубий ороллари маржон рифлари билан ўралган.

Рельефи. Япония худудининг 3/4 қисми қир ва тоғлардан иборат: паст текисликлар соҳил бўйлаб айрим-айрим жойлашган. Хоккайдо оролидаги тизмаларнинг баъзи чўққилари баландлиги 2000 метрдан ошади. (Асахи чўққиси - 2290 метр). Хонсю оролининг шимолий қисмида 3 та бўйлама тоғ тизмалари бўлиб, улар водий ва сойликлар билан бўлинган: оролнинг ўрта қисмидан ўтган Фосса-Магна синиқлар зонаси (узунлиги 250 км.) бўйлаб қатор вулқонлар, жумладан, Япониядаги энг катта вулқон — Фудзияма (баландлиги 3776 метр) қад қўтарган. Хонсю ороли марказий қисмидаги тизмаларнинг чўққилари алып рельефи ва йилнинг кўп қисмида қор билан қопланиб туради. Японияда баландлиги 3000 метрдан юқори 16 та чўққи бор.

Сикоку оролининг энг баланд жойи 1981 метр (Исидзути чўққиси), Кюсю оролиники-1788 метр (Кудзю вулқони).

Геологик тузилиши ва фойдали қазilmалари: Япон ороллари ёнғарбий Тинч океан геосинклиналь минтақаси таркибига киради. Фосса-Магна қуидаланг синиқлар зонаси Япония худудини тузилиши жиҳатидан ўзаро фарқ қилувчи икки бўлакка бўлиб туради. Хоккайдо ороли ва Хонсю оролининг шимолий қисми палеозой-мезозой қатламларидан тузилган.

Япония худуди кучли сейсмик зонада жойлашган (1855, 1891, 1897 ва 1923 йилларда фалокатли zilзилалар бўлган). Япониядаги 150 та вулқондан 40 тачаси сўнмаган. Вулқонли районларда минерал ва термал булоқлар кўп. Фойдали қазilmалардан кўмир, темир рудаси, олтингугурт, марганец, қўроғшин, рух, мис рудалари, нефть, хромит, олтин, кумуш ва симоб конлари бор.

Иқлими муассонли, шимолида мўътадил, жанубида субтропик, РЮКЮ оролларида асосан тропик. Хоккайдо оролида, Саппорода январининг ўртача ҳарорати — 5°C, июлиники 22°C, Окинавада январининг ўртача ҳарорати 16°C, июлиники 28°C. Материкдан эсан қишқи муссон Япония худудига совуқ ҳаво ва кўп ёғин келтиради. Илгига 30 мартагача тайфун бўлади. Бу вак-

тда кучли шамол эсиб, жада ётади. Ўртача йиллик ёғин 1800 мм. Хоккайдо оролининг шарқида йиллик ёғин 800-1200 мм, Сикоку ва Кюсю оролларида 3000 мм.гача.

Ички сувлари. Дарёлари қисқа, аммо серсув. Мамлакат гидроэнергия ресурслари 52,7 млн. квт. Шундан 21,8 млн. квт ўлантирилган (1975). Тайфун вақтида дарёлар тошади. Кўпгина дарёларининг суви сугорини сарфланади. Майда кўллар кўп. Япониядаги энг катта кўл Бива (майdonи 716 км²).

Тупроқлари. Шимолида ўтлоқ-ботқоқ, жанубда қўнғир, ўрмон субтропик ва тропикларда сариқ ва қизил, текисликларда аллювиаль тупроқлар тарқалган.

Ўсимликлари. Япония ҳудудининг 2/3 қисми ўрмон ва бутазолардан иборат: ўрмонларининг 1/3 қисми экиб ўстириш орқали яратилган. Ёғоч захираси 1,9 млрд метр (1974). Японияда жами 700 тур дарахт, бута ҳамда 3000 тур ўт ўсимлиги ўсади. Япония флорасида эндемик турлар кўп. Ўрмонлар асосан игна баргли ва кенг баргли дарахтлардан иборат.

Ҳайвонот дунёси. Японияда сўт эмизувчиларининг 270, қўшларининг тахминан 800, судралиб юрувчиларининг 110 тури мавжуд. Япония қирғоқларига туташ денгиз сувларида балиқларининг 600 дан зиёд, моллюскаларининг 1000 дан ортиқ тури яшайди. Фаунасида эндемик ва реликт турлари кўп.

Японияда 10 млн. гектар ерда (мамлакат ҳудудининг 1/4 қисми) табиат қўриқланади. Шунинг ярмини 23 та миллий боғ ва давлатта қарашли қўриқхоналар ташкил этган (1977 й.). 1970 йилдан денгиз сув ости миллий боғлари (1976 йилда 40 та) мавжуд бўлган. Япония қуйидаги табиий районларга бўлинган: Шимолий, Шимолий-шарқий, Марказий, Жанубий-ғарбий.

10.3. Аҳолиси ва унинг жойлашishi

Япония — бир миллатли мамлакат. Аҳолисининг 90%дан ортиғи японлардир.

Яқин вақтгача Япония учун туғилишнинг қўлиги ва аҳоли табиий ўсишнинг катталиги хос эди. Эндиликда туғилиш кескин камайди ва Япония аҳолисининг қўнайиш тиби жиҳатидан бошқа ривожланган мамлакатларга яқинлашди. Бунга урбанизация суръатининг тезлашуви ва давлатнинг туғилишни назорат қилиш сиёсати сабаб бўлди.

Япония — аҳоли зич жойлашган мамлакат. Аҳолисининг ўртача зичлиги 1 км га 300 нафардан ортади.

Урбанизациянинг юқори даражадалиги фақат шаҳарликлар сони кўплигида эмас, балки уларнинг асосий қисмини кенг

шаҳар агломерацияларида туғилганлигида ҳам акс этади. Токиодан Осака шаҳригача бўлган шаҳарлар минтақаси ҳудди АҚШдаги АТЛАНТИКА бўйи мегалополисига ўхшаган япон мегалополисига айланган. Аҳоли жойлашishiининг шаҳар тиби шаҳар таърифини ўзгартиришга сабаб бўлди: Японияда яқин вақтларгача аҳолиси 30 минг кишидан кам бўлмаган аҳоли пунктлари шаҳарлар қаторига киритилар эди, эндиликда эса аҳолиси 50 минг кишидан ортиқ бўлган аҳоли зич яшайдиган ҳамда одамларнинг кўпчилиги шаҳарларга хос меҳнатда банд бўлган аҳоли районлари шаҳарлар деб аталадиган бўлди. Япониянинг чекка тоғли районларида кичик-кичик тарқоқ шаҳарлар кўпчилигини ташкил этади. Қишлоқ аҳолиси кўпинча кичик посёлкаларда яшайди. Аҳолининг ихтисослашishi таркиби кейинги вақтларда жуда ўзгарди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида иқтисодий фаол аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги ва балиқ овлаш билан банд бўлган, эндиликда эса саноатда қишлоқ хўжалиги билан балиқ овлашдагига қараганда икки баробар кўп киши ишламоқда. Моддий бойлик ишлаб чиқармайдиган соҳаларда ишловчи ходимлар, хизматчилар, илмий ходимлар, меҳмонхона хизматчилари ва бошқаларнинг сони тез қўнайиб бормоқда.

Аҳолининг синфий таркибида майда ва ўрта буржуазиянинг салмоғи АҚШ дагига қараганда бир оз катта, ишчи ва хизматчиларнинг салмоғи эса кичикроқдир. Бироқ, Япония хўжалигида монополистик буржуазиянинг роли АҚШ дагидан кам эмас.

Хоккайдо оролида мамлакатининг энг қадимги аҳолиси — айилар (20 минг нафар чамасида) сақланиб қолган. Шунингдек, корейс (700 минг нафардан зиёд) ва хитойлар ҳам бор. Расмий тил — япон тили. Асосий динлари — синтоизм (1945 йилгача давлат дини бўлган) ва буддизм.

Япония аҳолиси сони жиҳатидан дунёда 6-ўринда туради. Жами иқтисодий фаол иш билан банд аҳоли (52,2 млн. нафар) нинг 27 фоизи саноатда, 22 фоизи савдода, 12,6 фоизи қишлоқ хўжалигида ишлайди (1975й.). Аҳолисининг ўрта зичлиги 1 км.га 298 нафар. (1975й.) тўғри келади. Жами аҳолисининг 75%и шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари: Токио, Иокоҳама, Осака, Нагоя.

10.4. Давлат тизими

Япония — конституцион монархия давлатдир. Амалдаги конституцияси 1947 йил 3 майда кучга кирган. Япониянинг меросий императори конституцияга кўра «Давлат ва халқ бирлиги рамзи» ҳисобланади. У парламент тавсиясига кўра, бош

вазирни ҳукумат тавсиясига кўра, Олий суд раиси ва аъзоларини тайинлайди, шунингдек, ҳукумат аъзоларини вазифаларига тайинлайди, истеъфоларини қабул қилади, парламентни чиқаради ва хоказо. Конституцияга кўра, императорнинг давлат ишларига алоқадор бўлган ҳар қандай фаолияти ҳукуматнинг маслаҳати ва маъқуллаши билан амалга ошириш лозим, чунки ҳукумат императорнинг фаолияти учун масъул ҳисобланади.

Олий ҳокимият органи 2 палатали парламент (Вакиллар палатаси 4 йилга, Маслаҳатчилар палатаси 6 йилга сайланади), 20 ёшга етганларга сайлов ҳуқуқи берилган. Конституцияга кўра, парламент ҳукумат фаолиятини назорат қилиб туради, халқаро шартномаларни тасдиқлайди. Олий ижроия ҳокимият органи - ҳукумат (Айзорлар маҳкамаси).

Префектураларда маҳаллий бошқарувни сайлаб қўйиладиган префектура мажлиси амалга оширади. Шаҳарлар посёлка ва қишлоқларда ҳам сайлаб қўйиладиган мажлислар бор. Маҳаллий бошқарув органларидаги бош мансабдорлар (префектураларда губернаторлар, шаҳарларда - мэарлар, посёлка ва қишлоқларда - оксоголлар) аҳоли томонидан 4 йилга сайланади.

Суд тизимини бош судья ва 14 судьядан иборат бўлган Олий суд бошқаради. Олий суд конституцион суд вазифасини ҳам бажаради. Апелляцион судлар, маҳаллий судлар, оила судлари, илтизом (бошланғич) судлари бор. Судьяларни Олий суд тавсияси билан Вазирлар маҳкамаси тайинлайди.

Конституциянинг махсус моддасида Япония урушдан абадий воз кечди ва армия тутмайди деб ёзиб қўйилган. Бироқ, ҳукумат реакцион кучлар тазйиқи остида "Узини мудоффа қилиш кучини" кўпайтириб, ҳарбий саноатнинг ривожланишини рағбатлантирмоқда.

10.5. Хўжалигининг умумий таъриф

Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейин Америка оккупацияси Япония хўжалигига оғир зарар етказди. Бироқ, ўтган асрнинг 50-йилларида мамлакат иқтисодиёти тезлик билан ривожлана бошлади ва Япония ўз саноатининг юксалиш суръатларини жиҳатидан барча капиталистик мамлакатлардан ўзиб кетди. Мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан бундай тез ўсиш кўни омилларга боғлиқ. Биринчидан, уруш йилларида эскирган ва ишдан чиққан завод жиҳозлари бутунлай янгиланди, улар фан-техника инжибонининг энг янги ютуқлари асосида ишланган жиҳозлар билан алмаштирилди. Япон монополиялари чет эл патентларини сотиб олиб, саноатга жаҳон ихтироларини тид-

биқ эдилар, уларни муттасил такомиллаштириб бордилар. Шундай қилиб, ҳозир Япония саноати жиҳозларининг 2/3 қисми энг янги техникага тўғри келади.

Кейинги йилларда мамлакат фан-техника йўналишидаги тадқиқотларини кенгайтирмоқда. Япон ишчилари ўта саводли бўлганликлари тўғрйли ҳозирги замон ишлаб чиқариш техникасини тез ўзлаштирдилар. Учинчидан, давлат-монополистик капитализми Япония саноатини қайта қуришга ҳар томонлама ёрдам берди: давлат корхоналарини реконструкция қилиш ва янги қурилишлар учун сарфланадиган маблағининг анчагина қисмини ўз зиммасига олди монополияларга солиқ тулаш юзасидан энгилликлар ва катта қара берди. Тўртинчидан, яқин вақтларгача мамлакатнинг ҳарбий харажатлари кўп бўлмади, бу ҳол хўжалик учун ажратиладиган давлат маблағини кўпайтиришга имкон берди.

Ҳозирги вақтда Япония саноатининг ривожланиш даражаси жиҳатидан жаҳон капиталистик мамлакатлари ўртасида иккинчи ўринда, баъзи ишлаб чиқариш соҳалари (кемасозлик, транзисторли радиоприйёмниклар, целлюлоза толаси, автомобиллар ишлаб чиқариш) да эса биринчи ўринни эгаллайди.

Иқтисодиётининг структураси жиҳатидан Япония АҚШ дан бирмунча фарқ қилади: Японияда саноат билан қишлоқ хўжалиги ўртасида узилиш камроқ. Бу тармоқлар билан бир каторда транспорт, савдо-сотиқ ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳам кенг ривожланган, «Фанга талабчан тармоқлар» тобора ривожланимоқда.

Япония саноатида ишлаб чиқаришнинг марказлашувчи юқори даражага етди, бироқ, бошқа кўпчилик ривожланган мамлакатлардан фарқли ўлароқ, бу ерда анчагина майда, кўпгина ярим кустарь корхоналар сақланиб қолган. Улар монополияларга қарашли йирик корхоналар билан шартнома асосида ишлайдилар. Масалан, автомобиллар учун керакли деталлар ва эҳтиёт қисмларининг кўпини кичик корхоналар ишлаб беради, кузов, моторлар ва машинани йиғиш ишларини йирик заводлар бажаради.

Ўтган асрнинг 50-йиллари бошигача энгил ва озик-овкат саноати тармоқлари етакчи ўринда турар эди, энди эса оғир индустрия маҳсулоти жами саноат маҳсулоти қийматининг 3/4 қисмини ташкил этмоқда. Ундирувчи саноатининг ҳиссаси тобора камайиб бормоқда. Мамлакат хомашё бўйича ҳам, тайёр молларини сотиш жиҳатидан ҳам жаҳон бозорига тобора кўпроқ боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Иқтисодиётнинг яқин ўтмишидаги тезлик билан ривожланиши хўжаликнинг потекис жойлашганлик муаммосини кес-

кинлаштириб юборди. Шарқий денгиз бўйи районларида аҳоли ва саноат тобора кўйроқ тўпланиб бормоқда, айни вақтда бир қанча ҳудудлар (Хонсю оролининг шимолий қисми. Хоккайдонинг чекка районлари) суст ривожли сустилигича қолмоқда.

Саноати. Япониянинг ёқилғи хомашё базаси жуда чекланган. Кўмир ресурси мамлакат эҳтиёжининг ярмига яқинини таъминлайди, коксданувчи яхши кўмир жуда оз. Япония бир йилда казиб оладиган нефть АҚШда ярим кунда казиб чиқарилади, темир ва марганец рудалари кам, боксит ва кўпгина бошқа минерал хомашёлар бутунлай йўқ.

Энергиянинг 4/5 қисми четдан келтириладиган хомашёдан ишлаб чиқарилишига қарамай, мамлакатда юқори даражада ривожланган энергетика хўжалиги бор. Четдан келтириладиган нефть асосида нефтни қайта ишловчи ва нефть-кимёси саноати ўсиб чиқди. Бу саноат корхоналари Хонсю ва Кюсю ороллариининг урбанизацияланган поллосасидаги шаҳарларда жойлашган. Электр энергияси ишлаб чиқариш тез ўсмоқда. Яқин вақтларгача электр энергиясининг асосий қисмини Хонсю оролидаги тоғ дарёларига қурилган кўндан-кўп ГЭСлар берар эди. Кейинги вақтларда шарқий соҳилдаги шаҳарларда четдан келтириладиган ёқилғи билан ишлайдиган қудратли ИЭСлар қурилади. Ҳозир ҳам бу станциялар Японияда ишлаб чиқариладиган электр энергиясининг деярли 4/5 қисмини бермоқда. АЭСлари тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Кейинги вақтларда металлургияда катта ўзгаришлар юз берди, у тўла реконструкция қилинди. Эскирган кўндан-кўп заводлар ўринга энг янги техника билан жиҳозланган жуда катта комбинатлар қурилади. Японияда дунёдаги энг катта домна печлари ишлаб турибди, пулатнинг 3/4 қисмидан кўпроғи конвертерларда кислород ёрдамида эритилади. Қора металлургия йўналишида ишлаб чиқаришнинг йириклашуви ва техникавий жиҳозланганлик даражаси жиҳатидан Япония барча ривожланган мамлакатлардан ўзиб кетди. Бу тармоннинг географияси ҳам ўзгарди. Иккинчи жаҳон урушига қадар энг катта корхоналар кўмир казиб олинадиган районда, Кюсю оролининг шимолида эди. Янги комбинатлар Марказий Хонсюнинг четдан темир рудаси, темир-терсақлар ва коксданувчи кўмир келтириладиган порт шаҳарларида қурилади. Четдан келтириладиган боксит ва бошқа хомашёларга мўлжалланган рангдор металлургия корхоналари ҳам шу ерда бунёд этилди.

Япония оғир саноатининг етакчи тармоғи машинасозлик. Транспорт машинасозлиги, станоксозлик, электротехника буюмлари, электрон машиналар, тиббиёт ашаратуралари ҳамда

тўқимачилик ва озиқ-овкат саноатлари учун жиҳозлар ишлаб чиқариш, айниқса, кенг ривожланган. Япония кемасозлиги жуда хилма-хил: Иокогама, Осака, Кобе, Нагасаки ва бошқа кўп марказларининг кемасозлик корхоналарида дунёда энг йирик су-пертанкерлар, кит овлайдиган ҳар хил кемалар, юк ташиш учун белгиланган кичик кемалар ишлаб чиқарилади. Иккинчи жаҳон урушига қадар мамлакатда автомобилсозлик бўлмаган, эндиликда Токио, Осака Нагоя, Кавасаки ва соҳил бўйидаги бошқа шаҳарларнинг заводлари туфайли Япония (АҚШ билан бир қаторда) автомобиль ишлаб чиқаришда биринчи ўринга чиқиб олди. Саноатнинг энг янги тармоғи бўлган электрон саноати ҳам тез ривожланди. Япониянинг транзисторли радио-приёмниклари, кинокамералари, фотоаппаратлари, телевизорлари жаҳон бозорида кенг танилган. Турли ихтисосдаги машинасозлик корхоналари Хонсю ва Шимолий Кюсю оролларидаги аҳоли зич яшайдиган поллоса шаҳарларида тўпланган.

Тез ривожланиб бораётган кимё саноати ҳам турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Соҳа саноати қисман ўз хомашёси - ёғоч, кокс чиқиндиси ва бошқаларга нисбатан четдан келтириладиган нефть ва суюлтирилган газдан кўпроқ фойдаланади. Органик синтез кимёсининг кенг қўламда ривожланганлиги Японияга саноатни хомашё билан таъминлаш муаммосини ҳал этишда ёрдам бермоқда. Металл деталлар аста-секин пластмасса деталлар билан алмаштирилмоқда, синтетик тола ҳозирги вақтда мамлакатда ишлаб чиқариладиган тўқимачилик толасининг 9/10 қисмини ташкил этмоқда. Кимё заводлари ҳам машинасозлик корхоналари каби Хонсю оролининг шарқий соҳилидаги ва Шимолий Кюсюдаги порт шаҳарларда ва нефтни қайта ишлаш ҳамда металлургия марказлари яқинида жойлашган.

Енгил саноатнинг асосий тармоқлари бўлган ип-газлама саноати ва ипак газлама саноати ўсмаяпти, маҳсулот ишлаб чиқаришда улар ҳамон урушдан аввалги даражага етгани йўқ. Пойабзал саноати жадал ривожланмоқда. Бунга японлар ҳаёт тарзининг европалашуви сабаб бўлмоқда. Шаҳарликлар оёғида эскидан расм бўлиб келатган гэта (ёғоч ковуш) тобора камайиб, чарм пойабзал эса кўпайиб бормоқда.

Шимолий Хонсю ва Хоккайдо оролларидаги анчагина ўрмон массивлари Япониянинг ёғочсозлик саноатини хомашё билан қисман таъминлайди, ўрмон хомашёсининг кўп қисми четдан келтирилади.

Қишлоқ хўжалиги. Япониянинг табиий шароити қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун умуман қулай. Уртача баландликдаги тоғларнинг ён бағирлари яхши ривожланган поллос

тупроқлар ва ўрмон қўнғир тупроқлари билан қопланган. Етарли даражада ўғитланса, бу тупроқлар юқори ҳосил беради. Соҳиллардаги аллювиал тупроқли текисликларни деҳқонлар азалдан ўзлаштирганлар. Қўриқ ерлар фақат Хоккайд оролида сақланиб қолган: бошқа оролларда японлар ботқоқларининг қирғоққа яқин соҳиллари ва дарё дельталарини қуришиб, кўрфазлар ҳамда денгизнинг саёз жойларини тупроқ билан тўлдириб, шулар ҳисобига шаҳарларни ва шаҳар атрофи хўжаликларини кенгайтирмоқдалар. Ороллар меридиан бўйлаб чўзилиб кетганлигидан уларнинг иқлим шароити турлича. Хоккайд оролида ва Хонсюнинг шимолида вегетация даври 120-140 кун давом этади: деҳқончиликда баъзи бир экинларининг маҳсус яратилган навлари (масалан, совуққа чидамли шולי) етиштирилади. Хонсюнинг марказий қисмида қишнинг илқ келиши кузги экинлар экишга имкон беради, узоқ давом этадиган ёз шולי етиштириш учун жуда қулай. Хонсюнинг жанубида ва Кюсю ҳамда Сикоку оролларида хилма-хил иссиқсевар ўсимликлар, шу жумладан, цитрус ўсимликларини етиштириш мумкин.

Ҳозирги Япониянинг аграр тизими иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўтказилган ислохот билан белгиланади. Ислохот йирик мулкдорларининг ҳайдаладиган ерларини камайтирди: давлат помещиклардан ортиқча ерларни сотиб олиб, деҳқонларга сотди. Ўрмон ва ўтлоқлар илгариги хуёсий мулкдорлар қўлида қолди. Ерни ижарага олувчилар сони камайди, хуёсий ер эгаларининг сони кўнайдди. Бироқ ер эгаларининг деярли 2/3 қисмига чек ери 1 гектардан кам. Шунга қаримай, ислохот помещик ер эгаллигини тутатди. Япония қишлоқ хўжалиги тирик капиталистик хўжаликка айланди.

Қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви жихатидан Япония бошқа ривожланган капиталистик мамлакатлардан анча фарқ қилади. Бу мамлакат деҳқончилик мамлакати: деҳқончилик маҳсулотининг қиймати чорвачилик маҳсулотининг қийматидан икки баробар ортиқ. Бироқ чорвачилик (айниқса, шаҳар атрофида сўт чорвачилиги тез ривожланмоқда).

Интенсив деҳқончилик юқори ҳосил беради. Ҳар йили олинадиган ҳосил гарчи экин майдони ўзгармаган бўлсада, кейинги йилларда анча ошди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши юқори даражада механизацияланган. Шу билан бирга Япония саноати табиий шароитнинг ўзига хос хуёсийлигини ҳисобга олиб, маҳсус кичик ҳажмли машиналар ("Кичик механизация") ишлаб чиқармоқда.

Япониянинг асосий экини — шולי. Шולי барча экин майдонининг ярмидан ортигини банд қилган. Шולי ҳамма ерда

асосан суғориладиган ерларда, бироқ товар маҳсулотининг катта қисми Хонсю оролининг марказий ҳамда жанубий районларида етиштирилади. Хонсюнинг шимолида ва Хоккайдода бугдой, жавдар ва арпа экилади, бироқ етиштириладиган дон мамлакат эҳтиёжини қондира олмайди. Шаҳарлар атрофида сабзавот ва мевадар етиштирилади. Техника экинлари — қанд лавлаги, соя, тамаки, чай ҳам катта аҳамиятга эга.

Японлар азалдан гулчилик билан шугулланиб келадилар. Кўп гуларнинг япон диний (синтоизм) маросимларида аҳамияти катта. Японларда гулдаста ясаш, гуларни ва дарахт новдаларини вазаларга чиройли (икэбана) қилиб солиб қўйиш айғанавий санъат ҳисобланади. Иккинчи жаҳон урушига қадар Япония ўз ипакчилиги билан донг чиқарган эди. Эндиликда ипакчилик тушқуликка юз тутди, ипак қурти боқини билан қўшинча деҳқонликда қўшимча тармоқ сифатида шугулланилади.

Балиқ овлаш — Япония хўжалигининг муҳим тармоғи. Балиқ соҳил бўйидаги сувларда ҳам, узоқ денгизларда ҳам тутилади. Қирғоқ яқинида балиқ овлаш билан соҳилдаги қишлоқ аҳолиси, узоқ денгизларда (асосан Тинч океанининг ғарбий қисмида) эса, техника жихатидан мукамал балиқ овлайдиган флоти бўлган йирик монополиялар шугулланади. Ички денгиз соҳилларида балиқчилик хўжаликлари жойлашган. Балиқ овлаш жихатидан Япония дунёда биринчи ўринда туради. Японлар овқатида балиқ, бошқа денгиз ҳайвонлари маҳсулотлари катта ўрин тутати.

Транспорти. Японияда қуруқликдаги транспорт ҳам, денгиз транспорти ҳам бирдай ривожланган. Мамлакат ичкарисидаги юклар автомобилларда, темир йўл транспорти ва каботаж кемаларда ташилади. Темир йўлларининг катта қисми давлатга қарайди. Бу йўлларининг ярми электрлаштирилган. Энг муҳим темир йўллар соҳилдаги паст текисликлардан ўтади. Тинч океани қирғоғи бўйлаб кетган йўл Хонсю оролидан Кюсю оролига Симоносёки қўлиғи тағидаги туннель орқали ўтади. Цутару бугози остида дунёдаги энг узун (54 км) туннель қуриляпти. Хоккайд оролини Хонсю ороли билан боғлайди.

Денгиз флоти тоннажининг катталигига қарамай тез ўсиб бораётган танки савдо юкларини ташиб беришга улгура олмайди ва мамлакатга чет эл кемаларини кира қилинига тўғри келади. Бўш рейс бўлмаслиги учун Японияда турли юкларни ташинишга мослаштирилган кемалар қурилган: уларнинг маҳсус жиҳозланган палубаларида Япониянинг четта чиқариладиган саноат моллари (масалан, автомобиллар), орқага қайтишда эса, трюмга кўмир, темир рудаси ёки бошқа моллар ортिलाди. Кабо-

таж флотиди ҳозирги замон кемалари билан бир қаторда елкайли кемалар ҳам сақланиб қолган. Улар ички денгизда ташиладиган юкларнинг анчагина қисмини ташийди.

10.6. Иқтисодий-географик тафровутилари

Аҳолисининг зичлиги ва ҳўжалигининг ривожланиши даражаси жиҳатидан Япониянинг бошқа қисмлари орасида Хонсю оролининг марказий қисми алоҳида ажралиб туради. Япониядаги энг баланд (шу жумладан, японлар ифтихори — баландлиги 3776 м бўлган Фудзияма вулкони) ва мамлакатдаги энг йирик пасттекисликлар ҳам шу ердадир. Хонсю соҳилидаги пасттекисликлар бир замонларда Япония деҳқончилик маданиятининг қадимги маркази бўлган, кейинчалик бу ерда дастлабки шаҳарлар пайдо бўлган.

Урбанизациялашган соҳил бўйлари (Япония мегалополиси) Япониянинг саноати энг ривожланган қисмидир. Шу билан бирга Марказий Хонсюда ипгенсив ва хисма-хил қишлоқ ҳўжалиги кенг ривожланган. Бу ерда шол, тоғ ён бағирларида чой, тамаки етиштирилади. Шаҳар атрофи ҳўжалиги яхши ривожланган. Қорамоллар ва қўчқарларнинг кўпчилиги ҳам шу ерда тутилган.

Япония пойтахти — Токио дунёдаги энг йирик шаҳарлардан бири, энг муҳим саноат, транспорт, савдо ва маданият марказидир. Унинг саноат корхоналари орасида ҳар хил машинасозлик заводлари (айниқса, автомобиллар, саноат асбоб-ускуналари, электрон машиналар ва аппаратлар ишлаб чиқарадиган заводлар), нефть кимёси комбинатлари, шунингдек, полиграфия, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари кўп. Токиода кўпгина йирик илмий-тадқиқот институтлари, олий ўқув юрлари, музейлар ва театрлар бор. Шаҳарнинг ташқи қиёфасида Европа ва Япония архитектурасининг қўшилиб кетган шакли акс этади. Марказий районлари Европадаги йирик марказларни эслатади, ишчи кварталлари қишлоқларга ўхшайди.

Токиодан Токио қўлтиғи соҳили бўйлаб шаҳарлар бир-бирига туташиб кетган. Уларда металлургия, машинасозлик ва нефть кимёси корхоналари бор. Қўлтиқдан чиқаверишида бу саноатлашган ҳудуднинг иккинчи энг йирик маркази миллионер шаҳар Токионинг аванпорти — Иокогама жойлашган бўлиб, у денгиз канали орқали пойтахт билан қўшилган. Бу шаҳарда мамлакатнинг энг йирик кемасозлик корхоналаридан бири, кўплаб пулат эриттадиган ва нефть кимёси комбинатлари, кўп металл ишлатадиган машинасозлик заводлари бор. Уруш йилларида шаҳар Америка авиациясининг ҳужумидан катта зарар кўрди, кейинчалик бутун-бутун кварталлар янгидан қурилди ва европача тус олди.

Токио агломерациясидан ғарбда Исе қўлтиғи соҳилида кўпдан-кўп йўлдош шаҳарлар ва кенг шаҳар атрофи билан бирга Нагоя шаҳри жойлашган. Бу йирик металлургия-машинасозлик ва кимё комплексида ҳар қайси йўлдош шаҳар ўзининг тор ихтисосига эга: баъзилари автомобиллар, бошқалари кимёвий толалар, айримилари мураккаб станоклар ишлаб чиқаради ва ҳоказо. Агломерациянинг маркази — Нагояда турли-туман саноат тармоқларига қарашли корхоналар бор.

Япония мегалополисининг жанубий-ғарбий чеккасида учта марказ: Осака, Кобе ва Япониянинг илгариги пойтахти Киото атрофида таркиб топган полицентрик шаҳар агломерацияси жойлашган. Осака мамлакатнинг энг катта шаҳарларидан бири бўлиб, ўзининг ип-газламалар ва тўқимачилик машиналари ишлаб чиқаришдан иборат эски ихтисосини қисман сақлаб қолмоқда. Бироқ бу шаҳарда турли хил машинасозликнинг энг янги тармоқлари, хусусан электрон ва йирик кимё корхоналари катта аҳамият касб этади. Кобе — қора металлургия ва кемасозлик шаҳри. Унинг машинасозлик заводлари кемалар учун зарур бўлган ҳамма жиҳозларни ишлаб чиқаради. Киотода машинасозлик билан бир қаторда миллий ярим кустарь корхоналари — чинни идишлар, ўйинчоқлар ва ёғоч буюмлар ясайдиган корхоналар сақланиб қолган. Жанубий Хонсю билан Шимолий Кюсю ҳўжалигининг типини ва саноатнинг жойлашуви жиҳатидан Марказий Хонсюга ўхшайди, бироқ иқтисодий тараққиёти даражаси пастроқ. Райондаги энг йирик шаҳар агломерацияси Кюсю оролининг шимолида миллионер шаҳар Китаюсю (Шимолий Кюсю) атрофида жойлашган. Бу саноат узелидаги қора металлургия ва кўп металл ишлатадиган оғир машинасозлик етакчи ўрин тутайди.

Жанубий Кюсю ва Сикоку ороллари Шимолий Хонсю билан Хоккайдо каби кам ривожланган ҳудудлардир. Уларда қишлоқ ҳўжалиги устун туради, саноат корхоналари айрим шаҳарлардагина бор. Ишлаб чиқилган лойиҳага кўра, Хоккайдо оролида маҳаллий кўмир ва руда ресурслари ҳамда четдан келтириладиган хомашё асосида янги саноат райони барпо этилади. Хоккадоте (Хоккайдо ороли) ва Нагасаки (Кюсю ороли) мамлакатнинг энг йирик балиқ саноати марказларидир.

10.7. Япония ва Ўзбекистон ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши

Муносабатлар узок йиллик тарихий илдишларга эга. Улар энг асосий қарвон йўли Марказий Осиё давлатлари орқали узок Шарқдан Европага ўтган "Буюк ипак йўли" даярига бориб тақалади.

Бугунги кунда Япония иқтисодий тараққиёти жиҳатидан жаҳонда иккинчи ўринда турадиган мамлакатдир. Жаҳон ялпи миллий маҳсулотининг 14%и унинг ҳиссасига туғри келади. Утган асрнинг 80-йиллар ўрталаридан бошлаб бу мамлакат жаҳонда қара берадиган энг йирик давлатга айланди.

Ислом Каримовнинг 1994 йил май ойида Японияга ташрифи амалий ҳамкорлик алоқалари тараққиётига янги туртки бўлди.

Утган бир йил ичида мамлакатларимиз ўртасида товар айирбошлаш ҳажми сезиларли даражада ўсиб, қиймати қарийб 29 миллион АҚШ долларини ташкил этди. Шуниси диққатга сазоворки Ўзбекистон Японияга экспорт қилаётган маҳсулотлар ҳажми 1994 йилдагига қараганда 2 баробар ўсди.

Айни пайтда икки мамлакат мутахассислари савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги, сармояларни ўзаро рабатлантириш ва ҳимоялаш тўғрисидаги, шунингдек, икки ёқлама солиқ олмаслик тўғрисидаги битимларнинг лойиҳаларини тайёрламоқдалар. Бу ҳужжатлар Ўзбекистон билан Япония ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг ривожланиши учун кенг истиқболлар очади.

Республикаимиз мустақил бўлгач, Ўзбекистонга Япония ҳукумати ва ишбилармон доиралари вакилларидаан иборат кўлаб делегациялар ташриф буюрди. Уларнинг асосий мақсади мамлакатимиздаги сармоявий иқлим ва юртимизнинг иқтисодий имкониятлари билан танишишдан иборат эди.

Ўзбекистон — Япония иқтисодий ҳамкорлик қўмитаси ва Япония — Ўзбекистон иқтисодий қўмитаси ўзаро ҳамкорлик тараққиётига муносиб ҳисса қўшмоқда. Япония — Ўзбекистон иқтисодий қўмитасига “Мицуи ва Ко ЛТД” компанияси президенти жаноб Н. Кумагаи раҳбарлик қилмоқда. Икки томонлама иқтисодий алоқалар тараққиётини мувофиқлаштиришга у катта аҳамият бераётир.

Япония ҳукумати мамлакат экспорт-банкни орқали Кўкдудмалоқ нефть-газ конденсати конини ўзлаштириш учун 10,5 миллиард иен (қарийб 85 миллион доллар) ҳажмда маблағ ажратнига қарор қилди. Бу лойиҳа Япониянинг “М. Ю. Келлог” фирмаси томонидан амалга оширилади. Бундан ташқари Япония билан Бухородаги нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши ва Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини таъмирлаш борасида ҳамкорлик қилиш юзасидан музокаралар олиб борилмоқда.

Ўзаро ҳамкорлик соҳасида Япониянинг “Тараққиётга расмий ёрдам” (ТРЕ) дастури муҳим ўрин тутлади. Ана шу дастур асосида Япония ва Ўзбекистон мутахассислари Ороль худудидаги шаҳарларин ичимлик суви билан таъминлаш ва Шарқий Букаитов (Қизилқум) вольтфрам конини қазиниш лойиҳалари учун

техник-иқтисодий асосларни тайёрлаш устида ишламоқдалар. Айни пайтда Япония ҳукумати томонидан телеалоқа тармоқларини таъмирлаш лойиҳасини амалга ошириш учун 12,7 миллиард иен (140 миллион доллардан зиёд) ҳажмда имтиёзли кредит ажратиш масаласи кўриб чиқилмоқда.

Бундан ташқари Тошкентда вагонларни таъмирлайдиган завод қурилиши учун имтиёзли кредит ажратиш учун тадқиқотлар ўтказилмоқда. Япония Ўзбекистонга бегараз ёрдам сифатида Тошкент тиббиёт-педиатрия институти ва Тошкент илмий-тадқиқот педиатрия институти клиникаларини тиббий ускуналар билан жиҳозлаш мақсадлари учун 650 миллион иен, шунингдек, хориждан келтириладиган маҳсулотларни сотиб олиш учун 900 миллион иен миқдорда маблағ ажратди.

1994 йилнинг декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси маданият ишлари вазирлиги билан мамлакатимиздаги Япония элчихонаси ўртасидаги Алишер Навоий номидаги театрни зарур ускуналар билан жиҳозлаш учун 500 минг АҚШ доллари миқдорида бегараз ёрдам ажратиш хусусида алмашув ҳужжатларини имзолаш маросими бўлиб ўтди.

Ўзбекистон иқтисодиётининг турли соҳалари учун кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга ҳам катта эътибор берилмоқда. Утган муддат ичида республикаимизнинг 40 нафардан зиёд вакили Японияда малака ошириб ва япон мутахассисларининг энг сўнгги ютуқлари билан танишиб қайтди.

“Тараққиётга расмий ёрдам” дастуридан ташқари Япония ҳукумати Ўзбекистонга 5 миллион АҚШ доллари миқдорида инсонпарварлик ёрдами кўрсатишга қарор қилди.

Япониянинг йирик компаниялари билан ҳамкорликда тўқимачилик, тоғ-кон саноати ва бошқа соҳалар бўйича кўшма лойиҳалар ишлаб чиқилмоқда. Республикаимизда дунёнинг йирик фирмаларига айлانган “Мицуи ва Ко ЛТД”, “Мицубиси корпорейшн”, “Марубени корпорейшн”, “Суммимото корпорейшн”, “Томен корпорейшн”, “Тойота цуи корпорейшн”, “Чори” ва “Айти эс жапан ЛТД” каби компанияларнинг доимий ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон ташқи алоқалар вазирлиги билан “Мицуи ва ко лтд”, “Мицубиси Корпорейшн”, “Марубени Корпорейшн”, “Ниссе Иван Корпорейшн” ва “Суммимото Корпорейшн” компаниялари ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги шартномалар имзоланган. Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки жаҳонга машҳур “Банк оф Токио” ва “Сакура Банк” билан самарали ҳамкорлик қилмоқда. Ўзбекистоннинг талай шаҳарларида “Сони”, “Хитаичи”, “Паносоник” ва бошқа япон фирмаларини савдо дўконлари очилган.

“Мицубиси Корпорейшн” компанияси директорлари кенгашининг раиси С.Морохасининг, Ташқи иқтисодий ҳамкорлик жамғармаси (ҳукумат агентлиги) Президенти А. Нишигакиннинг “Мицун ва ко Лтд” компанияси президенти Наохико Кумагаи бошчилигидаги Япония-Ўзбекистон иқтисодий ҳамкорлик қўмитаси делегациясининг Ўзбекистонга бўлажак ташрифлари Япониянинг Ўзбекистон билан узоқ муддатли ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга интилаётганидан далолат беради.

Япония ҳам, Ўзбекистон ҳам Шарқ мамлакатларидир: Ўзбекистоннинг Япония ва бошқа Осиё мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин олишига шубҳа йўқ. Шарқ дарахтининг бир шоху бўлган Ўзбекистон танасида янги, жўшқин, келажакка ишонч уйғотувчи ҳаётбахш шарбат оқмоқда.

Қисқача хулосалар

Япония жаҳондаги энг ривожланган давлатлардан бири бўлиб, жуда кўп ороларда жойлашган. Энг йирик ороллари: Хоккайдо, Хонсю, Сикоку, Кюсю.

Япониянинг географик жойлашиши жуда қулай, аммо табиий ресурсларга жуда камбағал. Хомашёнинг асосий қисмини, айниқса, нефть, газ ва темир рудаларини четдан олиб келади.

Япония маориф ва фанни ривожлантириш туфайли иқтисодини юксак даражага кўтарди. Япония жуда кўп соҳалар, айниқса, автомобилсозлик, кемасозлик, электроника саноати бўйича жаҳонда етакчи ҳисобланади.

Япония — бир миллатли давлат. Аҳолисининг 98% ини японлар ташкил этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Япониянинг географик ўрнига баҳо беринг.
2. Табиий шароитини таърифланг.
3. Қандай табиий ресурсларга бой?
4. Давлат тизими қандай?
5. Аҳолисининг ўсиш ва жойлашиш хусусиятларини тушунтириб беринг.
6. Меҳнат ресурслари ҳамда улардан фойдаланиш муаммолари.
7. Япония жаҳонда қандай ўрин тутди?
8. Саноатининг етакчи тarmoқлари, географияси қандай?
9. Асосий қишлоқ ҳўжалиги тarmoқлари географияси?
10. Транспорт тarmoқларининг ривожланиш ва жойлашиш хусусиятлари қандай?
11. Ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш хусусиятларини тушунтириб беринг.
12. Япониянинг ички тафовутларини ажратиб кўрсатинг.
13. Япония-Ўзбекистон иқтисодий алоқалари қандай ривожланмоқда?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
5. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
6. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
7. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
8. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
9. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

XI боб

ГЕРМАНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

11.1. Иқтисодий-географик ўрни ва жаҳонда тутган ўрни

Германия Федератив Республикаси (ГФР), пойтахти — Берлин шаҳри.

Аҳолиси — 82,0 млн. нафар, майдони — 356 минг кв.км. Германия Европанинг марказида жойлашган, уни шарқ томондан Польша ва Чехия, жанубдан Швейцария ва Австрия, жанубий- ғарбдан Франция, ғарбдан Белгия ва Голландия, шимолда эса Дания давлатлари, Шимолий-шарқда Болтиқ денгизи ва шимолий-ғарбда Шимолий денгиз ўраб туради.

Германия — НАТО, Ғарбий Европа иттифоқи ва умумий бозорнинг аъзосидир. НАТОнинг Марказий Европа қуруқлигидаги бирлашган қуролли кучларининг 45%ини Германия қўшинлари ташкил қилади. Германия ва Польша Болтиқ денгиздаги портлардан ва кема қатнайдиغان Оздер дарёсидан биргаликда фойдаланади. Германия учун бевосита Шимолий денгизга чиқиш алоҳида роль ўйнайди.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланган ҳудудларидан оқиб ўтувчи Рейн дарёси ва унинг Рур ҳамда бошқа irmoқлари жуда кўп юкларни денгизга ва денгиздан мамлакат ичкарисига ташинишга имкон яратади. Германиянинг сиёсий-географик мавқеи ўтган асрнинг 60-йиллари охиригача кўн жихатдан ҳукмрон доиралар мамлакатларига боғлиқ эди. Муайян кучлар бу сиёсатни ҳозир ҳам қўллаб-қувватлашмоқда. Шу сабабли Германиянинг шарқий қўшинлари Польша, Чехия ва Россия билан иқтисодий ва бошқа алоқалари унча катта бўлмади.

Германия ҳукумати кейинги даврда бирмунча реалистик ташки сиёсат юритмоқда, Россия, Польша, Чехия билан тузган шартномаларида мавжуд чегаралар бузилмас чегара экани қайд қилинди. Бу шартномалар Европада аҳвол кескинлашувига сабаб бўлади. Бироқ, Германиянинг реалистик кучлари бунга қарши чиқмоқдалар. Германияда АҚШнинг ракета ва ядро қўроқлари жойлашган. Германия аҳолиси сони жихатдан ғарбий Европада энг йирик давлат. Иккинчи жаҳон уруши вақтида анча талофат кўрганлигига ва табиий ўсини наслигига қарамасдан, Ғарбий Германия аҳолиси сони тезда урундан аввалигидан ошиб кетди. Шарқий Европа мамлакатларидан бу ерга 7,5 миллион

кини кўчиб келди. Катта вайроналик ва иқтисодий қийинчиликларга қарамай, ҳамма кўчиб келганлар уй-жой ва иш билан таъминланди, деҳқонларга ер берилди. Урушда Германия айниқса, Шарқий Германия жуда кўп одам йўқотганлиги, уруш оқибатлари Германия аҳолиси таркиби ва кўпайиш динамикасига салбий таъсир кўрсатиб келмоқда.

11.2. Германиянинг табиий шароити ва табиий ресурслари

Германиянинг катта қисмида табиий шароит қишлоқ хўжалиги учун қулай. Мамлакат ҳудудининг 33 фоизига яқини Шимолий Германия пастлигида, деярли ярми ер юзаси текис бўлган ўрта Германия паст тоғларидадир. Тупроқлари асосан ўртача унумдор. Аммо ишлатилган ерларининг тупроқлари доим ўғитланганидан табиий тупроқларга қараганда анча унумли.

Саноатининг ривожланишига имкон берувчи табиий шароит ва ресурслар кўп жиҳатдан мамлакатдаги фойдали қазилмалар билан бевосита боғлиқ. Болтиқ қалқони билан боғлиқ рудали фойдали қазилмалар, герцин бурмаланиши билан боғлиқ ёқилғили фойдали қазилмалар бор. Германия тошкўмир қазиб чиқаришда Европада олдинги ўринларда, кўмир захиралари бўйича жаҳонда 5чи, кўмир ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш бўйича эса 4-ўринда.

11.3. Аҳолисининг жойлашуви, меҳнатда бандлиги

Германия аҳолисининг жойлашуви, меҳнатда бандлик структураси ва синфий таркиби жиҳатдан Европада, ҳатто, дунёда олдинги ўринлардан биринчи эгаллайди.

Рур кўмир ҳавзасида эса аҳоли зичлиги 1 км² га 1000-3000 нафар тўғри келади. Урбанизация жиҳатидан Германия дунёда биринчи ўринда. Мамлакат аҳолисининг 90 %га яқини шаҳарларда яшайди. Аҳолиси ўртача зичлиги юқорилиги ҳамда иқтисодиёти юқори даражада ривожланлиги, қишлоқ хўжалиги қулай табиий шароитга эга бўлган жанубий округларда минерал хомашёлари анча зичлиги учун ривожланишдан бирмунча орқада. Шимолий округларда эса аҳоли сийрақроқ жойлашган. Аҳолининг табиий ўсиши катта эмас, ўртача зичлиги 1 км²га 300 нафарни ташкил қилади. 28-жадвалда Германиянинг асосий йирик шаҳарлари аҳолиси сони кўрсатилган.

28-жадвал

Германияда энг йирик шаҳарлари аҳолиси

Берлин (пойтахт)	3438000
Гамбург	1661000
Мюнхен	1237000
Кёльн	1004000
Франкфурт Майн	667000
Дессен	626000
Дортмунд	600000
Штутгарт	584000
Дюсселдорф	577000
Бремен	552000
Дуйсбург	537000
Ганновер	514000
Дейпшиг	508000
Нюрнберг	465000
Дрезден	488000

Кўриниб турибдики, мамлакат аҳолисининг катта қисми пойтахтда — Берлинда яшайди. Аҳоли зичлиги бўйича Гамбург ва Мюнхен шаҳарлари туради. Берлин, Гамбург ва Мюнхен шаҳарларида аҳолининг жуда йирик қисми 46% яшайди. Германияда меҳнатда банд аҳолининг таркиби қуйидагича: иқтисодий фаол аҳолининг ярми ёки қишлоқ хўжалигидагига қараганда ўн хисса кўп қисми саноатда, хунармандчилик ва қурилишда бандлиги ҳосилдир.

11.4. Хўжалигининг умумий таърифи

Германия Республикаси юқори даражада ривожланган индустриал давлат. Саноат ишлаб чиқариш даражаси жиҳатдан Германия АҚШ дан анча орқада, аммо Япония билан деярли бир каторда, бошқа ривожланган мамлакатлардан олдинда туради. Япония, Буюк Британия, Италия, Бельгия ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг умумий миқдоридан кўп маҳсулот ишлаб чиқаради.

Саноат — Германия иқтисодиёти қудратининг асоси. Саноатда энг йирик монополиялар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Урушдан кейин Германия саноати юқори суръат билан ривожланиши натижасида жаҳон хўжалигида тез орада жуда муҳим мавқени эгаллаб олди. Бунинг сабаблари кўп.

Германиянинг жаҳонда тутган ўрни

Ўнрақтиқчилар	Ўлчов бирлиги	Миқдори	Эгаллаган ўрин
НММ	Милд. доллр.	2252,33	3
НММ аҳоли жон башига	Милд. доллр.	27,5	6
Электр энергия	Милд. кВт/с	483,3	6
Кўмир	Мил. тонна	261,5	5
Мис	Мил. тонна	0,59	4
Рух	Мил. тонна	0,36	4
Пластикача	Мил. тонна	16,5	3
Ушшани сеп	Мил. тонна	2,42	8
Маржарин	Мил. тонна	0,65	4
Сарф	Мил. тонна	0,45	4
Пшшлқ	Мил. тонна	1,37	3
Вино	Мил. гкл	11,3	6
Пшш	Мил. гкл	113,4	3
Сигарет	Милд. дона	222,8	4
Гутдой	Мил. тонна	16,7	8
Пшлқ	Мил. тонна	42,0	5
Етматериаллари	Мил. м	13,5	8
Finnt	Милд. дона		

Германия иқтисодиётида саноат етакчи роль ўйнайди. Саноат маҳсулоти қиймати жиҳатидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотидан 6 баробар ортиқ. Шу билан бирга Германия қишлоқ хўжалиги юқори даражада интенсификация билан ажралиб туради ва бу жиҳатдан Европада олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш, электрлаштириш жиҳатидан, у энг юқори даражададир. Германия энг мурракаб маҳсулотлар — машинасозлик ва сертармоқ кимё саноати маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Кўнгина ривожланган мамлакатлар импорт қилинадиган машиналарнинг 33 % га яқин қисмини Германия Республикасидан олади. Қишлоқ хўжалиги ўз маҳсулотларининг қиймати жиҳатидан саноатдан 15 марта паст кўрсаткичга эга.

Қишлоқ хўжалиги тобора саноат билан бирлашиб кетмоқда, умуман олганда, у юқори даражада ривожланган, аммо "умумий бозор"да ўзининг баъзи бир рақибларидан орқада қолимоқда ва зарар кўрмоқда. Германия ташқи савдо айланмаси ва олтин захираси жиҳатидан фақат АҚШ дан кейин, яъни иккинчи ўринда туради. Германия монополиялари капиталистик интеграциядан, масалан, "умумий бозор"га қатнашишидан ҳам фойда олади. Монополиялар ФТИ ютуқларидан кенг фойдаланадилар. Шунинг учун Германия саноати структурасида энг яхши тармоқлар кўпайиб бормоқда. Асосан жанубий Европа мамлакатларидан

келиб турадиган 2-3 миллион киши анча арзон ишчи кучи захирасини ташкил этади. Бироқ Германия иқтисодиётининг тез ривожланишига қулайлик туғдирган бир қанча омиллар ҳозир бутунлай йўқолди. Саноатнинг баъзи тармоқлари (айниқса, тошкўмир саноати) кризисни бошидан кечирмоқда, бошқалари (қора металлургия, энгил саноат) ўзиндан тўхтаб қолди.

11.5. Саноати ва унинг жойлашиши

Германиянинг табиий ресурслари (биринчи галда тошкўмир, калий тузи ва тош туз конлари, озроқ темир рудаси захиралари), оғир саноат негизи бўлган энергетика, кимё, металлургия саноати баъзасида эса машинасозликнинг ривожланишига имкон беради. Германия энергетикаси ўтган асрнинг 60-йиллар ўртасида асосан тошкўмирга таяниб келган. Қўнғир кўмир бошқа ҳеч бир маҳалкада Германиядаги каби катта роль ўйнамайди. Қора металлургия учун зарур бўлган темир рудасининг 90 фоизи қисми марганец ва кремний четдан келтирилади. Рангли металлургия заводларида мис, қўроғшин, рух, алюминий эритилади. Германия саноатида ишловчилар сони, маҳсулотнинг қиймати ва экспортга ҳиссаси жиҳатдан машинасозлик биринчи ўринда туради.

Германия машинасозлик саноати ривожланган мамлакатлар қаторига кириди. Германия чет мамлакатлар орасида машиналар ишлаб чиқариш жиҳатдан фақат АҚШ дан кейинги ўринда, экспорт қилишда эса дунёда биринчи ўринда туради.

11.6. Транспорти

Германияда зич алоқа йўллари мавжуд. Германия темир йўлларида юк ташиниш ҳажми жиҳатидан Франциядан кейин туради, бироқ Буюк Британиядан уч баробар, Италиядан тўрт баробар олдинда. Автомобиль транспорти ҳозир юк ва йўловчиларни темир йўлга қараганда кўпроқ ташинмоқда. Дарё транспорти хорижий Европада Голландиядан бошқа бирорта мамлакатда Германиядек катта аҳамият касб этмайди. Мамлакат ичкари-сидаги юкнинг 20 фоизи дарё ва каналлар тизими орқали ташинилади. Қурурликдаги йўллар кесишган жойларда энг муҳим транспорт тутуқлари Гамбург, Мюнхен, Лейпциг ва бошқа шаҳарларда қад кўтарган. Германиянинг ташқи алоқаларида иккинчи жаҳон урушидан кейин янгидан қурилган денгиз флоти катта роль ўйнайди. Бундан ташқари жаҳонга донғи кетган бир қанча автомобиль маркалари ишлаб чиқарилмоқда. Масалан: bmw, mercedes-benz, opel, vw, audi шулар жумласидандир.

11.7. Ташқи иқтисодий алоқалар

Германия жаҳоннинг жуда кўп мамлакатлари билан савдо қилади. Уч йирик ривожланган давлат билан молларни сотишда бозор ҳамда хомашё бўйича ривожланган ва айниқса, ривожланаётган мамлакатларда қаттиқ рақобат кураши олиб боради. Германия монополиялари бу мамлакатларга йирик капитал қўйган. Энг катта ташқи савдо айланмаси «умумий бозор»га аъзо мамлакатларга, сўнгра АҚШ ва Канадага тўғри келади. Унинг ривожланаётган давлатлар билан олиб бораётган хилма-хил ташқи иқтисодий алоқалари тобора кучайиб бормоқда. Шу жумладан, республикамиз билан бир қанча шартномалар тузилиб, иқтисодий алоқалар олиб борилмоқда.

Қисқача хулосалар

Германия Федератив Республикаси жаҳондаги иқтисодий жиҳатдан юксак даражада ривожланган давлатлар қаторига киради, Европанинг марказида жойлашган.

Табиий шароити, табиий ресурслари ва географик жойлашиши иқтисодий ривожланиш учун жуда қулай. Ерлари унумдор, фойдали қазilmалари сероб.

Саноатнинг ҳамма тармоқлари, айниқса, энг янги тармоқлари юқори даражада ривожланган. Саноатнинг ривожланиши даражаси жиҳатидан АҚШдан сўнг, Япония билан бир қаторда туради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. ГФР қачон ташкил топган, жаҳон хўжалигида қандай ўрни тутади?
2. Табиий шароити ва ресурсларининг хўжалиги ривожланишига қай даражада таъсир кўрсатади?
3. Аҳолиси табиий ва механик ўсишининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
4. Аҳоли ва меҳнат ресурслари
5. Асосий саноат тармоқлари қандай жойлашган?
6. Қишлоқ хўжалиги юксак даражада ривожланганлигининг сабаблари нимада?
7. Ички тафавутлари таснифи.
8. Транспорти.
9. Ташқи иқтисодий алоқалари.
10. Ўзбекистон билан иқтисодий алоқалари қандай ривожланмоқда?

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

РОССИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

XX-XXI асрлар бўсағасида жаҳон ҳўжалиги структураси ва субъектлари таҳлили асосида Россия Федерациясининг жаҳон ҳўжалигида тутган ўрни ва ривожланиш истиқболини билиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги кунда ҳўжалиги интенсив ривожланиб бораётганлигини, «кучларни қайта гуруҳларга бўлиши»ни ҳисобга олиб, жаҳон иқтисодиётида аънанавий бўлиб келган марказлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ўзгариб бораётганлиги, янги мамлакатлар ва минтақавий гуруҳлар «қоронғиликдан» озодлик сари ажралиб чиқаётганлигини кўришимиз мумкин. Бундай давлатлар ниятда мўҳим. Россиянинг жаҳон иқтисодиётида тутган ўринини аниқлашимиз мумкин. Улар ўртасидаги муносабатларни, уларнинг, шунингдек, Россия ва жаҳон иқтисодиётининг аҳволи иқтисодий хавфсизлик томонларига ҳам эътиборни қаратишимиз зарур.

Матълумки, 1995 йил бошларида Россия Федерацияси хавфсизлик комитети томонидан қабул қилинган "Россия Федерациясининг хавфсизлик стратегиясининг асосий низоми тўғрисида"ги қонунда унинг ташқи иқтисодий стратегияси асосий йўналишлари мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ва ташқи бозорларида иқтисодий потенциални сақлаш, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг мўҳим масалалари бўйича чет мамлакатларга ёки уларнинг уюшмаларига қарам бўлиб қолмаслик, техник-иқтисодий мустақиллигини таъминлашдир, деб кўрсатиб ўтилган эди. Ҳозирги кун нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, Россиянинг жаҳон иқтисодиётидаги аҳволи мутлақо қарама-қаршиликлардан иборат. Россия мавжуд бўлган халқаро социалистик ҳўжалик тизими тугатилгандан сўнг (ўтган асрнинг 90-йиллари бошида) ўзаро Иқтисодий ёрдам Кенгаши (СЭВ) давлатлари ва айниқса, иттифок ҳукумати-нинг жаҳон ҳўжалиги ҳаётида кескин ўзгаришлар рўй бера бошлади. Ҳозирги шароитда у полицентрлик мазмунга эга бўлиб, ҳўжаликнинг кўпгина соҳаларида АҚШнинг ҳукумронлиги сақланиб қолишига қарамадан, бозор тизими (турли мамлакатларда бозор иқтисодиёти муносабатларининг ривожланиш даражаси ва хусусиятини ҳисобга олган ҳолда) бир томондан, «бой шимо» гуруҳига кирувчи етакчи саноати ривожланган давлатлар қаторига, иккинчи томондан эса, «камбағал жануб» гуруҳига кирувчи, эндигина ривожланиб бораётган давлатлар гуруҳига ўхшаб кетади. Айни пайтда Россия ана шундай оралиқда турибди.

СССРнинг тугатилиши, Россия Федерацияси учун жуда катта сиёсий ҳукмронликни йўқотиш бўлди ва унинг ҳўжалигида ўзаро алоқаларнинг кескин пасайишига олиб келди. Россия Шимоли-Шарқ томонга, яъни Евроосиё материгининг анча ички қисмларига суриб ташланди. Жаҳонда тўртта океандан учтаси (Атлантика, Шимолий муз ва Тинч океанлари)нинг океан сувлари ўраб туришига қарамасдан, Россия иқтисодий ривожланиш жихатидан қуруқлик мамлакати бўлиб қолаверган эди. Шимолий муз океани сувлари ўзига ҳос совуқ табиий иқлимга эга бўлганлиги унда савдо кемаларининг доимий равишда қатновини қийинлаштиради. Россия Федерациясининг Сибирь ва Узоқ Шарқ ҳудудларида эса транспорт инфратузилмаси ривожланмаган, Тинч океани қирғоқларидан унумли фойдаланиш имкониятини бермас эди. Болтиқ ва Қора денгиз портларига чиқиш йўли қисқариши, шунингдек, ёпиқ Каспий денгизи Россия учун анча қийинчиликлар туғдирмоқда. Россия айнан шу сабабли 50%дан ортиқроқ денгиз портларидан, айниқса, музламайдиган портларидан ажралиши, унинг иқтисодиётини анча қийин аҳвога солиб қўйганди. Айниқса, Ғарбий ва Жанубий юксалишидаги темир ва автомагистраль йўллари, шунингдек, қувур ва ҳаво транспорти асосан чет эл давлатлари ҳудудлари бўйлаб ўтиши (ҳозирги Белоруссия ва шунингдек, Болтиқ бўйи давлатлари) мамлакатнинг иқтисодий аҳволи кескин пасайишига, иқтисодиёти ёмонлашиб боришига сабаб бўлмоқда (шубҳасиз бу соҳада 1996 йилнинг май ойида Россия ва Белоруссия давлатларининг ҳукумат бошлиқлари томонидан чегарадаги божхона тўсиқларини олиб ташлаш тўғрисидаги ўзаро шартномани имзоланиши муҳим аҳамиятга эга бўлди).

Россия Федерациясининг иқтисодий ва географик жиҳати шундаки, ҳудудининг 2/3 қисми текка Шимол районлари ва иқлими совуқ бўлган оғир шароитли зоналарга тўғри келади. Шунинг учун ҳам Россия кишлоқ ҳўжалигининг фақат 35%ида ғалла ва бошқа маданий экинларидан ҳосил олинади, ҳолос. Россиянинг шимолий текисликларида аҳоли яшаш учун жуда катта энергетика харажати талаб қилинади. Россия жуда бой табиий ресурсларга эга бўлишига қарамасдан ҳозирги кунда нодир қимматбаҳо рангли ер ости металлари, қўшлаб маданий техник экинлар хомашёси ва тайёр маҳсулотлари билан, истеъмол товарлари ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан етарли равишда таъминланмайди.

Маълумки, Россия Федерацияси собиқ СССРнинг 60%га яқин иқтисодий потенциалга меросхўр бўлиб қолган эди. Бироқ, кейинги йилларда мамлакат иқтисодиёти муҳим қисмларининг

асосий ишлаб чиқариш фондлари (машиналар, станокларни) молиявий жихатдан яхши таъминланмаганлиги, замонавий асбоб-ускуналар билан етарли жиҳозланганлиги оқибатида туш-қуликка тушиб бормоқда. 1994 йилдаёқ асосий фондларнинг 63 фоизи 21 йил ёки ундан ортиқроқ хизмат қилинганлиги сабабли амалда ишга яроқсиз бўлиб қолганлиги туфайли тезда қайта жиҳозлашни талаб қиларди. Шунинг учун ҳам Россия саноати ва транспортнинг қўпгина соҳаларида турли кўринишдаги технологик ҳалокатлар келиб чиқа бошлади.

Россия Федерацияси тахминан СССР ташқи иқтисодий алоқаларининг тахминан 70 фоизи меросхўри бўлиб қолганди. Лекин, шунга қарамай қилмоқ керакки, Россия Федерацияси СССР таркибида бўлган 1986-1991 йиллардаёқ унинг ташқи савдо айланмаси деярли икки баробарга қисқарган, бундай тенденция кейинги йилларда ҳам сақланиб қолган эди. Узоқ хориж мамлакатлари билан ташқи иқтисодий алоқа 1993 йилдагина исбатан ўзгарди. Чунинчи, бу жараёндаги кўрсаткич 1993 йили 71,1, 1994 йили 76,2 млрд. долларликни ташкил этди. Мамлакатнинг узоқ хориж мамлакатларига экспортда ҳамон хомашё асосий ўринни эгаллаб қолмоқда. Бу соҳада, ўзи қиймати билан айниқса, ёқилғи-энергетика товарларининг аҳамияти ортмоқда.

Россиянинг узоқ хориж мамлакатлари билан олиб бораётган умумий экспорт товарлар ҳажми 1994 йили 46,0% ни ташкил этди. (бу кўрсаткич 1992 йили 54,3, 1993 йили эса 45,0 эди.) 1994 йили четга чиқарилган қора ва рангли металл, қимматбаҳо тошлар ва улардан тайёрланган маҳсулотлар ҳиссаси 29,9%га етди (1992 йили 16,3, 1993 йили эса 23,2). Ҳозирги кунда Россиянинг узоқ хориж мамлакатларига экспортда станоклар ва транспорт маҳсулотлари ҳиссаси камайиб бормоқда. Чунинчи, бу борадаги кўрсаткич 1992 йили 9,3, 1993 йили 6,6 ва 1994 йили эса 5,1 эди.

Кейинги йилларда Россиянинг муҳим халқаро минтақавий бозорлар ва товарлар бозорларидаги иштироки кескин қисқармоқда, шунингдек, собиқ УНЭК (СЭВ) ва МДҲда, шунингдек, ривожланаётган барча мамлакатларнинг бозорларида таъсирини тобора йўқотмоқда. Товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи чет эллик рақобатчиларини ўз ички бозорларидан сиқиб чиқармоқдалар.

Россия курул-яроғ бозорларидан ҳам сиқиб чиқарилмоқда. Ўтган асрнинг 80-йиллари СССР бу йўналишдаги бозорларнинг 38 фоизини, АҚШ эса 20 фоизини эгаллаган эди. Эндилда бунинг акси: АҚШ салмоғи ортиб бормоқда.

Қирқ йил давомида, яъни «совуқ уруш» даврида олиб бо-

рилган харбий стратегия соҳадаги биринчилик учун олиб борилган АҚШ билан собиқ СССР ўртасидаги қураш (бу даврда АҚШ иқтисодиёти мутлақ кўрсаткичлар бўйича собиқ СССР иқтисодиётига нисбатан 2-3 баробар устун эди) аслида ишлаб чиқаришнинг самарали ўсишига ҳалақит қилган, иқтисодиётининг барча тизимига салбий таъсир кўрсатган, аҳоли истеъмол фондларининг қисқаришига сабаб бўлган эди.

30-жадвал

Россия Федерациясининг 1992-1994 йилларда жаҳон иқтисодиётида тутган ўрини таъсирловчи асосий кўрсаткичлар		
Кўрсаткичлар	Миқдор, (% доллар)	Жаҳон мамлакатлари орасида Россиянинг тутган ўрини
Дунё бўйича ИИМ даги ҳиссаси	2,5% (725 млрд. доллар)	10
Дунё бўйича учумий саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси	4% (310 млрд. доллар)	5
Ишланг ИИМ бўйича, аҳоли жон бошига	4850 доллар	59
Ишланг аҳоли жон бошига саноат маҳсулотларининг таъри қилини	2050 доллар	53
Иш билан банд бўлиш бир киши ҳисобига саноат ишланг шартли ишлаб чиқариш (меҳнат умумийлиги)	10 000 доллар	70

Россия кучли илмий-техник потенциалга, жуда катта, аммо хали ҳам фойдаланилмаётган интеллектуал ресурсларга бой. Мамлакат аҳолисининг асосий қисми маълумотли ва юқори маданий даражада. Шунга қарамасдан, Россиянинг хўжалик механизмини бутунлай бозор иқтисодиёт асосида қайта кўриш зарурдир. Бунинг учун эса бозорга ўтишнинг муҳим омилларини аниқлаб олиш ва янги шaroитга мослаштириш мақсадга мувофиқдир. Россияда бозор инфратузилмасининг такомиллашган томонлари — банк тизими, фонд бозорлари, сугурта институтлари ва бошқалар ташкил топмоқда. Аммо Россиянинг иқтисодий ҳаётида, ташки иқтисодий алоқаларни ривожлантириш соҳаларида ниҳоятда мураккаб муаммолар ҳалигача ҳал қилинмаяпти.

Қисқача хулосалар

Россия ҳудудининг кенглиги жиҳатидан жаҳондаги энг катта давлат. У Европа ва Осиё қитъаларида жойлашган.

Россиянинг географик жойлашсини ҳам, табиий ресурслари ҳам иқтисодий ривожланиши учун жуда қулай. Россия жуда катта ўрмон бойлигига, кўплаб минерал ресурсларга эга. Ҳозирги пайтда Россия Шарқий Европани нефть билан таъминлайдиган асосий манбадир.

Россияда саноати юксак даражада ривожланган. Табиий шарoити қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун, айниқса, шимолӣ қисмларида ноқулай. Картошка етиштириш бўйича жаҳонда етакчи ҳисобланади.

Россия кўп миллатли давлат, аҳолисининг асосий қисмини руслар ташкил қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Россия жаҳон хўжалигида қандай ўрин тутди?
2. Табиий шарoити ва ресурслари мамлакат хўжалиги ривожланишига қай даражада таъсир этади?
3. Аҳолисининг табиий ва механик ўсиши қандай хусусиятларга эга?
4. Асосий саноат тармоқларининг жойлашувини таърифланг.
5. Қишлоқ хўжалиги жойланишининг ўзига хос хусусиятлари нимада?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Г., 1998.
2. Бабурий В.А., Мазуров Ю.И. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

III бўлим

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

XIII бoб

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ГЕОГРАФИК ЎРНИ. МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ БУЛИНИШИ

13.1. Географик ўрни

Худудининг географик жойлашшини мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига кўп жиҳатдан таъсир қилади. Ўзбекистон Евросиё қитъасининг қоқ марказида, Марказий Осиёнинг марказида ўрнашган. У шимол ва шимол-ғарбда Қозоғистон, шарқ ва шимол-шарқда Қирғизистон, шарқ ва жануби-шарқда Тожикистон, ғарб ва жануби-ғарбда Туркменистон, жанубда эса Афғонистон билан чегараланади.

Ўзбекистоннинг кенглик бўйича шимолдаги чекка нуқтаси Устюрт платоси (45° 36' шим. кенглик)да, энг жанубий нуқтаси Термиз шаҳри ёнида (37° 11' шим. кенгликда) жойлашган. Узонлик бўйича эса чекка нуқталари 56° 00' дан 73° 10' шарқий узонликкача боради. Ана шу географик нуқталар бўйича мамлакат худуди ғарбдан шарққа 1400 км, шимолдан жанубга 925 км масофага чўзилган. Умумий майдони 448,9 минг кв. км.

Одатда, алоҳида олинган худуд ёки мамлакатлар иқтисодий географик ўрнини ўрганиш, тадқиқ ва таҳлил қилиш орқали уларнинг бутунги ривожланиш ҳолатига баҳо бериш ва келажак ҳақида фикр юритиш мумкин. Шу жиҳатдан Ўзбекистон худудининг катталиги ва яхлитлиги, қардош (яъни қадим Турон заминидаги) давлатларга нисбатан марказда эканлиги ва минтақавий чўзилганлиги, ер усти тузилишининг бир-бирига мувофиқ ҳолатда ўрин алмашиниши (тектониканинг адир, яъни тоғлик ва баланд тоғликлар билан алмашиниши) худудда ижтимоий тараққиёт учун каттагина имкониятлар яратиб берган.

Ўзбекистон худудининг ўрнини иқтисодий-географик жиҳатдан уч поғонага: микро, мезо ва макро даражага бўлиш мумкин.

Ўзбекистон худудининг микродаражадаги ҳолати, унинг Марказий Осиё давлатларига нисбатан тутган ўрнидир. Ўзбекистон қадим Турон заминида ҳаминша салоҳияти катта давлат бўлган. Бу, кўп жиҳатдан унинг географик марказлигидан келиб чиққан. Яқин ўтмиш (яъни шўролар ҳукмронлиги йиллари)да ҳам Ўрта Осиёдаги республикалар бир-бирлари билан иж-

тимоний тараққиётнинг кўп соҳаларида боғланганлар. Биргина транспорт коммуникациясини олайлик. Туркменистон фақат Ўзбекистон орқали Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон билан алоқа қилган. Айни пайтда бу республикаларнинг ҳар бири ҳам Туркменистон билан фақат Ўзбекистон орқали алоқа қилган. Ўз навбатида, МОДа бунёд қилинган темир йўллар, автомагистралар, қувурлар ҳам бир-бирларини боғлаган. Мустақил давлатчилик қарор топган ҳозирги даврда ушбу алоқалар тарихий омиллар (яъни, қадимий «Буюк ипак йўли» анъаналарига мувофиқ) асосида ривожлантирилиши Ўзбекистоннинг микрогеографик имкониятлари истиқболини кўрсатиб турибди.

Ўзбекистоннинг мезогеографик ўрни унинг бирмунча кенг-роқ миқёсдаги мавқеи билан белгиланади. Бугунги Ўзбекистон жаҳонга йўл очмоқда, жаҳон ҳамжамиятига дадил кириб бормоқда. Унинг бу қутлуғ қадамида МОДдан ташқари Кавказ орти давлатларининг, Туркиянинг, Эроннинг, Афғонистоннинг улуши бор. Афғонистон орқали Покистон (ва сўнгра Хинд океани)га, Эрон ва Туркия орқали Европага чиқиш уфқлари очилмоқда. Бу, яқин қўшиларимиз билан қадимий алоқаларни қайта тиклашга ва шу асосда мамлакатимиз мавқеини яна ҳам кўтаришга хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг макрогеографик ўрни жаҳондаги давлатлар билан олиб борилаётган алоқаларда белгиланади. Ўзбекистоннинг МДХ давлатлари билан кўп қиррали алоқалари тарихий ҳақиқат бўлиб, унинг мамлакатимиз тараққиётидаги салоҳияти жуда катта. Ўзбекистон ушбу макродаражадаги алоқаларининг МДХнинг аксарият давлатлари билан ривожлантирмоқда. Ўзбекистоннинг ҳозирги ташқи иқтисодий алоқасининг 15,5 фоизи Россияга тўғри келяпти. Евросиёнинг буюк давлати Россия Федерацияси билан мунтазам алоқада бўлиш Ўзбекистоннинг манфаатларига мос келади.

Ўзбекистон ўз географик ўрига кўра, Ўрта Осиё давлатлари транспорт коммуникациясида белгиловчидир. Бир сўз билан таъкидлаганда, МОДнинг асосий ишлаб чиқариш-иқтисодий ва маданий алоқалари фақат Ўзбекистон орқали кечади. Бу борада мамлакатнинг шимолий ва жанубий ҳудудларида «Навоий — Учкудук — Султон Увайс — Нукус» ва «Ғузор — Бойсуи — Қумқўрғон» темир йўлларининг қурилиши тарихий воқеа бўлиб, улар биринчидан, мамлакат ягона темир йўл тизимини яратиб беради, иккинчидан, мазкур регионларда ишлаб чиқариш қудратининг жадал ривожланишига хизмат қилади ва учинчидан, Ўзбекистоннинг қўшини ва узоқ хорижий давлатлар билан ҳар жиҳатдан алоқаларни кучайишига катта таъсир кўрсатади.

13.2. Ташкил тониши ва маъмурий ҳудудий бўлиниши

Кўхна тарихга эга бўлган Ўзбекистон узоқ ва яқин ўтмишида бир неча марта қайта ташкил қилинди, турли номлар билан аталди. Қадимда у Турон, Туркистон, Мовароуннаҳр номлари билан дунёга маълум ва маъхур эди. Айниқса, буюк соҳибқирон Амир Темур замонасида Ўзбекистоннинг, унинг Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларининг номи «етти иқлим»га кетган эди.

1867 йилининг ўрталарида Туркистон генерал-губернаторлиги ўрнатилди, Тошкент шаҳрида Туркистон ҳарбий округи тузилди, Октябрь тўнтаришидан кейин у руслар томонидан иккинчи марта босиб олинди. Шу йиллар ичида унинг кўхна тарихи оёқ ости қилинди, қадим урф-одатларига қарши қўраш бошланди.

Қадимдан бир минтақада яшаб келаётган туркий халқлар аҳолисининг турмуш тарзи, келиб чиқиши, анъаналари, ҳўжалиги, маданияти, муштарак мақсадлари бир бўлишига қарамасдан Октябрь тўнтаришидан кейин у 1920 йилларининг ўрталарида бешга бўлиб юборилди.

Туркистонни миллий жиҳатдан қайта чегаралаш Марказ ва РК (б)П Ўрта Осиё бюроси томонидан 1924 йилда катъий ишлаб чиқилган эди. Унга қарши барча урушилар беҳуда кетарди. 1924 йил 10 март куни бирлашган кенгаида маҳаллий миллат вакиллари Ўрта Осиё Федерациясини тузиш, Туркистоннинг яхлитлигини бузиш мақсадга мувофиқ эмаслигини таъкидлаган эдилар. Хоразм раҳбарлари ҳам алоҳида фикр билдириб, Хоразмни чегараланишга қўшмаслик масаласини қўйган эдилар. Бироқ, ушбу истаклар ушалмаган орзулигича қолиб кетди.

Марказнинг кўрсатмаси билан 1929 йилгача Ўзбекистон таркибида бўлган Тожикистон Мухтор Республикаси собиқ СССР таркибидаги иттифоқдош республикага айлантирилди.

1918 йил 30 апрелда шўролар 5-Улка съездида тасдиқланган «Россия Федерациясининг Туркистон Советлар Республикаси тўғрисида Низом»да Туркистон Республикасининг давлат тузилиши, унинг ҳудудий чегаралари белгилаб берилган эди. 1924 йилга келиб Туркистон АССР 6 вилоят (Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Закаспий, Еттисув, Амударё)га ҳамда 30 уезд ва 473 волостга бўлиб тақланган эди.

1920 йилда Хоразм Халқ Совет Республикаси эълон қилинди. Мазкур республиканинг ҳудуди 28 туманга бўлинди. 1924 йилда эса уч вилоят (Қозоқ-Қорақалпоқ, Янги Урганч, Тошхўвуз) ва Хива туманига бўлинди.

1920 йилнинг 8 октябрида Бухоро амирлиги негзида Бухоро Халқ Совет Республикаси эълон қилинди. Мазкур республика ҳудуди 15 вилоят, 58 туманга бўлинди.

1924 йилда Урта Осиёнинг миллий-худудий чегараланиши натижасида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси (ЎзССР) тузилди. 1925 йилнинг 29 январидан республикада ягона маъмурий бўлиниш жорий қилинди. Пойтахти Самарқанд шаҳри бўлган ЎзССР 7 вилоят (Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм)га ва 22 уезд ҳамда 241 волостга бўлинди. 1926 йилда мамлакатни маъмурий-иқтисодий районлаштириш ишлари амалга оширилди. 1927 йилнинг бошида мамлакат таркибида 10 та округ, 87 туман, 1740 кишлоқ кенгаши ташкил қилинган эди. 1930 йил 17 августда мамлакатни округларга бўлиш бекор қилинди. Бироқ, орадан кўп ўтмай, 1932 йил 27 июнда Хоразм округи, 1935 йил февралда эса Қашқадарё ва Сурхондарё округлари қайта тикланди.

1938 йил 14 февралдан бошлаб мамлакатимиз ҳудудида ҳозирги вилоятлар қайта шакллана бошлади. Ушундан Бухоро, Самарқанд Тошкент, Фарғона ва Хоразм вилоятлари ташкил қилинди. 1941 йилнинг 6 мартида Андижон, Наманган, Сурхондарё, 1943 йилнинг 20 январидан эса Қашқадарё вилояти қайта ташкил қилинди.

1957—1961 йилларда Марказ регион истиқболини кўра олмаслиги оқибатида маъмурий-худудий бирликлар яна қатор ўзгаришларни бошидан кечирди. Жумладан, Наманган вилоятининг ҳудуди Фарғона ва Андижон вилоятларига қўшиб юборилди. Шунингдек, Қашқадарё вилояти Сурхондарёга бириктирилди.

Мамлакатимиз ҳудудида янги ерларни ўзлаштириш жараёни унинг янгидан маъмурий-худудий бўлинишларига бирмунча асос яратиб берди. Масалан, Қарши чулининг ўзлаштирилиши бу ерда 1964 йил 7 февралда Қашқадарё вилоятининг қайта тикланишига, Мирзачўлининг ўзлаштирилиши 1963 йил 16 февралда Сирдарё вилоятининг ташкил топишига, Фарғона водийсида ишлаб чиқариш кучларининг жадал ривожлантирилиши 1967 йил 18 декабрда Наманган вилоятининг қайта тикланишига, Жиззах чулларининг ўзлаштирилиши 1973 йил 29 декабрда Жиззах вилоятининг ташкил қилинишига олиб келди. 1982 йилнинг 20 апрелида мамлакатда кон-металлургия саноатини ривожлантириш мақсадида Навоий вилояти ташкил қилинди.

Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий бўлиниши мустақиллик йилларида сифат жиҳатидан янги bosқичга — бозор муносабатларига мувофиқ келадиган bosқичга қадам қўйди. Мамлакат мустақиллиги туфайли ўзбек халқининг асрий орауи ушалди — Ўзе-

бекистон тинч, парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эришди. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари туғрисида»ги конституциявий қонунда республикадаги кўп миллатли барча аҳолининг хоҳиш-иродаси мустаҳкамлаб қўйилган. Мамлакатнинг амалдаги (1992) Конституциясида (68-модда) Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, кишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборатлиги мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Қашқадарё вилоятлари ва бошқа маъмурий-худудий бўлинмалар бор.

31-жадвал

Ўзбекистон вилоятлари ҳақида маълумотлар (2002й.)

Вилоятлар	Аҳоли сони, млн. киши	Майдон минг кв. км.	Шаҳар- лар сон	Туман- лар сон	Шаҳар- чалар сон	Кишлоқ овуллари
Қорақалпоғистон Республикаси	1,5	166,6	12	15	16	117
Андижон	2,2	4,2	11	14	5	95
Бухоро	1,4	30,3	11	11	2	120
Жиззах	0,9	21,2	7	11	8	97
Қашқадарё	2,1	28,6	12	14	7	145
Навоий	0,8	110,8	7	8	11	54
Наманган	0,9	7,4	8	11	12	99
Самарқанд	2,7	16,8	11	16	7	125
Сурхондарё	1,7	20,1	8	14	75	114
Сирдарё	0,7	5	5	59	18	70
Тошкент	2,4	15,3	16	15	10	146
Фарғона	2,0	6,8	9	15	7	104
Хоразм	1,3	6,1	3	10	1	100
Тошкент шаҳри	2,2					
Ўзбекистон Республикаси	25,5	448,9	120	163	113	1452

13.3. Мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш жиҳатидан баҳолаш

Ўзбекистон ер ости ва ер усти табиий ресурсларига бой. Унинг табиат манбалари хилма-хил бўлиб, уларнинг асосий турлари мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришда бевосита иштирок этади.

Мамлакат табиий ресурслари собиқ СССР ҳукмронлиги йилларида беаёв ишлатилди, айниқса, унинг ёқилги ресурслари,

ноёб ва подир металл рудалари ўзга регионларга ташиб кетилди. Масалан, мамлакатнинг қимматбаҳо табиий ресурси ҳисобланган олтин рудалари пала-партишлик (ва бунинг устига қоқоқ технология) билан қазиб олинди ва ишлатилди. Натижада руданинг маълум қисми чиқиндига ўтиб кетди.

Қазиб (ва саралаб) олинган олтиннинг ҳаммаси эса Россияга ташиб кетилди. Ўзбекистон табиий газини ҳам шундай ёвузлик билан эксплуатация қилинди. Газли конидан ҳар йили шу қадар катта ҳажмда газ қазиб олиндики, оқибатда Газли шаҳрида бир неча марта зилзила юз берди. 1960 йиллардан бошлаб, «Газли — Свердловский» қувири орқали Уралга ҳар йили 21 млрд. кубометр «Урта Осиё — Марказ» қувири орқали эса Марказга йилига 30 млрд. кубометр газ юбориб турилди.

Эндиликда, табиийки, вазият ўзгарди. Ўзбекистон ўз ҳудудида жойлашган барча табиат манбаларининг эгасига айланди. Мамлакат табиат манбаларидан оқилона фойдаланиш, аввало, фан-техника тараққиёти ютуқлари (яъни, илғор технология қўллаш) асосида, табиат мувазоналигига путур етказмасдан, узоқ келажакни кўзлаб тузилган режаларга таянган ҳолатда амалга оширишмоқда. Шу жиҳатдан эндиликда мамлакатнинг бой табиат манбалари: маъдан (минерал) ва ёқилғи-энергетика ресурслари, рудали ресурслари, жумладан, олтин ва уран, тоғ кимёси хомашёси ва табиий тош ва бошқа қурилиш материаллари ресурслари, ер фонди ва агроқлим, тупроқ ва сув, ўсимлик ва ҳайвонот ресурсларидан фойдаланишда ибратли ишлар қилинмоқда.

Мамлакат халқ хўжалигини ривожлантириш нуқтан назаридан унинг табиий ресурсларидан энг муҳими, фойдали қазилмаларидир. Фойдали қазилмалар эса мамлакатнинг турли регионларида кенг тарқалган. «Ўзбекистон, - дейди Президент Ислам Каримов, - ўз ер ости бойликлари билан ҳақли суратда фахрланади - бу ерда машҳур Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. Ҳозирга қадар 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конлари ва маъдан намоён бўлган истиқболли жойлар аниқланган. Улар 100 га яқин минерал хомашё турларини ўз ичига олади. Уларнинг тасдиқланган захиралари 970 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Шу билан бирга, умумий минерал-хомашё потенциали 3,3 триллион АҚШ долларидан ортиқроқ баҳоланаётганини ҳам айтиб ўтиш керак².

Мустақил тараққиётнинг ҳозирги босқичидаёқ «ҳар йили республика конларидан тахминан 5,5 миллиард долларлик миқ-

дорда фойдали қазилмалар олинмоқда ва улар ёнига 6,0—7,0 миллиард долларлик янги захиралар қўшилмоқда».

Ўзбекистон ҳудуди айниқса, рангли металл рудаларига бой. Жумладан, Ўзбекистон мис рудасининг захираси бўйича МДҲда Россия ва Қозоғистондан кейинги ўринда туради. Мамлакат мис конлари мис-порфир формациясига мансуб бўлиб, у Қурама тоғларида кенг тарқалган. Унинг Олмалиқ атрофидаги Қалмоққир, Далний ва Саричек конлари энг йирикларидир. Қўрғошин — рух конлари жануби-ғарбий Ҳисор тоғларида жойлашган. Қурама тоғидаги Лапқарак полиметалл конидан қадимда кумуш, қўрғошин қазиб олинган. Улар эндиликда саноат асосида Қўрғошинкон конидан олинади ва Олмалиқ кон-металлургия комбинатида қайта ишланади. Шимолий Нурота тизмаси ёнбағирларида маъдан конлари, Хонжиза (Сурхондарё) да йирик полиметалл конлари топилган.

Ўзбекистон олтин захирасига жуда бой. Қимматбаҳо олтиннинг бир неча эндоген ва экзоген конлари топилган. Унинг энг йирик конлари Марказий Қизилқум (Мурунтов ва Капнатас) да жойлашган. Ислам Каримовнинг таъкидлашича: «Мурунтов кони дунёдаги гигант конлар жумласига киради. У Европий қитъасидаги руда таркибида олтин юқори даражада бўлган энг йирик кондир. Мурунтов конининг топилиши халқаро геология жамоатчилиги томонидан XX асрнинг иккинчи ярмида олтин соҳасида қилинган энг катта кашфиёт деб эътироф этилди». «Олтин захиралари бўйича республика дунёда 4-ўринда, уни қазиб олиш бўйича 7-ўринда туради».

Олтиннинг Мурунтов ва Капнатас конлари токембрий ва қуйи палеозой жинсларида, Олмалиқ гуруҳ конлари эса интрузияларда жойлашган. Таркибида олтин бўлган рудалар ғарбий Ўзбекистон ва Чотқол-Қурама тоғларида ҳам кўп учрайди. Олтин Маржонбулоқ, Зармитан, Чодак, Учбулоқ, Қорақўтон, Каузли конларида катта захираларга эга. Умуман, мамлакатимиз ҳудудида олтиннинг 30 дан ортиқ конлари топилган ва уларнинг захираси аниқланган. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, мамлакатимиз ҳудудида олтин конларининг мавжудлиги қадимда ҳам маълум бўлган. Археологик қазилма (топилма)ларнинг гувоҳлик беришича, милoddан аввалги VI-V асрларда ҳам Ўзбекистон олтини аҳоли томонидан ишлатилган.

Ўзбекистонда кумуш конлари ҳам кўп. Унинг асосий конлари Қурама тоғларида жойлашган. Навоий вилоятидаги Високое-Волгное, Укжетнес, Космоначи конлари ва Наманган вилоятидаги Оқтепа захиралари аниқланган кумуш конларидир. Мамлакатимиз ҳудудида шунингдек, турли тузларнинг, фторит, олтингу-

² Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўёғида... Т., Ўзбекистон, 1997, 230-бет.

гурт, алюминий хомашёси (боксит рудалари), пардозловчи ва қурилиш материалларининг катта захиралари мавжуд.

Нодир металллардан вольфрам (Лангар, Қоржипепа, Қуйтош, Ингичка, Яхтон, Чоттепа конлари), молибден (Хисор, Қурама ва Чотқол тизмаларида) кўп учрайди. Қалайнинг мамлакатимизда 100 дан ортиқ тўйлами (конлари) бор. Шулардан Қарноб кони 1950 йилларда ишга туширилган. Висмут рудалари Чотқол-Қурама тоғларида топилган. Симоб ва сурма таркибли рудалар республикамизнинг кўп жойларида учрайди. Жумладан, Жанубий Фарғонада симобнинг 100 дан, сурманинг 10 дан ортиқ конлари истиқболли ҳисобланади.

Мамлакат қазилма бойликлари орасида рудали ресурслардан олтин, мис ва бошқалар катори темир рудасининг ҳам улуши анча. Чўкинди жинсли темир руда конлари бур ва учламчи давр ётқизикларида жойлашган бўлиб, бундай конлар Оролбўйи региониди. Қизилқумда ва Жиззах вилояти ҳудудида учрайди. 1999 йилда геологлар томонидан захираси қайта аниқланган Жиззах вилояти Фориш туманидаги темир руда конининг саноат аҳамияти жуда катта бўлиб, унинг таркибида 60 фоиз атрофида соф темир борлиги қайд қилинди. Бу, эндиликда мамлакат қора металлургияси истиқболлини белгиламоқда.

Ўзбекистонда марганец конлари ҳам кўп. Унинг Зарафшон тоғларида Зиёвуддин, Довтош, Қизилбайроқ, Тахтақорача, Терсаксой, Чўпонота конларидаги захираларининг таркиби тоза рудага анча бой (руда таркибида тоза марганец 8 фоиздан 28 фоизгача). Шунингдек, марганец конлари Қоржонтоғ ва Морғузар тоғларида ҳам бор.

Мамлакатимизнинг айрим ҳудудларида саноатнинг қимматбаҳо хомашёси бўлган уран ҳам бор. «Уран билан йўл-йўлакай рений, скандий, лантаноидлар ҳам қазиб олинмоқда. Мазкур элементларнинг аксарияти маълум даражада эритмага ўтади. Бинобарин, уларни ажратиш олиш технологиясини жорий этиш конларни ишлаш самарадорлигини анча ошириш имконини берган бўлур эди» (И.А.Каримов, 1997).

Ёқилғи-энергетика ресурслари. Ўзбекистон энергетика саноатини ривожлантириш учун захиралари анча катта бўлган нефть, табиий газ ва кўмир конларига эга. Мазкур табиий бойликлар мамлакатимизнинг турли минтақалари бўйлаб тарқалган.

Нефть. У ўтган асримизнинг бошлари ва ўрталарида Фарғона водийсидан кўп қазиб олинган. Ўзбекистонда дастлаб нефть қазиб олиш 1904 йилда Фарғона водийсидаги Чимён конида бошланган. Кейинчалик шу регионда Хўжаобод, Жанубий Оламушук, Шимолий Оламушук, Полвоитош, Хўжа Усмон,

Хартум каби янги конлар топилган ва ишга туширилган. 1959 йилда Фарғона нефтини қайта ишлаш заводидаги биринчи навбати ишга тушган. Уша йилларда Жанубий Ўзбекистон — Сурхондарё ва Қашқадарёда янги-янги нефть конлари (Кокайти, Лалмикор, Хаудак, Учқизил) топилган. Мазкур конларнинг кўнида нефть билан бирга йўлдош газ ҳам қазиб олинади. Айниқса, мамлакат нефть саноатини ривожлантиришга Мингбулоқ (Наманган вилояти) ва Кўкдумалоқ (Бухоро вилояти) конларининг очилиши ва ишга туширилиши кескин таъсир кўрсатди. Мазкур конларининг топилиши ва ишга туширилиши мамлакатимиз ёқилғи-энергетика ресурслари географиясини ва ёқилғи саноатининг марказини ўзгартириб юборди.

Табиий газ. Ҳудудимиз табиий газ захираларига ҳам бой. Унинг йирик конлари нефть билан ёнма-ён (кўпинча бирга) учрайди. XX асрнинг ўрталарида Фарбий Ўзбекистонда топишган ва захираси ниҳоят даражада катта бўлган Жарқоқ ва Газли конларининг захиралари тутаб бормоқда. Табиат Ўзбекистондан неъматларини аямаган экан, унинг янги-янги конлари топишмоқда. Учқир, Ўртабулоқ, Чақмоқли, Қоравулбозор, Сетлянтепа газ конлари кетма-кет очилди. Ҳозирги даврда захираси жуда катта бўлган газ кони Қашқадарё вилоятидаги Шўртан конидир. Шунингдек, Бухоронинг Кўкдумалоқ конидан ҳам нефть билан бирга кўп миқдорда газ табиий ажратиш олинади.

«Бутунги кунда мамлакатимизнинг турли минтақаларида 150 дан ортиқ нефть ва газ конлари очилган бўлиб, улардан 92 тасида иш олиб боришмоқда. Ҳозирги пайтда истиқболли Кўкдумалоқ конида бурғулаш, ободончилик ва тезда ишга тушириш бўйича фаол иш кетяпти. Буларнинг барчаси узоқ йилларга етадиган ишончли хомашё базасини барпо қилади, республика иқтисодиётининг углеводород хомашёсини қайта ишловчи маҳсулотларга эҳтиёжини таъминлашга имкон берибгина қолмай, республиканинг экспорт салоҳиятини ҳам анча оширади» (И.Каримов, «Ўзбекистон овози», 1997, 23 август).

Кўмир. Мамлакатимизда учта: Ангрен (Тошкент вилояти), Шарғун ва Бойсун (Сурхондарё вилояти) кўмир конлари ишга туширилган. Учала кўмир кони ҳам юра даври қатламларида жойлашган.

Оҳангарон дарёси водийсида жойлашган Ангрен Кўнгир кўмир кони 1933—1934 йилларда топилган ва 40-йилларнинг бошида ишга туширилган. Унда кўмир кўпинча карьер (очик) усулида қазиб олинади. Унинг захираси 2 млрд. тоннага яқин. Агар мамлакатда йилига 10 млн. тоннадан кўмир қазиб олинган тақдирда ҳам, Ангрен кўмирининг захираси яна 200 йилга етади.

Шарғун кўмир кони Ҳисор тоғининг жанубий ёнбағри (деңиз сатҳидан 700—800 м. баландлик)да жойлашган. Геолог Е. А. Репман томонидан (1941й.) тонишган ушбу коннинг ҳам захираси катта. Унинг сифат ва иссиқлик қуввати Донбасс, Кузбас ва Қарағанда хавзалари кўмиридан қолишмайди. У Ангрен кўмирига нисбатан икки марта кўп иссиқлик беради. 1963 йилда Шарғун кўмири асосида Марказий Осиёда биринчи марта брикет (ғишт шаклида исканжаланган) фабрикаси қурилди. Бу фабрика қунига 160 минг тонна брикет тайёрлаб бериш қувватига эга. Шахтёрлар шахри Шарғундан конгача 18 километр осма сим йўли ўтган. Бу йўлга ўрнатилган ҳар бир вагонетка 1 тонна кўмирга мўлжалланган. Сутка мобайнида осма йўл орқали кўмир шахтасидан брикет фабрикасига 7 минг тоннагача кўмир ташилади.

Сўрхондарёнинг тоғли Бойсунида ҳам юқори қувватли Тўда кўмир кони ишга туширилган. Унинг захираси чет эллик (АҚШ) мутахассислар томонидан 160 млн. тонналиги аниқланган. Деңиз сатҳидан 1246 м. баландликда жойлашган Тўда кўмир конидан йилгига 500 минг тонна кўмир қазиб олиш йўлга қўйилмоқда.

Тоғ-кимё хомашё ресурслари. Мамлакатимиз ҳудудида каттий, ош тузи ва фосфоритнинг катта захиралари аниқланган. Магний ва натрийнинг сульфат тузлари эса кам учрайди. Минерал тузлар деңиз ва қуруқлик шаклланиш гуруҳларига мансуб бўлиб, юқори юри, пастки бўр, неоген ва антропоген даврларда ҳосил бўлган. Хўжайкон, Бойбичакон, Тубекатан, Ўлтингон, Оқбаш ва бошқа, жами 8 та туз конлари катта аҳамиятга эга. Пастки бўр даврига мансуб тузлар кўл шароитида вужудга келган, қатлами қалинлиги 120-200 метргача боради. Улар айниқса, Қўхитанг тоғида кўп тарқалган. Биргина Хўжайкон туз кони захираси 140 млн. тонна бўлиб, ҳозирги даврдаги мамлакат эҳтиёжи бўйича яна 100 йилдан кўпроқ вақтга етар экан.

Фосфоритнинг катта конлари Қизилқумда топишган. Унинг Овминзатоғ, Буқантоғ, Тошқазган, Қўлжиктоғ ва Бойсуи тоғларидан топишган конлари айниқса, истиқболлидир.

Олтингургут Шўрсув кони (Фарғона водийси)дан қазиб олинади. Бироқ, унинг йирик кони Тубекаташда. У юра даври ётқизикларида учрайди. Ҳозирги вақтда эса, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган олтингургутнинг катта қисми Муборак газни қайта ишлаш мажмуасида ажратиб олинмоқда.

Нометалл фойдали қазилмалар ҳам мамлакатнинг тоғли минтақаларида кенг тарқалган. Дала шпатининг магматик ва чўкинди конлари (Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғлари, Коржонтоғи) маълум. Графитнинг 30 дан ортиқ магматик ва чўкинди конлари бор. Асбестнинг кўк түсли хили Султон Увайс тоғида учрайди.

Талк ва талк тошининг саноат аҳамиятидаги тузилмалари фақат Султон Увайс тоғларидадир. Талкдан қишлоқ хўжалик зараркундаларига қарши кураш воситаси сифатида ҳамда тиббиётда дори-дармон тайёрлашда фойдаланилади.

Ўзбекистон қурилиш саноати учун ишлатиладиган хомашё (қум, қумтош, оҳактош, гранит, мрамор, тоғ биллури, яшма, мраморсимон оникс кабиларлар)га бой. Айниқса, Ўзгон мрамори (Навий вилояти) мўъжизакор сифатининг доврўғи «етти иқлим»га кетган. Мамлакатимиздаги деярли барча дарё ўзан ва ёйилма ётқизикларида шағал, қум, шағалтош кўп тарқалган. Қварц оққуми ҳам юртимизда кўп тарқалган бўлиб, у ойна ва кулолчилик саноатининг қимматли хомашёси ҳисобланади. Оққум конлари Тошкент вилояти (Май ва Озодбоши қишлоқлари ҳудуди)да, Навоий шахрининг яқинида, Фарғона водийсида кенг тарқалган.

Минерал сув ресурслари. Мамлакат ҳудудининг литологик жинслар мажмуида муайян миқдорда ер ости сув захиралари мавжуд. Ер ости сувларининг (шифобахш) 100 га яқин истиқболли конлари ўрганилган. Мутахассисларнинг аниқлашича, мамлакат ер ости сувларининг ўрни қайтадан тикланиб турувчи захираси секундига 1000 м³.

Ер ости сувларининг кимёвий таркиби жиҳатидан асосан гидрокарбонатли, гидрокарбонат-сульфатли, қисман сульфат-хлоридли ва хлоридлидир. Водород-сульфатли сув Чимён, Полвонтош, Хўжаобод, Шўрсув, Учқизил, Қоқайти, Жайронхона, Хўжайноқ, Омонхона ва бошқа жойларда топишган. Йодли сув Чортоқда, родонли сув Арашонбулоқда, кам минераллашган иссиқ сувлар Тошкент ва Фарғона вилоятларида, сульфат-хлоридли ва натрийли сув Ситораий Мохи ҳосса, Қоракўл, Газлидан чиқади.

Ер ресурси. Ўзбекистонда асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер давлат мулки ҳисобланади. Шунинг учун ҳам фақат давлат ердан муддатсиз ёки вақтинча фойдаланиш учун уни қишлоқ хўжалик ташкилотларига, турли йўналишда фаолият кўрсатадиган хўжаликшларга, шунингдек, фуқароларга беради.

Давлат ер фонди: умумий ер фондини, шундан қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни, шудгор қилинадиган, дарахт ёки мевазор, яйлов, ничанзор, ўрмонзор ҳамда қўриқ ва партов ерлардан ташкил топган.

Мамлакатимизнинг умумий ер фонди 444,0 минг кв. км, шундан қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлар 26,7 млн. гектарга яқин, яъни мамлакат умумий ер фондини 63,8 фоизи қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига яроқли бўлган ерлар-

дир. Шундан шудгор қилиб (хайдалма) деҳқончилик қилинадиган ерлар 4,3 млн. га дан ортиқ.

Мамлакат ер фонди ҳудудлараро яхлит бўлиб, фойдаланиш турларига кўра, унинг айрим турларини кўпайтириб ёки унумдорлигини ошириб бориш мумкин. Мамлакатда 22 млн. гектардан ортиқ ер яйлов мавжуд. Унинг унумдорлигини ва маҳсулдорлигини артезиан қудуқлари қувватини ошириб бориш эвазига янада кўпайтириш мумкин. Ёки суғориладиган минтақада мавжуд суғориш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшиловчи тизимлар самарадорлигини орттириш ва таъмирлаш асосида қўзланган маҳсулотни етиштиришга эришни мумкин.

Агроиклим ресурслари. Ўзбекистоннинг агроиклим ресурслари ҳолати унв материкнинг анча ичкарисида жойлашган географик ўрни ҳамда мураккаб ер юзаси рельефининг тузилишига боғлиқ. Шу жиҳатдан унинг иқлим шароити қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришга қодир.

Ўзбекистоннинг агроиклим кўрсаткичлари (жумладан, ёғин-сочин ва унинг миқдори, тушмиш муддати, ҳаво ҳароратининг йиллик ижобий ва фойдали кўрсаткичлари) ер сиртига қуёш нури тушиш бурчагининг катталиги зироатчиликни ривожлантириш учун кучли омил бўлиб майдонга чиқади.

Қуёш радиацияси. Мамлакатимизни «Серқуёш Ўзбекистон» деб аташларининг раъсий маъноси бор. Негаки, мамлакатимизда қуёш йил давомида уфқдан баландда бўлиб нур сочади. Қуёш июнь ойида уфқдан Тошкентда 72°, Термизда 76° гача кўтарилади. Ёзда кундуз кўни 15 соат давом этади. Атмосфера ёғин-сочинларини келтирадиган денгиз ва океан оқимларидан жуда узоқда бўлган бу улқада булутли кунлар табиий равишда кам бўлади. Бинобарин, унинг барча ҳудудига қуёш узоқ вақтгача нур сочиб туради. Зироатчилик қилинадиган барча водий ва вохаларда, кўп йиллик метеорологик кўзатишларга қараганда, қуёш ёғдуси давомийлиги йил давомида ўртача 2500—3000 соат (Фарғона водийси ва Қашқадарёнинг тоғ ҳудудларида 2600 соат, Тошкентда 2890 соат, Термизда 3100 соат)гача боради.

Ёз ойларида мамлакатимиз ҳудуди қуёш нуридан ниҳоят кўп энергия қабул қилади. Ўртача бир йилда унинг ҳар бир см² ер юзасига 100—120 минг калория қуёш нури тушади. Қуёшдан келаётган иссиқликнинг 70—80 фоизи тупроқ ва ер юзаси ҳавосининг иснишига сарф бўлади. Қуёшдан келаётган энергиядан халқ, хўжалигида энергия манбаи сифатида фойдаланишга доир илмий-амалий изланишлар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Қуёш» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасида олиб борилаётганда.

Иссиқлик ресурслари. Серқуёш Ўзбекистон жанубий мамлакатларга хос бўлган қимматбаҳо зироатчилик, боғдорчилик ва узумчилик, шунингдек, ўсимликларнинг ўсиш узоқ бўлган (вегетация) муддати ҳамда қуёшли кунларни талаб қиладиган субтропик мевалар етиштиришни табиий иссиқлик ёрдамида ривожлантиришнинг жуда катта имкониятларига эга. Айни бир пайтда яна шу нарсани таъкидлаш жоизки, бундай имкониятлар мамлакатнинг барча географик минтақаларида бир хил эмас. Масалан, мамлакатнинг шимолий минтақаси (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти)да иссиқлик кўрсаткичлари анча паст ва қишда ўта салбий. Фарғона водийсида бирмунча юмшоқ ва мўътадил, мамлакатнинг жанубий қисмида эса ўта баланд.

Энг совуқ ой — январининг ўртача ҳаво ҳарорати Шимоли-Фарбий Ўзбекистон (Урганч ва Нукус)да — 4,8°С ва — 6,4°С; Шимоли-Шарқий Ўзбекистон (Тошкент ва Гулистон)да — 0,9°С ва — 2,0°С; Шарқий Ўзбекистон (Фарғона ва Андижон)да — 3,5°С ва — 3°С; Марказий Ўзбекистон (Қорақўл ва Самарқанд)да — 0,2°С ва 0,3°С ва Жанубий Ўзбекистон (Ғузор ва Денов)да — 2,3°С ва — 2,4°С даражага тенг. Июль ойининг ўртача ҳаво ҳарорати Урганч ва Нукусда 27,5°С ва 27,1°С; Тошкент ва Гулистонда 26,9°С ва 26,8°С; Фарғона ва Андижонда 26,8°С ва 27,3°С; Қорақўл ва Самарқандда 29,1°С ва 26,0°С; Ғузор ва Деновда 29,9°С ва 28,2°С даражага тенг. Бироқ, ҳаво ҳароратидаги бу кўрсаткичлар асосан мамлакатнинг текислик минтақасига хос бўлиб, у тоғли ва баланд тоғли ҳудудларда бирмунча фарқ қилади.

Иссиқлик ресурслари турли хил зироатчиликни жойлантириш, улардан юқори ҳосил олиш ва табақалаштириб ривожлантиришга бевосита таъсир кўрсатади. Шу жиҳатдан йиллик ҳаво ҳароратининг ижобий ва фойдали кўрсаткичлари, шунингдек, совуқ бўлмайдиган кунлар муддати амалий аҳамиятга моликдир (32-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларига таяниб, қайд қилиш жоизки, мамлакатнинг турли географик регионларида ўртача ҳаво ҳарорати ва ҳаво ҳароратининг ижобий ва фойдали кўрсаткичлари кескин фарқ қилади. Масалан, мамлакатнинг шимолий қисмида жойлашган Нукусда ҳаво ҳароратининг 5 даражадан юқори кўрсаткичлари йиғиндиси 4301 даражага тенг бўлган ҳолда, бу кўрсаткич Термизда 5950 даражага етади, яъни 1649 даража кўп. Ҳаво ҳароратининг ижобий кўрсаткичлари ҳам шу йўсида фарқланади. Мамлакатнинг агроиклим кўрсаткичларидаги ана шу фарқ қишлоқ хўжалиги айниқса, зироатчиликни юргизишда кучли омил бўлиб чиқади ва деҳқончилик тузилмасига ёки уни такрорий экишга таъсир кўрсатади.

Мамлакат географик минтақаларида агроиклим
курсаткичлари

Метеоп- логия жойлаш- ган шаҳар	Қишк. давр		Ушумлик ва ғарбий ва шарқий давр			
	0 даражада и шиб бўлган кунлар	Ҳаво харорати субий кўрсаткичи ийиндиси	Ўртача ҳаво хароратининг ўтган кунлар соғи (юқори)		Ўртача ҳаво харорати ижобий кўрсаткичининг ийиндиси (юқори)	
			+5	+10	+5	+10
			даражадан	даражадан	даражадан	даражадан
ШИМОЛИЙ-ШАРҚИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Гулистон	48	-72	259	218	4773	4460
Тошкент	38	-29	263	214	4749	4391
ШАРҚИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Фарғона	60	-123	256	213	4757	4445
Андижон	55	-123	262	218	4954	4617
МАРКАЗИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Қорақўла	23	-11	271	222	5257	4905
Самарқанд	0	-	269	212	4685	4275
ЖАҒУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Бухоро	0	-	304	239	5751	5269
Термиз	0	-	306	251	5950	5630
ШИМОЛИЙ ҒАРБИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Урганч	88	-270	235	199	4544	4269
Нукус	104	-439	228	191	4301	4035

Ўзбекистонда ёз фасли узок давом этади, хаттоки, унинг жанубий қисми (Сурхондарё) да, Л. Н. Бабушкиннинг таъкидлашича, бу фасл олти ойга чўзилади. Ёзда қуёш нурунинг бево-сита таъсирида бўлган ер юзаси 60 даражагача, унинг чўллари ва кум худудларида эса 75 даражагача кўтарилади. Совуқ бўл-майдиغان кунлар Шимолӣ Ўзбекистонда 190—210 ва Жану-бий Ўзбекистонда 220—270 кунни ташкил қилади.

Ёғин-сочин мамлакат худуди бўйлаб бир хил тақсимланган эмас. Бинобарин, унинг зироатчиликнинг жойлашиши ва ривож-ланишидаги роли турлича. Масалан, ёғин-сочин кўпроқ тушадиган Чироқчи, Яккабоғ адирлари (Қашқадарё вилояти), Ғаллаорол ту-мани ва Жиззах чўлида далами ғалладан яхши ҳосил йиғиштириб олинади. Айни бир пайтда ёғин кам тушадиган Дехқонобод ва Шеробод адирларида даламкор деҳқончиликнинг маҳсулдорлиги паст. Шунингдек, ёғин-сочиннинг фасллараи тақсимланиши муд-дати ҳам зироатчиликка бевосита таъсир кўрсатади.

Мамлакатимизнинг мураккаб орографик (ер сирти) ту-зилиши ёғин-сочин тақсимотиға кучли таъсир қилади. Унинг текисликларига камроқ, тоғ этакларига кўпроқ ва тоғли худуд-

ларининг ғарбига энг кўп ёғин-сочин тушади. Бу фарқ мамла-катнинг турли географик минтақаларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Тошкент ва Гулистонда 367:295 мм, Фарғона ва Ан-дижонда 174:226 мм, Қорақўла ва Самарқандда — 114: 328 мм; Бухоро ва Термизда — 285:133 мм; Урганч ва Нукусда — 82:82 мм дан ёғин-сочин тушади. Текисликларда ўртача йиллик ёғин 100—200 мм (айрим худудларда, масалан, Тахиятошда 79 мм), тоғ ёнбағирларида 200—400 мм ва тоғларда 500-600 мм гача тушади. Шунингдек, ёғин-сочин фасллар бўйлаб нотекис ту-шади. Кўп йиллик метеорологик маълумотларға кўра, йиллик ёғинининг кўп қисми баҳорда (30-50%) ва қишда (25-40%), оз қисми эса, ёзда (1-6 %) ва кўзда (10-20%) тушади.

Сув ресурслари. Мамлакатининг асосий сув бойликлари — дарё сувларидир. Дарёлари тоғлардаги қор ва музликлардан, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Бироқ, иқлимий шароити ўта қуруқ бўлганлиги учун дарёлар тоғдан текисликка оқиб чиқини билан ўрта ва қуйи қисмларида сугориш ва бутланишға сарф бўлади. Текисликдаги кичик дарёлари жазирама ёз фас-лида қуриб қолади.

Ўзбекистонининг йирик дарёлари: Норин ва Қорадарё, Сўх ва Чирчик, Зарафшон ва Қашқадарё, Сурхондарё ва Шеробод дарё-лардир. Мамлакатининг йирик сув артериялари ҳисобланган Аму-дарё ва Сирдарё ҳамда уларнинг йирик irmoқлари Ўзбекистон худудидан ташқарида бошланади. Шунинг учун ҳам Амударёнинг йиллик ўрта оқим сув ҳажми 79 км³ бўлгани ҳолда, унинг 8 фоизи; Сирдарёнинг йиллик ўрта оқим сув миқдори 38 км³ бўлгани ҳолда унинг фақат 10 фоизи Ўзбекистон худудида ҳосил бўлади.

Мамлакатининг аксарият дарёлари баҳор фаслида тўлиб-тошиб оқади. Ёзда борган сари дарёлар суви камайиб боради. Дарёлардаги бу хил режим зироатчилик эҳтиёжларига муво-фиқ эмас. Шунинг учун деҳқончилиги асосан сугориб экишға таянган мамлакатимизнинг барча географик минтақаларида ўнлаб йирик сув омборлари, юзлаб магистрал каналлар, минг-лаб насос станциялари барпо қилинган.

Тупроқ ресурслари. Тупроқнинг табиий ҳолати, яъни до-надорлиги, чиринди миқдори, маданийлашиш даражаси деҳқон-чиликнинг ҳосилдор (маҳсулдор)лигига таъсир кўрсатади. Мамлакатимизнинг текислик минтақаларида оддий бўз тупроқ, тоғ ёнбағирларида асосан бўз тупроқ, тоғларда тўқ тусли бўз тупроқ кенг тарқалган. Уларнинг чиринди миқдори қора ёки қаштан тупроқлариникига нисбатан 4—6 марта кам бўлса ҳам, оня жинсининг дондорлигига ва қуёш нуруни кўп қабул қили-шиға кўра, унумдорлиги анча юқори.

Мамлакатда суғориладиган ерларнинг ҳисоб-китоби алоҳида олиб борилади. Негаки, қишлоқ хўжалигида етиштириладиган асосий маҳсулотларнинг улуғи шу ерларга туғри келади. Соф тарздаги суғориладиган ерлар 4,2 млн. га атрофида. Шундан 1,6 млн. га чўл минтақасида, қолган қисми тоғ, водийлардаги оч тусли ва асосий бўз тупроқли минтақада жойлашган. Автоморф тупроқли майдонлар йирик дарё водийлари ва ёйилмаларида, шунингдек, тоғ этакларида бўлиб, бу ерда узлуksиз деҳқончилик қилиш (суғориш) натижасида сизот сувлари анча кўтарилган. Мамлакатдаги чўлларни ўзлаштириш жараёнида жумладан, Қариш ва Шеробод, Мирзачўл ва Жиззах чўлларини ўзлаштириш билан ўнлаб, юзлаб йирик коллекторлар ва зовурлар қазилган, (очик ва ёпик). Эндиликда (яъни, қарийиб 30-40 йил мобайнида хизматда бўлган) ушбу суғориш ва мелиоратив тизимларнинг аксарияти эскирди ва кўплари издан чиққани табиий ҳол. Натижада, суғорма деҳқончилик қилинадиган ерларнинг ярмидан ортиғи шўрланиб бўлди. Шунинг учун ҳам уларнинг шўрини мунтазам ювиб туриш ҳамда мелиоратив ҳолатини яхшилаб бориш ва бу борада илмий асосланган тадбирлар ишлаб чиқиш мамлакат Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ҳалдаги бош вазифасига айланган.

Ўсимлик ва ҳайвонот ресурслари ҳам мамлакат табиатининг таркибий қисми бўлиб, унинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам уларни борлигича асраш ва муҳофаза қилиш мамлакатда табиат мувозанатини сақлаш билан тенг ишдир.

Мамлакат табиий ресурсларининг иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичидаги ҳолатини ўрганиш ва уларни ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, мақсадида баҳолаш, айрим қисқача ҳулосалар чиқариш ва тавсиялар беришни тақозо қилади.

Ўзбекистоннинг ўсимлик ресурслари чўл, адир, водий, тоғ олди ва тоғ минтақаларида жойлашган. Уларнинг 90 фоизга яқини чорва моллари учун озуқа ҳисобланади. Қурғоқчил мамлакатимизнинг барча минтақаларида ҳам табиий ўтлоқзорларнинг ҳосилдорлиги паст. Масалан, қумли ва чўл яйловларида йилига ўртача гектаридан 3—5, адир яйловларида эса 8—10 центнердан пичан олиш мумкин. Тоғ минтақасининг пичан захираси умуман адир минтақасиникидан кўпроқ бўлиб, тупроқ ҳолати, нам ва қалин ўрмонли бўлишига қараб ўзгаради.

Мамлакатимиз табиатининг кўрки унинг тоғларидир. Тоғлар ёввойи ва маданийлашган меваларга анча бой. Айниқса, Ўзбекистон тоғларида тоғ олчаси, тоғ олмаси, тоғ ёнғоғи, писта, дўлана, бодом, жийда, гилос ва бошқа мевалилар кенг тарқалган.

Шунингдек, тоғли ҳудудларда шифобахш ўсимликлардан зира, зирк, наъматак, кийик ўти, алқор, омонқора ва бошқалар кўп.

Ҳайвонот ресурслари турларга бой. Масалан, бизда биргина сўт эмизувчиларнинг 97 тури учрайди. Туёқли сўтэмизувчилардан жайрон, сайғоқ, бурама шох тоғ такаси, бухоро бугўси (хонгул) ва бошқалар «Қизил китоб»га киритилган.

Тери (мўйна)си учун овланадиган ҳайвонлардан тулки, чиябўри, бўрсиқлар ҳам кенг тарқалган. Ўз вақтида мамлакатимиз ҳудудида кенг тарқалган айиқ, қоплон, барс, қундуз, алқор (архар) ва бошқалар эндиликда «Қизил китоб»дан жой олган. Мамлакатимиз ҳудудида овланадиган 60 хил қуш бор. Булардан каклик, қирғовул, бедана, ўрдак, ғоз асосийларидир. Мамлакатнинг чўл ҳамда тоғли ҳудудларидан йилига уч мингдан ортиқ захарли илонлар тўтилади.

Умуман, мамлакат ўсимлик ва ҳайвонот олами ранг-баранг бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида муҳофазага ўта муҳтож.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Евроосиё материгининг ичкари қисмида жойлашган. Марказий Осиё миқёсида унинг географик жойлашиши жуда қулай, чунки у шу минтақада жойлашган ҳамма давлатлар билан чегаралаш. Халқаро миқёсда унинг географик ўрни бир оз ноқулай, чунки халқаро денгиз йўлларига бевосита чиқа олишга имконияти йўқ.

Табиий шароити ва табиий ресурслари хўжаликни ривожлантириш учун қулай. Қўёш иссиқлигининг мўллиги бу ерда иссиқсезар техник ва бошқа экишларни етиштиришга имкон беради. Ёқилғи-энергетика ресурсларидан кўмир, нефть ва газ мавжуд. Рангли металллар конлари мамлакатимизда сероб, унинг асосида рангли металлургия саноати вужудга келган. Қуриш хомашёсининг ҳам катта захиралари мавжуд. Охиригى нойтда йирик темир рудаси конлари ашқланган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистонни халқаро миқёсдаги-иқтисодий географик ўрнига баҳо беринг.
2. Ўзбекистонда қандай металл фойдали қазилмаларнинг захираси кўп?
3. Ўзбекистонда қандай кўмир конлари бор ва уларнинг сифати қандай?
4. Қўқдумалоқ ва Мингбулоқ нефть конлари қайси вилоятлар ҳудудида жойлашган?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келяжак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Акрамов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Ўқитувчи 1994.
5. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
6. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
7. Набиев Э., Қайюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т., 2000.
8. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
9. Солиева С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т.: Университет, 2003.

XIV боб

ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

Аҳоли бирламчи ишлаб чиқарувчи куч ҳисобланади. Ҳа-мият тараққий этган сари унинг жамиятда тутган ўрни, салоҳи-яти ортиб ва такомиллашиб боради. Чунки халқ бутун моддий бойликларни яратувчи кучгина эмас, балки у маънавий бойлик-ларнинг ҳам бирдан-бир ва битмас-тутанмас манбаи ҳамдир. Шунинг учун жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган аҳолини ўрганишга иқтисодий ва ижтимоий география кўрса-рида доимо катта эътибор берилади. Чунки ҳар бир мамлакат, унинг ички иқтисодий-географик районлари халқ хўжалигини ҳудудий ташкил қилиш ва ривожлантиришда аҳолининг сони, зичлиги, табиий ўсиш, миграция ва урбанизация жараёни, миллий ва ижтимоий таркиби, жинси, меҳнат ресурслари ва аҳолининг бандлиги каби кўрсаткичлар катта аҳамият касб этади.

14.1. Аҳоли динамикаси

Ўзбекистоннинг аҳолиси 25,5 миллион нафардан ортиб кет-ди. У аҳоли сонининг кўпчилиги бўйича МДҲда учинчи ўринда тура-ди. Бу ерда МОД умумий аҳолисининг салкам 44 фоизи яшайди.

Аҳолининг ўсиши тарихий-ағъанавий ва ижтимоий-иқти-содий ҳусусиятларга эга. Ўзоқ ва яқин ўтмишда Ўзбекистон мураккаб тарихий йўлни босиб ўтдики, бу нарса мамлакат аҳо-лисининг динамикасига ҳамда демографик ва миграцион ҳо-латларига бевосита таъсир кўрсатди.

Мамлакат аҳолиси ва унинг таркиби, айниқса, XIX аср-нинг ўрталаридан бошлаб жиддий ўзгаришларни бошидан ке-чирди. Чор Россиянинг Туркистон ҳудудини истило қилиши натижасида аҳоли сони, унинг миллий ва жинсий таркиби, қў-найиш даражаси, жойлашув ҳусусиятлари ўзгарди.

Туркистон (ҳозирги МОД) ҳудудида аҳолининг биринчи марта рўйхати 1897 йилда ўтказилган. Бироқ, ушбу рўйхат ҳам тўлиқ эмас эди. Чунки бу рўйхат Бухоро ва Хива хонликлари ҳудудларини четлаб ўтганди. Мустамлакачилик сиёсатининг натижаси туфайли ўлкамизга кўплаб ҳарбийларнинг онлалари кўчириб келтирилди, янги қишлоқлар, шаҳарчалар, шаҳарлари-миз ёнида эса «янги шаҳарлар» пайдо бўлди.

XIX асрнинг сўнгги 35 йили давомида Ўзбекистон ҳудуди-га Россиядан 70-75 минг киши, XX асрнинг дастлабки 18 йили-да эса 229,2 минг киши кўчиб келди. 1926-1939 йилларда 650

минг киши кўчиб келганлиги маълум. Бу жараён собиқ Итти-
фоқ парчаланиши арафасигача давом этган эди. Иккинчи жа-
хон уруши ҳам мамлакатимиз аҳолиси сонига, унинг миллий ва
жинсий таркибига ҳамда географик жойлашувига катта таъсир
кўрсатди. Уруш йилларида мамлакатимиз ўзининг бир милли-
ондан ортиқ меҳнатга лаёқатли аҳолисини йўқотди.

Аҳоли сонига юз берган ўсиш эса фашистлар босиб олган
худудлардан кўчириб кеттирилган кишилар ҳисобига юз бер-
ди. 1940-1945 йилларда Ўзбекистон аҳолиси 1,4 млн. кишига
камайиб кетди.

Мамлакат аҳолиси урушдан кейинги йилларда асосан та-
биий ўсиш ҳисобига кўнаймоқда. Мамлакат аҳолиси салкам
1945-1950 йилларда бир миллион кишига, 1950-1960 йилларда
2,2 млн. кишига, 1960-1970 йилларда 3,4 млн. кишига, 1970—
1980 йилларда 3,7 млн. кишига, 1980-1990 йилларда 4,6 млн.
кишига, 1990-1999 йилларда 3,7 млн. кишига кўнайди (34-
жадвал). Аҳолининг йиллик ўртача ўсиши 1865-1917 йиллар
ўртасида 0,65 фоизни, 1917-1940 йилларда 2,7 фоизни ташкил
этди. Уруш йиллари бу кўрсаткич 3,8 фоизга камайди. Уруш-
дан кейинги йилларда ўртача ўсишнинг энг юқори бўлган дав-
рлари 1960-1990 йиллар (3,3-3,8 фоиз)га тўғри келган. Ундан
кейинги даврда (1999 йилгача) аҳолининг йиллик ўртача ўсиш
суръатлари 2,0 фоиздан юқори бўлган ва фақат кейинги йил-
лардагина бу кўрсаткич бироз (1,8 фоиз) пасайди.

1960-1990 йиллар ўртасида шаҳар аҳолисининг ўсиш суръ-
атлари бирмунча юқори бўлди ва аксинча, 1990-1999 йиллар ўрта-
сида бу кўрсаткич қишлоқ аҳолиси ҳисобига ўзгарди. Аҳолининг
табиий ўсишида айрим ҳудудлар ўртасида маълум фарқ мавжуд.
Жами аҳоли ўсишининг энг юқори суръатлари 1970-1995 йиллар-
да Мирзачўл ва жанубий районларга тўғри келди. Қўйи Амударё
ва Зарафшон ҳамда Фарғона водийларининг аҳолиси ўртача суръ-
атлар билан (1,7-1,8) кўнайди. Тошкент воҳасида аҳоли ўсиши-
нинг энг паст суръати (1,5) ҳос бўлди. Натижада Тошкент воҳа-
си ва Фарғона водийси аҳолисининг республика миқёсидаги улushi
камайди (Тошкент воҳасида 24,2 фоиздан 19,3 фоизгача, Фарғ-
она водийсида 27,4 фоиздан 27,3 фоизгача). Қўйи Амударё ва
Зарафшон водийси аҳолиси улushi барқарорланди. Мирзачўл ва
Жиззах чулининг аҳолиси тез суръатлар билан кўнайса ҳам улар-
нинг сон республикадан 5,8 дан атиги 6,7 фоизгача ўси, ҳолос.
Аҳоли ўсишининг энг катта суръатларига ҳос бўлган Жанубий Ўз-
бекистон аҳолиси салмоғи 12,4 фоиздан 15,3 гача ошди.

XX асрдан бошлаб мамлакат аҳолисининг географик
жойлашувига ҳам, объектив ва субъектив сабабларга кўра, жиддий

ўзгаришлар юз берди. Унгача мамлакат аҳолисининг асосий
қисми Фарғона ва Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё во-
дийларида ҳамда Хоразм ва Тошкент воҳаларида яшаган эди.
Мазкур ҳолат XX асрнинг 30-йилларигача сақлаб қолинди.
Кейинчалик мамлакатда янги маъдан конларининг топилиши
ва ишга туширилиши, янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва йирик
иригация-мелиорация ишларининг амалга оширилиши аҳоли
жойлашувига ўзгаришлар киритди.

33-жадвал.

Ўзбекистонда аҳолининг ўсиши

Йиллар	Жами аҳоли млн.	Шу жумладан (млн. киши)				Аҳолининг йиллик ўртача кўпайиш суръати, фоизда
		шаҳар аҳолиси		қишлоқ аҳолиси		
		сон	фоиз	жами	фоиз	
1	2	3	4	5	6	7
1917	4,4	0,9	20,9	3,5	79,1	0,5
1940	6,5	1,60	24,5	4,9	75,1	2,7
1950	6,1	1,9	30,9	4,2	69,1	3,8
1960	8,3	2,8	33,8	5,5	66,2	3,3
1970	11,7	4,3	36,6	7,4	63,4	3,8
1980	15,7	6,4	40,9	9,3	59,1	2,5
1990	20,3	8,2	40,8	12,0	59,8	2,1
1995	22,5	8,7	38,7	13,8	61,3	1,6
2000	24,0	9,0	37,8	14,9	62,2	1,8
2002	25,5	9,4	37,8	16,08	62,2	1,7

Мирзачўл ва Қарши чули, Жиззах ва Шеробод чуллари-
нинг ўзлаштирилиши, маъдан конларини ишга тушириш эвази-
га янги саноат марказларининг барпо қилиниши оқибатида
ўнлаб янги шаҳар ва шаҳарчалар бунёд қилинди. Натижада
аҳолининг мамлакат регионлариаро жойлашувига катта ўзга-
ришлар юз берди, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбати ҳамда
аҳолининг ҳудудий жойлашувига муҳим силжишлар содир бўл-
ди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда аҳолининг ўртача зичлиги (ҳар
кв. км. га) 54,5 кишини ташкил этади, бу эса МОД давлатлари
ўртача кўрсаткичидан 3,9 марта юқоридир.

Аҳоли зичлиги мамлакатнинг географик районлариаро кес-
кин фарқ қилади. Масалан, Фарғона водийсида жойлашган Анди-
жон вилоятида ҳар бир кв. км. га 511,8 киши тўғри келган ҳолда
Қориқалноғистон Республикасида 8,9, Навоий вилоятида 7,0 ки-
шини тўғри келади. Вилоятлар ўртасида аҳоли зичлиги нисбати 73
мартага фарқ қилади. Ҳудудий жойлашувига ва зичлиги республика
иқтисодий районлари бўйича ҳам кескин фарқланади. Энг юқори

зичлик Фарғона иқтисодий райони ҳиссасига тўғри келади. Унда ҳар 1 км²га ўртача 416 киши жойлашган. Аҳолининг ўртача зичлиги кўрсаткичига кўра, Фарғона водийси МОД мамлакатлари орасида энг юқори ўринда туради. Бу кўрсаткич бўйича иккинчи ўринни Тошкент иқтисодий райони эгаллайди (148 киши). Аҳоли зичлигининг юқорилиги кўп жиҳатдан воҳанинг қадимдан муҳим хўжалик минтақаларидан бири бўлиб келганлиги ҳамда Марказий Осиёнинг энг йирик шаҳри — Тошкентнинг шу ерда жойлашганлиги билан изоҳланади. Қўйи Амударё иқтисодий районининг қадимий деҳқончилик воҳаларидан бири бўлган Хоразм вилояти мамлакатнинг аҳолиси анча зич (219 киши) ҳудудларидан ҳисобланади. Сурхондарё ва Қашқадарё минтақаларида аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 79 кишини ташкил қилади. Бухоро вилояти Ўзбекистоннинг аҳоли сийрак яшайдиган минтақаларидандир. Унда аҳоли ҳар 1 км²га 34,6 кишига тўғри келади. 1920 йиллардан бошлаб Мирзачўл, кейинчалик Жиззах чўллариининг ўзлаштирилиши туфайли Мирзачўл иқтисодий райони аҳоли зичлиги тобора ортиб бормоқда. Бу ерда ўртача зичлик 93 кишини ташкил этади. Навоий вилояти ва Қорақалпоғистонда аҳоли зичлиги ниҳоятда паст. Навоий вилоятидаги Қизилқум ва Қорақалпоғистондаги Устюрт платосида аҳоли зичлиги 1 км²га 1 кишига ҳам етмайди.

34-жадвал.

Ўзбекистон аҳолисининг вилоятлар бўйича тақсимланиши ва зичлиги (2002 йил 1 январь)

Вилоятлар	Жами аҳоли		Шўнқон				Аҳоли зичлиги 1 кв.км.
	сони (млн. киши)	фоиз хис.	шўнқон аҳолиси млн. киши	фоиз хис.	шўнқон аҳолиси млн. киши	фоиз хис.	
Қорақалпоғистон Республикаси	15,5	6,1	0,7	48,2	0,7	51,8	8,9
Андижон	2,3	8,9	0,6	29,9	1,4	70,1	510,3
Бухоро	1,5	5,8	0,4	31,8	0,9	68,2	34,9
Жиззах	1,1	3,9	0,2	31,2	0,6	68,8	46
Қашқадарё	2,3	8,7	0,5	25,8	1,5	74,2	73,5
Навоий	0,8	3,2	0,3	40,5	0,4	59,5	7,1
Наманган	2,0	7,8	0,7	37,7	1,1	62,3	254,8
Самарқанд	2,8	10,9	0,7	27,7	1,8	72,3	156,1
Сурхондарё	1,8	7,01	0,3	20,9	1,3	79,9	84,2
Сурхондарё	0,7	2,7	0,2	30,9	0,4	69,1	131,8
Тошкент	2,4	9,7	0,9	40,8	1,3	59,2	153,3
Фарғона	2,7	10,9	0,7	29,2	1,8	70,8	385,8
Ховос	1,4	5,4	0,3	24,2	0,9	75,8	218,3
Тошкент шаҳри	2,1	8,9	0,2	100	—	100	—
Республика бўйича	25,4	100	91,1	37,8	16,3	62,2	53,9

«Нукус-Султон Увайс-Учқудук» ҳамда «Ғузур-Қумқўрғон» темир йўллариининг қурилиши ва ишга туширилиши билан ва уларга ёнма-ён автомобиль йўллариининг барпо этилиши ушбу минтақаларда ер ости ва ер устки бойликларини тўла ўзлаштирилиши таъминлайди, янги-янги аҳоли манзилгоҳлари, шаҳар ва шаҳарчаларининг вужудга келишига олиб келади. Натижада ушбу минтақалар аҳоли зичлигидаги катта тафовутлар қисқариб боради.

14.2. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби

Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби муҳим демографик кўрсаткич ҳисобланади. Бунда меҳнат ресурсининг, мактабга ва мактаб ёшидаги болаларнинг, нафақахўрларнинг ҳозирги ва келажакдаги сони аниқлаш, аҳолининг жинсий ва ёш таркиби истиқболни белгилаш, аҳолини такрор барпо қилиш учун ҳам зарур кўрсаткич. Масалан, агар жинслар нисбатан тенг ёки яқин бўлса, аҳолининг таркибида ёш авлод салмоғи катта бўлса, никоҳланиш ва туғилиш (ва бинобарин, табиий ўсиш) имконияти катта бўлади.

Мамлакатда аҳолининг жинсий ва ёш таркиби ҳам ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида объектив сабабларга кўра, ўзгариб турди. 1939 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари бўйича Ўзбекистонда аҳолининг 52 фоизини эркеклар ва 48 фоизини аёллар ташкил қилган эди. Бироқ, бу нисбат иккинчи жаҳон уруши йилларида бузилди, яъни эркеклар сони объектив сабабларга кўра анча камайди.

Урушга эркекларни сафарбар қилиш натижасида аҳолининг мутлақ миқдори бир миллион кишига камайди ва 1959 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати бўйича эркеклар сони 48 фоизга тушиб қолди, яъни бир пайтда аёллар умумий аҳолининг 52 фоизини ташкил қилди.

Урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида аҳоли жинсий таркибидаги катта фарқ барҳам тона борди. 2003 йилда мамлакат аҳолисининг 49,8 фоизини эркеклар ташкил қилди, яъни 1000 эркекка 1026 аёл тўғри келди.

Республика аҳолиси нисбатида аёллар мутлақ сонининг камайиши 1990 йилларнинг охирида ҳам давом этди.

Мамлакатимизда табиий ўсишнинг юқорилиги аҳолининг ёш таркибига катта таъсир кўрсатиб келмоқда. Шунинг учун ҳам аҳоли нисбатида ёш болалар ва ўсмирларнинг салмоғи катта. 1989 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари бўйича мамлакатимиз аҳолисининг 40,8 фоизини 0-14 ёшдаги болалар

ва ўсмирлар, 28,3 фоизини 15-29 ёшдагилар, яъни умумий аҳолининг 69,1 фоизини болалар, ўсмирлар ва меҳнат қобилиятига эга бўлган ёшлар ташкил этган. Бироқ, О. Отамирзаев ва А. Қайумовларнинг маълумотларига қараганда, уруш ва ундан кейинги дастлабки даврларда туғилиш нисбатан кам бўлган. Мамлакат аҳолисининг ҳозирги сони ва таркибида 1950 йиллардан кейин туғилган кишиларнинг умумий сони 16,7 миллион киши (умумий аҳолининг 84,5 фоизи)га тенг. Шундан 44,6 фоизи эса, болалар ва ўсмирларга тўғри келади. Туғилиш ва табиий кўпайиш 1980—1990 йилларда бирмунча барқарорланди. Бу шаҳар билан қишлоқ жойларда бир хил кечмаяпти, албатта. Масалан, қишлоқ жойларда республикадаги жами болалар ва ўсмирларнинг 80 фоизидан ортиғи яшамокда.

Шундай қилиб, аҳоли ёш таркибидаги юқори кўрсаткичлар мамлакат ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг истиқболларини белгилаб беради. Айни бир пайтда МДХ таркибидаги давлатларда туғилишнинг тобора камайиб бориши ва, бинобарин, аҳолининг «қариб бориши», Ўзбекистонда эса, туғилиш кўрсаткичларининг юқорилиги натижасида аҳолининг «янариб бориши» кузатилмоқда.

14.3. Аҳолининг миллий таркиби

Аҳолининг миллий таркиби ташқи омиллар ҳамда давлат сиёсати ривожланишининг турли босқичларида ўзгариб туриши натижасида ҳам ўзгача тус олади. Ўзбекистоннинг мустамлакачилик йилларидаги ҳолати унинг аҳолиси сонига ва энг муҳими, аҳоли миллий таркибига кўп ўзгаришлар киритди. СССРнинг тарқалиб кетиши муносабати билан Ўзбекистондаги бир қатор миллат вакиллариининг ўз юртларига ёки хорижга кўчиб кетиш ҳолатлари рўй берди. Масалан, 1990-1995 йиллар мобайнида республикадаги славян халқларининг, татарлар ва қрим татарларининг, меҳсети туркларининг, яҳудийларининг, немисларнинг, грекларининг ва европалик бошқа халқларнинг мутлақ сони миграцион алоқалар натижасида деярли 0,6 млн. кишига қисқарди.

Ўзбекистоннинг туб аҳолиси ўзбеклардир. 1989 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари бўйича мамлакатимиз ҳудудида яшовчи ўзбекларнинг сони 14 миллиондан ошди. Ўзбеклар шунингдек мамлакатимиз билан яқин қўшни ва МДХ давлатларида ҳамда узоқ хорижий мамлакатларда ҳам яшайди. Жумладан, Тожикистонда 1,3 миллион, Қирғизистонда 550 минг, Қўжоғистонда 332 минг, Туркменистонда 320 мингга яқин, Россия Федерациясида салкам 130 мингдан ортиқ ўзбек истиқо-

мат қилади. Хорижий мамлакатлардан Афғонистонда энг кўп (3 миллиондан ортиқ) ўзбек яшайди. Шунингдек, ўзбеклар Украина ва Белорусда, Болтиқ бўйи давлатларида, Саудия Арабистони ва Туркияда, Эрон ва Хитойда, Покистон ва АҚШда ва бошқа давлатларда ҳам бор. Ўзбекистонда қорақалпоқлар иккинчи туб аҳоли ҳисобланади ва шунинг учун ҳам мамлакат маъмурий-ҳудудий бўлинишида Қорақалпоғистон Республикаси бор. Уларнинг умумий сони 420 минг атрофида бўлиб, мамлакат аҳолисининг 2,1 фоизини ташкил қилади. Ўзбекистонда қадим Турон заминининг туб халқларидан тожиклар (умумий аҳолининг 4,7 фоизи), қozoқлар (4,1 фоиз), қирғизлар (0,9 фоиз), туркманлар (0,6 фоиз) ҳам яшайди. Шундай қилиб, Ўзбекистонда жами аҳоли сонигаги туб халқларнинг улуши 83,8 фоизни ташкил қилади. Мамлакат қишлоқларида яшовчи туб аҳоли эса 96,7 фоизга тенг. Ҳудудимизда татар, қрим-татарлар, озарбайжон, бошқирлар ва уйғурлар ҳам яшайди.

Мустамлакачилик йилларида мамлакатимизга кўнгина славян халқларининг вакиллари кириб келди. Шундан энг кўпи руслардир. Уларнинг умумий сони 3 млн. атрофида. Руслар билан бирга юртимизга украинлар, белоруслар, поляклар, чехлар, словаклар, болгарлар ҳам кириб келди. Шу тариқа, мамлакатимиз аҳолиси тобора кўп миллатли бўлиб борди.

14.4. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси

Табиийки, шаҳар аҳолисининг кўпайиш даражаси ҳудуднинг индустриштириш ҳолати билан боғлиқ ҳолда кечади. Ўзбекистонда XX асрда шаҳар аҳолисининг салмоғи қатор ривожланган мамлакатларникидан орқада қолиб кетди. Фақат мамлакатимизнинг айрим регионлари (ва айниқса, марказий шаҳарлари)да йирик-йирик саноат корхоналарининг барпо қилиниши, бир қатор географик районларда эса қазиб олиш ва қайта ишлаш саноатининг ривожланиши шаҳар аҳолисининг бирмунча кўпайиб боришига олиб келди. 1865 йилда шаҳар аҳолиси умумий аҳолининг 14 фоизини ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 1927 йилда 21 фоизга етди. 1940 йилда шаҳар аҳолиси 24,5 фоизни, 1959 йилда 33 фоизни, 1970 йилда 36,6 фоизни, 1979 йилда 41,2 фоизни, 1989 йилда 40,7 фоизни ва 2003 йилда эса 38,8 фоизни ташкил қилди.

Айни бир пайтда қишлоқ аҳолисининг нисбатида тесқари жараён кечди. Яъни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялашнинг чуқурлашуви, ишлаб чиқаришнинг технологик жараёнларга таяниши, сугоришда илғор усуллар (ва ав-

томатика)ни қўллаш меҳнат унумдорлиги ортиб боришига олиб келди. Бундай ҳолат қишлоқ хўжалигидан бўяган ишчи кучидан саноатда, қурилишда ва хизмат кўрсатиш соҳаларида фойдаланиш имкониятини яратиб берди.

Республикада шаҳар аҳолисининг кўнаинб бориши урбанизация жараёнига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Республикада шаҳар аҳолиси кейинги йиллар (1979-2003й.)да 2956 минг кишига кўпайди. Уртача йиллик ўсишнинг нисбий миқдори 7,2 фоизга тенг бўлди. Республиканинг шаҳар аҳолиси ниҳоятда нотекис жойлашган, асосий қисми Тошкент воҳасига тўғри келади. Бироқ, Тошкент воҳаси (Тошкент шаҳрини ҳисобга олмаганда) шаҳар аҳолисининг миқдори бўйича республикада Фарғона ва Зарафшон водийларидан кейинги ўринда туради. Кейинги йилларда Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида шаҳар аҳолисининг ўсиш суръатлари барқарорлашмоқда. Шаҳар аҳолиси ишлаб чиқарувчи кучлар нисбатан юқори суръатлар билан ривожланаётган регионларда тез ўсмоқда.

14.5. Аҳолининг ижтимоий таркиби

Мамлакат аҳолисининг ижтимоий таркиби ривожланган мамлакатлариикидан кескин фарқ қилади, яъни бу ерда хануз қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан банд бўлган аҳоли сони юқори. Ишчи ва хизматчиларнинг ишлаб чиқаришда банд бўлган қисми асосан 1939 йилдан бошлаб сезиларли даражада ортиб борди. Масалан, 1939 йилда мамлакат меҳнат ресурсининг 32,2 фоизи ишчи ва хизматчилар ҳисобига тўғри келган бўлса, бу кўрсаткич 1989 йилда 79,7 фоизга тенг бўлди. Шу жумладан, ишчиларнинг улуши 19,3 фоиздан 55,7 фоизга, хизматчиларнинг улуши 12,9 фоиздан 24,0 фоизга етди.

Аҳоли ижтимоий таркибидаги туб ўзгаришлар мустақиллик йилларида юз берди. Кўп мулкчилик, иқтисодиётнинг қарор топиши ва бозор муносабатлари шаклланиши таъсирида аҳолининг ижтимоий таркиби ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Айниқса, аҳоли онгли(ишчи) катламнинг хусусий меҳнат фаолияти ва кооператив секторда банд аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши аҳоли ижтимоий таркибига таъсир кўрсатмоқда.

Халқ таълими тизими ва маданияти. Мамлакат аҳолисининг ижтимоий таркибида юз бераётган ўзгариш (ва ўсиш)лар унинг маданий қиёфасида ҳам кузатишмоқда. Халқ таълимини ривожлантириш, маориф, фан, санъат, адабиётни рағбатлантириш ва уларни умумхалқ мулкига айлантириш учун яқин ўтмишда кўп ишлар қилинди. Урта ва олий мактабни тўздан ис-

лоҳ қилиш, бозор иқтисодиёти шароитида янги-янги йўналишлар бўйича мутахассис кадрлар тайёрлаш, жаҳон ҳамжамиятига дадил кириб бораётган мамлакатимизда дунёвий билимлар берадиган ўқув юртлари очиш ишлари кенг қўламда амалга оширилмоқда.

Эндиликда Ўзбекистонда аҳолининг саводхонлигини ошириш, уларга касбий йўналиш бериш ва маданий даражасини кўтариш тизими ишлаб чиқилган. Халқ таълими тизимининг дастлабки бўғини мактабгача тарбия муассасалари бўлиб, у ўз ичига етти ёшгача бўлган болалар билан иш олиб борадиган ясли, боғча, соғломлаштириш боғчалари, уй-боғча, мавсумий боғчаларни қамраб олади. Халқ таълимидаги навбатдаги тизим умумий таълимдир. Айни бир пайтда умумий таълим узлуксиз таълим тизимидаги асосий бўғин бўлиб, тарбияланувчиларнинг маънавий сифатларини шакллантириш, уларга бошланғич касбкор кўникмаларини сингдириш ва турли фан йўналишлари бўйича чуқур билим эгаллашларини таъминлашга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги қонунига мувофиқ умумий таълим уч босқичдан иборат: бошланғич таълим (1-4-синфлар); таянч таълим (5-9-синфлар); ўрта таълим (10-11-синфлар). Мазкур қонунга кўра, мажбурий таълим муддати 9 йилга келтирилган ва у таянч таълим даврини қамраб олади. Мамлакат халқ таълими тизимида болалар ва ўсмирларнинг мактабда олган билимларини мустахкамлаш, қobiliятларини ривожлантириш ва уларда турли хил меҳнат кўникмаларини шакллантириш мақсадида мактабдан ташқари таълим ҳам амал қилади. Мамлакатимизда мактабдан ташқи муассасаларининг сони бир мингдан ошади. Шу жумладан, халқ таълими тизимида 230 ўқувчилар саройи, 140 га яқин ёш техниклар, 120 табиатшунослар, 40 дан ортиқ; саёҳатчилар марказлари, 390 дан ортиқ болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари ва бошқа турдаги муассасалар фаолият кўрсатмоқда.

Мамлакат таълим тизимида ҳунар-техника таълими, ўрта махсус таълим ва олий таълимнинг ҳиссаси жуда катта. Республика ҳунар-техника таълими тизимида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Бу тизимда 260 касб бўйича мутахассислар тайёрланмоқда. Кўнгина ҳунар-техника билим юртлари босқичли ҳунар лицейларига айлантирилган. Ёшларга ҳунар-техника сирларини ўргатиш ва таълим-тарбия бериш билан 18 мингга яқин мутахассис шугулланади. Улар Ўзбекистоннинг ўрта махсус таълим тизимини ривожлантиришга, халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун маълум иқтисодий йўналишдаги малакали кадрлар тайёрлаб беришга хизмат қилади. Эндиликда

мамлакатнинг замонавий 5 коллеж ва билим юртларида 200 га яқин ихтисослик бўйича кадрлар тайёрланмоқда, олий таълим ҳар жиҳатда ривожланиб ва кенг қамровли бўлиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда республикада 62 олий ўқув юрти, шў жумладан, 15 та университет фаолият кўрсатмоқда. Бу олий ўқув юртларида кадрлар тайёрлаш дастури асосида жаҳон андозаларига жавоб берадиган ихтисосликлар бўйича талабаларга фан-техника тараққиётининг сўнгги ютуқлари асосида пухта билим берилмоқда. «Умид» жамғармаси орқали ривожланган мамлакатларнинг нуфузли университетларида минглаб ёшлар тахсил олиб, «Устоз» жамғармаси орқали эса юзлаб профессор-ўқитувчилар малакаларини ошириб келишмоқда.

14.6. Меҳнат ресурслари

Одатда, меҳнат ресурси меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган кишилардан иборатдир. Меҳнат ресурсининг шаклланишига аҳолининг ёши ва жинсий таркиби, табиий ўсиш даражаси ва бошқа ижтимоий ҳолатлар таъсир кўрсатиб туради. Табиий ўсиш юқори бўлган мамлакатимиз аҳолиси таркибида ёш авлод салмоғининг кўп бўлиши меҳнат ресурси захираларининг истиқболли эканлигини билдиради.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, меҳнат ёшидаги аҳолининг барчаси ҳам ишлаб чиқаришда қатнашолмайди. Ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиш, ҳарбий хизматни ўташ, соғлиғи йўл бермаслиги ва бошқа сабабларга кўра ҳам баъзилар ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашмаслиги мумкин. Кўп болали оналарнинг оилада бола тарбияси билан шуғулланиши шуғулланиши, шунингдек, шахсий хўжалик юмушлари билан ҳам меҳнат ресурслари балансларини тузишда инобатга олинмоғи даркор.

Мамлакатимизда аҳоли сонининг ўсиши билан бир қаторда уни фойдали меҳнатга жалб қилиш имкониятлари кенгайди. Ўзбекистон аҳолиси 1970-1998 йилларда 1,9 мартага, меҳнат ресурслари эса 2,0 мартага кўпайди. 2002 йилга келиб меҳнат ресурсларининг умумий миқдори 13181,0 минг кишидан ортди. Уларнинг йиллик ўртача ўсиш суръати 210-220 минг кишидан иборат. Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг касбий маълумоти ҳам анча юқори, ҳар 1000 киши ҳисобига олий ва ўлиқсиз олий маълумотга эга бўлганлар сони 143 кишини ташкил этади. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганларнинг ҳар тўрттасидан бири олий ёки ўрта махсус маълумотга эга.

Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш муаммоси ниҳоятда муҳим масала эканлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон

Олий Кенгаши 1992 йил 13 январда «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида» қонун қабул қилди. Мазкур қонунда фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқини таъминлашнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлари белгилаб берилган бозор муносабатларига ўттиш даврида уни амалга оширишнинг тегишли қафолатлари назарда тутилган.

2003 йилда мамлакат иқтисодиётида банд бўлган аҳолининг йиллик ўртача сони 1,4 фоизга ўсди ва 9,3 млн. кишини ташкил этди. Маълумки, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ривожланган мамлакат. Дарҳақиқат, яқин ўтмишда республика ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган аҳолининг катта қисми қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан шуғулланиб келди. Ўтти йилларда мамлакатда, айниқса, саноат ва қурилишнинг тез ривожланишига фаол аҳоли бандлик даражасига ўзгаришлар киритди. Масалан, 1959 йилда мамлакат қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 58,5 фоиз аҳоли банд бўлган бўлса, у 1998 йилга келиб 39,3 фоизга тушди. Шунга қарамадан бу тармоқда ишловчиларнинг мутлақ сони ҳануз анча юқорилигича қолмоқда.

2002 йилда иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг кўпи — 12,7 фоизи саноатда, қурилишда 7,8 фоиз, транспорт ва алоқада 4,4 фоиз, жами моддий ишлаб чиқаришда фоиз банд. Бу кўрсаткич ривожланган мамлакатлардаги катта фарқ қилади, яъни моддий ишлаб чиқаришда банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи анча баланд. Халқ хўжалигининг зикр қилинган тармоқларида меҳнат ресурсининг 80,1 фоизи банд бўлганлигини ҳам эътиборга олмақ керак. Бу фарқ эса номоддий ишлаб чиқариш мамлакат иқтисодиётида тобора чуқур илдиз отиб бораётганлигини кўрсатади. Республикада бозор муносабатларига ўттиш даврида аҳоли бандлиги соҳасида ҳам чуқур ўзгаришлар юз берди, давлат сектори билан бир қаторда нодавлат сектори ҳам вужудга келди ва у жуда тез суръатлар билан ўсмоқда. 2003 йилга келиб бандлик иқтисодиётнинг давлат секторида 23,4 фоиз, нодавлат секторида 74,2 фоизни ташкил этди. Бу кўрсаткич Андижон вилоятида 76,6 фоиз, Фарғона вилоятида 79,5 фоизгача етди. Республикада бандлик ҳизматини ташкил қилишга, ишсизликнинг олдини олишга, меҳнатга бўлган бозор талаби ўзгариб туришининг олдини олишга катта эътибор берилмоқда. 1991 йилдан бошлаб мамлакатимиз туман ва шаҳарларида 210 дан зиёд меҳнат биржаларининг кенг тармоқли тизими ташкил этилди. Меҳнат биржалари ишсизларни рўйхатга олиш, уларни касбга йўналтириш, ўқитиш ва қайта ўқитиш, ишсизлик бўйича нафақалар тулаш каби қатор вазифаларни бажариб келмоқда. Ҳукумат томонидан қурил-

ган тадбирлар натижасида ва турли манбалар ҳисобидан нодавлат секторида ҳар йили 200 мингга яқин иш ўринлари ташкил қилинмоқда. 2003 йилда меҳнат биржаларида 4,5 минг киши ишсизлик бўйича рўйхатга олинган. Бу иқтисодий фавол аҳолининг 0,5 фоизини ташкил этади.

Аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши ва таркиби бандликнинг барқарор равишда ўсишини таъминлашни тақозо этади. Қишлоқ жойларда аҳолининг зич жойлашганлиги, қишлоқ хўжалигида ортиқча ишчи кучи мавжудлиги ҳамда ҳайдалади-ган ерга тўғри келувчилар сонининг катталиги Ўзбекистонда яқин 5-10 йилда меҳнат ресурсларига муҳтожликни келтириб чиқармайди. Фикримизча, мамлакатда, иқтисодий, демографик ва географик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда аҳоли бандлиги тизимини такомиллаштириш лозим. Ушбу вазифани амалга ошириш меҳнат бозори муносабатларини тартибга солиш, аҳолини қайта ўқитиш ва касбга тайёрлаш хизмати билан боғлиқ. Ишдан бўшаган ва иш билан банд бўлмаган аҳолини касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш уларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг асосий чораларидан бири. Ходимларни қайта тарёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизими турли курс, факультет ва институтларни ўз ичига олади. Меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда корхоналарда сменали ишларни кўпайтириш муҳим аҳамиятга эга. Бозор иқтисодиёти ислохотлар стратегиясини рўёбга чиқаришда, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга оширишнинг тақозо этади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон аҳолиси асосан табиий ўсиш ҳисобига кўпай-моқда. Айрим давлатларда аҳоли сони миграция ҳисобига кў-пайган (иккинчи жаҳон уруши даврида ва ундан сўнг). Аҳоли-нинг зичлиги Фарғона водийсида юқори. Аҳолининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистон аҳолиси йилига қанчага кўпаймоқда?
2. Қайси вилоятларда аҳолининг зичлиги юқори?
3. Ўзбекистонда ўзбеклардан ташқари яна қайси миллат вакиллари яшайди?
4. Урбанизация жараёни қандай кечмоқда?
5. Меҳнат ресурслари тўғрисида гапиринг.
6. Аҳоли бандлик муаммоларини ечиш учун қандай чора тадбирлар қўрилмоқда?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафо-латлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Акрамов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Ўқитувчи 1994.
5. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
6. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
7. Набиев Э., Қайюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий сало-ҳияти. -Т., 2000.
8. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий гео-графияси. -Т.: Шарқ, 2002.
9. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т: Университет, 2003.

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИ
ГЕОГРАФИЯСИ

15.1. Умумий таъриф

Тарихий тармакнинг турли босқичларида Ўзбекистон халқ хўжалиги, унинг иқтисодий ривожланиш даражаси мураккаб йўлни босиб ўтган. Тарихий мавбаларда келтирилишича, Ўзбекистон ўтмишда ер кўррасидаги аҳоли хўжалик фаолияти ҳаят кизгич кечган энг қадимий ўлкалардан бири бўлган. Мамлакатимизнинг Ғарб билан Шарқ ўртасидаги «Иқтисодий тараққиёт учун қулай бўлган географик ўрни, сарфий табиати, бой ва ранг-баранг табиат ресурслари, меҳнатқаш ва доно халқ умулбашарий тараққиётта асрлар оша ўз улушини қўшишга объектив шароит яратган.

Шубҳасиз, мамлакатимиз халқ хўжалиги XX асрда ривожланишнинг янги босқичига қадам қўйди. Бироқ, мамлакат халқ хўжалиги ва унинг тармоқлар тараққиёти йўналишларини белгилаш ўзгалар қўлида эди. Негаки, мамлакатимизнинг 1860 йилларнинг ўрталарида биринчи марта ва 1917-1920 йилларда эса иккинчи марта босиб олиниши ва юртимизда ўзига хос мустамлакачиликнинг қарор топиши халқ хўжалигини ўзгалар эҳтиёжига мувофиқлаштириб, ривожлантиришга олиб келди.

Мустамлакачилик йилларида Ўзбекистоннинг халқ хўжалиги бир томонлама ривожлантирилди. Яъни қишлоқ хўжалигида пахта етиштиришга, саноатда эса пахта ялли ҳосилини бирламчи қайта ишлаш (яъни Россия тўқимачилик саноати учун хомашё — пахта толаси ишлаб чиқариш)га асосий эътибор қаратилди. Республика саноатининг қолган муҳим тармоқлари ҳам пахта мажмуини ривожлантиришга мувофиқ равишда тараққийлашди. 1913 йилда мамлакатимиз ҳудудида 425 та саноат корхонаси мавжуд эди. Уларнинг 208 таси пахта тозалаш, 80 таси озиқ-овқат, 14 таси металлсозлик саноат корхоналари эди, қолганлари эса обжувоз (гуруч ишлаб чиқарадиган), хумдон ясаш ва бошқа корхоналар эди.

Тиклаш даври (1920 йилларнинг иккинчи ярми)да Ўзбекистон саноат ишлаб чиқариши таркибида сезиларли силжишлар юз берди. Оғир саноат тармоқлари (ва биринчи навбатда пахтачилик мажмуига хизмат қиладиган саноат), шунингдек озиқ-овқат саноати тез ривожланди. Саноат ишлаб чиқаришининг социал тузилиши ҳам ўзгарди, 1928 йилда хусусий сектор ҳиссасига йирик саноат маҳсулотининг 0,4 фоизи туғри келди, ҳолос.

Иккинчи жаҳон урушидан олдинги беш йилликларда (1929-1940) Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги бирмунча ривожланди. Мамлакатни индустриаллаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ҳамда маданий инқилобни амалга ошириш натижасида жамиятнинг иқтисодиёти анча ривожланди. Уруш йилларида Ўзбекистондаги бирламчи ишлаб чиқарувчи қуч ҳиробланган меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган барча эркеклар фронтга сафарбар қилинди. Оғир саноатнинг кўпгина тармоқлари эса қурол-яроқлар, ўқ-дорилар ишлаб чиқаришга мослаштирилди. Аҳолининг фронт орқасидаги ишлаб чиқариш жараёни ҳам жангчиларга мадад беришга ва фронт зонасидан ҳудудимизга кўчирилган аҳолини боқилига қаратилди.

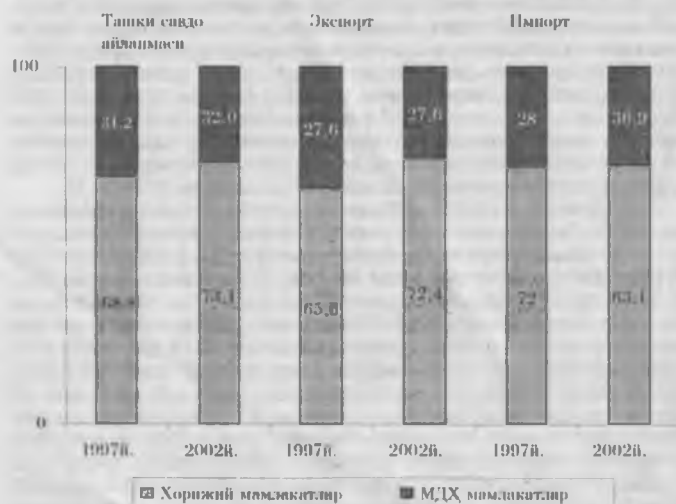
Уруш йилларида республикада иқтисодиёт ҳарбий изга кўчирилган, барча моддий техника ресурслари уруш эҳтиёжларини қондиришга сафарбар қилинган эди. Айни бир пайтда фронт яқинидаги туманлар Республикада шаҳарларига кўчириб келтирилган саноат корхоналари ишга туштирилди. Урушдан кейинги йилларда саноат тармоқларини қайта қуриш, суғориладиган экин майдонларини кенгайтириш, қишлоқ хўжалигини механизациялашга қатта эътибор берилди. 80-йилларнинг ўрталаридан Ўзбекистон иқтисодиётининг янги тараққиёт даври бошланди. Аммо, Ўзбекистон хўжалиги бирмунча ютуқларга эришган бўлсада, у собиқ Иттифоқнинг асосан хомашё қазиб берувчи ўлкаси бўлиб қолаверди.

Ўзбекистон 1991 йил 31 августда ўз мустақиллигини эълон қилди ва ўзининг чинакам янги тараққиёт даврини бошлади.

Мамлакатимиз иқтисодиёт тармоқлари мустақиллик йилларида янгича йўналиш олди ва ривожланишнинг сифат жиҳатдан янги босқичига қадам қўйди. Бозор иқтисодиётининг биринчи босқичидаёқ (1991-1995) иқтисодий ислохотларга оид қонунлар қабул қилинди, унинг ҳуқуқий негизи яратилди. Ислохотлар ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олди. 1995 йилдан бошлаб Ўзбекистон жамиятини ислох қилишнинг иккинчи босқичига қадам қўйди. Ушбу босқич бозор муносабатларига ўтиш тизимларини шакллантиришни яқунлаш, мамлакат халқ хўжалигини ҳар томонлама ривожлантириш, миллий валютани барқарорлаштириш ва унинг ички конвертациясини таъминлаш билан боғлиқ. Бу босқичда давлат мулкни хусусийлаштиришни яқунлаш ҳамда иқтисодиётни хомашё етиштириб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтириш кўзда тутилган. Шунингдек, иқтисодий ислохотларнинг юқорида зикр қилинган иккинчи босқичида иқтисодиётни барқарорлаштириш ва халқ хўжалиги ўзак тармоқлари ўзинини таъминлаш, ишлаб

чиқаришда аҳоли кенг истеъмол молларига кўра уларнинг эҳтиёжини назарда тутиб, ўзгаришлар қилиш ва бошқа ҳаётий масалалар ҳал қилинмоқда.

Мустақиллик туфайли мамлакат иқтисодиёт тармоқларида қатор таркибий ўзгаришлар юз берди. Жумладан, мамлакат халқ хўжалигининг етакчи соҳаси — саноатда импортнинг ўрнини боса оладиган товарлар ишлаб чиқариш мулкни давлат тасарруфидан чиқариш орқали турли хил мулкчилик формаларини шакллантириш нефть ишлаб чиқариш кўламини кескин кўпайтириш ҳамда ғалла етиштириш географиясини кенгайтириш орқали иқтисодиёт тармоқлари ва аҳолининг ушбу ҳаётий муҳим маҳсулотларга бўлган эҳтиёжини қондириш, экспортбоп товарлар ишлаб чиқариш миқдорини кўпайтириш орқали давлат импорти ҳажмини тушириб боришга эришишга қаратилган йўналишларга иқтисодий сиёсатда устуворлик берилди.

Хорижий ва МДХ мамлакатларининг ташқи савдодаги саломти (яқинга нисбатан фоиз ҳисобида)

Эндиликда мамлакат иқтисодий салоҳиятида турли хил мулкчилик формалари шаклланимоқда. Хўжалик юритувчи

субъектлар тарзида фаолият кўрсатаётган ушбу корхоналарнинг сони йил сайин ортиб бормоқда.

2001 йилда республика ҳудудида 99,8 минг ўрта ва кичик бизнес корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги Тошкент шаҳри (15,3 фоиз), Самарканд (10,2 фоиз), Тошкент вилояти (8,5 фоиз), Фарғона (8,5 фоиз) ва Андижон (8,2 фоиз) вилоятларида жойлашган.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкчилик ва ташкилий-ҳуқуқий шакллари таркибида давлат корхоналари 11,2 фоиз, жамоа корхоналари 40,3 фоиз, хусусий корхоналар 45,1, қўшма ва чет эл корхоналари 1,9 фоизни эгаллайди.

Давлат тасарруфидан чиқарилган ва хусусийлаштирилган корхоналарнинг кўпчилиги қурилиш (35,7 фоиз), соғлиқни сақлаш (14,9 фоиз), саноат (10,4 фоиз) ҳамда қишлоқ хўжалиги (8,9 фоиз), савдо (8,4 фоиз) соҳаларига тўғри келади.

Ўзбекистон иқтисодиёти тубдан ислоҳ қилиниш билан унинг етакчи тармоқларида, бир томондан, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмида кескин ўзгаришлар кузатишмоқда, иккинчи томондан эса, йил сайин давлат секторининг ҳиссаси нодавлат секторига нисбатан тушиб бориши кузатишмоқда. 1998 йилга келиб республикада иқтисодиёт тармоқлари бўйича давлат ва нодавлат сектори нисбати қуйидагича қўрилишга (фоиз ҳисобида) эга бўлди:

35-жадвал

2002 йилда Ўзбекистонда давлат ва нодавлат секторларининг нисбати

	Давлат мулк	Нодавлат мулк
Ялпи ички маҳсулот	26,7	73,3
Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш	28,6	71,4
Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти	0,9	99,1
Асосий капиталга инвестициялар	40,9	59,1
Чакана товар айланмаси	2,4	97,6
Мулклик хизматлари	38,3	61,7
Иқтисодиётда банд бўлинган сони	23,4	76,6

Шуни эслатиб ўтиш жоизки, мустақилликнинг дастлабки йилларида бошқа МДХ давлатларидаги каби бизнинг республикада ҳам алпачагина иқтисодий қийинчиликларни бошидан кечирган эди. Улар бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан хўжаликда таркибий қайта қуриш, эски республикалар билан иқтисодий кооперация ва ихтисослашув алоқаларининг узилиши,

ҳамда бошқа объектив ва субъектив сабаблар тусфайли содир бўлган эди. Собиқ Иттифок давлатлари орасида Ўзбекистон ўтиш давридаёқ иқтисодий барқарорлигини эмас, ҳатто унинг ўсишини таъминлаган ягона мамлакат бўлиб келмоқда.

1997-1998 йилларда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг ҳажми 4,4 фоизга ўсган бўлса, Россияда 4,6, Қозоғистонда 1,7 фоизга қисқарган. Мамлакатимизда ЯИМнинг ўсиши деярли барча ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳисобига юз берди (36-жадвал).

36-жадвал

2001 ва 2002 йилда ялпи ички маҳсулот таркиби ўзгариши

	2001 йил	2002 йил
Иқтисодиёт бўлини, жами шу жумладан:	100	100
Тармоқлар ялпи ички маҳсулот қиймати	88,1	88,3
Ушардан		
Саноат	14,1	14,1
Қишлоқ ҳўжалиги	30,0	30,6
Транспорт ва алоқа	7,5	8,2
Қурилиш	5,8	4,9
Саноат ва ушумоқдлашнинг	10,4	9,8
Бошқа соҳалар (хизмат кўрсатиш соҳасини қўнган ҳолда)	20,3	20,7
Маҳсулот ва экспорт-импорт муомалаларига қўйилган	11,0	11,7

Бозор иқтисодига кадамб-кадам ўтиш натижасида ЯИМ-да подавлат секторининг улуши барқарор (1997-2001 йилларда 63,5 фоиздан 64,5 фоизга) ўсиб бормоқда.

15.2. Саноат ва унинг етакчи тармоқлари

Ўзбекистон иқтисодиётида саноат ишлаб чиқариши етакчилик қилади. У мамлакат иқтисодий тараққиётида муҳим ўрин тутиб, халқ ҳўжалигининг барча тармоқлари учун моддий-техника воситаларини тўхтовсиз такрор ишлаб чиқариш манбаи сифатида фаолият кўрсатади, иқтисодий районларнинг, вилоятларнинг, ижтимоий ишлаб чиқариш техникавий даражасини белгилаб беради ҳамда моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишининг ҳолатига таъсир кўрсатади.

Мамлакат асосий фондларнинг 40 фоизи саноатга тўғри келади, ялпи ички маҳсулотнинг 15 фоизи саноатда яратилади. Иқтисодиётда банд бўлган меҳнат ресурсларининг салкам 13 фоизи (ёки 1,1 млн.дан ортиқ киши) саноат тармоқларида ишлайди. Эслатиб ўтиш жоизки, бу соҳада юқори малакали

муҳандис-техник ходимлар, малакали ишчилар ишлайди. Мустақиллик йилларида республикада саноатни устувор ривожлантиришга катта аҳамият берилди. Ички ва хорижий инвестициялардан самарали фойдаланиш, янги корхоналар қуриш, эскиларини қайта жиҳозлаш, замонавий технологияларни жорий этиш, корхоналар мулк шаклларини ўзгартириш, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва ҳ.к. саноатнинг барқарор ривожланишини таъминламоқда. Республикада 2001 йилда 1991 йилга нисбатан саноат ялин маҳсулоти ҳажми 114 фоиз, Қирғизистонда — 68 фоиз, Тожикистонда — 38 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистонда айниқса, газ, нефть, кимё, машинасозлик, рангли металлургия, ёқилғи саноати тармоқлари жадал суръатлар билан ўсди. Саноат тараққиётини жадаллаштириш — валюта-модиявий, халқ ҳўжалигининг ташқи бозорга қарамлигини заифлаштиради. Саноатнинг истеъмол буюмлари билан ўзини-ўзи таъминлаши эса халқ турмуши даражасини кўтаришни кафолатлайди.

Ислохотларни чуқурлаштириш, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш дастурига мувофиқ 1912 объектлар мулкчиликнинг янги шаклларига айлантирилди, жуда кўи қўшма корхоналар қурилди.

2000-2002 йиллар ўртасида саноат тармоқларида ҳисобга олинган кичик ва микрофирмалар сони 194,4 мингдан 231,9 мингга етди.

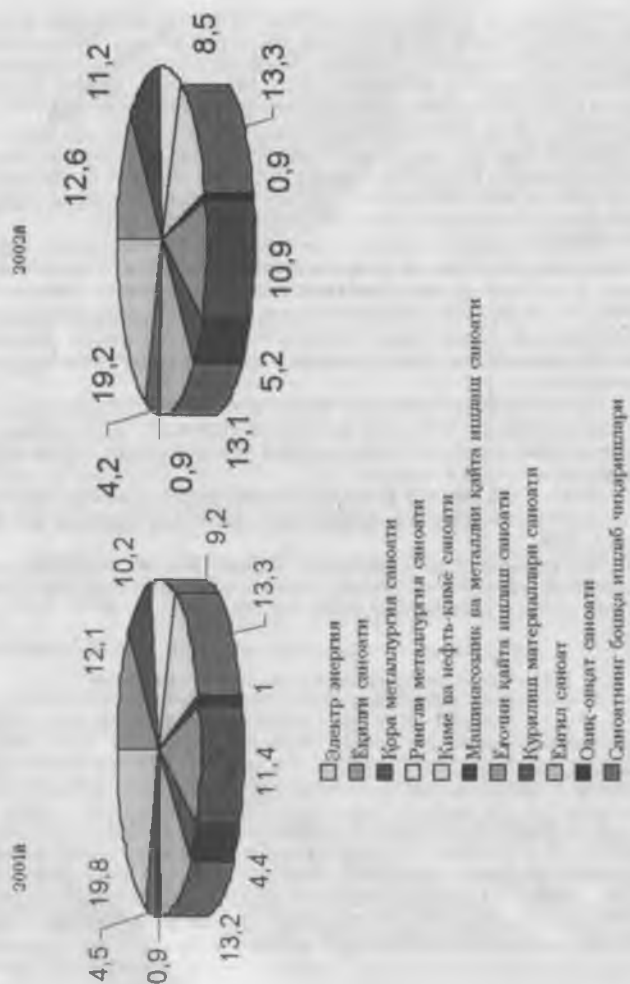
2002 йилга келиб мамлакат саноат ишлаб чиқаришида фаолият кўрсатаётган ҳўжалик юритувчи субъектлар таркиби умумий фоизга нисбатан қуйидагича ўзгарди:

37-жадвал

Мамлакат саноатидаги корхоналар нисбати

	Давлат	Подивият
Маҳсулот ва хизматлар ҳажми	28,6	71,4
Саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони	20,5	79,5

Мустақиллик йилларида саноатнинг янги, юқори технологияга эга бўлган тармоқлари (автомобилсозлик, радиотехника, мураккаб, малакали кадр талаб, машинасозлик ва ҳ.к.) вужудга келди. Ҳозирги вақтда республика саноат таркибида 100 дан ортиқ тармоқ; ва тармоқчалар мавжуд бўлиб, улар бир неча мажмуаларни ташкил этади (38-жадвал).

Бундан ташқари саноат маҳсулотларининг хусусияти уларнинг истеъмол қилиниши бошқа хусусиятларига қараб, оғир, енгил, озиқ-овқат хомашё, қайта ишловчи тармоқларга бўлинади. Мамлакатимиз вилоятлари саноат маҳсулоти таркибида ушбу гуруҳларнинг нисбати жуда катта фарқ қилади (38-жадвал). Навоий, Қашқадарё, Фарғона вилоятларида хомашё тармоқлари, Самарканд, Сирдарё, Андижон, Наманган, Хоразм, Бухоро вилоятларида қайта ишловчи тармоқлар ривожланган. Навоий, Тошкент, Фарғона, Қашқадарё вилоятларида оғир саноат тармоқлари, Бухоро, Андижон, Наманган вилоятларида енгил саноат тармоқлари, Самарканд, Сурхондарё, Жиззах вилоятларида озиқ-овқат саноат тармоқлари улущининг катталиги билан ажралиб туради. Айрим вилоятларда саноат тармоқларининг улущи хар хил. Масалан, қайта ишловчи саноат Навоийда (20,3 фоизини), оғир саноат Бухоро, Андижон, Сурхондарёда (11,8-15,4 фоизини), енгил саноат Навоийда (1,8 фоизини) ташкил этади.

38-жадвал.

Ўзбекистон вилоятларида саноат маҳсулоти таркибида тармоқлар гуруҳининг нисбати (2002 йил % билан)

Вилоятлар	Хомашё тармоқлари	Қайта ишловчи тармоқлари	Оғир саноат	Ёнгил саноат	Озиқ-овқат саноати
Қорикқалпоғистон Республикаси	21,7	73,8	27,4	33,0	35,1
Андижон	13,8	82,2	15,4	52,5	28,1
Бухоро	20,2	74,0	11,8	58,1	24,2
Жиззах	42,7	52,1	18,8	35,4	40,8
Қашқадарё	70,0	28,2	57,4	18,7	22,0
Навоий	75,6	20,3	82,6	1,8	1,5
Наманган	20,2	77,7	17,6	47,4	32,8
Самарканд	13,2	84,2	22,4	15,1	60,1
Сурхондарё	39,3	58,9	12,9	35,4	49,9
Сирдарё	14,2	84,5	68,4	13,6	16,8
Тошкент	39,0	50,2	77,4	3,8	15,8
Фарғона	55,4	42,5	63,7	17,9	16,3
Хоразм	20,5	78,2	42,8	27,2	28,7
Тошкент ш.	4,7	81,2	48,4	18,2	22,5

Эслатма: Хомашё тармоқларига ёқилан, пахта тоқилан, қуриллин материаллари, металлургия, қайта ишловчи тармоқларга электроенергетика, машинасозлик, химия, енгил ва озиқ-овқатроғ-муҳит, оғир саноатга электроенергетика, машинасозлик, металлургия, қуриллин материаллари, ёқилан саноат тармоқлари киритилган.

Умуман, республика саноат тармоқларининг ҳозирги таркибида энг катта улуғини ёқилғи саноати (24,1 фоиз) эгаллайди (8-жадвал). Ундан кейин енгил саноат 19,8 фоизни, озиқ-овқат — 14,2 фоизни, металлургия — 10,3 фоизни эгаллайди.

39-жадвал.

Республика саноат тармоқларида асосий маҳсулот ишлаб чиқариш нисбатининг ўзгариши (фоиз ҳисобида)

Тармоқлар	1994	1995	2001	2002
Бутун саноат	100,0	100,0	100,0	100,0
Ёқилғи-энергетика мажмуи	18,3	18,3	21,3	21,4
Металлургия	14,1	13,9	12,3	13,1
Кўмир ва нефть саноати	4,6	5,2	6,0	5,7
Машинобчилик ва металл қайта ишлаш	7,3	8,8	11,2	9,9
Ёғоччилик	0,9	1,0	1,3	1,2
Қурилиш материаллари саноати	5,0	4,5	5,2	4,8
Енгил саноат	19,0	18,6	20,0	19,8
Озиқ-овқат саноати	9,7	9,8	12,0	14,2
Бошқа саноат тармоқлари	11,2	10,9	10,1	7,9

Ўзбекистон Ўрта Осиёда самолётлар, автомобиллар мотори, пахта териш, тозалаш, ип йигирув, туқув машиналари, тракторлар, эксковаторлар, юк кўтарувчи кранлар, лифтлар, қораметалл, прокат каби маҳсулотлар ва бошқа кўпгина тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ягона мамлакатдир.

Энди мамлакат саноатини унинг мажмуи ва айрим тармоқлари таснифи тармоқлари орқали талқин қиламиз.

15.3. Ёқилғи-энергетика мажмуи

Мамлакат ёқилғи-энергетика саноатининг таркибга газ, нефть, кўмир саноатлари ва энергетика киради. Бу саноат мажмуининг мамлакат саноат ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси салкам 35,0 фоизга тенг. Ўзбекистоннинг ғарбий ва жанубий ҳудудларида топилган нефть, газ ва кўмир конларининг катта захира-ларига таяниб йилдан-йилга мазкур саноат тармоқлари тез ривожлантирилмоқда. Эндиликда Ўзбекистон жаҳондаги ўн йирик газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар жумласи киради. Қидириб топилган газ захиралари 2 триллион кубометрга яқин, кўмир захиралари эса 2 миллиард тоннадан ортиқ. Республикамиз нефть захиралари ҳам бой.

Ёқилғи қазиб чиқариш суръатлари МОД мамлаклари ичи-да энг юқори. Масалан, 1991-1996 йилларда нефть қазиб чиқа-

риш Россияда 61,5, Озарбайжонда 77,8, Қозоғистонда 83,2, Ўзбекистонда эса 271 фоиз ўсди. Шунингдек, газ қазиб чиқариш-да республикамиз (117 фоиз), Россия (93,5 фоиз), Қозоғистон (81 фоиз), Озарбайжон (73,2 фоиз) ва Туркменистон (41,7) га нисбатан анча юқори.

Нефть, газ ва электр энергия ўз эҳтиёжларимиз тула таъминлабгина қолмай, шу билан бирга кўп миқдорда экспорт қилиш имконини ҳам бермоқда. Ҳозир бу мажмуа капитал маблағ сарфланг ҳамда чет эл инвестицияларини жалб этишнинг энг фойдали соҳаларидан бири бўлиб қолди. 1998 йилда ёқилғи энергетика мажмуида республика бўйича инвестиция умум ҳажмидан 13 фоизи ўзлаштирилди.

Мазкур саноат мажмуи икки гуруҳга: ёқилғи саноати ва электр энергетика саноатига бўлинади.

ЁҚИЛҒИ САНОАТИ

Ёқилғи саноати Ўзбекистон оғир саноатининг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, у табиий газ, нефть, кўмир қазиб чиқаришнинг ва уларни қайта ишлашнинг ҳамда тайёр маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб беришнинг ўз ичига олади. Бу саноат ер қатъида топилган ва қазиб олинаётган кўмир, нефть, табиий газ конлари негизда шаклланган ва ривожланиб бормоқда. Республикада захираси саноатда ишлатилиши мумкин бўлган даражада ҳисобланган 160 дан ортиқ нефть ва газ конлари очилган. Улардан 115 таси Бухоро-Хива хавзасида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Мазкур конларнинг газ, газ-конденсати, газ-нефть, нефть, газ-нефть конденсати ва нефть-газ конденсати турлари мавжуд.

Ўзбекистон ёқилғи-энергетика саноатининг йирик-йирик конлари ва уларнинг захиралари чет эллик мутахассислар билан ҳамкорликда ўрганилмоқда, иқтисодий жиҳатдан баҳоланмоқда, қазиб олинмоқда, қайта ишланмоқда. Мутахассислар баҳолашча, Ўзбекистоннинг ер остида жуда катта нефть ва газ қатламлари бор. Республика ҳудудининг қарийб 60 фоизда уларни истиқболда қазиб олиш мумкин. Нефть ва газ мавжуд бўлган бешта асосий минтақани ажратиш кўрсатиш мумкин. Булар: Устюрт, Бухоро-Хива, Жануби-Ғарбий Хисор, Сурхондарё, Фарғона минтақаларидир. Нефть ва газ ресурсларининг захиралари бир триллион АҚШ долларидан зиёд баҳоланмоқда¹.

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўёғида ... 234-бет

Ривожланишнинг hozirgi bosqichida mamlakat xuxudidan topilgan 70 dan ortiq neft, gaz va gaz kondensati konlaridan hamda mavjud uchta kumir konidan foydalaniilmokda. 49 ta neft, gaz va gazkondensat koni esa foydalaniishga tayyorlab quyilgan.

Mamlakat ekillgi sanoati respublika ekillgi-energetika majmuinining belgilovchi tarmog'idir. U barча turdagi ekillgi xomashisini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va etkazib berish, neft mahsulotlari ishlab chikarish korxonalaridan iborat. Uning xomasheni qayta ishlash bilan bogliq bulgan yirik korxonalari Buxoroda (Korovulbozor), Qashqadare (Shurtan, Muborak), Toshkentda (Angren), Surxondare (Sharqun, Tuda), Farqonada joylashgan. Ekillgi sanoati tez usib bormokda. Masalan, 1980 yilda mazkur sanoat tarmog'ida respublika sanoat yilgi mahsulotining 8,8 foizi ishlab chikarilgan bulsa endilikda bu kursatkich salkam ikki marta usdi. Respublika sanoatida band bulgan sanoat xizmatchilarining 6 foizi ekillgi sanoati tarmoqlarida ishlayadi.

Neft sanoati. Neft mamlakat iqtisodiyatidagi muhim ahamiyat kasb qiladi. Undan xalq xujaligining turli tarmoqlari uchun bir necha yilab muhim mahsulotlar ishlab chikariladi. Neftdan qayta ishlash orqali olinadigan ekillgi mahsulotlari, kime va eglovchi mahsulotlari sanoatining turli tarmoqlarida ishlatiladi. Mamlakatimizda birinchi neft koni 1904 yilda Farqona vodiysi (Chimen)da ochilgan edi. Ushbu neft zahirasiga tаяниб, Oltnariq neftni qayta ishlash zavodi qurilgan. Uzbekistonda neftni qayta ishlash sanoatining barpo qilinishiga asos yaratdi. Ikkinchi jahon urush davrida va undan keyingi yillarda Farqona vodiysi (Janubiy Olanushuk, Polvontosh Andijon)da va Janubiy Uzbekistonda (Xaудак, Malmikor) yangi neft konlari ishga tuширилди va Farqona neftni qayta ishlash zavodi qurildi. Biroq har ikkala zavodning ishlab chikarish quvvati kam bulib, neft mahsulotlariga bulgan ehtiёj четдан келтириш хисобига қондирлар эди. Mустақиллик туфайли neft sanoatida кескин бурилиш юз берди. Buxoro va Qashqadare viloyatlarida quyilab yirik (jumladan, Kukdumaloq) konlarining ishga tuширилishi natijasida neft qazib olish кескин usdi. 1960 yilda 1,6 млн. тонна neft (gaz kondensati bilan birga), 1980 yilda 1,3, 1990 yilda 2,8, 1997 yilda 7,9 va 2002 yilda 7,2 млн. тонна neft qazib olinди эки 5 мартага ортди. Natijada, yangi Buxoro neftni qayta ishlash zavodi qurilishi бошланди. Zavodni loyihalashtirish va barpo qilishda 1993 yildan бош-

lab Frantsiyaning «Tekne» firmasi, Yaponiyaning «Marubeni» va «Jey-Ji-Si», Turkiyaning «Gama» kompaniyalari saroya va mutaxassislari bilan qatnashdi. Zavodning birinchi navbati 1997 yilning 22 avgustda ishga tuшди. Farqona neftni qayta ishlash zavodi ham чет эл firmalari ish tirokida batamom yangi jikhоz va технология bilan qayta tаъмирланди. Endilikda mamlakatimizda neftni qayta ishlash sanoati korxonalarida jahon andozalariga mos келадиган 50 dan ortiq хилма-хил mahsulot ishlab chikarilmokda: yuksak oktanli benzин (shu jumladan, B-92 aviaбензин), aviaкеросин, suyuqliyilgan gaz, дизел ekillgisi, кокс, парафин, мотор мойларига quyilmalar, енгил автомобиллар uchun мотор va surkov мойлари, керосин, битум, мазут va х.к. Bu mahsulotlar mamlakat ichki ehtiёjini қондирибгина қолмай, ularning айримлари хорижий davlatlarга ham экспорт қилиnmokda.

Respublikamizda neftning asosiy қисми (92 foizi) Qashqadare viloyatida qazib chikariladi. U biron mикдорда Andijon, Surxondare, Navoiy, Farqona viloyatlarida ham qazib chikariladi.

Gaz sanoati. U mamlakat ekillgi-energetika sanoatining eng rivojlangan va iqtisodiyatda salmoqli tarmog'idir. Uni qazib olish va ishlatish mикdori katta tealik bilan usib bormokda. Masalan, 1990 yilda mamlakatda 40,7 mlrd. m³, 1995 yilda 48,6 mlrd. m³, gaz qazib olinган bulsa, 2002 yilga келиб uning хажми 58,4 mlrd. m³, dan ошиб кетди. Endilikda Uzbekiston gaz zahiralari va qazib chikarishda dunёning birinchi 10 mamlakati safiga kiradi. MDX mamlatlarida esa Rossiya va Qozog'istondan keyin 3 urinda туради. Gazning Respublika ekillgi balansidagi хиссаси 2/3 га тенг.

Mamlakatimizda neft bilan yuldoш tarzda учрайдиган tabiiy gazni qazib olish urushdan олдин бошланган. Neft gazidan sanoat maqsadlarida foydalaniш uchun birinchi gazoprovod (15 km.) «Andijon sanoat — Andijon shahri urtasida 1944 yilda qurilgan. Biroq, tabiiy gazdan sanoat maqsadlarida foydalaniш 1950-1960 yillarda бошланган. Yilma-yil mamlakat gaz sanoatining geografiasini кенгайиб борди. Dastlab Farqona vodiysida, 1960 yillarda Buxoro va Navoiy viloyatlarida, 1970 yillardan бошлаб Qashqadare viloyatida gazning royat katta zahiralari topildi.

Surxondare va Qoraqalpog'istonning hududlaridan ham kupgina gaz konlari topilgan va олдин-кейин ishga tuширилган.

Ayniqsa, respublika gaz sanoatining rivojlanishini biноbarini, Uzbekistonning gaz qazib olishdagi shuxratining osh-

шида Жарқоқ ва Газли конларининг очилиши ва ишга туширилиши катта роль ўйнади. 1955 йилда Жарқоқ, 1956 йилда Газли нефть конларининг очилиши натижасида мамлакат газ саноатининг моддий базаси яратилди. 1958-1960 йилларда Жарқоқ — Бухоро — Самарканд — Тошкент газ қувури қурилди. Ушбу газ магистралининг қурилиши билан республикамизнинг мазкур зонадаги саноат марказлари, шаҳарлар ва кўпгина қишлоқларни газлаштириш бошланди. 1962 йилда катта захирага эга бўлган Газли кони ишга туширилди. Натижада, зудлик билан газ қувурлари қурилди ва Ўзбекистонга газнинг биринчи навбатида катта ҳажмда ўзга регионларга жўнатиладиган бўлди. Ўзбекистонга газ собиқ Иттифоқнинг Европа қисмига, Уралга, Қозоғистонга, Қирғизистон ва Тожикистонга, шунингдек, Болтиқбўйи республикаларига беминнат жўнатиб турилди. Шу мақсадда мамлакатимизнинг Бухоро ва Навоий вилоятлари ҳудудидан ўтган гигант газ қувури фойдаланиш билан қурилган эди. Жуда қисқа муддатда «Газли-Свердловский» (яъни Бухоро-Урал) газ қувури қурилди ва металлургия саноатининг маркази бўлган Уралнинг йирик шаҳарлари (ва йирик саноат корхоналари) ўзбекга газ билан таъминланди. Ушбу қувур орқали металлургия Уралга ҳар йили 21 миллиард кубометр газ жўнатиб турилди. Иккинчи энг узун ва энг йирик газ қувури «Урта Осиё — Марказ» деб юритиларди. Бу газ қувури орқали Урта Осиё (яъни Ўзбекистон, Туркменистон ва Қозоғистон)дан Марказга йилга 30 миллиард кубометр газ жўнатилади эди. Учинчи йирик қувур «Бухоро — Тошкент — Бишкек — Олмаота» эди. Бу қувур орқали ўзбекга газ Қозоғистон ва Қирғизистоннинг пойтахтларига кириб борган эди.

Мамлакатда газ саноати уни қазиб олиш ҳажмининг ўсиши билан ривожланиб кетди. 1960-1970 йилларда Ўзбекистонга газ саноатида кескин ўзгариш юз берди. Шу йиллар ичида мамлакатда газ қазиб олиш 71,79 марта ўсди (яъни 447 млн. кубометрдан 32 млрд. кубометрга етди). Мамлакат газ саноати фақатгина янги газ конларини топиш ва ишга тушириш эвазига ривожланиб борди. 1971 йилда Устюртда Шахнахти газ кони ишга туширилди. 1970 йилдан бошлаб республикадаги (Андижон, Фарғона, Ангрен ИЭС дан ташқари) барча йирик иссиқлик электр станциялари газ ёқилғисига ўтказилди.

1972 йилда Қашқадарё вилоятида жойлашган Муборак газни қайта ишлаш заводидаги биринчи навбати ишга туширилиб, газни магистрал газ қувурларига узатишдан олдин аралашмалардан тозалаш имкониятлари яратилди. Мазкур завод кенгайтирилиб, ишлаб чиқариш (газни қайта ишлаш) қуввати ортиб борди. 1994

йилда унинг тўртинчи навбати ишга туширилди. Эндиликда республика газ қазиб чиқариш саноатини ҳамда табиий газни ва газ конденсатини қайта ишлаш билан боғлиқ ишлаб чиқаришларни ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда.

Энг йирик газ ва нефть конлари Жанубий-ғарбий Ҳисор ва Бухоро-Хива, Устюрт, Сурхондарё ва Фарғона минтақаларида жойлашган. Энг йирик газ, нефть газ конденсат конларидан Газли, Муборак, Шўртан, Қўқдўмалоқ, Қоровулбозор, Минбулоқ ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда Қашқадарё вилоятининг жануби-ғарбий қисмида жойлашган ва захирасининг катталиги жиҳатидан мамлакатимизда тенги йўқ Шўртанда газ мажмуи қурилган ҳамда олтингугурти камроқ бўлган табиий газни энергетика эҳтиёжлари учун регионларга узатиш мақсадида Шўртан — Сирдарё — Тошкент газ қувури ишга туширилган. Шунингдек, Газли — Чимкент газ қувури қурилиб, фойдаланишга топширилди. Шўртан газ мажмуида жаҳонда биринчи бўлиб молекуляр элак (гальвнр)лар қўлланилмоқда.

Мамлакатнинг кўпгина газ конлари (98%) олтингугуртли газдир. Шунинг учун ҳам газ конденсатини қайта ишлаш бўйича ишлаб турган ва лойиҳалаштириладиган объектларнинг ҳаммасида олтингугуртли бирикмалардан фойдаланиш назарда тутилган. Эндиликда мамлакат ёқилғи-энергетика саноатининг гигантларига айланган Фарғона нефтини қайта ишлаш, Муборак газни қайта ишлаш заводлари ҳамда Шўртан газ мажмуида йилга 100 минг тоннага яқин суюлтирилган газ ишлаб чиқарилмоқда. 2002 йилда республика газ саноатида 54,8 млрд. кубометр табиий газ, 7,2 млн. тонна нефть ва газ конденсати олишга эришилди ҳамда 321 минг т. олтингугурт ишлаб чиқарилди.

Шаҳарлар ва қишлоқларни газлаштириш ишлари жадал олиб борилмоқда. Республикадаги жами хонадонларнинг 70 фоиздан ортиғи газлаштирилган. Газ саноатини ривожлантиришда чет эл инвестициялари жалб этилмоқда. Биргина Хўжабод ер ости газ омборини қуришга 70 млн. АҚШ доллари сарфланди.

Шундай қилиб, мамлакатнинг нефть ва газ маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини ўз ресурслари ҳисобига қондириш долзарб масалага айланган ва у янги-янги конларни топиш ва ишга тушириш натижасида ўзининг ижобий ечимини топмоқда. Республика ҳудудида йирик ҳолда иш олиб борган илмий ва ишлаб чиқариш тармоқлари бирлаштирилиб Ўзбекистон нефть газ саноати миллий корпорацияси («Ўзбекнефтегаз») тuzилган. Республикаимизнинг бир қатор вилоятларида газ конлари бўлишига

қарамасдан ҳозирги вақтда табиий газни қазиб чиқаришда асосий ўринни Қашқадарё (88 фоиз) вилояти эгаллайди. Оз миқдорда табиий газ Бухоро (2 фоиз), Фарғона, Андижон ва Сурхондарё вилоятларида ҳам қазиб чиқарилади.

Кўмир саноати. Мамлакатимиз ҳудудидан дастлабки кўмир қазиб олиш 1930 йилларнинг охирида бошланган. Тошкент вилоятининг Оҳангарон водийсида Ангрен, Сурхондарё вилоятининг Сарисий (Шарғун) ва Бойсун (Тўда) туманларида кўмир конлари бор.

Ангрен кўнгир кўмир конида 1940-1948 йиллардан буён очиқ ва ёпиқ усулларда кўмир қазиб олинади. 1941 йилда топилган Шарғун конида 1958 йилдан буён тошкўмир қазиб олинади. 1961 йилда Ангрен кўмир конида ер ости газогенераторларида кўмирни юқори босимдаги ҳаво оқими ёрдамида энергетик газга айлантирадиган «Ерости газ» станцияси қурилган.

Мамлакат халқ ҳўжалигининг кўмирга бўлган эҳтиёжи хамишва катта. Бироқ, мавжуд кўмир захираларининг йилдан-йилга камайиб кетиши кўмир қазиб олиш даражасига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Масалан, мамлакатда 1990 йилда салкам 6,4 млн. тонна кўмир қазиб олинган бўлса, эндиликда унинг ҳажми икки марта пасайиб кетди. Ангрен ва Янги Ангрен ГРЭС-ларнинг тўла кўмирга ўтказилиши билан мамлакатнинг кўмирга бўлган йиллик эҳтиёжи 8-9 млн. тоннага етди. Бундай эҳтиёжни қондириш Бойсун туманида топилган Тўда тошкўмир конини тезроқ ишга туширишни тақозо қилади.

Гидроэлектр энергия олиш учун Ўзбекистоннинг имкониятлари анча катта. Мамлакат гидроэнергетика ресурсларини аниқлашда бирмунча ишлар қилинган, яъни регионларимиз ҳудудидан оқиб ўтадиган бир қатор дарёларнинг энергия ҳосил қилиш қуввати аниқланган ва талайгина гидравлик электр станция (ГЭС)лар ҳам қурилган. Республикадаги дастлабки электр станциялар гидравлик эди ва бундай иш мақсадга мувофиқ эди. Чунки асримизнинг бошида мамлакатда ёқилғи ресурслари конлари очилмаган, захиралари аниқланмаган эдики, натижада четдан ёқилғи келтириб иссиқлик электр станциялари қуриш қимматга тушар эди.

Сув қувватидан фойдаланишнинг эса икки томонлама, яъни электр энергияси олиш ва янги ерларни суғориш учун узлаштириш аҳамияти бор эди. Шунингдек, Ўзбекистондаги дастлабки ГЭСлар асосан каналларда, кичик дарёларда қурилиб, иқтисодий ва техник жиҳатдан арзонга тушар эди.

Электр энергетика саноати. Электрлаштириш саноатни жойлаштиришга ҳолат катта таъсир кўрсатади. Бу таъсир икки

хил йўналишда бўлади. Одатда, электр энергия катта масофага узатилади бу эса мамлакатнинг узоқ регионларида ҳам ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга бир хил ёрдам беради. Бундан ташқари муайян жойда арзон энергиянинг мавжуд бўлиши энергияни кўп истеъмол қиладиган ишлаб чиқаришни ривожлантиришни тақозо қилади.

Дарҳақиқат, электр энергетика саноатини жойлаштиришда зикр қилинган ҳолатлар ва саноат ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш қонуниятларига амал қилади. Электр энергетика саноатининг жойлаш-тирилиши ва ривожлантирилишига ёқилғи ва гидроэнергетика ресурслари географияси, ишлаб чиқариш-даги ва электр энергия етказиб беришдаги техника тараққиёти ҳамда энергия истеъмол қилувчиларнинг жойлашиши таъсир кўрсатади. Товар шаклида маҳсулот ишлаб чиқариш билан электр энергияси ишлаб чиқаришнинг фарқи иккинчисида уни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишнинг бир вақтга тўғри келишида куринади. Бундай ҳолат эса, электр станцияларининг энергияни истеъмол қилувчи районлар билан алоқасини кучайтиради.

Ўзбекистонда электр энергия ишлаб чиқариш ва ундан халқ ҳўжалигининг турли тармоқларида фойдаланишнинг ўз тарихи бор. Мамлакатда дастлаб электр қувватидан фойдаланиш XX асрнинг бошларига тўғри келади. Тошкентда дастлаб иккита электр станция қурилган. Уларнинг бири (қуввати 1450 кВт.) трамвайни ток билан таъминлаш, иккинчиси (қуввати 125 кВт) шаҳарни ёритиш мақсадида қурилган. 1913 йилда Ўзбекистон ҳудудида умумий қуввати 3 кВт. бўлган 6 та дизел электр станция ишлаган, уларнинг йиллик қуввати 3,3 млн. кВт. га тенг бўлган.

Ўзбекистонда ГЭСлар қуриш ишлари 1926 йилда Тошкентда Бўзсув ГЭСини қуриш билан бошланиб кетди. Уша даврда Бўзсув ГЭСи Ўрта Осиёда биринчи ва йирик энергетика иншооти эди. Иккинчи жаҳон урушигача Бўзсув дарёсида ва Бўзсув каналида Қодирия, Бўржар, Товоксой ва бошқа ГЭСлар қурилди. 1948 йилда Фарход ГЭСи қурилди. Сўнгра Чирчиқ-Бўзсув сув тармоқларида, Шаҳрихонсой ва Намангансой дарёларида, Дарғом, Ҳазарбоғ, Қумқўрғон каналларида қатор ГЭСлар қурилди. Натижада республиканинг электр энергиясига бўлган эҳтиёжи 1955 йилга келиб ГЭСлар ҳисобида 65 фоизга қондирилди.

Аслида мамлакатнинг электр энергиясига бўлган эҳтиёжини ГЭСларга таяниб қондиришнинг афзалликлари жуда кўп. Биринчидан, ГЭСларда электр энергияси ишлаб чиқариш экологик ҳолатни тоза сақлайди, иккинчидан, ёқилғи ресурсларини тежайди. ГЭСлар қуриш натижасида вужудга келган сув омборла-

ри эса янги ерларни суғоришга имкон яратади. Шу нуқтан назардан мамлакатимизнинг бой гидроэнергетика ресурсларини тўла ўрганиш ва уни ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш катта аҳамият касб этади. Бундай имкониятлар эса мамлакатимизнинг аксарият вилоятлар дарёларида, магистрал каналларида мавжуд.

Кейинчалик Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиб бориши (ва айниқса, электр энергияни кўп истеъмол қилувчи саноат тармоқларининг вужудга келиши), шаҳарлар сони ва географиясининг кенгайиши мамлакатнинг бир қатор вилоятларида ГЭС ва ИЭСлар қуришни тақозо қилди. Айниқса, йирик-йирик ёқилғи ресурсларига эга бўлган конларнинг топилиши ва ишга туширилиши мамлакат энергетика саноатининг тез ривожланишига олиб келди.

Мамлакат электр энергетика саноати 1960-1970 йилларда биринчи марта, 1970—1980 йилларда иккинчи марта, 1980-1990 йилларда эса учинчи марта ўз тараққиёт босқичининг юксак кўрсаткичларига эришди. Шу даврларда мамлакатда энг қудратли Тошкент (қуввати 1860 минг квт.), Навоий (1250 минг квт.), Тахиятош (730 минг квт.), Сирдарё (3,0 млн. квт.), Ангрен (484 минг квт.), Янгиянгрен (1,8 млн. квт.) ГРЭС гигантлари қурилди ва ишга туширилди.

Мамлакат электр энергия балансида сув ресурсларидан фойдаланиш ҳам сезиларли даражада ўсди. Қатор дарё ва каналларда ҳамда сув омборларининг тўғонларида янги ГЭСлар қурилди. Улар орасида республикамызда энг йирик — Чорвоқ ГЭСини кўрсатиш мумкин. Қуввати 620,5 минг квт. бўлган Чорвоқ ГЭСини қуриш учун баландлиги 160 метрлик тўғон ва катта сув омбори барпо қилинди. 1980 йилларнинг бошида Чирчиқ дарёсида Хужакент ГЭСи (165 минг квт.), кейинчалик Қорадарёда Андижон ГЭСи (110 минг квт.), Амударёда Туямўйин ГЭСи (70 минг квт.), Тўполон сув омборида Тўполон ГЭСи (50 минг квт.) қурилди ва ҳ. к.

Мамлакатда иссиқлик ва гидравлик электр станцияларини қуриш ва ишга тушириш билан электр энергияси ишлаб чиқариш қуввати ортиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда республикамызда мавжуд бўлган электростанцияларда ўрнатилган умумий қувват 11640 МВТни ташкил этади, шундан 85,3 фоизи иссиқлик, 14,7 фоизи гидроэлектр станцияларига тўғри келади. Республикамызда электр энергияси ишлаб чиқариш 2000 йилдаги 56,6 млн. квт. дан 2002 йилга келиб 49,3 млрд. квт соатга етди.

Республикамызнинг қатор регионларида электр энергияси ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ва натижада энергетика саноа-

тининг ривожланиши унинг халқ ҳўжалигидаги салоҳиятини ошириб юборди. Айни бир нйаида энергетика тизимларини бирлаштириш халқ ҳўжалигида электр таъминоти сифати ва барқарорлигини тубдан яхшилади, гидроресурслар ва ёқилғидан оқилона фойдаланиш имкониятларини яратди. Эндиликда мамлакатнинг қишлоқ ҳўжалиги ва агросаноат мажмуини электрлаштиришда катта ишлар қилинмоқда. Айниқса, янги ерларни ўзлаштириш учун барпо қилинган юзлаб йирик насос станцияларини электр энергияси билан таъминлаш қишлоқ ҳўжалигида электр қувватидан фойдаланишга талабни ошириб юборди. Шундай қилиб ХХI асрнинг бусағасида мамлакатимизда қишлоқ ҳўжалик корхоналари, туман марказлари, шаҳарчалар, шаҳарлар энергия тизими тармоқларига бирлаштирилган ва Ўзбекистоннинг ягона энергия тизими яратилди. 1970 йилдаёқ мамлакатимизда яппи электрлаштириш масаласи нйҳоясига етган. Ҳозирга вақтда Ўзбекистон электр энергайсига бўлган эҳтиёжини қондириб қолмасдан, балки маълум қисм электр энергияни четга экспорт қилмоқда.

Эндиликда мамлакатда 9 та энергетика тизими мавжуд бўлиб, улар Ўзбекистонни МОДнинг барча давлатлари билан боғлайди. Мамлакатда (ва МОД аро) энергетика тизимининг ташкил қилиниши электр транспортини ривожлантиришни тақозо қилди. МОДдаги йирик электр станцияларни саноат марказлари билан боғловчи юқори вольтли электр ўзаткичлар қурилган.

Электр энергияси ишлаб чиқаришда Тошкент (45 фоиз) ва Сирдарё (28,5 фоиз) вилоятлари нйҳоят катта улушни эгаллайди. Шунингдек, Навоий (15 фоиз) вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси (6 фоиз), Фарғона (2,2 фоиз) вилоятининг ҳам маълум ҳиссаси бор.

Ўзбекистон энергетика саноатининг истиқболлари катта. Яқин келажакда бу ерда қуввати энг юқори бўлган Толлимаржон ГРЭСи (3,2 млн. квт.), Қорақалпоғистон ва Хива ГРЭСлари ва бошқа бир қанча гидравлик электр станциялари қурилади. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда йилига 50 млрд. КВт-с. электр энергияси ишлаб чиқарилмоқда.

15.4. Металлургия мажмуи

Мамлакат металлургия мажмуи унинг оғир саноатининг муҳим таркибий қисми бўлиб, у бутун саноат ишлаб чиқаришининг 13,9 фоиз маҳсулотини беради. Ушбу саноат мажмуи республикада таркиб топган рангли металлургия ва қора металлургия саноат тармоқларини ўз ичига олади.

Рангли металлургия саноати. Саноатнинг ушбу турининг ривожланиши узок тарихга бориб тақалади. Бу ерда қадимда мисдан, қалай, қумуш ва олтиндан уларни қайта ишлаш (эритиш, қуйиш, қиздириш) орқали буюмлар, нақшлар, безаклар тайёрланган, танга пуллар зарб қилинган.

Қадимда Фарғона ва Зарафшон, Чирчиқ ва Охангарон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларидаги бир қанча шаҳарларда заргарлик, мистарлик темирчиликнинг, ривожланганлиги рангли металллар ва уларнинг қотинмаларидан маҳаллий аҳоли фойдаланганидан гувоҳлик беради.

Рангли металлургия 30-йилларда маҳаллий минерал хомашё ресурслари замирида саноатнинг алоҳида тармоғи тарзида шаклланди. Республикамиз ҳудуди рангли металл хомашёларига жуда бой. Бир қанча рангли металл захиралари бўйича Ўзбекистон МДХдагина эмас, балки жаҳонда олдинги ўринларда туради. Масалан, у олтин захиралари бўйича дунёда 4-ўринда, уни қазиб олиш бўйича 7-ўринда туради. Мис, уран захиралари бўйича дунёнинг олдинги ўнлик мамлакатлари қаторидан ўрин олган. Бу ердаги рангли рудалар таркибида рух, кўрғошин, қумуш, молибден, вольфрам, кадмий, индий, теллур, селен, рений, кобальт, никель, осмий ва бошқалар кўпдир. Рангли ва нодир металлнинг йирик захиралари Марказий Қизилқум, Жанубий Тянь-яньг, Чотқол-Қурама, Нурота, Молғузор, Жанубий Фарғона минтақаларида жойлашган. Топилган конларни саноат миқёсида ўзлаштириш йўлга қўйилмоқда. Шунинг учун ҳам эндиликда Ўзбекистон рангли металллар ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан биричи эгалламоқда.

Олтин қазиб олиш саноати. Ўзбекистонда бирмунча олдин мазкур саноатнинг тармоғи шаклланган бўлса ҳам, у ўзга регионларга хизмат қилар эди. Фақат мустақиллик натижасида олтин саноатида ривожланишнинг янги босқичига қадам қўйилди.

Мамлакатда олиб борилган фундаментал тадқиқотлар натижасида каттагина олтин захираларига бой бўлган Мурунтов, Олмалик, Маржонбўлоқ, Чормитан, Кучбўлоқ, Каулди, Чодак, Қизилқумлисой, Ғўзаксой, Қорақўтон, Ширмироб каби 30 дан ортиқ олтин конлари топилди, уларнинг бир қисми саноатда ишлатилмоқда. Марказий Қизилқумдаги Мурунтов олтин конининг бутун дунёга донғи кетган.

Мамлакатимизда олтин саноатини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда, бу ишга чет эл инвестициялари, мутахассислари, техника ва технологиялари жалб қилинмоқда, қатор ташкилий ишлар амалга оширилмоқда. 1992 йили «Ўзбеколтин»

бирлашмаси негизда эндиликда Ўзбекистон Республикасининг қимматбаҳо металллар давлат қўмитаси ташкил этилди ва у 1994 йилда Ўзбекистон олтин қазиб олиш ва олмосга ишлов бериш корхоналари уюшмаси («Ўзолмосолтин») га айлантирилган. «Ўзолмосолтин» уюшмаси (Тошкент шаҳри) ва унинг бошқаруви Навоий шаҳрида бўлган «Қизилқумкамёбметаллолтин» концерни (1991 йилдан) фаолият кўрсатмоқда. «Ўзолмосолтин» таркибида Ангрен (Ангрен шаҳрида), Маржонбўлоқ (Жиззах вилояти), Чодак (Наманган вилояти), Каулди (Тошкент вилояти), Зармитан (Самарқанд вилояти) олтин қазиб олиш конлари, шунингдек, «Қизилқум» (Тошкент), «Зарница» (Ангрен) олтин изловчилар артеллари, Ўрта Осиё рангли металллар илмий-тадқиқот ва лойиҳалаштириш институти (Тошкент), «Олмос» олмос қирраш фабрикаси (Тошкент вилояти, Бурчмулла) ва бошқа олтин қазиб олиш саноати билан боғлиқ ташкилотлар бор.

Мамлакат олтин қазиб олиш саноатининг иккинчи йирик маркази «Қизилқумкамёбметаллолтин» концернининг бош корхонаси — Навоий конметаллургия комбинатидир. Мазкур комбинат мамлакат олтин саноатининг дурдонаси ҳисобланади. У дастлаб 1958 йилда Мурунтов ва Қизилқумнинг бошқа сочма олтин конларини ишга тушириш мақсадида қурилган. Унинг асосий ишлаб чиқариш қувватлари Зафаробод, Нуробод, Зарафшон, Учқудуқ шаҳарларида жойлашган. Мазкур шаҳарларда янги қувватларни ишга тушириш ва шу орқали олтин қазиб олиш саноатининг қувватини ошириб бориш йил сайин жадаллашмоқда. Шунинг ҳам Ўзбекистоннинг жаҳон олтин саноатида мавқеи ошиб бормоқда. 1991 йилда Ўзбекистон жаҳонда олтин қазиб олиш бўйича саккизинчи ўринда бўлган бўлса, эндиликда у еттинчи ўринга чиқиб олди.

Ўзбекистонда олтин саноатини ривожлантириш жараёнида хориж технологиясидан кенг фойдаланилмоқда. Жумладан, олтин саноатини кенг ривожланган АҚШ билан ҳамкорликда 1993 йилда Зарафшонда Мурунтов руда чиқиндилардан олтин ажратиб олиш юзасидан «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси (йиллик қуввати 12—13 тонна) қурилиши бошланган эди. Бу гигант қурилишига 150 млн. АҚШ долларини инвестиция қилиниб фоят қисқа фурсатда — 1995 йилнинг май ойида маҳсулот бера бошлади. Бундан ташқари Буюк Британиянинг «Лонро» фирмаси билан ҳамкорликда Марказий Қизилқумда олтин рудалари конини ишга тушириш ва олтин ажратиб олиш мақсадида «Амантайту Голфилдз» қўшма корхонаси қурила бошланди. «Лонро» фирмаси ушбу дастурга бошланғич маблағ сифатида 250 млн. АҚШ долларини инвестиция қилди.

Ўзбекистон олтин сифати жиҳатидан жаҳонда энг юқори ўринларда туради. Унинг сифати тўртта — 9999 билан ифодаланади. Навоий кон-металлургия комбинатида олинган олтин ёмбилар Лондон рангли металл биржасининг сертификатини олган (1994).

Мис ва бошқа рангли металл қазиб олиш ва ишлаб чиқариш саноати мамлакат машинасозлик саноатида алоҳида ўрин тутди. Ўзбекистонда рангли металлургия саноатининг мазкур тармоқлари 1930 йилларнинг, ўрталаридан бошлаб шакллана бошлади. 1935 йилда конлари ишга солиш жараёнида вольфрам-молибден, 1941 йилда флюорит, 1952 йилда қўрғошин-рух, 1955 йилда мис қазиб чиқариш ва бойитиш ҳамда уларни концентратларини тайёрлаш саноати вужудга келди.

Эндиликда мамлакат рангли металлургия саноатининг йирик корхоналари Олмалик ва Навоий тоғ-металлургия комбинатлари, Ўзбекистон қийин эрийдиган ва иссиққа бардошли Чирчиқ қотишмалар комбинати, Ингичка ҳамда Қўйтош кон бошқармалари ва бошқалардир.

Мамлакат рангли металлургиясида олтидан кейин миснинг салоҳияти катта. Олмалик тоғ-металлургия комбинатининг асосий маҳсулотларидан бири ҳам мисдир. Мазкур комбинатда уни қазиб олиш, бойитиш, пишириш, эритиш, хомаки ва сўнгра тоза мис тайёрлаш жаҳон андозаларига жавоб берадиган даражада йўлга қўйилган.

Олмалик тоғ-металлургия комбинати мамлакат рангли металлургия саноатининг мажмуаси ва кўрки.

Тармоқнинг стақчи корхонаси ва тугал металлургия циклига эга бўлган мазкур комбинат мис мажмуаси Қалмоққир мис кони (1954), руда бойитиш фабрикаси (1957), металлургия заводи (1962)дан иборат.

Республикамызда йилига 83-85 минг тоннадан ортиқ мис ишлаб чиқарилмоқда.

1998 йилда металлургия мажмуасини ривожлантиришга 3,9 млрд. сўм маблағ сарфланди. Навоий, Олмалик тоғ-металлургия комбинатлари, Ўзбекистон ўтга чидамли ва қайта эрийдиган металл комбинати, Ўзметкомбинат корхоналарини қайта қуриш ишлари давом эттирилмоқда. Биргина Олмалик тоғ-металлургия комбинатининг харажатлари 200 млн. АҚШ доллари миқдорига тенг бўлган қайта қуриш (реконструкция) лойиҳаси чет эл инвесторлари ҳамкорлигида амалга оширилади.

Матълумки, табиатда турли хилдаги рангли металллар аралашган ҳолда учрайди. Ўзбекистон мис рудаларида мис билан бирга рангли металлларнинг 15 дан ортиқ тури, чунончи, олтин,

кумуш, молибден, кадмий, индий, теллур, висмут, селен, рений, кобальт, никель, осмий ва бошқалар ҳам қазиб олинади. Рангли металлларнинг жуда катта захиралари Чотқол-Қўрама тоғларида жойлашган. Ўндаги Қалмоққир мис кони ўта ноёб ҳисобланади. Шу ерда жойлашган Дальний кони ҳам катта аҳамиятга эга. Мис, қўрғошин, рух Қорамазор, Қўрғошинкон, Бўрчмулла, Обирахмат, Таноб, Хандиза, Учқулоч, Чодак, вольфрам конлари Қўйтош, Ингичка, Лангарда қазиб олинади. Фарғона водийсида ўилаб сўрма ва симоб конлари очилган. Умуман, Республикамызда 40га яқин рангли металлургия корхоналари бўлиб, уларда 65,4 мингдан ортиқ ишчилар ишлайди.

Қўра металлургия саноати. Ўзбекистонда дастлабки қўра металл ишлаб чиқаришга 1940 йилларда асос солинган. Жўмладан, 1942 йилда мамлакатда биринчи (Бекобод шаҳрида) замонавий металлургия заводи қуришга киришилган. 1944 йилда эса Бекобод металлургия заводида дастлабки маҳсулот — металл эритмаси олинган. Кейинчалик металлургия заводи кенгайиб, унинг цехлари кўпайиб ва ишлаб чиқариш қуввати ошиб борган. Жўмладан, 1944 декабрида заводда металл қуйиш цехи ишга тушган. 1945 йилнинг февралида эса иккинчи мартен печи, 1949 йилда учинчи мартен печи қуриб ишга туширилган. Шунингдек, 1946 ва 1949 йилларда заводда «300» ва «700» прокат станлари қуриб ишга туширилган. 1962 йилда эса узлуксиз пўлат кўюв қурилмаси ишга туширилган.

Давр ўтиши ва янги цехларнинг қурилиши билан Бекобод металлургия заводининг ишлаб чиқариш қуввати ортиб борган ва корхонанинг ўзи йирик металлургия комбинатига айланган.

Умуман, республикамызда йилига 460 минг т пўлат ва 420 минг т прокат ишлаб чиқарилмоқда.

Мамлакат қўра металлургия саноатини ривожлантириш мустақил Ўзбекистон учун долзарб масаладир. Шунини таъкидлаш керакки, кейинги йилларда Ўзбекистонда ҳам қўра металлургия хомашёлари — темир, титан, марганец, хром ва бошқаларнинг анчагина захиралари аниқланди. Жўмладан, чуқинди жинсли темир руда конлари Оролбўйи региониди, Қизилқумда, Жиззах вилояти ҳудудида учрайди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, Жиззахнинг Фориш тумани ҳудудидан топилган (1999 йил) темир руда таркибида 60 фоиз тоза темир бор. Шунингдек, қўра металлургия саноатини ривожлантиришга хизмат қиладиган Қорақалпоғистонда Тебинбулоқ титан-магний кони, Зарафшон, Қоратепи, Лолабулоқ марганец конлари, Томдитоғ, Султон Увайсида ва Фарғона водийсида хром конлари топилган. Ана шу ва бошқа конлар захираларини аниқлаш ва уларни ишга

тушириш натижасида келажакда Бекобод металлургия заводи-ни тулиқ циклга ўтказиш имкониятлари туғилади. Шунингдек, Марказий Қозоғистон темир рудаларини импорт қилиш бу муаммони ҳал қилиши тезлаштириши мумкин.

15.5. Машинасозлик мажмуи

Ўзбекистон машинасозлиги оғир саноатнинг энг йирик ва етакчи тармоғидир. Унинг аҳамияти фан-техника ютуқларини халқ ҳўжалигининг барча тармоқларида жорий қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда намоён бўлади.

Ўзбекистон машинасозлик мажмуи ўзоқ йиллар мобайнида секинлик билан таркиб топди. Дастлабки машинасозлик саноати корхонадари XX асрнинг 20-йилларида вужудга келди. Уша йиллари Ўзбекистонда металлга ишлов бериш саноати 14 та кичик таъмирлаш устахонасидан ташкил топган эди. Уларда асосан темир йўл транспорти, пахта тозалаш ва ёғ заводларининг машина, асбоб ва усқуналарини таъмирлаш ишлари амалга оширилган. Кейинчалик халқ ҳўжалиги тармоқлари ривожланиб бориши билан мамлакат машинасозлик саноатини барпо қилиш ва ривожлантиришга эҳтиёж ортган. 1927 йилда Тошкентда «Бошпахтасаноат» ташкилотининг механика заводи ишга туширилди. 1931 йилда эса мазкур завод негизида мамлакат пахта тозалаш заводлари учун асбоб-усқуналар ишлаб чиқариш ҳамда қишлоқ ҳўжалик техникаларини таъмирлайдиган «Қишлоқмаш» — ҳозирги қишлоқ ҳўжалик машинасозлиги заводи қурилди.

«Қишлоқмаш» кейинчалик мамлакатнинг энг йирик қишлоқ ҳўжалик машинасозлиги заводига айланди. Дастлабки йилда бу заводда ғўза сеялкалари, борона ва культиваторлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. 1932 йилда Тошкентда экскаватор таъмирлаш заводи «Прмаш» (ҳозирги «Тошэкс» ишлаб чиқариш бирлашмаси), 1920 йилларнинг охирида Андижонда «Коммунар», Самарқандда «Колхозчи», Қўқонда «Большевик» ва бошқа заводлар ишга тушди. Шунингдек, 1936 йилда Тошкент шаҳридаги механика устахоналари негизида эҳтиёт қисмлар ва деталлар ишлаб чиқарадиган ҳозирги «Тошкимёқишлоқмаш» заводи, 1941 йилда эса Андижонда МТСлар негизида «Автотрактордетал» заводи ишга туширилди.

1920 йилда Тошкентда чўян заводи ва механика устахоналари базасида 1-Туркистон заводи ташкил этилди ва бу

завод 1959 йилда машинасозлик бўйича давлат лойиҳа-конструкторлик технология бюросига айлантирилди. Ҳозирги вақтда ушбу бюро «Технолог» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасига айлантирилган.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистон машинасозлик мажмуи ривожланишига икки томонлама таъсир кўрсатди. Биринчидан, уларнинг сони, айниқса, фронт зонасидан кўчириб келтирилган заводлар ҳисобига кўпайди. Кўчириб келтирилган корхоналар орасида авиация заводи, карборунд заводи, «Подъемник» ва абразив заводлари, «Қизил Оқсой» (Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалик машинасозлик) заводи, «Ростсельмаш» ва бошқа заводлар бор эди. Иккинчидан, мамлакат ичкарисида мавжуд бўлган ва ғарбий районлардан келтирилган заводларнинг катта қисми фронт ҳарбий техникаси учун эҳтиёт қисмлар, қурол-яроғ ва ўқ-дорилар ишлаб чиқариш йўналишида ривожлантирилди.

Урушдан кейин республика халқ ҳўжалигида қайта ишлаш, пахтачиликни ривожлантириш кенг кулоч ёзди. Пахтачилик, ирригация қурилиши, тўқимачилик ва кимё саноати учун турли хил машиналар ишлаб чиқаришга эҳтиёж ортди. Шунинг учун ҳам пахта териш ва пахта қатор ораларида ишлатиладиган машиналар, шунингдек, экскаваторлар, кўприкли электр кранлар, йиғириш машиналари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон машинасозлиги саноатнинг кўн тармоқли турига айлантирилди. Шунини таъкидлаш жоизки, эндиликда бутун Марказий Осиё давлатлари машинасозлиги маҳсулотининг 2/3 қисми Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмоқда.

Мамлакат машинасозлик мажмуи кўн тармоқлар бўлиб қолиши билан бирга унинг иқтисодиётда ва айниқса, мамлакат миллий валюта тушумида ҳам улуши ортиб бормоқда. Айниқса, унинг МОД учун тамоман янги тармоғи — автомобилсозликнинг вужудга келиши тарихий воқеа бўлди. Агар 1940 йилда мамлакат машинасозлик саноатида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини бир деб қабул қилсак, у 1965 йилда — 220, 1975 йилда — 587, 1980 йилда — 936, 1985 йилда — 1272, 1990 йилда эса, 1539 марта ўсганини кўрамиз. Мамлакат ялпи саноат маҳсулоти умумий ҳажмида машинасозлик саноатининг ҳиссаси барқарорлашиб келмоқда. Асака шаҳрида барпо қилинган биргина енгил автомобиль заводининг ишга туширилиши ушбу барқарорланувга ижобий тус берди ва мамлакат машинасозлик мажмуининг иқтисодиётдаги улушини оширди.

Машинасозлик мажмуасининг ҳудудий жойлашувида жуда кескин тафовутлар мавжуд бўлиб, бунда Тошкент шаҳри ниҳоят катта салмоққа (54,0 фоиз) эга, шунингдек, Тошкент (12,1

фоиз), Андижон (6,4 фоиз), Самарқанд, Фарғона (5,5 фоиз) вилоятларининг ҳам салмоғи анчагина. Лекин бу соҳада ханузгача Навоий, Жиззах, Қашқадарё, Хоразм, Сурхондариё, Сирдарё вилоятларининг салмоғи ниҳоятда пастлигича қолмоқда.

Автомобилсозлик. Саноатнинг бу тармоғи республикада янги. Уни ташкил қилиш ва ривожлантириш мамлакатимизнинг ички эҳтиёжи учун ўта муҳим масала бўлишига қарамасдан собиқ Марказ «Ўзбекистонда автомобиль ишлаб чиқаришга йўл бўлсин» қабилда иш тутган эди.

Фақат мустақиллик мамлакатимизнинг иқтисодий ривожланиш қирраларини кенг очди ва, жумладан, Ўзбекистон автомобилсозлигини вужудга келтиришга объектив шароит яратиб берди. Эндиликда республика автомобиль саноати таркиб тонган ва ривожланишнинг дастлабки босқичига қадам қўйган. У енгил ва юк автомобиллари, автобуслар, автомобиль двигателлари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, асбоб-ускуна ва жиҳозлар ишлаб чиқаришга тобора чуқур ихтисослашиб бормоқда.

Ўзбекистон автомобилсозлиги мустақиллик шарофати билан вужудга келган бўлса ҳам унинг ўз ривожланиш тарихи бор (Мамлакатдаги бир қатор автомобиль тузатиш (таъмирлаш) заводлари (1939), енгил машиналарга техника хизматини кўрсатадиган «Ўзавтотеххизмат», «Ўзавтовазхизмат» ишлаб чиқариш бирлашмалари ва бошқа корхона ва ташкилотлар республика автомобиль саноатини вужудга келтиришда асос эди.

Республикада биринчи марта 1994 йилнинг мартида «Ўзавтомаш» уюшмаси ташкил этилди. Унинг таркибида 20 га яқин саноат корхоналари ва ташкилотлар бор. Автомобилсозлик соҳасида ишлаб турган ва янги қурилаётган заводлар негизда автомобиль индустриясини барпо этиш, енгил ва юк автомобиллари, автобуслар, троллейбуслар ишлаб чиқариш ҳамда уларга эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш вазифалари ҳал этилмоқда. Шунингдек, мамлакатда автомобиль саноатига сервис хизматини ташкил қилиш, республика халқ ҳўжалигининг автотранспорт техникасига бўлган эҳтиёжларини қондириш, автомобиль саноатининг рақобатбардор маҳсулотлари билан жаҳон бозорига чиқиш вазифалари ҳам ҳал этилмоқда. Ўзбекистон автомобилсозлигини ривожлантиришда чет эл илғор тажрибасига ва технологиясига таянмоқда ва қатор концерн ва корпорациялар билан ҳамкорлик қилмоқда. Жумладан, 1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Жанубий Кореянинг ДЭУ корпорацияси билан Асака пахта ташийдиган тиркамалар заводи негизда енгил автомобиллар ишлаб чиқарадиган «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасига асос солди.

Асака автомобиль заводи мамлакатимиз автомобиль саноатининг фахри. У Марказий Осиёда ягона. Жанубий Кореянинг ДЭУ корпорацияси билан ҳамкорликда қурилган ушбу заводнинг биринчи навбати 1996 йил мартида ишга туширилди. Микроавтобусларни серияли ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1996 йилнинг 19 июлида эса заводнинг расмий очилиши ва халқаро тақдироти ўтказилди. Асака автозаводида «Нексия», «Дамас» «Тико» «Матиз» русумли тежамли автомобиллари республикаимиз аҳолисининг эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилмоқда ва ўнлаб хорижий мамлакатларга экспорт қилинмоқда. Ушбу заводни қайта реконструкция қилиш ишлари бошланиб, яқин муддатда янги модель ва маркадаги автомашиналар ишлаб чиқариш режаси амалга оширилмоқда.

1999 йили Самарқанд шаҳрида Туркия Республикаси фирмалари билан ҳамкорликда яна бир автомобиль заводи ишга туширилди. Бу «Самкочавто» заводиридир. У ҳам Марказий Осиёда ягона бўлиб, яқин вақт ичида йилига уч минг автобус, 1 минг юк машиналари ишлаб чиқариш қувватига эга бўлади.

Янги автомобиль заводларида ишлаб чиқариш жараёнини доимо такомиллаштириб бориш, турли агрегатлар, автомобиль двигателлари, подшипниклар ва бошқа кўп турдаги қисмларни республикаимиз ҳудудидаги корхоналарда ишлаб чиқариш йўлга қўйилмоқда, жумладан, 1993 йилдаёқ мамлакат автомобиль саноатини бутловчи ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш мақсадида «Автоэҳтиётқисм» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилган эди. Республиканинг Тошкент, Шовот, Марҳамат ва Охунбобоев шаҳарларида жойлашган подшипник заводларида автомобиль саноати ва қишлоқ ҳўжалик машинасозлиги учун подшипниклар ишлаб чиқарила бошланди. Самарқанддаги «Красный двигатель» (1942й.) ишлаб чиқариш бирлашмаси автомобиль двигателларига эҳтиёт қисмлар, алюминий маҳсулотлари ишлаб чиқармоқда. Автомобиль саноатига хизмат қилувчи янги катта ва кичик қўшма корхоналар Фарғона водийси, Самарқанд, Тошкент вилояти шаҳарларида кўп-кўп қурилмоқда. 2002 йил Республикаимизда 35,1 минг автомобиль ишлаб чиқарилган.

Тракторсозлик ва қишлоқ ҳўжалик машинасозлиги. Машинасозликнинг мазкур тури мамлакатимиз ҳудудида 1930 йиллардаёқ шакллана бошлаган эди. Уша йиллари «Бошпахта-саноат» механика заводида пахтачилик (яъни, пахта қатор ора-лари)да ишлатиладиган, туپроққа ишлов берадиган машиналар, пахта тозалаш заводлари учун технологик жиҳозлар, асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган эди.

Республикамизда 1990 йилларнинг бошида тракторсозликка асос солинди. Тошкент трактор заводида, 30 от кучига эга бўлган, яъни «ТТЗ-30» русумли трактор, унга мосланган қишлоқ хўжалик машиналари ва қурилмаларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1993 йилдан бошлаб эса «ТТЗ-30» русумли трактор, унинг қисмларини серияли ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1994 йилда «Тошкент трактор заводи» бирлашмасида дизель двигатели «ТТЗ-80/100» универсал чопиқ тракторлари синовдан ўтказилди. 1994 йилда республикада биринчи марта «ТТЗ-80 Х» тракторларининг йирик саноат нартиялари ишлаб чиқарилди. Сўнгра мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг мураккаб тармоқ тузилишига мослаштирилган турли хил қишлоқ хўжалиги машиналари ишлаб чиқарила бошлади. 1994—1999 йиллар мобайнида мамлакат машинасозлик саноат корхоналарида 45 дан ортиқ номда қишлоқ хўжалик машиналари, асбоб-ускуна ва турли хил техника ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Мамлакатнинг тракторсозликдаги йирик корхонаси - «Тошкент трактор заводи» бирлашмаси бўлиб, у пахтачилик тракторлари, универсал тракторлар, трактор тиркамалари, юклагичлар, металл қўймалар, штам-повкалар ишлаб чиқаради.

«Тошкент трактор заводи» — универсал корхона. Унда эндиликда пахтачилик мажмуи учун турли хил машиналар ишлаб чиқарилиши билан бирга металл қўйиш заводи ҳам фаолият кўрсатмоқда. Тошкент агрегат заводи пахтачилик тракторларига орқа боғловчилар, эҳтиёт қисмлар, редукторлар ишлаб чиқаради.

Қишлоқ хўжалиги ривожланган ва ҳар жиҳатдан техника воситалари билан таъминланган Ватанимизда барча техника воситалари ишлаб чиқарилмоқда. Бу ерда янги-янги қишлоқ хўжалиги машинасозлик заводлари қурилмоқда, эскилари қайта таъмирланмоқда ва ишлаб чиқариш қувватлари оширилмоқда, уларнинг қўлида янги технологик асбоб-ускуналар ўриятилмоқда. «Тошқишлоқмаш» заводи 1931 йилда ишга тушган эди. У даслаб пахтачилик учун турли хил техникалар ишлаб чиқарган бўлса, кейинчалик пахтачилик мажмуини техника билан таъминлашда муҳим роль ўйнади.

Мамлакат қишлоқ хўжалик машинасозлиги тармоғидаги гигант машинасозлик саноат корхоналари «Ўзбекқишлоқмаш» ва «Чирчиққишлоқмаш» бирлашмаларидир. «Ўзбекқишлоқмаш» бирлашмаси ғўза сеякалари, кўсак чувиш машиналари, «ТТЗ-30» тракторига тиркаб ва осиб ишлатиладиган машиналар, пуркагичлар ҳамда паррандачилик учун жиҳозлар ишлаб чиқаради. Қурилишига 1943 йилда асос солинган «Чирчиққишлоқ-

маш» бирлашмаси эса мамлакат пахтачилигини ёппасига механизациялаш учун машина ва механизмлар, ғўза қатор ораларида ишлатиладиган культиваторлар, ўғит солгичлар, ариқ қазгич-текислагичлар, пахта тозалаш саноати учун турли хил машиналар ишлаб чиқаради. Жумладан, ушбу заводларда пахта-ни тайёрлаш, қуритиш, тозалаш, сақлашда қўлланиладиган машина ва мосламалар, аррали ва жували (валикли) жин машиналари, линтерлар, тола тозалагичлар, чигит тозалаш ва саралаш машиналари, транспортёрлар, пахта ғарамбузгичлари, пахта узатгичлар, туннел очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, канопини қайта ишлаш машиналари чиқарилади.

Тўқимачилик, яъни пахтани иккиламчи қайта ишлаш учун «Ўзбектўқимачиликмаш» бирлашмасида (1971й.) турли хил машиналар ишлаб чиқарилади. Бирлашмада иplik тайёрлаш, йигириш, халқали йигириш, йигириш-пишитиш машиналари, пиллакашлик ускуналари ишлаб чиқарилади.

Шунинг таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Германия ва б.) фирмалар билан пахта териш, галла ўриш машиналари, мини тракторлар ишлаб чиқаришда ҳамкорлиги тобора ривожланиб бормоқда. 2002 йилда 3,1 минг донга трактор ишлаб чиқилди.

Мамлакатда радио электроника ва электротехника саноати машинасозлиги ҳам тез суръатлар билан ривожланмоқда. Саноатнинг мазкур тармоқларига иккинчи жаҳон уруши йилларида асос солинган. Тошкент кабел заводи (ҳозирги «Ўзкабель» давлат акционерлик жамияти), Тошкент радиолампа заводи («Фотон» акционерлик жамияти) алоқа дала симлари, генераторлар, қабул қилувчи ва кучайтирувчи радиолампа, Чирчиқ трансформатор, Тошкент электротехника ва «Миконд» заводлари радиодеталлар, трансформаторлар, электротехника саноати учун шиша изоляторлар ва бошқа ускуналар ишлаб чиқармоқда.

«Зенит» заводи 1986 йилдан бошлаб ЭХМ учун микроэлектроника элементлари, микросхемалар, масофадан туриб бошқариш тизимлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Ушбу завод 1991 йилдан бошлаб Жанубий Корейнинг «Голдстар» фирмаси билан ҳамкорликда видеоманитофон ва видеонилейерлар ҳамда ХХР нинг Синьцзян 1-радио заводи билан ҳамкорликда рангли телевизорлар ишлаб чиқаришга ҳам йўлга қўйди.

Мамлакат машинасозлик саноати мустақиллик шарофати билан йилдан-йилга юксалиб, унинг метадкамталаб (ва айни бир пайтнинг ўзида ўта сифатли металлалаб), ўта малакали кад-

ртаб пазик ва нафис тармоқлари тобора ривожланиб бормоқда. Эндикда мамлакатда шу хил машинасозликнинг «Ўзкабель», «Фотон», «Трансформатор», «Ўзэлектршпарат», «Сигнал», «Оникс», «Андижонкабель», «Алгоритм» ва бошқа завод ва бирлашмаларида электрон компонентлар (яъни, туғриловчи ўстуқлар, диодлар, дала транзисторлари), микроэлектрон тузилмалар, электрон микрофонлар, кучланиш кучайтиргичлар, телевизор трансформаторлари, кичик вольтли асбоблар, турли мақсадларга мўлжалланган кабеллар, симлар, ўзгарувчан ток электродвигателлари, трансформаторлар, пайвандлаш машиналари, электр аккумуляторлари, рангли телевизорлар, плейерлар, радиоприёмниклар, билтур қандиллар ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Самолётсозлик. Ўзбекистонда самолётсозликка 1941 йилда асос солинган. Уруш йилларида Тошкент авиация заводида жангавор самолётлар ишлаб чиқарилган. Урта Осиёда ягона бўлган бу завод урушдан кейин йўловчи ва юк ташишга ихтисослашган самолётлар ишлаб чиқара бошлади. Жумладан, 1958 йилдан транспорт самолётлари («ИЛ-14»), 1966 йилдан «АН-22» самолётлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. 1992 йилдан завод маҳаллий ҳаво йўлларида қатнашга мўлжалланган 64 ўринли янги «ИЛ-114» самолётини чиқара бошлади. Ушбу самолёт 1999 йил май ойида синовдан ўтди ва халқаро ҳаво йўлларида қатнашга қўйилди.

Мазкур завод 1996 йил май ойидан «Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси»га айлантирилган эди. Бирлашма АҚШ, Россия, Украина самолётсозлик фирмалари билан ҳамкорликда янги тидаги самолётлар ишлаб чиқариш устида муҳим тадқиқот ишларини амалга оширмоқда. Ўзбекистон самолётлари Хитой, Россия ва бошқа хорижий мамлакатларга экспорт қилинмоқда.

Самолётсозлик саноатимиз дунёдаги машҳур фирма ва компаниялар (жумладан, «Бонинг») билан ҳамкорликни йўлга қўйилмоқда.

Асбобсозлик саноати республика машинасозлигида маълум ўлушга эга. Унинг корхоналарида (Тошкент асбобсозлик, карборунд ва абразив заводларида) машинасозлик учун қирқув ва ўлчов асбоблари, слесарлик-созлаш асбоблари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Кимё ва нефть машинасозлиги мамлакат машина индустриясининг истиқболли тармоғига айланиб бормоқда. Унинг йирик саноат корхоналари - «Ўзбек-Кимёмаш» (Чирчиқ шаҳрида), «Компрессор» (Тошкент) ва Наманган машинасозлик заводларида кимё, микробиология, целлюлоза-қоғоз тармоқлари

учун машина ва жихозлар, труба йиғиш, аммиак селитраси ва бошқа турдаги ўғитлар ишлаб чиқариш учун кучли мажмуали технологик линиялар, нефть ва газ саноати қудуқлари учун арматуралар, пўлат, титан қоңқоқлар, зангламас сурма қоңқоқлар ишлаб чиқарилади.

Қурилиш ва йўл қурилиш машинасозлигининг асосий саноат корхоналари Тошкент ва Андижон шаҳарларида жойлашган. 1932 йилда қурилган «Ўзбекгидрострой» (кейинчалик «Ирмаш», 1946 йилдан Тошкент экскаватор заводи, 1994 йилдан эса «Тошэкс» бирлашмаси), «Подъёмник» (Тошкент), «Андижонирмаш» (1956), «Андижон гидравлика машинасозлиги» (1986), «Строммашина» заводи (Андижон) ва бошқалар турли маркадаги экскаваторлар, қўприк электр кранлари, маҳсус грейферли, магнит грейферли, магнитли, қўп тиргакли осма кранлар, турт оёқли кранлар, ер текислайдиган машиналар, юклагичларнинг осма жихозлари, гидроцилиндрлар, манипуляторлар, гидротаксимлагичлар, 3 типдаги юклагичлар, насослар, дизеллар, турли хил эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаради.

Самарқанддаги лифтсозлик заводи коммунал хўжалиги учун йўловчи ва юк лифтлари, ёғочга ишлов берадиган станоклар ишлаб чиқаради.

Маданий-маиший рўзгор техникаси машинасозлиги Самарқанддаги «Сино» музлатгич заводи ва электр-куч асбоблари, универсал кино ва театр овоз техника апаратлари ишлаб чиқарадиган «Кинап» заводида йўлга қўйилган.

15.6. Кимё саноати

Кимё саноати мамлакат оғир саноатининг муҳим тармоқларидан биридир. Бир томондан, республикада нефть, газ, қўмир саноатининг мунтазам ўсиб бориши (бинобарин, кимёвий хомашё миқёси ва географиясининг кенгайиши), иккинчи томондан, халқ хўжалигининг минерал ўғитлар, ҳар хил химикатлар, пластик массалар, сунъий тола, синтетик каучук, лок-бўёқ, кислота ва ишқорларга эҳтиёжи ортиб бориши мазкур саноат тармоғини ривожлантиришга объектив шарт-шароит яратган.

Мамлакат кимё саноати шунинг учун ҳам табиий равишда тез ривожланиб бормоқда. У айниқса, ёқилғи-энергетика саноатининг хомашёси мўл бўлган регионларида тез ривожланмоқда.

Мамлакат кимё саноатида 750 дан ортиқ номда маҳсулот ишлаб чиқарилади, табиий газ, нефть, қўмир, олтингурут, озокерит, турли минераллар, оҳактош, грифит, шунингдек рангли металлургия ва пахта-қанолини қайта ишлаш чиқитларидан хо-

машё тарзида фойдаланилади. Республикамизда ош ва калий тузлари, фосфорит ва сода хомашёлари, магний, натрий захира-лари нихоятда катта. Уларнинг йирик конлари Тубагатаи, Бай-бичакан, Оқпат, Хўжайкон, Лалмикон ва боиқалардир.

Республика кимё саноатининг асосий маҳсулоти минерал ўғитлардир. Қишлоқ хўжалиги учун ўта зарур бўлган аммофос, аммиак селитраси, аммоний сульфат, суперфосфат, карбамид, суюлтирилган аммиак, шунингдек, мураккаб азотли ва фосфор-ли ўғитлар Чирчиқ электр-кимё комбинатида, Фарғона азотли ўғитлар ва Самарқанд кимё заводларида, Навоий кимё ҳамда Олмаиқ «Аммофос» бирлашмаларида ишлаб чиқарилади.

Республика кимё саноати корхоналари бир йилда 2,8 млн. т азотли, 1,2—1,3 млн. т фосфорли ўғитлар ишлаб чиқариш қувватига эга. Мамлакат ўзининг минерал ўғитларга бўлган эҳтиёжини тўла қондиради ва маълум қисм (ўртача йилига 26—30 млн. АҚШ доллариға тенг миқдорда) ўғитни четта экспорт қилади. Бироқ, Ўзбекистонда калийли ўғит ишлаб чиқарилмайдн. Шунинг учун Қашқадарё вилоятидаги калий тузлари негизда Тубагатаи калий заводи қурилмоқда.

Кимё саноатининг гидролиз корхоналари этил спирти, фурфурол, озуқа ачитқилари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Андижон гидролиз заводи, Фарғона фуран бирлашмаси, Янгий-ўл биокимё заводлари шундай корхоналардир.

Республикада резина маҳсулотлари ишлаб чиқариш Анг-рендаги «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси, пластмасса маҳсу-лотлари ишлаб чиқариш Оҳангарон «Сан-техлит», Жиззах пла-стмасса қувурлари заводи, Тошкент «Рангли лак» фирмаси, Ол-малиқ ва Наманган кимё заводларида амалга оширилади. «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси 1992 йилдан автомобиль шиналарини ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилди. У 1996 йилда енгил автомобиллар учун 1,5 миллион дона, юк автомо-биллари учун 200 минг дона шина ишлаб чиқарадиган қувват-ларни ишга туширди.

Органик синтез кимёси ҳам республика кимё саноатининг энди ривожланиб келаётган тармоқларидан биридир. Унинг ривожланишига газ саноатидаги ўсиш ижобий таъсир кўрсат-моқда. Ҳозирги вақтда бу соҳанинг йирик корхонаси Навоий кимё комбинатидир. Унинг таркибида ацетилен, сирка кисло-таси, ацетил-целлюлоза, нитрон тола ишлаб чиқарадиган қув-ватлар яратилган. Фарғона ва Наманган кимё заводларида ацетат ипак, вискоз ипак ишлаб чиқарилмоқда. Бу сунъий то-лалардан газлама, гилам, трикотаж ишлаб чиқаришда фойдала-нилади.

Кимё саноатининг маҳаллий аҳамиятга эга бўлган тар-моқлари лак-бўёқ ва майиш кимё маҳсулотлари ишлаб чиқа-ришга ихтисослашган. Тошкентдаги кимё саноати корхоналари лак-бўёқ Олмаиқ кимё комби-нати турли хил кир ювиш воси-талари ишлаб чиқаради.

Ўзбекистон кимё саноати корхона ва бирлашмаларида Хитой, АҚШ, Япония, Германия ва Италия фирмалари билан ҳамкорликда маҳаллий хомашёлардан янги-янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш, саноат чиқиндиларини қайта ишлашни авто-матлаштириш, кимё саноатининг экспорт имкониятини кен-гайтириш, қўшма корхоналар қуриш соҳасида жуда катта иш-лар амалга оширилмоқда. Жумладан, Қизилқум фосфорит ком-бинати (қуввати 210 млн. тонналик), Қўнғирот каустик сода заводи, Тубагатаи калий ўғитлар заводи ҳамда кўпгина қўшма корхоналар жадал суръатлар билан қурилмоқда.

15.7. Қурилиш материаллари саноати

Мамлакатимиз кўп тармоқли қурилиш материаллари са-ноатига эга. Бу саноатнинг хомашё ресурслари республикамиз-нинг барча минтақаларида жуда кўп миқдорда учрайди. Номе-талл хомашёлардан дала шнати, асбест, глауконит, волластант, графит, тальк, абразивлар, гипс, цемент хомашёси, кварц қумла-ри, бетонит гили, гишт хомашёси кўп. Жумладан, волластант-нинг 50 га яқин, графитнинг 15 дан ортиқ, мрамарнинг 20, гра-фитнинг 30 дан ортиқ конлари топилган.

Қимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлардан топаз, фе-руза, тоғ, хрусталли, яшма, аметист, халцедон, нефрит, лазурит, радонит, амазонит, агальмотанитларнинг ҳам йирик-йирик за-хиралари мавжуд.

Мустақиллик йилларида қурилиш материаллари саноати ҳам деярли қайта қурилди, замонавий ускуналар, янги техноло-гия асосида жиҳозлантирилди. Жуда кўп қўшма корхоналар пайдо бўлди. Натижада кўп миқдорда ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш хажми тез ўсиб бормоқда.

1998 йилда тармоқ корхоналарида 3286 минг. т цемент, 718 млн. дона шартли гишт, 325,7 млн. шартли тахта асбоце-мент шиферлари, 7623 минг м² дераза ойналари, 854,6, минг м² ленолиум ишлаб чиқарилди.

Қурилиш материаллари саноати ўз ишлаб чиқариш хусу-сиятига қараб бир қатор тармоқларга бўлинади.

Цемент саноати. Мамлакатнинг Бекобод (1927), Қувасой (1932), Оҳангарон (1947), Навоий (1977) каби йирик саноат

корхоналарида цемент, текис ва тўлқинсимон шиферлар, асбо-цемент қувурлар, минерал пахта (вата) ва ундан тайёрланган буюмлар, цементқум черепицалари ва қурилиш саноатининг бошқа маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Тоштарошлик (тошга сайқал бериш) ҳам қурилиш материаллари саноатида алоҳида аҳамият кашф қилади. Бир томони тоғлар билан тутшиб кетган аксарият вилоятларимиз ҳудудларида тоштарошлик яхши ривожланган. Саноатнинг мазкур тури, айниқса, Навоий, Самарқанд, Қашқадарё, Тошкент, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистонда ривожланган.

Қоплама тошлар захираларининг қўллиги ва хилма-хиллиги, тош жозибадорлиги бўйича Ўзбекистон қўпгина МДХ давлатларидан олдинда туради. Республикада 30 дан ортиқ мрамор, гранит, травертин (ғовак оҳак-тош), туф (ғовак тоғ жинси) ва бошқа тоғ жинси конлари топишган. Мамлакатимиз табиий тошлари завод ва комбинатларда сайқал берилиши билан ишлаб чиқаришга жўнатилади. Республикаимизнинг қўпгина шаҳарларида, шунингдек, Москва ва Киев, Новосибирск ва Бокунда, Бишкек ва Душанба шаҳарларида қурилган архитектура иншоотларида, метро станцияларида Ҳозгон ва Нурота мрамари, Лаңгар, Севасой, Чоркесар гранити, Чуст травертини ишлатилган. 1970 йилда ишга тушган Ҳазалкент тошга ишлов бериш комбинати (йиллик қуввати 150 минг м² тош илгита), 1976-95 йилда ташкил этилган Тошкент тошга ишлов бериш комбинати (қуввати 88 минг м²), Нукус гранит-мрамар заводи (70 минг м²); «Қашқадарёмармар» (қуввати 25 минг м²) «Самарқандмармар» (қуввати 22 минг м²) бирлашмалари ва Сурхондарёда «Қонпуртепа» гранит комбинати шу тармоқнинг йирик корхоналаридир.

Деворбоп материаллар, яъни ийиққ гишт ишлаб чиқариш ўнлаб йирик заводларда амалга оширилади. Сўнгги йилларда, айниқса, чет эл технологиясига асосланган хусусий гишт заводлари қўллаб қурилган. Керамика маҳсулотлари Тошкент ва Ангрендаги йирик комбинатларда ишлаб чиқарилади. Шиша ойна ишлаб чиқаришга чуқур ихтисослашган саноат корхоналари «Қувасойшиша» бирлашмаси ва Ҳазалкент шиша ойна заводи.

Ёғочсозлик саноати ҳам қурилиш индустриясининг таркибий қисми бўлиб, унинг саноат корхоналари ёғочсозлик ёки дурдгорлик, уйсозлик, асбобсозлик, аравасозлик, эгарсозлик, сандиқсозлик, панжарасозлик, ўймакорлик сингари жуда кўп тармоқлардан таркиб топган.

15.8. Енгил саноат

Ўзбекистон иқтисодиётида енгил саноатнинг улуши алоҳида ва кўп қирғалидир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари республика агросаноат мажмуи (АСМ)нинг таркибий қисмидир.

Мамлакат енгил саноати кўп тармоқли индустриал мажмуи бўлиб, унинг таркибиде пахта тозалаш заводлари, тўқимачилик корхоналари, трикотаж ва шойи тўқиш, тикувчилик ва кўн-нойабзал, гиламчилик, чинни-фаянс буюмлари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар бор.

Республика енгил саноати тармоқлари йилига 456 млн. м² ил газлама, 474 минг м² жуи газлама, 47 млн. м² шойи газлама, 32,1 млн. дона трикотаж маҳсулотлари, 64,5 млн. жуфт пайпоқ, 5,5 млн. жуфт пойабзал, 2 млн. м² гилам ва гилам маҳсулотлари ишлаб чиқармоқда.

Пахта тозалаш саноати. У енгил саноат тармоқлари орасида етакчи ўрнида туради. Республиканинг йирик шаҳарларида, барча вилоятларида ва аксарият туманларида замонавий технологияга эга бўлган пахта тозалаш саноати (биринчи навбатда пахта тозалаш заводлари) мавжуд.

Республика пахта тозалаш саноати ягона бошқарувда ишлайдиган пахта тайёрлаш пунктлари, қурилиш-тозалаш цехлари, транспорт хўжаликлари, пахта тозалаш заводларини ўз ичига олади. Таркибиде 119 та пахта тозалаш заводи, 560 та пахта пункти фаолият кўрсатмоқда (1997). Пахтадан тола чиқиши ўртача 31—32 фойзни ташкил қилади. Толаси ажратиб олинган техник чигит ёғ-мой комбинатларида қайта ишланади. Мамлакатда йилига 1,2 млн. тоннадан кўп тола ва 200 минг тоннадан ортиқ уруғлик чигит тайёрланади.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида пахта майдонларини ярим миллион гектарга камайтирди. Бу нарса пахта саноати фаолиятига таъсир кўрсатди. Мустамлакачилик йилларида Ўзбекистонда қайта ишланган пахта толасининг 92—95 фойзи Россия, Украинага жўнатилад эди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон пахта толаси 40га яқин хорижий мамлакатларга, жумладан, Буюк Британия, Белгия, Жаңубий Корея, Швеция, АКШ, Туркия ва бошқа мамлакатларга экспорт қилинмоқда.

Тўқимачилик саноати. У ил ва ил газлама, ипак (шойи) газлама, жуи газлама ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Ўзбекистонда тўқимачиликнинг таркиб топиши ва ривожланиши узок тарихга бориб тақалади. Бирок, Ўзбекистон тўқимачилик саноати яқин ўтмишда яхши ривожлантирилмади. Бу саноат учун

корхоналарида цемент, текис ва тўқинсимон шиферлар, асбо-цемент кувурлар, минерал пахта (вата) ва ундан тайёрланган буюмлар, цементқум черепицалари ва қурилиш саноатининг бошқа маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Тоштарошлик (тошга сайқал бериш) ҳам қурилиш материаллари саноатида алоҳида аҳамият кашф қилади. Бир томон тоғлар билан тутшиб кетган аксарият вилоятларимиз ҳудудларида тоштарошлик яхши ривожланган. Саноатнинг мазкур тури, айниқса, Навоий, Самарқанд, Қашқадарё, Тошкент, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистонда ривожланган.

Қонлама тошлар захираларининг қўлиги ва хилма-хиллиги, тош жозибadorлиги бўйича Ўзбекистон қўлига МДХ давлатларидан олдинда туради. Республикада 30 дан ортиқ мрамор, гранит, травертин (ғовак оҳак-тош), туф (ғовак тоғ жинси) ва бошқа тоғ жинси қонлари тошилган. Мамлакатимиз табиий тошлари завод ва комбинатларда сайқал берилиши билан ишлаб чиқаришга жўнатилади. Республикамизнинг қўлига шаҳарларида, шунингдек, Москва ва Киев, Новосибирск ва Бокуда, Бишкек ва Душанба шаҳарларида қурилган архитектура иншоотларида, метро станцияларида Ғозғон ва Нурота мрамори, Мангар, Севасой, Чоркесар гранити, Чуст травертини ишлатилган. 1970 йилда ишга тушган Ғазалкент тошга ишлов бериш комбинати (йиллик қуввати 150 минг м² тош плита), 1976-95 йилда ташкил этилган Тошкент тошга ишлов бериш комбинати (қуввати 88 минг м²), Нукус гранит-мрамор заводи (70 минг м²); «Қашқадарёмармар» (қуввати 25 минг м²) «Самарқандмармар» (қуввати 22 минг м²) бирлашмалари ва Сурхондарёда «Конпуртепа» гранит комбинати шу тармоқнинг йирик корхоналаридир.

Деворбон материаллар, яъни шишиқ ёшт ишлаб чиқариш ўнлаб йирик заводларда амалга оширилади. Сўнгги йилларда, айниқса, чет эл технологиясига асосланган хусусий ёшт заводлари қўлаб қурилган. Керамика маҳсулотлари Тошкент ва Ангрендаги йирик комбинатларда ишлаб чиқарилади. Шиша ойна ишлаб чиқаришга чуқур ихтисослашган саноат корхоналари «Қувасойшиша» бирлашмаси ва Ғазалкент шиша ойна заводида.

Ёғочсозлик саноати ҳам қурилиш индустриясининг таркибий қисми бўлиб, унинг саноат корхоналари ёғочсозлик ёки дурдгорлик, уйсозлик, асбобсозлик, арабасозлик, эгарсозлик, сандиксозлик, панжарасозлик, ўймакорлик сингари жуда кўп тармоқлардан таркиб тошган.

15.8. Енгил саноат

Ўзбекистон иқтисодиётида енгил саноатнинг улуши алоҳида ва кўп қирралidir. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари республика агросаноат мажмуи (АСМ)нинг таркибий қисмидир.

Мамлакат енгил саноати кўп тармоқли индустриал мажмуи бўлиб, унинг таркибида пахта тозалаш заводлари, тўқимачилик корхоналари, трикотаж ва шойи тўқиш, тикувчилик ва кўн-пойабзал, гиламчилик, чинни-фаянс буюмлари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар бор.

Республика енгил саноати тармоқлари йилига 456 млн. м² ип газлама, 474 минг м² жуи газлама, 47 млн. м² шойи газлама, 32,1 млн. дона трикотаж маҳсулотлари, 64,5 млн. жуфт пайпоқ, 5,5 млн. жуфт пойабзал, 2 млн. м² гилам ва гилам маҳсулотлари ишлаб чиқармоқда.

Пахта тозалаш саноати. У енгил саноат тармоқлари орасида етакчи ўринда туради. Республиканинг йирик шаҳарларида, барча вилоятларида ва аксарият туманларида замонавий технологияга эга бўлган пахта тозалаш саноати (биринчи навбатда пахта тозалаш заводлари) мавжуд.

Республика пахта тозалаш саноати ягона бошқарувда ишлайдиган пахта тайёрлаш пунктлари, қуритиш-тозалаш цехлари, транспорт хўжаликлари, пахта тозалаш заводларини ўз ичига олади. Таркибида 119 та пахта тозалаш заводи, 560 та пахта пункти фаолият кўрсатмоқда (1997). Пахтадан тола чиқиши ўртача 31—32 фоизни ташкил қилади. Толаси ажратиб олинган техник чигит ёғ-мой комбинатларида қайта ишланади. Мамлакатда йилига 1,2 млн. тоннадан кўп тола ва 200 минг тоннадан ортиқ уруғлик чигит тайёрланади.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида пахта майдонларини ярим миллион гектарга камайтирди. Бу нарса пахта саноати фаолиятига таъсир кўрсатди. Мустамлакачилик йилларида Ўзбекистонда қайта ишланган пахта толасининг 92—95 фоизи Россия, Украинага жўнатилар эди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон пахта толаси 40га яқин хорижий мамлакатларга, жумладан, Буюк Британия, Белгия, Жанубий Корея, Швецария, АҚШ, Туркия ва бошқа мамлакатларга экспорт қилинмоқда.

Тўқимачилик саноати. У ип ва ип газлама, ипак (шойи) газлама, жуи газлама ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Ўзбекистонда тўқимачиликнинг таркиб толини ва ривожланиши узоқ тарихга бориб тақалади. Бироқ, Ўзбекистон тўқимачилик саноати яқин ўтмишда яхши ривожлантирилмади. Бу саноат учун

асосий хомашё бўлган пахта толасининг ғоят катта қисми ўзга районларга ташиб кетилди.

Республика тўқимачилик саноатини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири рақобатбардош газлама ишлаб чиқаришни кўпайтиришдан иборат. Шу мақсадда деярли барча вилоятларда замонавий техника ва технология билан жиҳозланган ўнларча йирик тўқимачилик корхоналари қурилди, айниқса, АҚШ, Италия, Туркия, Покистон, Ҳиндистон, Корея фирмалари билан ҳамкорликда ип газлама ишлаб чиқарадиган янги қўшма корхоналар қурилди. Жумладан, «Супертекстил» пахта ип-йиғирув Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси (Тошкент, 1993), ипак гиламлар ишлаб чиқарадиган «Афғон — Бухоро — Самарқанд» қўшма корхоналари (Самарқанд, Бухоро, 1993) ва Туркиянинг «Язекс» корпорацияси билан ҳамкорликда Қорақалпоғистоннинг Элликқалъа туманида «Панфен» қўшма корхонасининг ип йиғириш фабрикаси, Тўйтепа, Тошкент (Қўлча) фабрикалари қурилиши ҳамда эскиларини таъмирлаш, жиҳозлаш, тўқимачилик саноатининг истиқболини очиб бермоқда. Аммо, тўқимачилик саноатида юз бераётган катта ўзгаришларга қарамадан республикада ишлаб чиқарилаётган пахта толасининг кам қисми мамлакатимиз саноат корхоналарида қайта ишланмоқда. Яқин келажакда эса республикада етиштириладиган пахта толасининг тенг ярмини қайта ишланга эришиш вазифаси қўйилмоқда. Бунинг учун мамлакатимизнинг барча пахта етиштирадиган ҳудудларида турли қувватга эга бўлган тўқимачилик корхоналари қурилиши режалаштирилган.

Республика ипакчилик саноатида табиий ипак, кимёвий ва аралаш иплардан маҳсулот ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда саноатнинг бу тури қадимдан Марғилон, Наманган, Қўқон, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида шойи газламалар ишлаб чиқариш билан машҳур бўлган. Шойи газлама ва зарли кийимлар ишлаб чиқаришда катта тажрибага эга бўлган ўзбек халқи ўз удумларини асрлар оша давом эттириб ва такомиллаштириб келмоқда.

Республикада дастлабки ниллакашлик фабрикалари 1926-1932 йилларда Самарқанд, Бухоро ва Марғилонда қурилган. 1937 йилда сунъий ипак газламалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Ҳозирги вақтда эса ушбу соҳада Марғилон (1926), Фарғона (1926), Самарқанд (1927), Бухоро (1927), Тошкент (1959), Наманган (1966), Урганч (1975), Шаҳрисабз (1976) ва Булокбоши (1989) ниллакашлик фабрикалари ва уларнинг 12 та филиали ишлаб турибди.

Республикада шойи тўқиш соҳасида Марғилон шойи тўқиш комбинати (1928), Марғилон «Атлас» (1925) ва Наманган

(1966) шойи ишлаб чиқариш бирлашмалари, Наманган абрли газламалар комбинати (1925), Самарқанд шойи ишлаб чиқариш бирлашмаси (1934), Қўқон шойи тўқиш фабрикаси (1926), Шўрчи ва Бойсун шойи тўқиш фабрикалари фаолият кўрсатмоқда.

Мамлакат шойи ва атлас тўқиш саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган крепдешин, крепшифон, креп-жоржет, атлас, хонатлас, беқасам, шойи, сунъий иплардан тўқилган абрли газламалар халқимиз эҳтиёжини қондириб келмоқда ва хорижга экспорт қилинмоқда.

Мамлакат тўқимачилик саноати мажмуида трикотаж буюмлари ишлаб чиқариш ҳамда тикувчилик ҳам тараққий этмоқда. Саноатнинг мазкур тармоқларига ихтисослашган йирик корхона (фабрика ва комбинат)лар Тошкент, Самарқанд, Андижон ва бошқа ўнлаб шаҳарларда фаолият кўрсатмоқда. Мазкур корхоналарда чиройли кийим-кечаклар билан бирга қўлда тикилган чопон, кўрпа-тушак, гулқўрпа, зарбоф тўн, чойшаб, сўзана, кашта каби буюмлар юксак миллий санъат маҳсули даражасида ишлаб чиқарилмоқда.

Кўн-пойабзал ишлаб чиқаришнинг географияси катта. Унинг йирик корхоналари кўнчилик вилоят марказларида фаолият кўрсатмоқда. Айниқса, Тошкентдаги иккита (1927, 1935), Бухоро, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Чирчиқ ва Намангандаги пойабзал фабрикалари машҳурдир. Уларда ҳайвонлар терисидан юмшоқ ва қаттиқ чарм, табиий ва сунъий чармдан турли пойабзал (туфли, ботинка, этик, сандал, шиппак, пийма, калиш ва б.), шунингдек, телпак, от-ўюв асбоблари, атторлик буюмлари ишлаб чиқарилади. Пойабзал ишлаб чиқаришни такомиллаштириш соҳасида хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик яхши йўлга қўйилган. Масалан, 1995 йилдан «Фарғонапойабзал» акциядорлик жамияти Германиянинг «Саламандер» фирмаси билан ҳамкорликда «Ўзсаламандер» қўшма корхонаси барпо этилиб, экспортбоп маҳсулот чиқара бошлади. Ушбу корхонанинг йиллиги 8 турдаги 500 минг жуфт эркаклар пойабзали ишлаб чиқариш қувватига эга.

Тошкент кўн-мўйна заводида аёллар ва болалар учун мўйнали пальто, бош кийимлар, астари мўйна, авраси газлама бўлган буюмлар ишлаб чиқарилади. Бухоро — Қорақўл заводида Қорақўл териларига ишлов берилади.

Ўзбекистон енгил саноатида чинни идишлар тайёрлаш ҳам яхши йўлга қўйилган. айниқса, Тошкент, Самарқанд, Қувасой чинни заводларида чевар қўллар орқали тайёрланган (гулланган) коса, пийла, чойнак, лаганларнинг довуғи етти иқлимга кетган. Масалан, Тошкент чинни заводида ишлаб чиқарилаёт-

ган «Оқ олтин», «Тонг» ва Самарқанд чинии заводида ишлаб чиқариладиган «Узум» ва бошқа чинии идиш тўнламлари халқаро ярмарка ва кўргазмаларда фахрли ўринларни эгаллаган.

Республикада канош толасидан турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Унинг Тошкент ва Янгийўлда, Жумабозор ва Кетмонтепада, Янгиҳаёт ва Қўғончада, Қўйи Чирчиқ ва Юқори Чирчиқда йирик саноат корхоналари ишга туширилган. Канош толасидан брезент, пойандозлар, нотўқима матолар, қоп-ўров газламаси, арқон, кабель ипи ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Республика енгил саноатининг яна битта муҳим тармоғи мебель ишлаб чиқаришдир. Унинг географияси кенг. Айниқса, Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Шўрчи, Қўқон шаҳарларида фаолият кўрсатаётган мебель ишлаб чиқариш фабрикалари ассортиментининг кўпчилиги, маҳсулотининг юқори сифати билан ажралиб туради.

Мамлакатда «Ўзбекмебель» давлат акциядорлик бирлашмаси тузилган. Унинг таркибида 36 та мебель ишлаб чиқариш бирлашма корхоналари («Янгийўл» ширкати, 13 та мебель фабрикаси, 9 та мебель бирлашмаси, мебель кўзгуси корхонаси, ёғоч кесиш станоклари заводи ва бошқалар) бор.

Мамлакатдаги хорижий технологияни қўллаб ва замонавий ускуналар билан жиҳозланган мебельчилик корхоналарида меҳмонхона, ошхона, кабинет, ётоқхона, ўрта мактаб ва олий мактаблар учун мебеллар ишлаб чиқарилади. Миллий мебель (хонтахта, сандиқ, курси, жовон) намуналари, ҳашаматли мебеллар йиғмаларини ишлаб чиқариш миқёси жа тўбора кенгайиб бормоқда.

Республика маҳаллий саноатида металлга ишлов бериш, ёғочни қайта ишлаш, халқ хунарамандчилигининг зардушлик, тикувчилик, тукувчилик, пичоқчилик, бадийи каштачилик, дўппичилик, ўймакорлик, мистарлик, заргарлик, кулоллик, миллий чолғу асбоблари яшаш, қосибчилик, миллий каштачилик, ғиламчилик ва бошқа тармоқлари ривожланган. Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги маҳаллий саноат ва айниқса, миллий хунарамандчиликни ривожлантиришнинг кенг истиқболларини очиб берди.

15.9. Озиқ-овқат саноати

Қишлоқ хўжалиги ривожланган Ўзбекистонда саноатнинг бу тури қадимдан шаклланган ва ривожланиш босқичини даврлараро ўтаган. Дастлаб сув тегирмонларида ун, обжувозларда гуруч, жувошларда ўсимлик мойи, новвойхоналарда нонлар тайёрланган, қандолатчилар турли хил ширинлик (новвой, қўрсеп-

чак)лар, узумдан мусаллас, тарикдан бўза ва бошқа шарбатли ва суюқ ичимликлар тайёрлаганлар.

Бугун Ўзбекистон халқ хўжалигида озиқ-овқат саноатининг улуғи катта ва салоҳияти ўзгача. Саноатнинг мазкур тури асосан маҳаллий (қишлоқ хўжалиги) хомашёга таянади. Республика ялпи саноат маҳсулотининг салкам 10 фоизи озиқ-овқат саноати ҳиссасига тўғри келади. Тармоқ кўп хил. Унда сут ва гўшт, ёғ-мой ва балиқ маҳсулотлари, ун ва ун маҳсулотлари, мева-сабзавот ва консервалар, узум ва мева материаллари, спирт, ароқ, пиво, тамаки, чанқовбосар ичимликлар ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш йўналишлари йўлга қўйилган.

Озиқ-овқат саноатининг етакчи тармоғи гўшт ишлаб чиқаришдир. Ўтмишда маҳаллий аҳоли от гўштидан қазӣ, қорамол гўштидан ўзоқ сақланадиган, қурилган ва қовурилган гўшт маҳсулотлари тайёрланган. 1932 йилга келиб гўшт саноати республика халқ хўжалиги режасига алоҳида саноат тармоғи тарзида киритилган.

Эндиликда республиканинг барча вилоят марказлари ва йирик шаҳарларида гўшт комбинатлари ишлаб турибди. «Ўзгўштсаноат» уюшмаси таркибида 23 та йирик гўшт комбината, гўшт етиштиришга ихтисослашган 45 та хўжалик, вилоят туманларида эса бўрдоқчилик йўналишидаги 100 дан ортиқ ўрта ва кичик корхоналар бор.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг турли географик районларида жамоа, давлат, ширкат ва фермер хўжаликлари ва тadbirkorлар томонидан замонавий технология билан жиҳозланган гўшт маҳсулотлари ва турли қолбасалар ишлаб чиқарадиган кўпгина комбинатлар қурилди. Жумладан, биргина «Ўзбекбирлашув» таркибида қолбаса маҳсулоти ишлаб чиқарадиган 34 та цех барпо қилинди. Республика гўшт саноатида Германия ва Туркия фирмалари билан ҳамкорликда ярим тайёр гўшт (яъни, гўштни пиширишга қиймаланган ҳолда тайёрланган) маҳсулотлари ишлаб чиқариш, гўштни қadoқлаш, ичак маҳсулотларни тайёрлаш ва уларни ўраб, истеъмолга чиқариш ишлари йўлга қўйилган.

Сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам озиқ-овқат саноатининг таркибий қисмидир. Саноатнинг ушбу турида сут-қатиқ, сарийғ, сут консервалари, қуруқ сут, пишлоқ, бринза, қаймоқ, музқаймоқ, айрон, сузма, қағаноқ, қурт каби маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистонда сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари жуда кўп. 1995 йилда ташкил қилинган биргина «Ўзгўштсаноат» уюшмаси таркибида 37 та сут корхонаси, 118 та сут қабул қилиш пункти фаолият кўрсатмоқда.

Озиқ-овқат саноатининг яна бир тармоғи — ёғ-мой ишлаб чиқаришдир. Саноатнинг бу тармоғида пахта мойи ишлаб чиқариш етакчилик қилади. Республикада йилига умумий қуввати 3 млн. тонна мойли ўсимлик уруғларини қайта ишлайдиган 20 дан ортиқ корхона ишлаб турибди. Уларда асосан ғўза уруғи, соя, рапс, мева данаклари уруғларидан мой ишлаб чиқарилади. Ўсимлик мойи ишлаб чиқаришда йилига 2,1 млн. т атрофида чигит ишлатилади.

Республика ёғ-мой саноати озиқ-овқат саноати ялпи маҳсулотининг 40 фоизини беради. Энг йирик ёғ экстракция заводлари Гулистон, Косонсой, Фарғона, Қўқон, Каттақўрғон, Денов, Урганчдир.

Тармоқ корхоналарида технологик жараёнларни такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, хорижий фирмалар билан ҳамкорликда қўшимча қувватларни ишга тушириш ишлари жадал олиб борилмоқда. Корхоналарни техникавий жиҳатдан қайта жиҳозлашда Крупп, Скот (Германия), «Альфа-Лаваль» (Швеция), «Жон Браун», «Карвер», «Краун» (АҚШ), «Маццони», «Боллистра» (Италия), Россия, Украина, Польша фирмалари билан ҳамкорликда муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Мамлакат озиқ-овқат саноатида элеватор саноатининг ҳам ҳиссаси ошиб бормоқда. Бу мамлакат аҳолисининг ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўла қондириш билан боғлиқ жараён тақозосидир.

Етиштирилган донни фақат элеватор хўжаликларида яхши сақлаш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур саноат тармоғини кенгайтириш мамлакат озиқ-овқат саноати ходимларининг галдаги энг муҳим вазифаларидан бирига айланган. 1965 йилда республикада умумий сифими 674 минг т бўлган 5 та элеватор ва 226 та ғалла омбори бўлган бўлса, эндиликда элеваторларнинг сифими бир неча марта ошган.

Эндиликда мамлакатда 45 та элеватор бор ва уларнинг умумий ғалла сифими 4,5 млн. тонна. Ҳар йили етиштирилаётган ғалланинг ўртача 65 фоизи элеваторларда сақланади. Қайта жиҳозланган ва янгидан қурилган элеваторлар автоматик диспетчерлик бошқаруви тизимлари, ғалла ҳароратини автоматик тарзда масофадан туриб ўлчайдиган қурилмалар билан жиҳозланган. Мамлакатимиз аҳолисининг эҳтиёжини қондириш мақсадида унинг озиқ-овқат саноати йилдан-йилга кўп маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминламоқда. Мамлакат озиқ-овқат саноат корхоналарида 142,6 минг т ғўшт ва ғўшт маҳсулотлари, 213,4 минг т. сут ва сут маҳсулотлари, 2,8 — 3 минг т.

ҳайвон ва 276 минг т. ўсимлик ёғи, 54,2 минг т. макарон маҳсулотлари, 542,2 минг т нон ва нон маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда унинг алоҳида ўрни бор. «Ўздонмаҳсулот» концернига қарашли Фарғона, Қўва, Янгийўл, Шўрчи, Наманган, Самарқанд, Бухоро, Косойсой ва бошқа шаҳарларда кўп навдаги ун ишлаб чиқарувчи заводлар, комбинатлар қурилган. Республикада сутқасига 120 т.дан 500 тоннагача дон тортадиган 20дан ортиқ корхона қурилган, 44 корхона техникавий жиҳатдан қайта жиҳозланган. Шунинг учун ҳам мамлакатда ун ишлаб чиқариш ҳажми тез ўсмоқда.

Нон ишлаб чиқариш асосан «Ўздонмаҳсулот» таркибидадир. Унга 4 та нон ишлаб чиқариш бирлашмаси (Тошкент, Янгийўл, Фарғона, Қарши) ва 21 та нон заводи қарайди. «Ўзбекбирлашув» тизимида ҳам нон ишлаб чиқарилади. Бу тизимда 242 та корхона, 3 мингта яқин тандир (новвойхона) ва кичик корхоналар бор. Уларнинг ҳар иккисидан сутқасига 3575 тоннадан кўпроқ (300 хилдан ортиқ) нон маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Республика озиқ-овқат саноатида чорва моллари учун омехта ем, шолидан турли навли гуруч ишлаб чиқарилади.

Гуруч ишлаб чиқариш хомашё районларида яхши йўлга қўйилган. Қорақалпоғистонда Тахиятош, Хўжайли, Қонликўл, Шуманай, Чимбой, Хоразмда Урганч, Хонка, Богот, Сурхондарёда Мўзробод гуруч заводлари йирик корхоналардандир.

Республикада мева ва узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларидан турли хил консервалар ишлаб чиқариш кенг қўлоқ ёзган. Унинг замонавий ускуналар билан жиҳозланган саноат корхоналарида мева комбинатлари, мурабблар, джем, шарбат, помидор пастаси, қурилган мева, қовун қоқи ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Эндиликда мамлакат озиқ-овқат саноатида яна бир янги тармоқ — қанд-шакар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Саноатнинг бу турини ривожлантириш аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган бўлиб, қанд ишлаб чиқариш учун хомашё тарзида қанд лавлаги етиштиришга киришилди. Мамлакатимизнинг серкуёш иқлимий шароитида қанд лавлаги ўсимлигининг қандлилик даражаси юқори бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам ҳукумат режалаштириш ташкилотлари қанд лавлаги етиштириш миқёсини кенгайтиришга алоҳида эътибор бермоқда. Хоразмда, Тошкент ва Самарқандда ҳамда бошқа вилоятларда қанд лавлаги экиш кенгайтирилмоқда, уларни қайта ишлаб, қанд-шакар ишлаб чиқаришга киришилди.

1995—1997 йилларда Туркия фирмалари билан ҳамкорликда Хоразм вилоятининг Хазораси туманида шакар заводи қурилди. Завод суткасига 3 минг тонна қанд лавлагини қайта ишлаш қувватига эга. Франциянинг «ФСБ» фирмаси Самарқанд шаҳрида суткасига 6 минг тонна қанд лавлагини қайта ишлайдиган завод, шунингдек, қўнғина вилоятларда эса минн шакар заводлари қурилмоқда.

Вино ва майиз ишлаб чиқариш ҳам озиқ-овқат саноатининг алоҳида тармоғи. Мазкур тармоқда турли нав узумлардан майиз, узум қиёмлари, турли нав вино, коньяк, шампан виноси, ароқ ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Виночиликка ихтисослашган саноат корхоналарининг катта қисми «Ўзмева-сабзавотизимсаноат» уюшмасига қарайди.

Мамлакатдаги вино ва ароқ ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат корхоналарининг йиллик ишлаб чиқариш қуввати 25 млн. д/л га тенг. Тармоқда 16 та йирик корхона бор. Вино маҳсулотлари тайёрлаш ва қўйиш билан 60 га яқин корхона шуғулланади. Жумладан, соҳага ихтисослашган «Тошкентвино» комбинати, Тошкент шампан винолари заводи, Самарқанд вино ва Самарқанд — «Зарафшон» вино комбинатлари, Янгийўл, Қўқон, Бухоро, Шахрисабз, Денов ва бошқа шаҳарларда йирик корхоналар бор.

Вино саноати корхоналарида тайёрланаётган оқ, қизил, десерт винолар («Ўзбекистон», «Вассарга», «Буваки», «Юмалок» ва ҳ. к.) дунёнинг халқаро кўразмаларида 100 дан ортиқ олтин, кумуш ва бронза медаллари билан тақдирланган.

Республикада пиво ва алкогөлсиз ичимликлар ишлаб чиқариш ҳам кенг ривожлантирилган. Саноатни ушбу тармоғида йилига 17,7 млн. дал. пиво, 20 дал. чанқовбости ичимликлар, 380 млн. шиша минерал сув ишлаб чиқарилади.

Республика ош тузи яқин вақтларгача ўзга регионлардан келтирар эди. 1991 йилдан бошлаб мамлакатнинг ош тузига бўлган эҳтиёжи маҳаллий хомашё ҳисобига қондирилмоқда. Қорақалпоғистоннинг Қўнғирот туманида йилига 100 минг т, Сурхондарёнинг Шеробод тумани (Хўжанқон)да йилига 150—200 минг т ош тузи қазиб олинмоқда ва аҳоли кенг истеъмолга чиқарилмоқда.

Самарқандда чой қadoқлаш фабрикасида Хиндистон, Хитой, Гуржистон, Туркия, Индонезиядан келтирилган чойларга ишлов берилмоқда ва қadoқланмоқда. Корхона чет эл дастгоҳлари билан жиҳозланган бўлиб, йилига 11—12 минг т чой қadoқлайди.

Шундай қилиб мустақиллик йилларида мамлакатимиз саноати жадал ривожланимоқда, тармоқлари кўпаймоқда. Аммо

унинг ҳудудий жойланишида ҳали ҳам тафовутлар катта. Республикамиз саноатида Фарғона (13,0 фоиз), Тошкент (11,8 фоиз), Андижон (9,8 фоиз) вилоятларининг салмоғи юқори бўлгани ҳолда Сирдарё (1,2 фоиз), Жиззах (1,1 фоиз), Қорақалпоғистон Республикаси (2,2 фоиз) ва Сурхондарё (2,4 фоиз) вилоятларида бу кўрсаткич жуда паст. Яқин келажакда барча вилоятларининг саноат ривожланиш имкониятларини тула ишга солиш, самарадорлигини ошириш республика иқтисодиётини қайта қуришнинг навбатдаги асосий вазифаларидан бирига айланмоғи лозим.

Қисқача хулосалар

XX асрнинг 90-йилларигача Ўзбекистонда тоғ-кон ва қишлоқ хўжалигига хизмат қиладиган саноат тармоқлари ривожлантирилди.

Ватанимизда ёқилғи саноати кўмир, нефть ва газ тармоқларидан иборат. Кўмир саноати Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида, нефть саноати асосан Қашқадарёда ҳамда Андижон, газ саноати Қашқадарё, Бухоро ва Сурхондарё вилоятларида ривожланган.

Ўзбекистонда электрэнергия ИЭС, ГЭСларда ишлаб чиқарилади. Электрэнергиянинг асосий қисми ИЭСларда ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистонда рангли металлургия саноати яхши ривожланган. Унинг асосий марказлари Олмалиқ, Чирчиқ ва бошқа шаҳарлар ҳисобланади. Ўзбекистон олтин қазиб олиш бўйича жаҳонда 4-ўринда, унинг захираси бўйича 7-ўринда туради. Қора металлургия саноати Тошкент вилоятининг Бекобод шаҳрида мавжуд. Кимё саноати асосан минерал ўғитлар ва кислоталар ишлаб чиқаради. Иirik марказлари Чирчиқ, Фарғона, Самарқанд, Навоий шаҳарларида жойлашган.

Машинасозликнинг илгаридан қишлоқ хўжалиги учун машиналар ва ускуналар ишлаб чиқариладиган тармоғи ривожланган. 1996 йилдан бошлаб автомобиллар заводи ишга тушиши муносабати билан енгил автомобиллар ишлаб чиқарила бошланди.

43-жадвал

Ўзбекистонда пахта етиштиришнинг ўсиши

Йиллар	Пахта майdonи, минг га	Уртача ҳосилдорлиги ц/га	Янги пахта ҳосили, минг т.	Янги пахта ҳосилининг ўсиши; 1924г.га нисбатан, марта
1924	264,8	7,8	205,8	—
1930	883,8	8,4	744,3	3,6
1940	923,5	15,0	1385,9	6,7
1950	1098,1	20,3	2225,6	10,8
1960	1386,6	20,4	2823,5	13,7
1970	1709,2	26,3	4495,2	21,8
1980	1877,7	29,7	5578,6	27,1
1990	1830,1	27,6	5058,0	24,6
1995	1492	26,4	3934,1	19,1
1996	1487,3	22,5	3350,1	16,3
1998	1521,6	21,3	3206,2	15,6
2002	1421,0	22,0	3122,4	14,3

Сўнгги йилларда пахтачиликни чуқур механизациялаш ва пахтани машиналарда теришга алоҳида эътибор берилмоқда. Республика қишлоқ хўжалик машинасозлиги пахтачиликка мослаштирилган тракторлар, сеялкалар, культиваторлар, пахта териш машиналарининг янги-янги маркаларини яратиш ва жорий қилишда чет эл (АҚШ, Германия, Япония ва б.) фирмалари билан ҳамкорлик қилмоқда. Пахтачилик машиналари бўйича бир неча махсус лойиҳалаштириш ташкилотлари ва конструкторлик бюrolари фаоллият кўрсатмоқда.

Республикада пахтачиликни кимёлаштиришга ҳам катта эътибор берилмоқда. Уни минерал ўғитлар билан озиклантиришнинг илмий асосланган меъёрлари чет эл тажрибалари асосида такомиллаштирилмоқда. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, биргина минерал ўғитнинг ўзи ғўза ҳосилдорлигини 40 фоизгача оширади. Шунинг учун ҳам ғўза майdonларида турли хил минерал ва органик ўғитни ишлатиш, гербицид, пестицид, дефолиантларнинг илмий асосланган меъёрларини қўллаш ривожланишнинг ҳозирги босқичида айниқса долзарбдир. Чунки ҳозирги вақтда, бир томондан, пахта майdonлари ярим миллион гектарга қисқарган, иккинчи томондан эса, унинг ҳосилдорлигини ошириб бориш эъзизига янги ҳосил етиштиришнинг барқарор сақлаб туриш вазифаси ўртага ташланган. Пахта янги ҳосили етиштиришнинг барқарорлаштириш, унинг ҳосилдорлигини (30—35 центнергача) ва пахтадан тола чиқишнинг эса (33 фоизгача) ошириш долзарб вазифа қилиб қўйилган. Бунга эри-

ишида пахтачиликни тўла механизациялаш ва кимёлаштиришдан ташқари «пахта-беда-ғалла», «пахта-ғалла» алмашиб экинни жорий қилишнинг муҳимлиги тан олинган.

Шу мақсадда республика пахтачилигини ривожлантиришда янги-янги агротехника усуллари кенг қўлланилмоқда. Жумладан, 1997 йилда биринчи марта 350 минг га, 2002 йилда 850 минг га майдонга чигит плёнка остига экилди. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, чигит эрта экилади ва бинобарин, эрта ҳосил етиштирилади, ҳосилдорлик ҳам ошади. Эртаги пахтадан бўшаган ерлар эса, такрор деҳқончилик қилишга кенг имконият яратлади.

Республикада эндиликда ғўза селекцияси ва уруғчилиги илмий тадқиқот институтлари, уларнинг вилоятлардаги филиаллари, пахтачилик бўйича жаҳон миқёсида эътироф этилган Ўзбекистон ФА қошидаги «Биолог» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси обрўли илмий марказлардандир. Ушбу илмий муассасалар кучи ва ҳамкорлигида ғўза селекциясида янги илмий йўналишларга асос солинган. Шу билан бирга чет элларда пахтачилик соҳасида тўйланган технологияларни Ватанимизда жорий этишда ҳам бирмунча ишлар қилинмоқда. Жумладан, ғўзани янги усулда суғориш, озиклантириш, ишлов бериш, АҚШ ва Исроил каби давлатларнинг пахта ҳосилини эрта муддатларда йиғиб олиш борасидаги тажрибалари мамлакатимизнинг турли минтақаларидаги хўжаликларда синовлардан ўтказилмоқда, яхши натижалар кенг қўламда оммалаштирилмоқда.

Дончилик. Дончилик аҳолини бевосита озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда бирламчи ўрин тутати. Унинг аҳоли эҳтиёжини қондиришдаги ҳамда чорвачиликнинг ем-хашак базасини мустаҳкамлашдаги аҳамиятини илоҳатга олган Ўзбекистон ҳукумати мустақиллигининг дастлабки йилданоқ «Дон мустақиллигини таъминлаш» шioriини ўртага тапшди.

Эндиликда мамлакат деҳқончилигида дончилик ўзининг ишлаб чиқариш миқёсини суғориладиган ерларда кенгайтирмоқда, дон етиштириш агротехникасини қайта тикламоқда, буғдойнинг янги-янги серҳосил навларини яратмоқда.

Республика дончилиги кўн хил экинлар турини ўз ичига олади. Дон олиш учун буғдой, арпа, жавдар, шoли, сули, макка-жўхори, оқ жўхори, тарик, дуккакли дон экинлари — пухат, мон, ловия, ерёнгоқ, мойли дон экинлари — зигир, кунжут, соя, ерёнгоқ, канакунжут, махсар, кунгабоқар, индов ва бошқалар етиштирилади.

Ғаллачилик. 1930 йилларгача Ўзбекистон иқтисодиёти ва айниқса, унинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида ғалла ва

биринчи навбатда, буғдой ва арпа етиштириш муҳим аҳамият касб қилган. Бироқ собиқ Иттифокда «Пахта мустақиллигини таъминлаш» шioriининг ўртага қўйилиши ва унинг ҳал қилиниши ва кейинчалик пахта яккахокимлигининг қарор топиши республикада ғалла етиштиришни иккинчи даражали вазифага айланштириб қўйган эди.

Ўзбекистон азал-азалдан ўз аҳолисининг дон, ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини ўз ички имкониятлари ҳисобига қондириб келган ва буғдой етиштиришда янги-янги серҳосил навлар яратиб, катта тажриба орттирган эди. Бироқ собиқ Иттифок даврида буғдой ва арпа майдонлари кескин қисқариб борди, улар суғориладиган зонадан сиқиб чиқарилди. Аҳолининг ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш эса ўзга регионларга боғлаб қўйилди. Аҳоли истакларини илоҳатга олмасдан бундай иш тутиш хато эди. Масаланинг иккинчи бир нозик томони ҳам бор эдики, аста-секин ғалла етиштириш агротехникаси унутилди. Буғдой, арпа, шoли етиштиришнинг фан далиллари асосида ривожлантириш, уларнинг янги-янги навларини яратиш ва районлаштириш, қишлоқ хўжалигини юритиш амалиётда ахён-ахёнда учрайдиган ҳодиса бўлиб қолди.

Мамлакатда ғалла етиштиришнинг кескин ривожлантириш масаласи ҳал қилинаётган ҳозирги даврда «орқага чекиниш»ларнинг асоратидан қутилиш, яъни буғдой ва бошқа донли экинлар етиштиришнинг унут бўлган агротехника усулларини тиклаш, уларнинг янги-янги навларини яратиш ва районлаштириш ишлари мажмуаси ҳал қилинмоқда. Шунингдек, ғалла экинларининг тармоқ тузилишига ўзгаришлар киритилмоқда.

Мамлакат ғаллачилигида, айниқса, буғдой етиштириш пахта билан ёнма-ён қўйилмоқда ва деҳқончиликнинг ўзак соҳасига айланштирилмоқда. Буғдой етиштиришнинг лалмикор ерлардаги миқёси камайган бир пайтда, унинг суғориладиган зонадаги майдони кескин кенгайтирилди. Масалан, 1992 йилда суғориладиган майдонларда буғдой ва арпа майдони 90 минг гектарга кўпайтирилган ва ғалла етиштириш 1991 йилдагига нисбатан 240 минг тоннадан ортган эди.

Кейинчалик ғалла экин изчиллик билан олға силжиди. Айниқса, мамлакат ғалла мустақиллигини таъминлашда 1995 хўжалик йилида катта қадам ташланди. Ушa йили республикадаги жами экинлар майдонининг 40 фоизи ғалла экин учун ажратилди. Унинг экин майдони 1300 минг гектарга етказилди. Шундан 828 минг гектари суғориладиган зонага тўғри келди. Бу майдонларда бошқоқли дон экинлари саноғи 1200 минг гектарни ташкил қилди. 2002 йилда мамлакатнинг лалмикор, шартли су-

ғориладиган ва суғориладиган зонасида салкам 1,53 млн. га ерга бугдой экилди ва 5,5 млн. тонна ҳосил йиғиб олинди.

Ғалла экинларидан мўл-ҳосил етиштириш омилларидан бири яхши ва районбоп навдир. Мамлакат ғаллачилигида (унинг суғориладиган зонасида) ғалланинг қилтиксиз (безостая), «Унумли бугдой», «Сете Церрос», «Санзар-4», «Интенсив», «Санзар-8», «Қарши-7», «Зафар», «Ёнбош», дала ерларда «Қизил Шалола», «Сурхон-5688», «Узрос-7—13», «Толмас» каби навлари экилди. Экилаётган бугдой навларидан суғориладиган зонанинг ихтисослашган хўжаликларида 40—50 центнерга етказиб ҳосил олинмоқда. Шунинг учун ҳам республика ғаллакорлари олдига суғориладиган майдонларда гектаридан ўртача 30-35 центнердан, дала ерлардан 9-12 центнердан ҳосил етиштириш асосий мақсад қилиб қўйилган. Ушбу мақсаднинг амалга оширилиши эса мамлакат ғалла мустақиллигини таъминлайди.

Ғалла экинлари орасида кенг тарқалган донли ва озуқа-боп экин маккажўхоридир. Уни одатда, дон олиш ва чорва молларига озуқа етказиб бериш мақсадида экишади.

Ўзбекистонда маккажўхори кенг тарқалган экин. У барча вилоятларда (суғориладиган майдонларда) экилади. Маккажўхорининг ҳар гектаридан 50 центнерга етказиб дон, 1300—1350 центнер кўкпоя олинади. 1998 йилда мамлакатда 140,5 минг тоннадан кўп маккажўри дони етиштирилган.

Ўзбекистон ғаллачилигида шоликорлиқнинг ҳам ўз ўрни бор. У айниқса, Амударё этакларида кўп етиштирилади. Хоразм вилоятига республикамиз шоли экин майдонларининг ва ялпи ҳосилининг 43,2 фоизи, Қорақалпоғистон республикасида 37 фоизи тўғри келади. Шунингдек, шоли Тошкент, Сирдарё, Андижон, Наманган, Сурхондарё вилоятларида ҳам кенг майдонларда етиштирилади. Шоли, асосан сув ичида ўсади, етилади. Шоли ўсимлиги шўрхок тупроқларни ёқтиради. Айни бир пайтда, иссиқсевар бўлган мазкур экин Амударё, Сирдарё, Сурхондарё ва бошқа йирик дарёлар қайириларида яхши ҳосил беради.

1998 йилда мамлакатда салкам 150 минг га ерга шоли экилган ва 346,5 минг тонна ҳосил олинган. Шоланинг «ЎзРОС — 713», «ЎзРОС — 17», «Нукус-2», «Авангард» навлари серҳосилдир.

Тошкент вилоятининг Юқори Чирчиқ ва Қуйи Чирчиқ туманларида канопчилик ривожланган. 1936 йилдан бошлаб иқлимлаштирилган бу тоғли ўсимликнинг поясидан тола, газлама, ўров материаллари, қоп, презент, каноп арқон, каноп ни, кабел ип тайёрланади. Мамлакатимизнинг айрим ҳудудларида аҳоли тамакичилик билан шугулланади. Тамаки ишбатан юмшоқ иқлимий шароитда яхши ўсади ва мўл ҳосил беради. Самарқанд

вилоятининг Ургут тумани тамакичиликка ихтисослашган. Тамаки, шунингдек, Қашқадарё вилоятининг (Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ туманлари) тоғли қисмларида ҳам етиштирилади.

Картошка, сабзавот, полиз экинлари. Республикаимизнинг табиий иқлим шароити мазкур экинларни кенг районлаштириш ва улардан юқори ҳосил олиш учун ўта қулай. Мамлакатимизда етиштириладиган сабзи, пиёз, далаги, шўлғом, турп, картошка, қарам, бодринг, саримсоқ, бақлажон ва айниқса қовун, тарвуз, помидорлар ўзининг ўта ширинлиги, маззалилиги билан ажралиб туради. Уларнинг кўпини қайта ишлаб экспорт қилиш имкониятлари тобора кенгайиб бормоқда.

Сўнгги йилларда ушбу тармоқларни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Айниқса, картошка «иккинчи дон» деб таърифланиб, унинг аъло нав уруғлари хориждан келтириб районлаштирилмоқда.

Мевачилик ва узумчилик. Ўзбекистоннинг агроиқлим иссиқ ресурслари ҳар қандай мева ва узум донасининг қандилик даражасини оширишга қодир. Шунинг учун серқуёш диёримизда етиштириладиган турли мевалар ва узум навлари ширин-шакар, ўта лаззатли бўлади.

Шафтоли, ўрик, ёнғоқ, жийда, бодом, pista, анор, олхўри, турли навдаги узумлар боғларимизни безайди. Улардан тайёрланган консервалар, шарбатлар, қиёмлар, майизлар, қоқилар дастурхонларимизга йил давомида фойда қилиб туради.

Мамлакатимизнинг жанубий регионларида субтропик ва цитрус мевалар кўп етиштирилади. Айниқса хурмо, бодом, анжир, pista, анор, лимон, мандарин, апельсин кўп экилади. Бироқ, бу меваларнинг айримлари қиш фаслида иссиқхоналарда сақланади ёки вақтинча усти плёнкалар билан ёпиб қўйилади.

Республикада мева ва узумнинг янги, серҳосил навларини яратишда Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий-ишлаб чиқариш корпорацияси катта ишларни амалга ошириб келмоқда.

Мамлакатимизда 2002 йилда ўртача 842,9 минг. т. мева ва 500 минг. т. атрофида узум ҳосили йиғиб олинди. Мевачиликда Андижон (20 фоиз), Самарқанд, Наманган, Фарғона, Тошкент (11—12 фоиз) вилоятларининг, узумчиликда эса Самарқанд (27 фоиз) вилоятининг салмоғи каттадир.

 16.4. Чорвачилик

Ўзбекистон — чорвачилиқнинг қадимий маркасларидан бири. Республиканинг тўлроқ ва табиий иқлимий шароитлари — унум-

дор суғориладиган ерлар, бепоен қир-адирлар, дашт-чўл, тоғолди яйловлари чорвачиликнинг ривожини учун ўта қулай. Суғориладиган ерларда асосан қорамолчилик, чўчкачилик, иаррандачилик, қир-адирлар, дашт-чўл ва тоғолди яйловларида эса қўйчилик, эчкичилик, йилқичилик, туячилик, сув ҳавзаларида балиқчилик ривожланган. Чорвачиликдан келадиган даромад ўсиб бормоқда.

Чорвачиликнинг ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бири унинг озуқа базаси ҳисобланади. Шунинг учун яйловлар ҳолатини яхшилаш, озуқабоп экинлар майдонини келгайтириш, омухта ем ишлаб чиқаришнинг кўнайитиришига эътибор берилмоқда. Мамлакатда ем-хашак экинлари жами экин майдонининг 25 фоизини ташкил қилади. Кейинги йилларда чорвачиликнинг барқарорлаштириш борасида амалга оширилаётган тадбирлар натижасида чорва моллари туёғи ва асосий чорва маҳсулотларини ишлаб чиқариш сезиларли даражада ўсмоқда.

44-жадвал

Мамлакат чорвачилиги
А. Чорва моллари туёғи (минг бош)

Кўрсаткичлар	1990 йил	1996 йил	2002 йил	Ўсиш: 2002 йилга 1990 йилга нисбатан, % билан
Қорамоллар	4581,3	5351,6	5477,6	118,4
Жумладан, ертин	1856,2	2248,3	2393,0	123,8
Қўй ва эчкилар	9230,2	9330,6	9208,8	94,5
Чўчкалар	716,3	86,8	75,8	10,6
Йилқилар	105,1	147,3	147,9	140,3

Б. Чорва маҳсулотлари ишлаб чиқариш

Ўғит, минг тонна	484,1	800,1	513,1	106,9
Сут, минг тонна	3061,2	3403,9	3794,8	114,7
Ўн, минг тонна	26,0	16,6	15,9	59,6
Қорақўл териси, минг дона	1257,4	1335,4	903,5	72,3
Ҳар бир ситирган соғиб олинган ўртача сут, кг	1286	1115	1583	136,3
Ҳар бир товуқнинг олинган ўртача тухум, дона	146	132	158	112,7

Қорамолчилик. Қорамолчилик республика чорвачилигида етакчи тармоқ. У республикада етиштириладиган ғўштнинг тўртдан уч қисми ва сутнинг ҳаммасини беради. Мамлакатда, унинг минтақалараро агроиклим хусусиятларига кўра, сут, сут-ғўшт, йўналишидаги қорамолчилик соҳаларида, йирик шаҳар атрофи хўжаликларида ҳамда янгидан суғорилган минтақаларда, ғўшт-сут ғўшт йўналишидаги қорамол зотлари эса тоғ-тоғолди минтақаларида ривожланган.

Қорамолчиликнинг ҳудудий жойлашишида вилоятлараро катта тафовутлар бор. Самарқанд вилоятида мамлакат жами қорамолларининг 14,8 фоизи, Тошкент, Қашқадарё, Фарғона, Хоразм, Сурхондарё вилоятларининг ҳар бирида 8—11 фоизи боқилади.

Қорамол зотларини яхшилаш соҳасида қўн ишлар қилинмоқда. Жумладан, Болтиқбўйи давлатларидан серсут қорамоллар келтирилиб районлаштирилган ва уларни чапиштириш орқали янги зотлар яратилган. Маҳаллий зотларини қорада зотлар билан чапиштириб қўнғир ва қора-ола зотларининг Ўзбекистон типини яратилган.

Қўйчилик. Республикада Қорақўл, хисори ва жайдари қўйлар кўп боқилади. Уларнинг сони эчкиларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда 9,3 млн. бошдан кўп. Шундан ярмидан ортиғи Қорақўл қўйларидир. Юқорида зикр қилинганидек, иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичидаёқ мамлакат чорвачилиги анча барқарорлашди.

Қорақўл қўйлари республика қўйчилигининг фахри ҳисобланади. У мамлакат экспортида алоҳида ўрин тутадиган, кўп хил товланадиган сифатли қорақўл териси, ғўшти ҳамда жун олинган учун катта-катта чўл яйловларида боқилади. Олимларнинг исботлашича, қорақўл зотини қўйлариини асл ватани Зарифшон воҳаси ҳисобланади. Демак Жанубий Африка, Афғонистон, Россия ва Марказий Осиё давлатларида боқилаётган Қорақўл қўйлари асл ватани Ўзбекистондир. Мамлакатимизда Қорақўл қўйлариини боқиландиган асосий яйловлари Қизилқум, Қарини ва Устюрт чўлларида, қисман тоғ олди-минтақаларида.

Ўзбекистон сифатли қорақўл терилари етиштиришда дунёнинг узоқ бурчақларигача машҳур Ўзбекистон қорақўл терилари мўйна бозорларида Санкт-Петербургда «ким ошди» савдо бозорида, халқаро ярмаркаларда, шунингдек, Америка ва Европа бозорларида сотилади. Мамлакатда қорақўлчиликка ихтисослашган 120 та йирик хўжалик бўлиб, шунинг 18 таси наслчилик заводлари ва 9 таси наслчилик хўжаликларидир. Республика наслчилик заводлари асосан сифатли тери нақли яра-

тиш билан шуғулланади. Бухоро вилоятидаги «Жонгелди» наслчилик заводида жакет қора рангли қўйлар, Қорақалпоғистондаги «Жамбаскала» деҳқон хўжалигида қорақалпоқ, сур тери тишлари яратилди. Сурхондарё «Оққопчиғай» давлат наслчилик заводида марварид ва оқ рангли, Жанубий Ўзбекистон қуланг қорақули ва бошқа тери навлари яратилган.

Республикада гўшт ва жун етиштириш мақсадида дағал жун ва гўшт-ёғ берувчи ҳисори ва жайдари қўй зотлари боқилади. Думбали ва сержун қўйлардан 3 млн. дан ортиғи аҳоли ва фермер хўжаликларида, 875 минг боши эса жамоа секторларида боқилади.

Мамлакат қўйчилиги айниқса, гўшт етиштириш бўйича анча маҳсулдор. Юқори тишли ҳисори қўчқорлардан ҳар бирининг тирик вазни 190 кг. га етади. Улар 140-150 кг. гача гўшт-ёғ беради. Бироқ мамлакатнинг иссиқ иқлимий шароитида қўйлар жун маҳсулдорлиги анча паст (ўртача ҳар бир бош қўйга 1 кг. дан баланд).

Эчкичилик сўт, жун, гўшт, тери ҳамда тивит учун боқилади. Эчкилар асосан Сурхондарё, Қашқадарё, Наманган, Самарқанд вилоятларида қўй. Мамлакат эчкичилигида сержун ангор, тивитли Оренбург, жундор Ўзбекистон зотлари кенг тарқалган. Ўзбекистонда йилга 60-85 т эчки жун, 40-45 т тивит, 15-20 минг дони эчки териси тайёрланади. Эчкилар асосан республикамизнинг баланд тоғли ва тоғ олди зоналарида боқилади.

Мамлакат чорвачилигида йилқичилик, паррандачилик, чўчкачилик, қўнчилик, балқичилик, асаларичилик, туячилик ҳамда пиллачиликнинг ҳам ўз ўрни бор. Мазкур тармоқларининг мамлакат чорвачилик маҳсулотлари етиштиришдаги салмоғи тобора ортиб бормоқда. Фақат чўчкачилик объектив сабабларга қўра, қисқармоқда.

Қисқача хулосалар

Мамлакат қишлоқ хўжалиги асосан унинг турли географик муҳити — минтақалараро кечади. Унинг худуди табиий ва иқтисодий омиллар ҳамда қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувига қўра, 3 та минтақага (зона)га бўлинади.

Сугориладиган минтақа мамлакат худудининг қарийб 20 фоизини, чунончи Фарғона водийси, Чирчиқ — Охангарон, Зарафшон, Қашқадарё воҳалари, Сурхон-Шеробод водийси, қўйи Амударёни ҳамда Мирзачўл, Жиззах, Қарши чўллариининг сугориб ўзлаштириладиган қисмларини ўз ичига олади; мамлакат иқтисодиётининг асоси, қишлоқ хўжалигида энг кўп (85 фоиз) даромад берадиган қисмдир.

Тоғ ва тоғолди минтақаси республиканинг 20,5 фоизини шўғол қилади. Унинг баланд қисмида арчазор ва ёз яйлови учун ўтлоқзорлар бор. Адир тоғ олди қисмида лалмикор ерлар бўлиб, ғалла ва ҳашаки экинлар экилади, боғдорчилик, узумчилик ривожланган. Бу минтақа мамлакат ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг салкам 8 фоизини беради. Келажакда лалмикор ерларни ўзлаштириш ва боғдорчилик, мевачиликни яна ҳам ривожлантириш имкониятлари бор.

Чўл-яйлов минтақаси республика худудининг энг катта (60 фоизини) қисмини эгаллайди. У Қизилқум, Устюрт чўллариини, Қарши, Жиззах чўллариининг ҳали ўзлаштирилмаган қисмларини қамраб олади. Бу минтақа мамлакатнинг асосий қорақўлчилик базаси бўлиб, келажакда бу ерларда сугориладиган майдонларни кенгайтириш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агроиклим ресурслари деганда нимани тушинасиз?
2. Ўзбекистон ер фондининг қанча қисмини суғориладиган ерлар ташкил қилади?
3. Ўзбекистонда қўзнинг қандай навлари экилади?
4. Қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, эчкичилик қайси вилоятларда ривожланган?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
5. Тухлиев И., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
6. Рўзиев А.Р., Абикулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
7. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т: Университет, 2003.

лакатдаги магистрал қувурлар орқали 33,7 млрд. куб м. газ ва 164,2 минг т. нефть ташилди.

Аҳоли (биринчи навбатда шаҳарликлар)ни чучук сув билан таъминлашда ҳам қувур транспортининг аҳамияти ортиб бормоқда.

Умуман, қувур транспорти мамлакат иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида муҳим омил бўлиб, у саноат корхоналари ва хўжаликларни, аҳоли манзилгоҳлари ва шаҳарларни табиий газ ва чучук сув билан таъминлашда катта аҳамиятга эга. Қувур транспортининг ривожлантирилиши ва унинг халқ хўжалигида мавқеининг оширилиши ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги ошишига, маҳсулот таннархи пасайишига, атроф-муҳитнинг экологик жиҳатдан тоза бўлишига олиб келади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистонда автомобиль, темир йўл, ҳаво ва қувур транспорти ривожланган. Ҳозирги пайтда қатор автомобиль ва темир йўллари қурилди, эскилари қайтадан таъмирланди. Охириги йилларда халқаро ҳаво транспорти жадал суръатлар билан ривожланди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистонда қандай транспорт йўллари яхши ривожланган?
2. Ўзбекистонда қайси йўналишларда янги темир йўллари қурилди?
3. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон қайси давлатлар билан ҳаво йўллари орқали боғлаган?
4. Ўзбекистонда халқаро аҳамиятга эга бўлган қандай автомагистраль йўллари мавжуд?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусоғасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
5. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
6. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т: Университет, 2003.

XVIII боб

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР ГЕОГРАФИЯСИ

18.1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг иқтисодий-географик хусусиятлари

XXI аср, шубҳасиз, халқаро мунасабатларда бутун дунёни қамраб оладиган аср бўлади. Бундай шароитда интеграция жараёнини халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатлар даврасини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақаларда ҳам, шунингдек, умуман, бутун сайёрамиз қўламида собитқадамлик, барқарорликнинг қудратли омили, деб ҳисобламоқ зарур.

Ўзбекистон жуда қадим замонлардан буён қўҳна қарвон йўли — Буюк ипак йўлида жойлашиб, ташқи дунё (Ғарб билан Шарқ) билан фаол иқтисодий алоқалар олиб борган. Мустақиллик шарофати билан эса мамлакатимиз иқтисодиётида янги йўналиш - ташқи дунё билан турли соҳаларда ҳамкорликка кенг йўл очилди. Эндilikда Ўзбекистон товарлар, капитал, ишчи кучини мамлакатлараро транзит этишига, жаҳон иқтисодини интеграциялаш, йирик транснационал ва халқаро лойиҳани амалга оширишга қодир.

Мамлакатда ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш ва тартибга солиш мақсадида Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банки, божхона қўмитаси тузилди.

Ташқи иқтисодий алоқалар соҳасида янги стратегия ишлаб чиқилиб, унда экспортнинг хомашёвий йўналишини бартараф этиш ҳамда хорижий инвестициялар оқими кенгайишига қўмаклашиш каби йўналишлар белгилаб олинди. Мамлакатда ташқи иқтисодий алоқалар тизими, уларни йўлга қўйишдаги асосий тамойиллар ишлаб чиқилди. Хорижий давлатлар фирма, банк тизимлари билан алоқа нойдевори барпо этиш йўлида сиёсий, ҳуқуқий ва ташкилий омишлар яратилди. «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари ва хорижий сармоядорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги ва бошқа бир қатор қонун ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Улар ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошириш, ташқи иқтисодий фаолият соҳасида халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариш учун шароит яратди. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятига дадил кириб бориб, қўнчилиқ давлатлар билан иқтисо-

дий, техникавий, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларни амалга оширмоқда. Ташқи алоқалар ҳам кўн томонлама, ҳам икки томонлама ривожланмоқда. Ватанимизда иқтисодий фаолиятни кенг кулабда ривожлантириш, юксак тараққий этган давлатлардаги ишлаб чиқаришнинг технология ва иқтисодий жараёнлари билан танишиш, хорижий сармоядорлар билан ҳамкорликда қўшма корхоналар, супермаркетлар, савдо филиаллари ташкил қилиш имконияти яратилмоқда.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолияти кенг қамровли бўлиб бормоқда. Мамлакатимизда чет эл фирмалари маблағи инвестицияда тузилган қўшма корхоналар сон 6 мингдан ошиб кетди. Улар орасида дунёга танилган «Самсунг», «ДЭУ», «Ньюмонт-Майнинг», «Хехст», «Сига-Гейт», «Ренк ксерокс», «Филипс» ва бошқалар самарали фаолият кўрсатмоқда. Ташқи иқтисодий алоқалар мислий банки чет мамлакатлардаги 180 дан ортиқ банклар билан боғланиб, корреспондент муносабатларини олиб бормоқда. У Марказий Осиёда биринчи бўлиб жаҳон банклараро молия телекоммуникацияси тизими (СВИФТ)га қўшилган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг дунёнинг 170 га яқин мамлакати тап олган, шундан 130 га яқини билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Пойтахт — Тошкентда 50 га яқин мамлакатнинг элчихоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистоннинг чет мамлакатларда элчихоналари, консулликлари ва 30 дан ортиқ ваколатхоналари ишлаб турибди.

Ўзбекистон БМТнинг кўн ташкилотлари хақида 50 дан ортиқ халқаро ва регионал (худудий) ташкилотларнинг аъзосидир. Жумладан, улар орасида халқаро Валюта жамғармаси, ЯХОН банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро электр алоқа Иттифоқи, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси, Божхона ҳамдўстлиги кенгаши ва ҳ. к.лар бор. Шунингдек, бир қатор нуфузли халқаро ташкилотлар мамлакатимизда худудий ваколатхоналарини очинган. Улар республиканинг кўн қиррали алоқаларини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшиб келишмоқдалар.

Ўзбекистоннинг хорижий компания ва фирмалар билан ҳамкорлиги, уларнинг худудимизда тула фаолият кўрсатиб ишлашига кафолат берилганлиги ташқи савдога ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, мамлакатимиз ташқи алоқаси, савдо географияси жуда кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон барча қитъаларда жойлашган давлатлар билан кенг қамровли савдо-сотиқ алоқаларини олиб бормоқда. Ташқи савдода Европа-66,3 фоиз, Осиё-28,0, Америка қитъаси-5,4, Африка-0,1, Австралия ва Океания-0,2 фоизни эгаллайди. Кейинги йилларда Ўзбекистон экспорти

ва импортида МДХ ва хорижий мамлакатлар ҳиссасида бирмунча ўзгаришлар содир бўлди. 1996-2002 йиллар ўртасида ўзоқ хорижий мамлакатларнинг Ўзбекистон экспортидаги салмоғи 77,1 фоиздан 72,0 фоизга пасайди, импортидаги салмоғи эса 67,9 дан 62,2 фоизга пасайди. 2002 йилда МДХ мамлакатларининг Ўзбекистон ташқи савдо айланмасидаги салмоғи 36,9 фоиз, ўзоқ хорижий мамлакатларники - 63,4 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистоннинг экспортида Буюк Британия—10,6, Швейцария—8,7, Туркия—4,7, импортида эса, АКШ—19,2, Корея—15,1, Германия—12,3, Хитой—6,6 фоизни эгаллайди.

Ўзбекистон Европа Иттифоқининг Марказий Осиёдаги энг йирик савдо иқтисодий шеригидир. 1994 йилдан бошлаб Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Эндликда Европа Иттифоқи аъзо бўлган мамлакатлар билан Ўзбекистон ўртасида иқтисодий, савдо, илмий-техникавий ҳамда маданий-маърифий алоқалар тез суръатлар билан ривожланмоқда. Утган давр ичида Ўзбекистонда Европа Иттифоқининг «Тасис» техникавий ва бошқа соҳадаги қўмаклашиш дастурлари амалга оширилди. Эндликда 2006 йилгача даврга мулжалланган дастурлар устида ишлар олиб боришмоқда. Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида республика экспорт салоҳиятини кенгайтиришга қаратилган мукаммал дастур амалга оширилмоқда. Натижада 1993-2002 йилларда экспорт ва импорт таркибида айрим маҳсулотларнинг ҳиссаси анча ўзгарди (45-жадвал).

45-жадвал

Мамлакат ташқи савдо айланмасининг товарлар таркиби
(фоиз ҳисобида)

	1993й.	1995й.	1997й.	2002й.
ЭКСПОРТ, жами	100	100	100	100
Шу жумладан: нафта тўқаси	78,0	57,9	36,0	22,4
кимм маҳсулотлари, пластмасса	5,3	17,1	1,7	3,0
машина ва асбоб-ускуналар	0,4	2,4	6,3	3,9
қорн ва рангли металллар	6,9	5,6	4,0	6,4
хизматлар	3,2	9,3	8,2	15,9
бошқа муҳим товарлар	3,2	7,7	31,2	36,8
ИМПОРТ, жами	100	100	100	100
Шу жумладан: оқим оғқат	61,3	18,2	19,3	12,5
машина ва асбоб-ускуналар	15,9	47,9	45,9	41,4
кимм маҳсулотлари, пластмасса	7,5	9,5	12,5	15,1
қорн ва рангли металллар	3,0	3,7	7,5	8,0
хизматлар	0,6	5,0	7,5	10,6
бошқа муҳим товарлар	4,8	13,7	6,7	11,1

Экспортда машина ва асбоб-ускуналар салмоғи анча ўсди. Мамлакатимиз нефть маҳсулотларини импорт қилишдан экспорт қилувчига айланди. Экспорт таркибида машинасозлик маҳсулотлари орасида турли русумдаги енгил автомобиллар, автобуслар, трактор ва бошқа қишлоқ хўжалиги машина асбоб-ускуналари, телевизор ва бошқа радиотехника маҳсулотлари салмоғи аста-секинлик билан ошиб бормоқда. Ўтган давр ичида республикада импорт таркибида бирмунча ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари импорти 5 баробар қисқарди. Шунга қарамадан, мамлакатимиз четдан оладиган жами товарлар таркибида ҳамон озиқ-овқат маҳсулотлари улуши анчагина. Шу сабабдан бундай товарларга бўлган эҳтиёжларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳисобига қондиришнинг узоқ муддатли режаси амалга оширилмоқда, чет эллик сармоядорлар учун қулай иқтисодий, ҳуқуқий инвестиция муҳити яратилмоқда.

Иқтисодиёт тармоқлари бўйича чет эл инвестицияларини ўзлаштириш (чет эл инвестициялари умумий ҳажмига нисбатан) фониз ҳисобида, кредитларни қўшган ҳолда қуйидагича бўлди: нефтни қайта ишлаш саноатида — 13,8, енгил саноатда — 17,6, алоқада — 11,4, транспортда — 10,9, озиқ-овқат саноатида — 6,3, кимё ва нефть-кимё саноатида — 3,2 фонизни ташкил этди.

Республикаимиз узоқ муддатли ва имтиёзли кредитлар ҳам оломоқда. Бу инвестициялар саноатнинг устувор тармоқларини, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашни яхшилашга хизмат қиладиган агросаноат мажмуини жадал ривожлантиришга, хомашё экспортдан тайёр маҳсулотлар экспортга ўтиш, кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш, экспорт имкониятларини кучайтириш, маҳсулотларининг рақобатбардорлигини кўтариш соҳаларига йуналтирилмоқда. Халқаро ташкилотлар, хорижий фирмалар, турли банк тизимлари мамлакатимиз олтин, нефть, газ, кимё, рағли металлургия, саноати, агросаноат мажмуасини ривожлантириш бўйича йирик инвестиция лойиҳаларида иштирок этиб келмоқдалар. Хорижий сармоядорлар Қўқудмалоқ газ-нефть конини ўзлаштириш, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводини қуриш, олтин ишлаб чиқарадиган «Зарафшон-Ньюмонт», Ўзбекистон АҚШ қўшма корхонасини қуриш, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини батамом қайта қуриш, Шўртан газ-кимё мажмуасини замонавий техника билан жижохлаш каби лойиҳаларни молиялаштиришда фаол қатнашдилар. Шунингдек, янги қурилаётган ва қайта таъмирланаётган объектлар қурилишида, уларни замонавий техника ва технология билан жиҳозлашда ва аввало, ишлаб

берувчи саноат тармоқларини ривожлантиришда катта молиявий техникавий ёрдам бермоқдалар. Улар пахтани такрор-такрор қайта ишлаб тайёр маҳсулот даражасигача қайта ишлашнинг мажмуини қамрайдиган, янги технология асосида ишлайдиган, рақобатбардор маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган лойиҳаларда фаол иштирок этишмоқда. Мавжуд корхоналарни қайта таъмирлаш ва жиҳозлаш асосида босқичма-босқич давлат тасарруфидан чиқарадиган ҳолдинг компанияларини шакллантириш ва ривожлантириш йўлида кўп ишлар қилинмоқда. Чет эл инвестициялари ўрта ва кичик тадбиркорликни ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турли банкларда кредит йўллари очмоқдалар. Натижада асосий капиталга киритилаётган инвестициялар таркибида нодавлат мулк шакллариининг салмоғи тобора ошиб бормоқда.

Чет эл инвестициялари билан ишлаган корхоналар сони 2001 йилда 1958 бўлса, 2002 йилда 2087га етди. Уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари ва кўрсатини хизматлари 610,2дан 1044,2 млрд. сўмга кўтарилди, ишчи ва хизматчилар сони эса 90,4дан 94,1 минг кишига етди.

Мамлакатнинг айрим маъмурий районларида, жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Жиззах, Сирдарё, Сурхондарё, Бухоро вилоятларида нодавлат мулкларини ривожлантиришга йуналтирилаётган чет эл инвестициялари салмоғи ҳануз анча кам. Назаримизда мамлакат ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришда унинг ҳар бир маъмурий райони (вилоят, туман) ҳамда турли мулк шаклидаги корхоналар иштирокини таъминлаш ватанимиз иқтисодиётини юксалтиришга, халқнинг турмуш шароитини яхшилашга маълум ҳисса бўлиб қўшилади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон ҳозирги пайтда чет элга пахта толаси, кимё маҳсулотлари, пластмасса, машина ва асбоб-ускуналар, қора ва рангли металллар экспорт қилади.

Ўзбекистонда чет эл фирмалари маблағи иштирокида тузилган қўшма корхоналар сони 6 мингдан ошиб кетди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон чет давлатлар билан иқтисодий, илмий, маданий алоқаларни мустаҳкамламоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистонда қайси давлатларнинг элчихоналари бор?
2. Ўзбекистон қанақа халқаро ташкилотларга аъзо?
3. Ўзбекистон қайси давлатлар билан иқтисодий алоқалар олиб бормоқда?
4. Ўзбекистон қайси давлатлар билан илмий ва маданий алоқалар ўрнатган?
5. Ўзбекистоннинг экспорт ва импорт маҳсулотлари таркибини тушунтириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
5. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
7. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т.: Университет, 2003.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ақромов З. М. География фани XXI аср бўсағасида: муаммолар, ечимлар ва йўналишлар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 21-жилд. -Т., 2000.
5. Ақромов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Абиркулов Қ. Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисодий география. -Т., 2000.
7. Абиркулов Қ., Қурбаниязов Р. Иқтисодий географиядан амалий машғулотлар. -Т.,Урганч, 1998.
8. Фуломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. -Т., 1999.
9. Фуломов С.С. Ўзбекистон Республикаси: бозор иқтисодиётига ўтиш йўли. -Т.: ФАН, 1996.
10. Набиев Э., Қайумов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т., 2000.
11. Рўзиев А.Р., Абиркулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
12. Рўзиев А.Н. Сурхондарё вилояти. -Т., 1996.
13. Рўзиев А.Н. Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. -Т., 2000.
14. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т.: Университет, 2003.
15. Солиев А. Ўзбекистон Республикасининг минтақавий сиёсати. -Т., 2000.
16. Абдуллаев О. Наманган вилояти. - Наманган, 1995.
17. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистон

иқтисодий ва ижтимоий географияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994.

18. Қурбонийёзов Р., Саъдуллаев А., Абирқулов Қ. Иқтисодий экология асослари. — Урганч, 1999.

19. Назаров Н., Саломов Ю. — Бухоро вилояти: Бухоро, 1994.

20. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001

21. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.

22. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.

23. Касимов Г.М. и др. Экономика Узбекистана на современном этапе. -Т: Узбекистан, 1998.

24. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.

25. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.

26. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.

27. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.

28. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.

29. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. —М., 1995.

30. Региональная экономика. / Под.ред. М.В.Степанова. -М.,2000.

31. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. -М.: Прогресс, 1998.

32. Социально-экономическая география зарубежного мира. // Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.

33. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

34. Спиридонова И.А. Мировая экономика. Уч.пособие. -М.,2001.

35. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана.-Т.,2000

36. Родионова И.А. Политическая карта мира. -М., 1996.

37. Узбекистан в цифрах, -Т.,2003.

38. Экономическая география зарубежных стран. / Под ред. Максаковского. - М.: Мысль, 1998.

39. Эшмухамедов А., Шибаршова Л.И. Мировая экономика и МЭО. Интеграция в мировую экономику. -Т.: ТГЭУ, 1998.

40. Шишов С. С. Экономическая география и регионалистика. -М.,1998

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
------------	---

1-бўлим. «ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ»НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	6
--	---

I боб. «ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	6
1.1. «Иқтисодий география»нинг предмети, унинг бошқа фанлар орасида тутган ўрни.....	6
1.2. «Иқтисодий география»нинг назарий асослари, илмий концепциялари ва услублари.....	8
1.3. «Иқтисодий география»нинг ривожланиш тарихи.....	10
Қисқача хулосалар.....	12
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	12
Асосий адабиётлар.....	13

II боб. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ.....	14
---	----

2.1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари.....	14
2.2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий шакллари.....	15
2.3. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг асосий омиллари.....	16
Қисқача хулосалар.....	19
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	19
Асосий адабиётлар.....	20

2-бўлим. ЖАҲОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ.....	21
---	----

III боб. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДУНЁ СИЁСИЙ ХАРИТАСИ.....	21
3.1. Дунё сиёсий харитасининг аҳамияти ва ўзига хослиги.....	21
3.2. Дунё сиёсий харитаси шаклланишининг хусусиятлари ва асосий босқичлари.....	23
3.3. Давлат тузими ва давлат тузилиши.....	36
Қисқача хулосалар.....	42
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	42
Асосий адабиётлар.....	43

IV боб. ДУНЁ АҲОЛИСИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	44
4.1. Дунё аҳолисининг ўсиши.....	44
4.2. Дунё аҳолисининг зичлиги ва жойлашуви.....	44

4.3. Урбанизация жараёнининг ривожланиши.....	46
4.4. Аҳолининг жинсий, диний ва irqий таркиби.....	47
4.5. Меҳнат ресурслари ва бандлик муаммолари.....	48
Қисқача хулосалар.....	50
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	50
Асосий адабиётлар.....	51

V боб. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	52
--	----

5.1. Дунё хўжалигининг умумий таърифи.....	52
5.2. Фан-техника инқилоби ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш.....	60
5.3. Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизимида юз бераётган сил-жишлар ва дунё иқтисодиётининг уч тури - босқичи.....	67
5.4. Дунё иқтисодиётида фан-техника тараққиёти натижасида пайдо бўлган янги хўжалик турлари.....	69
5.5. Дунё хўжалигининг географик модели.....	71
5.6. Дунё хўжалиги ва регионал сиёсат.....	72
Қисқача хулосалар.....	77
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	77
Асосий адабиётлар.....	78

VI боб. ДУНЁ СANOАТИ ВА УНИНГ ТАРМОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	79
---	----

6.1. Саноат ривожланишининг умумий хусусиятлари.....	79
6.2. Дунё ёқилғи — энергетика саноати.....	80
6.3. Дунё электро-энергетика саноати.....	87
6.4. Дунё металлургия саноати.....	93
6.5. Дунё машинасозлик саноати.....	100
6.6. Дунё кимё саноати.....	106
6.7. Дунёнинг ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати.....	111
6.8. Дунё енгил саноати.....	113
Қисқача хулосалар.....	116
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	117
Асосий адабиётлар.....	117

VII боб. ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ГЕОГРАФИЯСИ.....	118
--	-----

7.1. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг умумий таърифи.....	118
7.2. Жаҳон ўсимликшunosлиги.....	123
7.3. Жаҳон чорвачилиги географияси.....	131
7.4. Дунёда балиқ овлаш ва балиқчилик.....	134
Қисқача хулосалар.....	138
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	138
Асосий адабиётлар.....	139

VIII боб. ДУНЁ ТРАНСПОРТИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	140
8.1. Куруклик транспорти.....	140
8.2. Сув транспорти.....	142
8.3. Хаво транспорти.....	155
Қисқача хулосалар.....	158
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	159
Асосий адабиётлар.....	159

IX боб. АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ.....	160
9.1. Географик жойланиши.....	160
9.2. Давлат тузumi.....	160
9.3. Хўжалигининг умумий тавсифи.....	162
9.4. АҚШнинг ички тафовутлари.....	166
9.5. Ташқи иқтисодий алоқалари.....	167
Қисқача хулосалар.....	168
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	168
Асосий адабиётлар.....	169

X боб. ЯПОНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ.....	170
10.1. Ривожланиш хусусиятлари.....	170
10.2. Географик жойлашиши, табиий шароити ва бойликлари.....	172
10.3. Аҳолиси ва унинг жойлашиши.....	174
10.4. Давлат тузumi.....	175
10.5. Хўжалигининг умумий таърифи.....	176
10.6. Иқтисодий-географик тафовутлари.....	182
10.7. Япония ва Ўзбекистон ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши.....	183
Қисқача хулосалар.....	187
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	187
Асосий адабиётлар.....	188

XI боб. ГЕРМАНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ.....	189
11.1. Иқтисодий-географик ўрни ва жаҳонда тутган ўрни.....	189
11.2. Германиянинг табиий шароити ва табиий ресурслари.....	190
11.3. Аҳолисининг жойлашуви, меҳнатда бандлиги.....	190
11.4. Хўжалигининг умумий таърифи.....	191
11.5. Саноати ва унинг жойлашиши.....	193
11.6. Транспорти.....	193
11.7. Ташқи иқтисодий алоқалари.....	194
Қисқача хулосалар.....	195
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	195

Асосий адабиётлар.....	196
XII боб. РОССИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ.....	197
Қисқача хулосалар.....	201
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	201
Асосий адабиётлар.....	202

3-булим. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ.....	203
--	-----

XIII боб. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ГЕОГРАФИК ЎРНИ. МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ БЎЛИНИШИ.....	203
13.1. Географик ўрни.....	203
13.2. Ташкил топиши ва маъмурий ҳудудий бўлиниши.....	205
13.3. Мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш қучларини жойлаштириш ва ривожлантириш жиҳатидан баҳолаш.....	207
Қисқача хулосалар.....	220
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	220
Асосий адабиётлар.....	220

XIV боб. ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ.....	221
14.1. Аҳоли динамикаси.....	221
14.2. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби.....	225
14.3. Аҳолининг миллий таркиби.....	226
14.4. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси.....	227
14.5. Аҳолининг ижтимоий таркиби.....	228
14.6. Меҳнат ресурслари.....	230
Қисқача хулосалар.....	233
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	233
Асосий адабиётлар.....	233

XV боб. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	234
15.1. Умумий таъриф.....	234
15.2. Саноат ва унинг етакчи тармоқлари.....	238
15.3. Ёқилғи-энергетика мажмуи.....	242
15.4. Металлургия мажмуи.....	251
15.5. Машинасозлик мажмуи.....	256
15.6. Кимё саноати.....	263
15.7. Қурилиш материаллари саноати.....	265
15.8. Енгил саноат.....	267
15.9. Озиқ-овқат саноати.....	270
Қисқача хулосалар.....	276
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	277
Асосий адабиётлар.....	277

XVI боб. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ.....	278
16.1. Қишлоқ хўжалигини республика иқтисодиётида тутган ўрни...	278
16.2. Ер фонди.....	282
16.3. Дехқончилик.....	282
16.4. Чорвачилик.....	289
Қисқача хулосалар.....	293
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	294
Асосий адабиётлар.....	294
 XVII боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТРАНСПОРТ ГЕОГРАФИЯСИ.....	295
17.1. Автомобиль транспорти.....	295
17.2. Ҳаво транспорти.....	296
17.3. Сув транспорти.....	297
17.4. Кувур транспорти.....	298
Қисқача хулосалар.....	300
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	300
Асосий адабиётлар.....	300
 XVIII боб. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР ГЕОГРАФИЯСИ.....	301
18.1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг иқтисодий-географик хусусиятлари.....	301
Қисқача хулосалар.....	306
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	306
Асосий адабиётлар.....	306
 АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	307

CONTENTS

Introduction.....	5
 PART I. THEORETICAL BASES OF «ECONOMIC GEOGRAPHY»...	6
CHAPTER-I. SUBJECT, METHODOLOGY AND TASKS OF THE COURSE OF «ECONOMIC GEOGRAPHY».....	6
1.1. Subject of «Economic geography», its role among other courses	6
1.2. Theoretical bases, scientific conceptions and methodology of «Economic geography».....	8
1.3. Development history of «Economic geography».....	10
Brief conclusions.....	12
Questions for discussion and control.....	12
Main literature.....	13
 CHAPTER-II. TYPES, FACTORS AND LAWS OF PRODUCTION PLACEMENT IN THE CONDITIONS OF MARKET ECONOMY.....	14
2.1. Main laws of production forces placement.....	14
2.2. Main types of organization of production.....	15
2.3. Main factors of local organization of production.....	16
Brief conclusions.....	19
Questions for discussion and control.....	19
Main literature.....	20
 PART II. WORLD ECONOMIC GEOGRAPHY.....	21
CHAPTER-III. NOWADAYS POLITICAL MAP OF THE WORLD....	21
3.1. Essence and characteristics of world's political map.....	21
3.2. Characteristics and main stages of the development of world's political map.....	23
3.3. State system and state structure.....	36
Brief conclusions.....	42
Questions for discussion and control.....	42
Main literature.....	42
 CHAPTER-IV. GEORRAPHY OF WORLD POPULATION.....	44
4.1. Increase of world polulation.....	44
4.2. Density and placement of the world population	44
4.3. Development of urbanization process.....	46
4.4. Religion, gender and ethnic structure of the population.....	47
4.5. Labor resources and employment problems.....	48
Brief conclusions.....	50

Questions for discussion and control.....	50
Main literature.....	51

CHAPTER-V. GEOGRAPHY OF WORLD HOUSEHOLD.....	52
5.1. General explanation of the world household.....	52
5.2. Scientific-technical revolution and placement of production forces.....	60
5.3. Improvements happening in the branch of goods production and three stages of the world economy.....	67
5.4. New households appeared in world economy according to the development in scientific-technology.....	69
5.5. Geographical model of world household.....	71
5.6. World household and regional policy.....	72
Brief conclusions.....	77
Questions for discussion and control.....	77
Main literature.....	78

CHAPTER-VI. THE GEOGRAPHY OF WORLD INDUSTRY AND ITS BRANCHES.....	79
6.1. General characteristics of industrial development.....	79
6.2. World's oil energy industry.....	80
6.3. World's electro-energy industry.....	87
6.4. World's iron industry.....	93
6.5. World's machinery industry.....	100
6.6. World's chemical industry.....	106
6.7. World's forest and wood production industry.....	111
6.8. World's light industry.....	113
Brief conclusions.....	116
Questions for discussion and control.....	117
Main literature.....	117

CHAPTER-VII. GEOGRAPHY OF WORLD AGRICULTURE.....	118
7.1. General explanation of world agriculture.....	118
7.2. World crops.....	123
7.3. World cattle breeding.....	131
7.4. World's fish industry.....	134
Brief conclusions.....	138
Questions for discussion and control.....	138
Main literature.....	139

CHAPTER-VIII. GEOGRAPHY OF WORLD TRANSPORTATION...	140
8.1. Land transportation.....	140
8.2. Water transportation.....	142

8.3. Air transportation.....	155
Brief conclusions.....	158
Questions for discussion and control.....	159
Main literature.....	159

CHAPTER-IX. ECONOMICAL-GEOGRAPHIC DEFINITION OF USA.....	160
9.1. Geographical placement.....	160
9.2. State system.....	160
9.3. General explanation of household.....	162
9.4. Internal differences of USA.....	166
9.5. Foreign economic affairs.....	167
Brief conclusions.....	168
Questions for discussion and control.....	168
Main literature.....	169

CHAPTER-X. ECONOMIC-GEOGRAPHICAL DEFINITION OF JAPAN.....	170
10.1. Development characteristics.....	170
10.2. Geographic place natural conditions and wealths.....	172
10.3. Population and its placement.....	174
10.4. State system.....	175
10.5. General definition of household.....	176
10.6. Economic-geographical differences.....	182
10.7. Economic relation between Uzbekistan and Japan.....	183
Brief conclusions.....	187
Questions for discussion and control.....	187
Main literature.....	188

CHAPTER XI. ECONOMICAL-GEOGRAPHIC DEFINITION OF GERMANY.....	189
11.1. Economic-geographical place and its place.....	189
11.2. Natural conditions and resources of Germany.....	190
11.3. Population placement and its employment.....	190
11.4. General explanation of household.....	191
11.5. Industry and its placement.....	193
11.6. Transports.....	193
11.7. International economic relations.....	194
Brief conclusions.....	195
Questions for discussion and control.....	195
Main literature.....	196

Chapter XII. Economical-geographic definition of Russia.....	197
--	-----

Brief conclusions.....	201
Questions for discussion and control.....	201
Main literature.....	202

PART III. ECONOMICAL GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN..... 203

CHAPTER XIII. GEOGRAPHIC PLACE OF UZBEKISTAN. ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION.....	203
13.1. Geographic place	203
13.2. Appearance and administrative-territorial division.....	205
13.3. Natural resources of the country and their production.....	207
Brief conclusions.....	220
Questions for discussion and control.....	220
Main literature.....	220

CHAPTER XIV. POPULATION OF UZBEKISTAN AND LABOUR RESOURCES.....	221
14.1. Population dynamics.....	221
14.2. Gender, age structure of population	225
14.3. National structure of population.....	226
14.4. City and village population.....	227
14.5. Social structure of population.....	228
14.6. Labour resources.....	230
Brief conclusions.....	233
Questions for discussion and control.....	233
Main literature.....	233

CHAPTER XV. ECONOMIC BRANCHES GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN.....	234
15.1. General definition.....	234
15.2. Industry and its main branches.....	238
15.3. Oil-energy industry.....	242
15.4. Heavy industry.....	251
15.5. Machinery industry.....	256
15.6. Chemical industry.....	263
15.7. Building materials industry.....	265
15.8. Light industry.....	267
15.9. Food industry.....	270
Brief conclusions.....	276
Questions for discussion and control.....	277
Main literature.....	277

CHAPTER XVI. AGRICULTURE..... 278

16.1. The role of agriculture in the economy of the Republic.....	278
16.2. Land sources.....	282
16.3. Peasantry.....	282
16.4. Cattle breeding.....	289
Brief conclusions.....	293
Questions for discussion and control.....	294
Main literature.....	294

CHAPTER XVII. TRANSPORT GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN...	295
17.1. Automobile transport.....	295
17.2. Air transport	296
17.3. Water transport	297
17.4. Pipe transport	298
Brief conclusions.....	300
Questions for discussion and control.....	300
Main literature.....	300

CHAPTER-XVIII. INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN.....	301
18.1. Economical-geographic characteristics of international economic relations.....	301
Brief conclusions.....	306
Questions for discussion and control.....	306
Main literature.....	306

LIST OF BIBLIOGRAPHY..... 307

ҚУЛИМАМАТ АБИРҚУЛОВ

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ

Ўқув қўлланма

Нашр учун матбулат:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қўрбонмурод Жўмаев

Мусаввир:

Ақбарали Мамасолиев.

Мухаррир — З. Йўлдошев

Техник муҳаррир — Ш.Тожиёв

Мусаххис — Ж.Йўлдошев

Компьютерда саҳифаловчи — М.Султонов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.itsuc.uz

Электрон почта манзили: info@itsuc.uz

Теринга берилди 04.11.2003 й. Боснига рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қоғаз формати 60x84 1/16. Оффсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 20. Иухаси 2000.

Буюртма № 37

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси напирисети.

700000, Тошкент, Ж-Непу, 1.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
бошмақонасида чоп қилинди.

Тошкент шаҳри, Хадича Сулаймонова, 33-уй